УКРАЇНА.

НАУКОВИЙ

та

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ IV

НОЯБРЬ И ДЕКАБРЬ

1907.

У КИЇВІ
1907.

Зміст.

ЧАСТИНА I.

ЧАСТИНА II.

УКРАЇНА.

НАУКОВИЙ

та

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ IV.

НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ

1907.

У КИЇВІ.

1907.

Друкарня Н. Т. Корчак-Новіцького у Київі, Меринговська, 6.

Од редакції.

Як ми казали вже в попередній книжці (див. № 10-й), редакція «України» цим номером поки-що кінчає видання журнала, сподіваючись на те, що діло видавництва наукового українського органа тепер візьме на себе спеціальна наукова інститупія — Київське наукове українське товариство. Ми не помилились в своїй думці, бо в часописях була вже подана звістка про те, що це Товариство на загальних сборах постановило роспочати як мога швидче видання свого наукового органа. Од щирого серця бажаємо йому найбільшого поспіху в його праці і віримо, що згуртовані наукові українські сили поставлять свій орган на ту височінь, яка зробить його принаймні рівнозначним по вартості з іншими науковими органами других націй.

Редакція «України» (раніш «Кіевская Старина») не зачиняє поки-що своєї фірми, бо на 1908-й рік вона ще повинна закінчити роспочату роботу по виданню «Українського Словаря». Всім передплатникам «Словаря» ми вислали вже 1-й випуск 1-го тома; 2-й випуск цього-ж тома висилається на днях, а 3-ій і останній випуск 1-го тома вийде з друку в початку 1908 року. Разом з ним вийде і весь 2-й том. Хто передплачував в 1907 році журнал «Україну», мав право получити усі 4 томи «Словаря» за 5 рублів; хто передплатив тільки «Словарь» без журнала, повинен заплатити за всі 4 томи 7 рублів. В протязі 1908-го року редакція «України» видасть останні два томи (3-й і 4-й) і вишле їх всім передплатникам.

Передплата на «Словарь» (на всі 4 томи) приймається в редакції «України» за ціну 7 рублів тільки в протязі 1908 року; після вихода в світ усіх 4-х томів, ціна буде побільшена. Передплату можно висилати на адресу: Київ, редакція журнала «Україна».

Зміст четвертого тома.

ОКТЯБРЬ, НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ 1907 Р.

Перша книжка—октябрь.

ЧАСТИНА I.

ЧАСТИНА II.

Друга і третя книжка—ноябрь-декабрь.

ЧАСТИНА I.

ЧАСТИНА II.

Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власности на Україні від 1877 р. по 1905 р.

Центральне, найпекуче питання сучасної історичної доби, аграрне питання, все ще дожидає свого раціонального розвязання. Породжене цілим рядом соціально-економічних і політичних причин, більш-менш однакових на протязі мало не всієї безмежної «імперії народів», земельне питання, конкретно, носить і більш-меньш індівідуальний характер в поодиноких краях, серед окремих народів Росії. Отже, і характер розвязання земельного питання, розвязання, хоч би і опертого на одних і тих же прінціпіальних основах, буде ріжниться в ріжних місцевостях Росії, в залежності від економічних ріжниць районів. Але для такої індівідуалізації розвязання земельної справи досі бракувало свіжих наукових матеріалів, які б характерізували земельні відносини в поодиноких краях російської держави за останні часи. Безперечно, це стояло в залежності од того, що статистика в Росії — наука порівнюючи молода, а головне од того, що імперська статистика перебувала в руках російської бюрократії.

Та ось земельне питання встало і перед російським правительством у весь свій велетенський зріст. Примушене ходом історичних подій взятися до земельних реформ, бажаючи поставити їх на грунт реальних відносин, правительство, натуральна річ, ні в якім разі не могло для цього користуватися ціфрами ста-

тистичного досліду 1877 р. Минув вже досить довгий час—28 років—і в земельних відносинах мусили наступити доволі значні зміни, тим більше, що капиталістичний розвиток Росії в новіщі часи характерізувався незвичайно швидким темпом.

І от в кінці 1905 р. Центральний Статистичний Комітет приступає до праці, а в цьому році випускає її під титулом: «Статистика землевладѣнія 1905 г. Сводъ данныхъ по 50 губ. Европейской Россіи».

Не спиняючися тут на загально відомих хибах імперської статистики, які не минули і цієї нової праці Цен. Ст. К., ми спробуємо на основі її схарактеризувати сучасні земельні відносини і мобілізацію земельної власности на Україні [1]) від часів 1877 р.

Вся земельна площа України, по відомостям Центрального Статистичного Комітету, в 1905 року містила в собі 38.848.018 десятин супроти 37.460.633 дес. в 1877 р.; отже в 1905 р. на 1.387.385 дес. більше.

По трех основних групах володіннів ця земельна площа поділялася так: 1) *пріватної* власности було 17.838.779 дес., або 45,9% всієї зем. площі, супроти 17.952.886 дес., або 47,9% в 1877 р. 2) *надільної* землі 18.169.922 дес., або 46,7% вс. пл. супроти 16.762 066 дес., або 44,8% вс. пл. в 1877 р. 3) земель *казни, уділів, церков, манастирів, міст і інстітуцій*—2.839.317 дес., або 7,4% супроти 2.745.681 дес., або 7,3% в 1877 р.

Таке % відношення між трьома вище зазначеними групами володіннів неоднакове по 3-х районах України:

	Приватн. власн.		Наділ. зем.		Земель держ. і инш. інстіт.	
	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.
в Правоб. Україні	46,5	48,0	43,8	43,0	9,7	9,0
» Лівобер. »	40,7	47,5	55,0	47,9	4,3	4,6
» Степовій »	51.0	52,8	41,2	39.3	7,8	7,9

[1]) Не маючи спроможности зробити це для всієї *української національної території*, ми беремо для нашої статті тільки 8 українських губерній, проміж яких немає ні одної, де б % української людности спускався низче 50.

Ще більші ріжниці ми зустрінемо, коли візьмемо не райони, а окремі губернії. Так, в Херсонщині *пріватна* земельна власність займає тепер 51,5%, в Катеринославщині 50,5% всієї земельної площи губернії; найменьше пріватних земель в Чернигівщині 41,7% і в Харьківщині 35,8% всієї площи. *Надільні* землі складають найбільший відсоток в Харьківщині 59,2%, в Чернигівщині 53,1% і Полтавщині 52,3%, а найменьший в Херсонщині 37,3%, і на Волині 39.8%. Землі *державні*, *церков і інституцій* займають найбільшу площу на Волині 11,3% і в Херсонщині 11,2%, найменшу в Катеринославщині 4,2% та в Полтавщині 2,6%.

Коли ми порівняємо поділ земельної власности між основними групами володіннів в 1905 і в 1877 рр., то ми побачимо, що на Україні зменьшилася пріватна власність, а дві останніх групи—надільні землі і землі всяких інстітуцій зросли.

Переходимо до розгляду кожної групи окремо.

Вся пріватна земельна власність на Україні розділяеться на особисту власність, якої маємо 15.219.640 дес., або 85,3% всієї пріватної власности, та на власність громад (обществ) і товариств, яка доходить до 2.619.139 д., або 14,7% всієї прів. власности.

Порівняння поділу пріватної земельної власности в 1877 і 1905 рр.

	Особиста власн.		Власність громад і товариств.	
	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.
Правобережна Україна	5.828.952	6.348.952	709.232	96.747
Лівобережна »	4.498.907	5.285.322	826.822	41.011
Степова »	4.891.781	6.119.927	1.083.085	60.927
Разом	15.219.640	17.754.201	2.619.139	198.685

показує нам, що коллективна власність товариств і громад стала грати досить велику ролю в земельних відносинах на Україні тільки за останній час, бо ще в 1877 р. вона складала абсолютно, а ще більше відносно (1,1% всієї прів. вл.) дуже мало помітну величину.

Але все ж таки ще й тепер особиста власність займає домінірующе становище в пріватній земельній власності на Україні.

Вся особиста власність так поділялася між окремими сословіями:

	в 1905 р. дес.	%	в 1877 р. дес.	%	в 1905 р. збільшил. + зменш. —
Дворянам	9.985.409	65,6	15.174.167	85,5	— 5.188.758
Духовенству	98.865	0,7	96.435	0,5	+ 2.430
Купцям і почетним гр.	1.332.610	8,8	1.172.360	6,6	+ 160.250
Міщанам	870.234	5,7	345.775	2,0	+ 524 459
Селянам	2.314.968	15,2	739.146	4,2	+ 1.575.822
Иншим	527.030	3,4	75 632	0,4	+ 451.398
Чужоземцям	90.524	0,6	150.686	0,8	— 60.162
Разом	15.219.640	100,0	17.754.201	100,0	— 2.534.561

Таке % відношення між особистою власністю ріжних сословій змінюється—і часами дуже значно—по окремих районах України:

	Дворяне	Селяне	Купці	Міщане	Духовні	Инші	Чужоземці
Правобережна Україна	83,8	5,8	5,0	3,7	0,3	0,6	0,8
Лівобережна »	59,5	22,2	8,9	5,9	1,6	1,6	0,2
Степова »	49,6	20,0	12,9	8,0	0,2	8,6	0,7

Таким чином, мало не в усіх трьох районах дворянська земельна власність складає більше 1/2 всієї особистої земельної власности, при чому в Правобережній Україні вона досягає навіть сливе 7/8 всього особистого землеволодіння. Селянська особиста власність найбільш розповсюджена в Лів. Україні, де вона складає більше 1/5 особ. власности, та в Україні Степовій, де її рівно 1/5 особ. вл. Власність купців займає найбільшу площу в Степовій Україні, в якій теж найбільшу частину всієї особистої власности складає і власність міщан. Що ж торкається всіх инших сословій, то вони, за де якими винятками, поділені більш меньш рівномірно по всіх районах України.

Натуральна річ, що такої загальної характеристики земельної власности окремих сословій занадто мало для того, щоб уявити собі економічну ролю їх в нашому сільському господарстві окремих районів і губерній. Потрібна більш детальна характеристика, до якої ми і переходимо.

Як ми знаємо із попереднього, *дворянам* належало в 1905 р. 9.985.409 дес., або 65,6% особ. власности, 56,0% пріватної власности і 25,7% всієї земельної площи України. Але це пересічне % відношення дуже не однакове по окремих районах. Дворянської землі було:

	1905 р. десятин.	% прів. вл.	1877 р. десятин.	% прів. вл.	В 1905 році — зменш. чи + збілш. в дес.
в Правобереж. Україні	4.881.619	74,7	5.823.512	94,5	— 941.893
» Лівобережній Україні	2.677.866	50,2	4.422.669	69,9	—1.744.803
» Степовій Україні	2.425.924	40,6	4.926.986	79,7	—2.501.062

Таким чином дворянська земельна власність складає найбільший відсоток пріватної земельної власности в Правобережній Україні, де, до речі сказати, сконцентрована мало не половина 48,9%) усіх дворянських земель України. В Лівобережній Україні вона спускається вже до 1/2 (50,2%) всієї пріватної власности, а в Степовій навіть до 2/5.

Ще більші хитання стріваємо ми в окремих губерніях України. Так, на Поділлю дворянам належить 80,5% вс. пріватної власности, а особистої навіть 90,7%, в Київщині 73,1% прів. власн., а особистої 84,9, на Волині 72,5% прів. власн., особистої ж 79,1%. Найменьше ж належить їм в Катеринославщині, де дворянські володіння складали 42,2% прів. власн., або 35,6% особ. власн., та в Херсонщині, де дворянські землі складали тільки 39,2% прів. власн., або 44,9% особ власности.

Друге місце після дворян по кількості особистої земельної власности займають *селяне*, яким належить 2.314.968 дес., с. т.

15,2% особистої власности, 12,9% прів. вл. і 6,0% всієї земельної площи. По окремих же районах селянської власности було:

	1905 р. десятин.	% прів. вл.	1877 р. десятин.	% прів. вл.	В 1905 році — зменш. чи + збільш. дес.
в Правобереж. Украіні	366.620	5,7	86.896	1,2	+ 249.724
» Лівобережній Украіні	1.001.543	18,8	281.180	4,4	+ 720.363
» Степовій Украіні	976.805	16,3	371.070	6,0	+ 605.735

Таким чином, і абсолютно, і відносно Лівобережна Украіна по розмірам селянської особистої земельної власности займає перше місце, а на останньому місці з цього погляду стоїть найбільш густо залюднена селянами Правобережна Украіна, де селянам належить на правах особистої власности тільки біля $^1/_{20}$ всієї приватної земельної власности. Зазначені нами характерні ріжниці виступають ще більш яскраво, коли ми візьмемо поодинокі губернії наших районів. Так, в Чернигівщині селянам на правах особистої власности належить 21,7% всієї пріватної власности, всієї особистої ж навіть 27,0%, в Катеринославщині—17,2% прів. власн., або 22,7% всієї особист. власности,—тим часом, коли на Поділлі селянська особиста земельна власність складає тільки 3,9% вс. прів. зем. власности, або 4,4% всієї особ. зем. вл.

За селянами йдуть *купці і почетні граждане*, що мають на Украіні особистої власности 1.332.610 десятин, с. є. 8,8% всієї особ. власности, 7,4% вс. прів. власн. та 3,4% всієї зем. площи.

В поодиноких районах їм належало на правах особистої власности:

	1905 р. десятин.	% прів. вл.	1877 р. десятин.	% прів. вл.	В 1905 році + збільш. — змен. в десят.
в Украіні Прав.	289.937	4,4	204.613	3,1	+ 85.324
» » Лівоб.	404.992	7,6	362.169	5,6	+ 42.723
» » Степ.	637.781	10,6	605.578	9,7	+ 32.203

З цієї таблиці ми бачимо купецьке землеволодіння найбільш розвинене в Степовій Україні, де купцям належить трохи більше $^1/_{10}$ всієї пріватної земельної власности района, найменьшим же обшаром землі володіють купці на правах особистої власности в Правобережній Україні—меньше $^1/_5$ вс. прів. влас. Знову, як і вище, по губерніях хитання в $^0/_0$ відношенні купецької земельної власности до пріватної і особистої власности ще більші, ніж по окремих районах. Найбільший відсоток і вс. пріватної (12,7%) і всієї особистої зем. влас. (14,6%) складала особиста власність купців в 1905 р. в Херсонщині, найменьший і пріватної (2,5%) і особистої (2,9%)—на Поділлі.

Після купців найбільш видатною групою по розмірам свого землеволодіння являються *міщане*, яким у нас належить 870.234 д., с. т. 5,7% вс. особ. власн. 4,8% вс. прів. влас. та 2,2% вс. зем. площі. По районах їхня власність поділялася так:

	1905 р. десятин.	% прів. вл.	1877 р. десятин.	% прів. вл.	В 1905 році +збільш. —змен. в десят.
в Правобережн. Україні	218.108	3,3	91.124	1,4	+ 126.984
» Лівобережній Україні	264.369	4,9	127.487	2,0	+ 136.882
» Степовій Україні	387.757	6,4	127.164	2,0	+ 260.593

Таким чином, міщанам, які порівнюючи мають мало особистої земельної власности, належать землі найбільше в Степовій Україні, а найменьше в Лівобережній. Із окремих губерній міщанам найбільше належить в Херсонщині, де сконцентровано більше $^1/_3$ (317.074 дес. або 36,4%) всієї їхньої особ. зем. власности, і де міщанські землі складають навіть 10,0% всієї пріватної і 11,5% всієї особ. власности губернії, найменьше ж мають міщане особ. влас. на Поділлі — 1,2% вс. прів. і 1,3% вс. особ. зем. власн.

За міщанами йдуть *инші* власники, яких місцеві органи не зарахували ні до якого сословія. Їм належить 527.030 дес., с. є.

3,4% особ. влас., 2,9% прів. вл. і 1,1% вс. зем. площи. Сливе 4/5 (418.899 дес., або 79,4%) особистої власности «инших» сконцентровано в Степовій Україні, і, навпаки, сливе не мають особ. власности инші на Поділлі (202 дес.).

Останнє місце по кількості особистої земельної власности належить *духовенству і чужоземцям*. Перше володіє 98.865 д., або 0,7% всієї пріватної власн., а другим належить 90.524 дес., або 0,6% вс. прів. зем. власн. Власність духовних особ займає найбільшу площу (70.212 дес.) в Лівобережній Україні, а найменьшу в Степовій (7.745 дес.), а в окремих губерніях—найбільшу на Полтавщині (41.438 дес.) та в Чернигівщині (20.981), а найменьшу в Катеринославщині (2.794 дес.). Що ж торкається чужоземців, то сливе 1/2 всієї їхньої особистої власности сконцентрована в Правобережній Україні (44.217 дес.), власне кажучи на Волині (40.358 дес.), і трохи більше одної третини (36.870 д.) в Степовій Україні, при чому найбільше припадає тут на Херсонщину (26.166 д.); найменьше ж серед усіх губерній приходиться на власність чужоземців в Харьківщині (1.293 д.).

Так поділялася в 1905 р. особиста земельна власність між окремими сословіями на цілій Україні і по окремих районах та губерніях її.

Коли ми порівняємо між собою данні 1905 і 1877 р.р., то ми побачимо, що на протязі 28 років відбулися поважні зміни в поділі особистої земельної власности між поодинокими сословіями; найперша і найголовна серед цих змін — це величезне зменьшення земельної власности дворянства, на кошт якого збогатіли землею сливе всі инші сословія, крім чужоземців.

В той час, коли в 1877 році по всіх 8 губерніях дворяне володіли 15.174.167 дес., в 1905 р. їм належить вже тільки 9.985.409 дес. Отже за 28 років дворяне втратили на Україні 34,1% своєї колишньої особистої земельної власности. Але придивляючися до окремих районів, ми спостерегаємо, що найбільш цупко держаться своєї земельної власности дворянство правобережне, власність якого зменьшилася тільки на 16,1%; втрати ж лівобережного дворянства за цей час доходять вже до 39,4%, а

дворянства Степової України аж до 51,9% їхньої особистої земельної власности. Але зменьшення дворянської земельної власности саме тепер вступає в фазу особливо інтенсівного розвитку. На протязі 1906 р. «Крестьянским Земельним Банком», якому Височайший указ 3 ноября 1905 р. надав видатну ролю в розвязанні земельного питання, продано, або ж заявлено йому до продажу, на Україні всього 1.453.377 д., із числа яких 1.288.671 д. приходиться на дворянське землеволодіння. Коли виключити і цю площу, тоді у дворян зостанеться тільки 8.796.738 дес. До речі, треба зазначити, що і в 1906 р. найбільші втрати припадають на дворянство лівобережне (490.955 дес.). Із окремих губерній найбільше втратили за 29 рр. губернії Херсонська (1.587 тис. д.) та Катеринославська (1.275 т. д.), найменьше Київська (436 т. д.) і Подільська (362 т. д.).

Коли дворянські землі дуже зменьшилися за 29 р.р., то особиста власність селян за цей же час незвичайно розширилася. З 739.146 дес. вона зросла до 2.314.968 дес., с. є., збільшилася більше, ніж в 3 рази, або на 1.575.822 дес., при чому найбільший приріст ми бачимо в Лівобережній (720.363 д.) та в Степовій (605.735 дес.) Україні. По окремих же губерніях найдужче збільшилася особиста земельна власність селян в Чернигівщині (344 тис.), Херсонщині (317 тис.), Катеринославщині (289 тис.) і Полтавщині (228 тис.), наименший же зріст був в Київщині (63 тис.) та на Поділлі (47 тис.).

Меньш значний зріст земельної власности спостерегаємо ми у купців—на 160.250 дес., або на 13,9%. Із окремих районів найдужче зросла власність купців в Правобережній (на 85.324 д.) і в Лівобережній (42.723 д.) Україні, а з поодиноких губерній на Волині (55.767 дес.) і в Катеринославщині (57 983 дес.); в Чернигівщині ж та в Херсонщині власність купців навіть зменьшилася: в першій на 10.822 д., а в другій на 25.780 д. В 1906 р. купцями продано або заявлено до продажи через «Крестьянскій Земельный Банк» 144.277 дес., так що, можливо, у купців лишиться к 1907 р. особистої власности тільки 1.188.333 д., с. т. тільки трохи більше, ніж було у їх в 1877 році.

Далеко більший приріст особистої зем. власн. маємо ми у міщан. За 28 р. землеволодіння міщан зросло на 524.459 дес., або більше, ніж у 2 рази. Із окремих губерній максімальне збільшення було в Херсонщині (217 тис. дес.) сливе в 3 рази, найменьше на Поділлі (11 т. д.).

Ледве чи не найбільше зросла земельна власність «инших»: з 75.632 дес. в 1877 р. вона досягла 527.030 дес. в 1905 р., с. є. збільшилася на 451.398 дес., або сливе в шестеро; із поодиноких губ. найдужче в херсонщині (274 тис. дес.).

Поминаючи духовенство, приріст земельної власности якого являється сливе непомітним (2 т. д.), у чужоземців ми спостерегаємо зменьшення особ зем. вл. трохи більше ніж на 60 т. д., при чому мало не все воно припадає на Херсонщину (49 т. д.) та на Поділля (11 т. д.).

Вся вирахована нами площа особ. зем. власн. на Україні в 1905 р. поділялася між 192.201 володінням. Із них належало:

	Володінњ	в %
Селянам	119.583	62,2
Дворянам	31.031	16,1
Міщанам	27.648	14,4
Духовенству	5.593	2,9
Купцям	4.280	2,2
Иншим	3.875	2,0
Чужоземцям	191	0,1

Ці 192.201 особ вол. окремих сословій були дуже нерівномірно поділені між районами:

	Двор.	Сел.	Міщ.	Купц.	Дух.	Чуж.	Инші.	Разом.
П. Україна	8.013	19.790	7.681	650	423	41	233	36.856
Л. Україна	19.709	92.317	16.780	2.821	5.087	54	2.381	139.149
С. Україна	3.309	7.476	3.187	804	83	96	1.241	16.196

Із цієї таблиці видно, що селянських особ. володінь найбільше мається в Лівобережній Україні (66,3%), а найменьше в Степовій (46,1%); а із губерній найбільше в Чернигівщині

(70,7%) і Харківщині (68,6%), найменьше ж в Херсонщині (35,8%). Особисті вол. дворян складають найбільший % в Правобережній (21,7%), найменьший в Лів. Україні (14,1%), хоч в останній і було сконцентровано сливе 64% дворянських володіннь всієї України; із поодиноких же губерній найбільший % двор. вол. був на Поділлі (34,6%) і в Київщині (23,2%), найменьший в Чернигівщині (12,1%). Особ. вол. міщан найбільший % був в Правобережній Україні (21,3%), найменший в Лівобережній (12,0%), хоч знову в останній було $^3/_5$ (60,0%) міщанських особ. володіннь всієї України, а із окремих губерній найбільший %—в Херсонщині (31,8%) і на Волині (29,3%) найменьший в Катеринославщині (5,3%). Особ. володіннь купців ми спостерегаємо найбільший % в Степовій (4,9%), а найменьший в Правобережній Україні (1,7%), із поодиноких же губерній найбільший в Херсонщині (5,3%) і в Катеринославщині (4,6%) найменьший в Полтавщині (1,6%) і на Волині (1,0%). Особ. вол. духовенства, сконцентрованих в Лівобережній Україні (91% всіх ос. вол. духов.), найбільший % маємо в Полтавщані (5,4%) і Чернигівщині (2,5%), найменьший—в Катеринославщині (0,1%). „Инщим" належить найбільший % особ. вол. в Катеринославщині (10,3%), наименьший на Полині (0,1%) і на Поділлі (0,1%) Що ж торкається чужоземців, то їхні володіння складають незвичайно малий %.

Таким чином, при 192.201 особ. вол. і при 15.219.640 дес. особ. зем. власн., середній розмір кожного з них по Україні ми маємо в 78 дес. По окремих же районах він буде вже инший: в Прав. Україні 157 дес., в Лівобережній 32 дес. і в Степовій 302 дес. Ще більші ріжниці по губерніях. Найбільший середній розмір володіння маємо в Херсонщині 331 дес. і Катеринославщині 271 д., найменьший в Полтавщині 29 дес. і Чернигівщині 23 дес.

По окремих категоріях хазяйств особисті володіння і особ. зем. власність в 1905 р. поділялися так:

Розмір хазяйства	Число вол.	Число дес. у них.	Вол.	Землі
	в тисячах		в процентах	
до 10 дес.	123,5	412,4	64,3	2,7
11— 50 »	41,3	933,2	21,5	6,2
51—100 »	8,7	626,3	4,5	4,1
Всього до 100 »	173,5	1.972,0	90,3	13,0
101—500 »	12,1	2.834,0	6,3	18,6
501—1.000 »	3,4	2.421,6	1,8	15,9
Всього до 1.000 »	15,6	5.255,6	8,1	34,5
1.001—5.000 »	2,8	5.253,5	1,5	34,5
5.001—10.000 »	0,1	1.183,4	0,0	7,8
біл. 10.000 »	0,0	1.555,1	0,0	10,2
Всього більш 1.000 »	3,0	7.992,0	1,6	52,5

Коли прийняти, як це зроблено в «Статистикѣ землевладѣнія за 1905», володіння до 100 дес. за дрібні володіння, од 101 до 1000 д. за середні, і більше 1000 д. за великі, тоді ми побачимо, що мало не вся особиста земельна власність (87°/₀) сконцентрована в руках середніх і великих власників, які разом складають тільки 3,1°/₀ всіх особистих власників України. Тим часом, дрібним земельним власникам, яких на Україні мається 90,3°/₀ всіх особистих власників, належить тільки трохи більше 1/8 (13,0°/₀) всієї особ. зем. власности. Коли ж ми для наших відносин рахуватимемо, як це робило Полтавське Статистичне Бюро, дрібні володіння до 50 дес., середні од 50 до 500 дес., тоді концентрація особистої земельної власности виступить ще яскравіш. Тоді на дрібні володіння припадатиме: власників 85,8°/₀, землі—8,9°/₀; на середні: власників 10,8°/₀, землі 22,7°/₀ і на великі: власників 3,4°/₀, землі 68,4°/₀.

Таке °/₀ відношення власників і особистої власности в ріжних економічних групах дуже змінюеться по окремих губерніях. Для того, щоб перед нами яскравіше виступили ріжниці

	до 10 д.		11—100 д.		101 - 500 д.		501—1.000 д.		1.001—5.000 д.		5.001—10.000 д.		більш 10.000 д.	
	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.
Харьківська	55,7	2,4	32,4	12,4	8,4	22,2	1,9	15,3	1,5	34,2	0,1	8,0	0,0	5,5
Полтавська	74,0	7,2	22,0	22,6	3,2	24,3	0,5	13,0	0,3	24,1	0,0	1,9	0,0	6,9
Чернигівська	75,9	11,2	21,0	25,0	2,4	21,9	0,5	13,1	0,2	20,7	0,0	3,8	0,0	4,3
Київська	61,3	1,4	24,3	5,1	7,0	11,9	3,7	18,4	3,6	42,6	0,0	3,6	0,1	17,0
Волинська	46,3	1,6	41,3	7,0	6,9	11,3	2,7	12,6	2,3	30,0	0,3	13,2	0,2	24,2
Подільська	56,1	0,9	20,6	3,7	11,6	15,3	6,3	23,4	5,1	50,3	0,1	4,5	0,2	1,9
Херсонська	14,6	0,2	41,0	5,4	28,6	20,8	8,2	17,3	6,9	39,0	0,6	10,5	0,1	6,7
Катеринославська	17,3	0,2	44,1	7,9	27,2	23,4	6,0	15,9	4,9	34,9	0,4	10,3	0,1	7,5

поодиноких губерній, ми подаемо більш детальну таблицю[1]) особистих власників і їхньої земельної власности в кожній економічній групі по окремих губерніях в $^0/_0$ відношенні до всіх особистих власників і всієї особистої власности кожної губернії. (Див. стор. 157).

Із цієї таблиці ми бачимо, що дрібні володіння (до 10 дес. і од 10 до 100 д.) займають видатне місце в усіх губерніях Лівобережної і Правобережної України, тоді коли в степових на їх припадає найменьша частина. Особливо багато (більш $^4/_5$) дрібних власників і їхної земельної власности в Чернигівщині і навпаки, найменьше (біля $^1/_{25}$) припадає володіннь дрібних власників на Херсонщину, а на їхньої власности на Поділля. Що торкається до середніх володіннів, то вони по всіх губерніях трьох районів поділяються більш меньш рівномірно, крім Волині, де їхньої власности найменше (23,9$^0/_0$). Великі ж володіння займають по всіх степових і правобережних губерніях більше $^1/_2$ особ. зем. власности цих губерній, при чому найбільше великоземельної власности на Волині (67,5$^0/_0$). Зовсім протилежне що до великої власности уявляє тепер Лівобережна Украіна, де великі володіння займають ледве $^1/_2$ особ. зем. власности, при чому найменьший відсоток земель великих власників припадає на чернигівщину (28,6$^0/_0$).

Ще більше ріжниць ми спостерегаемо в середньому розмірі володіннів поодиноких сословій. Із тих таблиць, які нами були наведені вище, видно, що середній розмір володіннь був:

у чужоземців	474	дес.
» дворян	322	»
» купців	312	»
» инших	126	»
» міщан	31	»

---

[1]) Ця таблиця складена нам так само, як і таблиця для 77 р., уміщена в «Украіні» (іюль-август) в нашій статті «Із статистики України».

у селян	19 дес.
» дух. особ	18 »

а по розмірам хазяйства особиста земельна власність у сословій поділялася так (в $^0/_0$):

	дрібні		середні		великі	
	волод.	землі.	волод.	землі.	волод.	землі.
у купців	66,4	3,7	24,8	32,0	8 8	64,3
» дворян	65,6	4,4	27,0	31,5	7,4	64,1
» чужоземців	64,5	4,9	26,1	18,7	9,4	76,4
» инших	80,4	11,1	17,2	38,8	2,4	50,1
» міщан	93,8	34,1	5,9	50,4	0,3	15,5
» селян	96,8	45,7	3,1	42,5	0,1	11,8
» духовн. особ	97,4	66,2	2,6	30,9	0,0	2,9

Таким чином, серед усіх сословій дрібні володіння складають більше $^3/_5$ усіх володіннів; навіть купці, дворяне і чужоземці, здебільшого, дрібні власники. Але, коли поглянути на те, як поділена земельна площа особистої власности між окремими економічними групами, то ми прийдем до того висновку, що дворяне, купці і чужоземці, без сумніву, у нас — великі земельні власники, бо великі володіння серед їх займають більше $^1/_2$ земельної площі—у купців і дворян більше $^3/_5$, у чужоземців навіть більше $^3/_4$. Зовсім инше ми бачимо серед селян і духовенства, де $^0/_0$ і дрібних власників (96,8$^0/_0$ у сел. і 97,4$^0/_0$ у дух.) і земельної площі під їхніми володіннями (45,7$^0/_0$ і 66,2$^0/_0$) найвищі. Нарешті міщане, хоч і серед них дрібна земельна власність досить розповсюджена (34,1$^0/_0$ площі), являються у нас, безперечно, представниками середнього землеволодіння (50,4$^0/_0$ площі).

Натуральна річ, і вирахований нами середній розмір володіннів кожного сословія, і групировка їх по категоріям хазяйства ріжні в ріжних губерніях і районах України.

Середній розмір володіннь дворян в Степовій Україні 733, дес., в Правобережній 609 дес. і в Лівобережнім 136 дес. Ще

більші хитання ми бачимо по губерніях: на Волині 790 дес. і в Катеринославщині 748 дес., а в Полтавщині 111 дес. та в Чернигівщині 101 д.

Що ж торкається окремих груп хазяйства, то і тут ми бачимо не меньші ріжниці. *Дрібні* дворянські володіння найбільш розвинені в лівобережних губерніях. В Чернигівщині дворян дрібних земельних власників 84,3% всіх дворян-власників губернії, а під їхніми володіннями 15,7% всієї дворянської власности; в Полтавщині дрібні дворянські володіння складають 83,2% всіх двор. вол. і займають 14,1% двор. зем. площі. *Середні* володіння дворян складають найбільший % в Херсонщині—52,3% двор. вол., де під ними 29,2% двор. зем. площи, та в Катеринославщині 51,7% двор. вол. з 26,7% двор. землі під ними; в Чернигівщині ж і Полтавщині, хоч число дворян середніх земельних власників не велике, про те земельної площи дворян вони займають в Чернигівщині 41,7%, а в Полтавщині 41,2%. Нарешті, *великих* дворянських маєтків найбільше в Херсонщині 17,7% з 69,2% зем. площі, в Катеринославщині 17,5% з 71,5% зем. пл. і на Волині 16,1% з 74,2% зем. пл. дворян.

Середній розмір володіннів купців: в Степовій Україні 793 д., в Правобережній 443 д. і в Лівобережній 144 д. Із поодиноких губерній найбільший в Херсонщині 915 д., на Волыні 830 д. і в Катеринославщині 646 д., найменьший в Полтавщині 116 дес. і в Чернигівщині 97 д.

Із окремих груп володіннів *дрібні* складають найбільший % в Чернигівщині—85.8% всіх вл. купців і 12,3% іхньої зем. власн. та в Полтавщині—81,1% всіх власн. і 11,5% зем. вл. купців. *Середніх* купецьких володіннів найбільше в Катеринославщині—50,1% вол. з 36,9% зем. пл., а найбільшу земельну плащу вони займають на Поділлі—60,1% куп. зем. пл. та в Чернигівщині—43,9% зем. пл. Що ж торкається великих, то їх найбільше в Херсонщині 32,7% куп. вол. з 77,2% зем. пл. під ними.

Середній розмір володіннів міщан в Степовій Україні 122 дес., в Правобережній 28 дес. і в Лівобережній 16 дес. В гу-

берніях: найвищий в Херсонщині 131 дес. та в Катеринославщині 120 д., а найнизчий в Чернигівщині 15 дес. та в Полтавщині 10 дес. *Дрібні* володіння міщан найбільш розповсюджені в Полтавщині—98,6% вол. з 66,4% зем. пл., в Чернигівщині—97,6% з 46,5% зем. пл., на Волині — 96,5% з 48,9% зем. пл. та в Київщині—96,1% з 48,8% зем. пл. *Середні* володіння міщан складають найбільший % в Херсонщині—28,8% вол. з 65,4% зем. пл. міщ. та в Катеринославщині 33,1% вол. з 71,5% зем. пл. міщан. *Велика ж* власність міщан займає найбільшу площу на Волині 24,9% та в Харьківщині 21,7% зем. площи міщан.

Середній розмір володіннів духовних особ в Степовій Украіні 93 дес., в Правобережній 49 дес. і в Лівобережній 14 дес.; із губерній найвищчий в Херсонщині 103 дес., найнизчий в Чернигівщині 13 дес. *Дрібні* володіння духовних особ складають найбільший % площи в Полтавщині (84,2%) та в Чернигівщині, *середні* в Херсонщині (81,2%) та в Катеринославщині (70,8%), нарешті *великі* на Волині (27,9%).

Середній розмір володіннів селян в Степовій Украіні 131 дес. в Правобережній 32 д. і в Лівобережній 11 дес., а із губерній найбільший в Херсонщині 165 дес. найменьший в Чернигівщині 9 дес. Що ж торкається окремих категорій володіннів, то *дрібні* володіння займають найбільший % площи в Чернигівщині (79,8%), на Волині 70,1% і в Полтавщині 68,8%; *середні* в Херсонщині 62,3% і Катеринославщині 58,8%, а *великі* в Херсонщині 24,3% і в Катеринославщині 18,4%.

Середній розмір володіннів чужоземців в Правобережній Украіні 1.078 дес., в Степовій 384 дес. і в Лівобережній 175 дес.; із окремих губерній найвищчий на Волині 2.883 дес, найнизчий в Харьківщині 86 дес.

Порівнюючи середній розмір володіннів в 1905 р. з середнім розміром їх в 1887 р. [1]), ми находимо, що середній розмір во-

[1]) 1887 року, а не 1877 через те, що в 1877 обьектом досліду були володіння а не власники.

лодіннів всіх сословій, крім міщан, понизився. Середній розмір дворян понизився найбільше в Київщині і Катеринославщині в 1,7 раза в кожній; підвисився в Харьківщині і на Волині в 1,1 раза. Середній розмір володіннів купців зменьшився найбільше на Поділлі в 2,8 раза та в Київщині в 2 рази. Особливо зменьшився середній розмір селян в Полтавщині в 3,3 раза, в Катеринославщині в 2,9 раза і на Поділлі в 2,6 раза. Що ж торкається міщан, то, взагалі кажучи, середній розмір їхніх володіннів трохи збільшився, хоч і не в кожній окремій губернії; так зменьшився середн. розм., найбільше в Київщині в 2,3 раза, на Поділлі в 1,8 раза; збільшився ж найдужче в Харьківщині в 2,1 раза.

Переходимо тепер до другого виду пріватної власности—до *коллективної* пріватної власности. До неї відносяться володіння громад і товариств, яким належить 2.619.139 дес., с. є. 6,7% всієї земельної площі або 14,7% всієї пріватної земельної власности. Вся коллективна власність поділяється між товариствами, яким належить 2.120.102 дес., або 81,1%, і громадами, що мають 499.027 дес., або 18,9%. По районах власність громад і товариств поділялася так:

	В 1905 р. десятин		В 1877 р. десятин		В 1905 р. у гром. і тов.	
	гром.	товар.	гром.	товар	+збіл.—зменш.	
в Прав. Україні	112.436	596.796	3.977	93.770	+	611.485
„ Лівобер. »	204.446	622.376	18.953	22.056	+	785.813
„ Степов. »	181.055	902.030	13.832	47.097	+	1.022.156

Всі громади—власники поділяються на громади *селянські* і *инші*. Із володіннів громад, можно сказати, розвинені сливе тільки селянські: їм належить 415.623 дес., с. є. 2,3% всієї пріватн. власн., або 15,8% коллективної власн. В районах ми знаходимо такий поділ земельної власности селянських громад:

	в 1905 р. десятин	в 1877 р. десятин	в 1905 р. +біл.—зменш.
в Правоб. Україні	42.887	3.977	+ 38.910
» Лівоб. »	191.681	18.953	+172.728
» Степов »	181.055	13.832	+167.223

Із поодиноких губерній найбільше належить селянським громадам в Катеринославщині 168 тис. дес. та в Чернигівщині 143 тис. дес.

Що ж торкається володіннів «инших» громад, то, крім Волині, де їм належить 68 тис. дес., їх сливе ніде немає.

Із товариств знову найбільш розвинені *товариства селянські*, які володіють 1.781.482 дес. с. є. 9,9% всієї прів. власн., або 68,0% всієї коллект. власности. Їхні володіння поділені по районах більш рівномірно ніж володіння громад: в Правобережній Україні їм належить 445.155 дес., в Лівобережній 551.045 д., в Степовій 785.312 дес. Із поодиноких губерній найбільше селянської товариської власности припадає на Катеринославщину 394 тис. дес., Херсонщину 391 тис. дес. та Харьківщину 229 тис. дес.

За товариствами селян йдуть *товариства торгово-промислові*, яким належить 221.666 дес., с. є. 8,4% коллект. власн. Їхня власність по районах поділена також більш менш рівномірно:

	в 1905 р. десятин.	в 1877 р. десятин.	в 1905 р. + збіл. — змен. десятин.
в Прав. Україні	69.124	92.770	— 23.646
» Лів. »	65.822	22.056	+ 43.766
» Степ. »	86.720	47.097	+ 29.623

Із губерній найбільше було їхньої власности в Катеринославщині 86.720 д. та в Чернигівщині 39.382 дес.

Всі инші товариства різносословні, міщанські і мішані розвинені на Україні дуже слабо.

Переглядаючи всі вищенаведені таблиці, ми приходимо до того висновку, що коллективна власність розвинулася лише за останні 28 років. В 1877 році селянські громади володіли тільки 36.762 дес., тепер же їхня власність дійшла до 415.623 дес., збільшившися на 378.861 дес., або більше ніж в 10 разів. Торговопромислові товариства мають тепер 221.666 дес. супроти

161.923 дес. 1877 р. Крім того, виросли сливе невідомі в 1877 р. селянські товариства з їхніми 1.781.482 дес.

На жаль в новій праці Центр. Ст. Комітета нема ніяких відомостей про особистий склад громад і товариств, що мають земельну власність, і через це неможливо визначити їхню ролю в сільському хазяйстві в ціфрах земельної площи на кожного члена громад і особливо товариств.

Другою головною групою володіннів являються *надільні* [1]) землі селян. В 1905 р. надільної землі було 18.169.922 дес., або 46,7% всієї земельної площи. Всіх же дворів, яким належить ця площа, було 2.878.120 дв. Отже середній наділ на 1 двір містив в собі 6,3 дес. По окремих районах відношення дворів і надільної площи було:

	над. землі десятин.	дворів.	на 1 двір десятин.
в Правобереж. Укр.	6.159.829	1.134.654	5,4
» Лівобережній »	7.187.809	1.178.345	6,8
» Степовій »	4.822.284	565.121	8,5

Із губерній найбільший середній наділ на 1 двір ми бачимо в Катеринославщині 9,3 дес., найменьший на Поділлі 3,8 дес.

У ріжніх же категорій селянства ми спостерегаємо такий поділ:

---

[1]) Ця група володіннів являеться особливо важною, а тим часом ледве чи не самі непевні — та ще й дуже — в праці Центр. Ст. К-та відомості про надільне землеволодіння. Дуже важно, напр., точно установити число дворів. А тим часом, з певністью можно сказати, що число надільних селянських дворів в праці зовсім невірне. Так для 1905 р. показано дворів по Київщині 383.503 (в таблиці № 4 показано 362.953 дв.). Тим часом, по рахуванням агрономичного виділу київської губернської земської управи їх було, при величині двора в 5,3 душі, 549,273 дв., а по більш точним відомостям київської губернської управи в 1905 р. було в Київщині дворів 588.493, із числа яких селянських дворів було 558.226. Помилка, як бачимо, колосальна (в 1,6 раза). Очевидно, і всі засновані на невірному підрахуванні дворів висновки і міркування, які маємо в «Статистиці», будуть невірні.

	над. землі десятин.	дворів.	на 1 двір десятин.
У державних	8.616.005	1.136.983	7,5
» поміщицьких	8.166.894	1.617.240	5,0
» удільних	23.590	5.059	4,6
» чиншовиків	109.690	40.952	2,6
» колоністів	1.245.896	77.886	15,9
Разом	18.162.075 [1])	2.878.120	6,3

[1]) Не рознесено по дворах в Лівобережній Укр. 7.847 дес. Теж саме і в другій таблиці на цій стор.

Таким чином, головна маса селянства України складається із бувших поміщицьких і бувших державних. Поміщицькі, хоч по числу дворів і складають 56,2% всіх надільних дворів, проте мають 44,9% всієї надільної землі. Державні ж селяне, навпаки, складаючи 39,0% всіх селянських надільних дворів, надільної землі мають 47,9%.

Ще меньше рівномірний поділ і дворів і надільної землі по окремих районах:

	ПРАВОБЕРЕЖНА.			ЛІВОБЕРЕЖНА [1]).			СТЕПОВА.		
	дворів.	землі десят.	на 1 дв.	дворів.	землі десят.	на 1 дв.	дворів.	землі десят.	на 1 дв.
Поміщицьких	885.141	4.584.982	5,1	509.073	2.343.608	4,6	223.026	1.238.304	5,5
Державних	204.562	1.444.597	7,0	668.212	4.833.324	7,1	264.209	2.338.084	9,2
Колоністів	—	—	—	—	—	—	77.886	1.245.896	15,9
Чиншовиків	40.952	109.690	2,6	—	—	—	—	—	—
Удільних	3 999	20.560	5,1	1.060	3.030	2,8	—	—	—

Отже, найменьше забезпеченими землею являються чиншовики, середній наділ яких 2,6 дес., та удільні Лівоб. України з 2,8 дес. на один двір; із б. поміщицьких найбільш запезпеченими суть селяне Степової України з 5,25 д. на двір., а найменьш в Лівобережній Україні з наділом в 4,6 дес. Що ж торкається б. державних, то найбільший середній наділ вони мають в Степовій Україні 9,2 д., найменьший в Правобережній 7,0 дес. Найбільший же наділ з поміж усіх селян мають колонисти Степової України 15,9 дес. Ще більш ріжноманітні середні наділи по окремих губерніях. Для поміщичих селян найбільший середній наділ ми маємо на Волині 7,3 дес., найменьший на Поділлі і в Полтавщині 3,7 дес. Для державних знову найбільший на Волині 10,3 дес., а також в Катеринославщині 9,7 дес., а найменьший на тому ж Поділлі 4,7 дес. Удільні селяне мають найбільший середній наділ в Київщині 5,1 дес., а найменьший на Чернигівщині 1,7 дес. Найменьше ж забезпечені землею чиншовики мають найбільший середній наділ на Волині 10,2 дес., найменьший на Поділлі 2,2 дес. Що ж торкається колонистів, то найбільший наділ їм належить в Катеринославщині 27,5 дес., найменьший в Херсонщині. Середній же наділ всіх селян найбільший в Катеринославщині 9,3 дес., найменьший на Поділлі 3,8 д.

Всією надільною землею селяне на Україні володіють почасти на «общинном» праві, почасти на подворному:

	дворів.	землі дес.
на общинному праві	1.191.643	8.834.438 [1])
» подворному »	1.686.477	9.327.637

Звідсі ми бачимо, що більша половина дворів володіє більшою половиною надільних земель на основі подворного права, а що до решти, яка володіє ніби то на общинному праві можно сказати те, що ми казали в иншому місті: це не общинне землеволодіння, а «общее».

[1]) Не рознесено по дворах 4.105 д. в Чернигівщині і 3.742 д. в Полтавщині.

Коли ж ми візьмемо групіровку дворів і надільної землі по окремих районах:

	Подворне		Общинне	
	дворів	землі	дворів	землі
в Правобережній Укр.	1.094.857	5.935.014	39.797	224.815
» Лівобережній »	569.647	3.093.725	608.698	4.086.237
» Степовій »	21.973	298.898	543.148	4.523.386

то ми побачимо, що подворне землеволодіння сливе цілком панує в Правобережній Україні, так само, як, навпаки, общинне в Степовій Україні; що ж до Лівобережної, то тут трохи більше $1/2$ припадає і дворів і землі на общинне землеволодіння. В окремих губерніях подворне володіння займає найбільше дворів і найбільшу площу на Поділлі 99,6% дв. і 99,5% над. зем., на Волині 98,2% дв. і 97,3% над. зем. та в Київщині 91,0% дв. і 92,5% над. зем., на общинне ж володіння припадає найбільший % дворів і площи в Катеринославщині 99,2% дв. і 99,5% над. зем. та в Херсонщині 93,3% дв. і 87,5% зем. В Чернигівщині ж надільна земельна площа поділена більш меньш рівномірно між общинним і подворним землеволодінням: на общинне припадає 51,5% дв. і 53,6% над. зем.

Зовсім инший малюнок стане перед нами, коли ми розглянемо, як поділені двори і земля общинного і подворного землеволодіння (в %) між окремими категоріями селянства:

	Подворне		Общинне	
	дворів	землі	дворів	землі
у поміщицьких	70,0	68,2	30,0	31,8
» державних	43,7	39,3	56,3	60,7
» колонистів	16,1	20,0	85,9	80,0
» удільних	100,0	100,0	—	—
» чиншовиків	100,0	100,0	—	—

Таким чином, на основі подворного права володіють наділами всі удільні і чиншовики; серед поміщицьких мають подворне землеволодіння 70% дворів, серед державних вже меньше половини і, нарешті, найменьше—меньше $1/5$ — серед колонистів. Навпаки,

общинного землеволодіння зовсім немає на Украіні серед удільних і чиншовиків, меньше $^1/_3$ його є серед поміщицьких, більше $^1/_2$ серед державних і більше $^4/_5$ серед колонистів.

Розглядаючи групіровку дворів по розмірам наділу, ми бачимо:

	Дворів		Землі	
	абс. число	в %	десят.	в %
1 дес. і меньше	84.691	3,0	39.074	0,2
1—2 »	132.104	4,6	208.387	1,1
2—3 »	326.087	11,5	841.617	4,7
3—4 »	376.607	13,2	1.318.852	7,3
4—5 »	383.667	13,4	1.731.693	9,5
5—10 »	1.155.667	40,5	8.269.232	45,7
10—50 »	397.174	13,9	5.592.864	30,9
50—100 »	1.378	0,0	82.373	0,4
біл. 100 »	195	0,0	30 428	0,2
Разом	2.857.570	100,0	18.114.620[1])	100,0

Отже, ця таблиця показує нам, що надільна земля, як і пріватна земельна власність, поділена дуже нерівномірно. Коли ми побьемо всі двори по величині наділу на дрібні до 5 дес., середні од 5 до 10 д. і, нарешті, великі в 10 д. і більше, тоді матимемо, що дрібні двори, яких трохи меньше $^1/_2$ всіх дворів (45,6%), мають землі меньше $^1/_4$ (22,8%), середні двори, яких біля $^2/_5$ (40,5%), володіють меньше, ніж $^1/_2$ надільної землі і великі, яких маємо меньше, $^1/_7$, сконцентрували в своїх руках мало не $^1/_3$ (31,5%) всієї над. зем. власности. Що ж торкається середнього розміру наділу на 1 двір в кожній групі, то в групі дворів з дрібним наділом на 1 двір припадало 3,1 дес., з середнім наділом 7,1 дес., з великим 14,3 дес.

Поділ (в %) дворів і земельноі надільноі власности по розмірам наділу в районах розкриє перед нами характерні ріжниці поодиноких районів:

[1]) Не рознесені по дворах: на Волині 4.227 дес., по Київщині 43.228 дес., по Чернигівщині 4.105 д., по Полтавщині 3.742 дес., разом 55 302 дес.

	до 5 дес.		5—10 дес.		більше 10 дес.	
	двор.	землі	двор.	землі	двор.	землі
в Правобер. Україні	57,6	33,8	32,9	41,1	9,5	25,1
» Лівобер. »	44,8	22,8	43,1	50,8	12,1	26,4
» Степовій »	24,0	9,2	50,0	43,7	26,0	47,1

Таким чином, як видно із тільки що наведеної таблиці, двори з дрібним земельним наділом складають більшу половину всіх дворів в Правобережній Україні, а на їхню долю там приходиться $^1/_3$ всієї надільної землі. Дуже близько до Правобережної України з цього погляду стоїть Лівобережна, де на двори з дрібним земельним наділом припадає біля $^1/_2$ всіх дворів, а надільної землі трохи меньше $^1/_4$. Повною протилежністю їм обом є Степова Україна, в якій дрібні двори складають тільки $^1/_4$ всіх дворів, а їхня надільна земля меньше $^1/_{10}$ всієї над. землі цілого степового району. Що ж торкається дворів з великим середнім наділом, то найбільше їх в Степовій Україні (більше $^1/_4$), з надільною площою під ними біля $^1/_2$ вс. над. землі, в Україні Правобережній і Лівобережній їх тільки біля $^1/_{10}$ вс. дв. з земельною площою під ними біля $^1/_4$ вс. над. землі. Двори ж з середнім наділом поділені більш меньш рівномірно по всіх трьох районах України (од 32,9% до 50,0%).

Ще більші ріжниці виступають, коли взяти окремі губернії. Так найбільше дрібних наділів мають Поділля 78,6%, Полтавщина 56,1% і Київщина 55,5%; середніх—найбільше Херсонщина 52,2%, Чернигівщина 50,8% і Волинь—50,6%, великих—найбільше Катеринославщина 33,3%, Харьківщина—22,7% і Волинь 22,2%.

Серед всіх трьох груп наділів, безперечно, перша цеб то дрібні наділи мають при сучасних відносинах Росії дуже велике значіння. Двори з дрібним наділом складають з себе саме категорію селянства, обхопленого земельним голодом, втілення, так мовити, земельнаго питання в Росії. Ось через що ця група зазнала особливої уваги Центрального Статистичного Комітету— в цьому ми між иншим добачаємо практичну підоснову нової праці його,—ось через що найдокладніше вияснено скільки є в

неї надільної землі, скільки не стає до норми, яку діректор Ц. С. К-ту визначає в 5 дес. на двір, треба думати, в 5 душ.

Вище наведені таблиці показують, що дрібні наділи на Україні мають 1.303.156 дворів, (по Євр. Росії 2.856.950 двор.), а їхня власність доходить до 4.139.723 дес. (по Є. Р. 9.027.813 дес). Отже, коли пристати на норму діректора, д. Золотарьова, то, при 3,1 дес. (по Є. Р. 3,2 дес.) на кожний двір цієї групи, по всій Україні земельний голод опреділяється в 2.375.957 дес. (по Є. Р. 5.256.937 дес.), а саме:

	є у групи	недостача
в Правобережній Україні	2.063.385 дес.	1.089.583 дес.
„ Лівобережній	1.635.619 „	1.002.386 „
„ Степовій	440.719 „	291.978 „

Із окремих губерній найбільше дворів цієї групи в абсолютних числах мається: на Поділлі 360.471 дв., на Полтавщині 250.849 дв., в Київщині 201.456 дв., в Чернигівщині 144.502 дв. і в Харьківщині 132.270 дв

Опреділивши розмір недостачі, д. Золотарьов робить спробу вказати ті фонди земельні, з яких можно цю недостачу поповнити. До них належать запас Земельного Банку 1905 р., ті маєтки, які запропоновано йому було в ті часи до продажу. казенні оброчні статті і оброчні удільні статті. За поміччю їх на думку діректора можно цілком задовольнити земельний голод в Росії. Погляньмо, чи можливо це зробити на Україні. Всього землі, яка могла бути к кінцю 1906 р. у «Крестьянського Поземельного Банку, по 8 губ. України маємо 1.557,2 тис. дес.. Оброчних казенних статтів 402,4 т. дес. та удільних 190,3 т. дес. Отже разом 2.151,1 дес.

Таким чином, навіть коли б вся ця земля могла перейти до рук голодного селянства, коли б і вся вона була б здатна для хліборобства, то і тоді б на Україні нею не можно було задовольнити земельного голоду нашого селянства—в розмірах вирахованих д. Золотарьовим,—і довелося б зачіпити ще 224,8 тис. дес. землі великих власників. Але всі ці рахування

д. Золотарьова не мають під собою сливе ніяких підстав. Ми вище зазначили, що число всіх надільних дворів на Україні далеко більше ніж показано в праці Ц. С. К-та, отже і розмір недостачі далеко більший ніж наведений нами вище. Далі, коли за норму вважати на двір 5 дес. *удобної* землі, то треба було б д. Золотарьову опреділити число десятин неудобної надільної землі; тоді недостача зросла б ще більше. Не меньш дивним в рахуваннях д. діректора є і те, що такого ж поділу на удобну і неудобну для хліборобства землю не зроблено в земельному, фонді призначеному ним на задоволення земельного голода селянства. Натуральна річ, коли б це все було зроблено, тоді б виявилося, що значну частину землі для розвязання земельної справи довелося б так чи инакше взяти з земельної власности великих поміщиків.

Нам лишилося ще розглянути мобілізацію надільної земельної власности.

Порівняння кількости дворів і надільної землі в 1905 1877 р.

	дворів		землі у них		на 1 двір. дес.	
	1905	1877 р.	1905	1877	1905 р.	1877 р.
П. Укр.	1.134.654	689.439	6.159.829	5.787.274	5,4	8,4
Лівоб.	1.178.345	821.433	7.187.809	6.374.174	6,8	7,7
Степова.	565.121	340.329	4.822.284	4.600.618	8,5	14,1
Разом	2.878.120	1.851.201	18.169.922	16.872.066	6,3	9,1

показує нам, що за 28 років число дворів зросло на 1.026.919 тоді коли надільні землі збільшилися тільки на 1.297.856 дес. Найбільший зрост числа дворів із окремих районів ми бачимо в Правобережній Україні в 1,7 раза а найменьший в Лівобережній—в 1,4 раза. Що ж торкається поодиноких губерній, то найбільший зрост числа дворів мається на Поділлі в 1,86 раза, в Херсонщині в 1,74 раза, на Волині в 1,68 р., найменьший же в Харьківщині в 1,4 р.

Цілком протилежне, ми бачимо, що до зросту надільної земельної власности. Найбільший приріст надільних земель ми

маемо в Лів. Украіні 813.635 дес., найменьший в Степовій — 221.666 дес., а із губерній найбільший в Чернигівщині 446.172 дес., і в Полтавщині—274.659 дес., найменьший же на Поділлі на 87.523 дес., та в Катеринославщині 87.504 дес.

В залежності од того, що за 28 років число дворів зросло далеко швидче, ніж кількість надільної землі, середній розмір наділу по всій Украіні значно поменьшав, спустившися з 9,1 дес., до 6,3 д., при чому із окремих губерній найбільше понизився на Поділлі в 1,79 раза, в Херсонщині 1,64 р. на Волині в 1,58 р. та в Катеринославщині в 1,54 р., найменьше в Полтавщині в 1,24 р. та Чернигівщині в 1,20 р. [1]).

Переходимо до останньоі групи володіннів—до *земель держави, церков, манастирів і всяких установ.* Цій групі належало в 1905 р. на Украіні 2.839.317 дес., або % всієі земельноі площи.

Серед ціх володіннів по кількості землі перше місце належить *казенним* володінням, що займали площу в 1.437.241 дес. Мало не вся ця земля сконцентрована на Волині 480.495 дес, в Херсонщині 279.398 д. та Киівщині 196.451 д. Коли взяти на увагу, що з Височайшого Повеління 402,4 т. д. поступили в земельний фонд для продажу через землеустроітельні комісії селянам, то володіннь казни, певне, лишиться на Украіні 1035,3 тис. дес.

За володіннями казни йде власність *міст*— 524.318 дес., при чому більша половина її в Херсонщині (268 т. дес.). Трохи меньші розміри мае власність *церков*, яким належить 429.580 дес.; більша $^1/_2$ (242 тис. дес.) її скупчена в Правобережній Украіні, а саме на Волині 92 тис. дес., на Поділлі 84 т. д. та в Киівщині 66 т. д. Ще меньше землі належить у нас *уділам*—

[1]) Натуральна річ, це зменшення в дійсності далеко більше, бо, як ми вже зауважили число дворів в дійсності далеко більше. Так напр. по Киівщині при 383.503 двор. Центр. Ст. К-та в 1905 р., середній маемо 5,5 д., меньше проти 1877 р. на 1,7 дес. При 588 т. двор. Киівськоі губ. управи середн. наділ маемо в 3,7 дес., меньше в порівнянню з 1877 р. на 3,5 дес., або сливе у двое.

272.515 дес., із яких найбільше припадає на Київщину (94 т. д.), Поділля (65 т. д.) та на Волинь (53 т. д). Всяким *інституціям* належить земельної власности—103.388, при чому мало не вся вона в Степовій Україні—в Херсонщині 54 т. д., в Катеринославщині 28 т. д. Нарешті, манастирі мають у нас земельної власности 72.275 дес. із числа яких на саму Херсонщину припадає 27 т. д.

Так на підставі нової праці Центрального Статистичного Комітету малюється нам поділ земельної власности між трьома основними групами землеволодіння, як в цілій Україні, так і в окремих її районах і губерніях.

Маючи на увазі, що знищення викупних ставить надільні землі в групу пріватної власности, спробуємо, зьєднавши в одне ціле наділи і пріватні землі, малювати тепер становище всієї пріватної власности на Україні в 1905 р.

Обидві тільки що зазначені нами основні групи володіннів в 1905 р. містили в собі разом 36.008.701 дес., які по своїм складовим елементам так поділялися в 1905 в окремих районах:

	Наділи	Особ. власн.	Землі гр. і товариш.	Разом прів. вл.
	д е с я т и н.			
в Правоб. Укр.	6.159.829	5.828.952	709.232	12.698.013
» Лівобережній	7.187.809	4.498.907	826.822	12.513.538
» Степовій	4.822.284	4.891.781	1.083.085	10.797.150
по Україні	18.169.922	15.219.640	2.619.139	36.008.701

Таким чином, надільні землі в цілій Україні складають біля $^1/_2$ всієї пріватної земельної власности, трохи більше $^2/_5$ припадає на особисту власність і тільки $^1/_{13}$ на власність ріжних громад і товариств. Трохи инше ми бачимо в районах: наділи складають більше половини тільки в Лівобережній Україні, в Правобережній же і Степовій меньше $^1/_2$; тим часом особиста власність доходить сливе до $^1/_2$ в Степовій, в Лівобережній

спускається мало не до $^1/_3$: що ж торкається коллективної власности то в Степовій її трохи більше $^1/_{10}$, в Лівобережній меньше $^1/_{13}$, а в Правобережній тільки $^1/_{17}$. Із губерній найперше місце по кількості надільних земель займає Харьківщина (62,3% всієї прів. власн.), по кількості особистої власности Херсонщина (50,6%) і Волинь (50,5%), коллективної — Катеринославщина (12,7%).

Коли порівняємо данні 1905 р. і 1877 р. то ми побачимо,

В 1877 р. було	Наділів	Особ. власн.	Земель гр. і товарис.	Разом прів. вл.
	д е с я т и н.			
в Правоб. Укр.	5.787.274	6.348.952	96.747	12.232.973
» Лівобережній	6.374.174	5.285.322	41.011	11.700.507
» Степовій	4.600.618	6.119.927	60.927	10.781.472
Разом	16.762.066	17.754.201	198.685	34.214.952

що, взагалі кажучи, по всій Україні за 28 років зросла кількість надільної землі і земель громад і товариств, тим часом коли особиста власність зменьшилася.

Вся вище наведена площа пріватної власности по характеру користування землею поділялася так:

1. в особистій власності	15.219.640	дес.
2. „ подворному володінні наділів	9.331.379	„
3. „ общинному „ „	8.838.543	„
4. „ товариській і громадській власності	2.619.139	„

Отже, коли поділимо ці чотирі групи на *особисту* і *коллективну* власність,—приєднавши до першої групи подворну надільну власність, а до четвертої общинну надільну землю, матимемо:

особистої власности	24.551.019	дес. або	68,2%
коллективної „	11.457.682	„ „	31,8 „

Із окремих районів Прівобережна Україна має особистої власности більш 90% всієї прів. влас., Лівобережна особистої

біля 60% вс. пр. вл. і Степова трохи меньше 50%. Що ж до окремих губерній, то особ. вл. найбільше на Поділлі (94,3%) і на Волині (94,2), коллективної в Харьківщині (65,1%). і Катеринославщині (59,8).

Порівняння данних 1905 р. про особисту і коллективну власність з данними 1877 р., коли особистої власности було 25.645.410 д. (75,0%), а коллективної 9.069.542 д. (25,0%), показує нам, що за 28 р. відбувся і відносний, і абсолютний зрост коллективної власности при абсолютному підупаді особистої власности.

Натурально, що тепер, коли ми приеднали надільні землі до пріватної власности, поділ її по сословіях буде вже зовсім инший. Для того, щоб змалювати цей поділ, ми приеднаемо до надільної селянської власности землі селянських громад і товариств, як селянських, так і мішаних міщансько-селянських та особисту власність селян, до особистої власности міщан прилучимо землі міщанських товариств, до особистих володіннїх купців землі торгово-промислових товариств, а до особистої земельної власности «инших» землі разносословних товариств. Тоді вся площа пріватної земельної власности поділиться так між сословіями:

Селянам	належить	22.706.447	дес.	або	63,0%
дворянам	„	9.985.409	„	„	27,7 „
купцям	„	1.554.276	„	„	4,3 „
міщанам	„	890.709	„	„	2,5 „
иншим	„	682.471	„	„	1,9 „
духовним	„	98.865	„	„	0,3 „
чужоземцям	„	90.524	„	„	0,3 „
Разом	„	36.008.701	„	„	100,0 „

Отже 90,7% всієї пріватної земельної власности належить дворянам і селянам, при чому із окремих губерній дворянам найбільше належить на Волині (39,9%), на Поділлі (38,7%) і в Київщині (36,4%), селянам в Харківщині (74,3%) і Чернигівщині (72,9%).

Колиж ми візьмемо саму тільки селянську земельну власність в її складових елементах:

Надільної землі	18.169.922	дес.	або	80,0%
Особистої власности	2.314.968	„	„	10,2 „
Землі сел. громад	1.781.482	„	„	7,9 „
Землі сел. товар.	415.623	„	„	1,8 „
Землі мішаних товар.	24.452	„	„	0,1 „
	22.706.447	„		100,0 „

то ми побачимо, що надільні землі складають $^4/_5$ всієї земельної власности селян, а придбана—тільки $^1/_5$. Отже, в 1905 р. придбана земля грає вже досить велике значіння в пріватній власності селян і в середньому на 1 двір її припадає біля 1,6 дес. Із всієї придбаної землі приходилося на Степову Україну 1.957.632 д. на Лівобережну 1.747.233 д. і на Правобережну тільки 831.660 д. Із окремих губерній найбільше придбаної землі належало селянам в Катеринославщині—1.059 т. дес., найменьше —на Поділлі 225.993 д. В середньому на 1 двір приходилося придбаної землі найбільше в Катеринославщині 3,9 дес., найменьше на Поділлі 0,5 дес.

Порівнюючи земельну власність селянства в 1905 р. і 1877 р., ми бачимо що:

	Наділів	Придбан.	Разом
в 1877 р. належало сел.	16.672.066	775.908	17.447.974
„ 1905 „ „ „	18.169.922	4.536.525	22.706.447
в 1905 р. більше на	+1.497.856	+3.760.617	+5.258.473

найдужче збільшилося землеволодіння селянства в Чернигівщині на 1.090 тис. дес. або в 1,56 раз., Катеринославщині на 952 т. д., або 1,36 раз. і Херсонщині на 842 д., або в 1,36 р.

Коли ж взяти на увагу, що тепер земельна власність селянства повинна збільшитися на кошт запаса Банка, казенних і удільних оброчних статтів на 2.151,1 тис. дес., то вся селянська

пріватна земельна власність дійде до 24.857,5 тис. дес., а сама тільки придбана до 6.687,6 тис. дес. (27,0% вс. пр. вл. сел.).

Не меньші зміни од приєднання надільних земель до пріватної власности знайдемо ми і в поділі земельної площі і володіннів по розмірам хазяйства. Коли ми і особисті володіння і наділи розміром до 50 дес. вважатимемо за дрібні володіння, од 50 до 500 д. за середні, а в 500 дес. і більше за великі, тоді будемо мати:

	володіннів	%	землі десят.	%
до 50 дес.	3.020.875	99,1	19.347.519	58,0
од 50—500 »	22.401	0,7	3.573.133	10,8
500 і біл.	6.495	0,2	10.413.608	31,2
Разом	3.049.771	100,0	33 334.260	100,0

Звідсі ми бачимо, що мало не всі земельні власники (99,1%) володіють трохи більше ніж 1/2 всієї пріватної земельної власности, тим часом коли 1/500 всіх земельних власників володіє трохи меньше ніж 1/3 вс. пріват. зем. влас. Ще яскравіш виступе основний—дрібний—характер земельної власности на Україні коли ми побьємо першу категорію на дрібні групи:

	володіннів	%	землі	%
до 3 дес.	542.892	17,5	1.089.078	3,2
од 3 до 10 »	2.039.474	63,6	11.732.316	35,2
» 10 » 50 »	438.519	18,0	7.526.125	19,0

Отже 81% всіх володіннів мають тільки 38,4% вс. особ. зем. власности, при чому 17,5% із них, володіючи тільки 3,2% всієї пріватн. зем. вл., являються по свойому становищу, власне кажучи, пролетарями, бо життєвий рівень їхній далеко низчий, ніж у звичайного пролетаря[1]), і живуть вони здебільшого від

[1]) Див. Ильинъ: Развитіе капитализма въ Россіи.

продажу—прямого, чи замаскованого—своеї робочоï сили капіталові. Число ціх quasi-власників пролетарів повинно бути далеко вищче, бо, як ми вже зауважили раніш, число дворів в праці Центр. Статистичного Комітета, можно думати, значно зменьшено проти дійсного.

Нарешті, в «Статистиці землеволодіння» зроблена спроба определити, на скільки кожне сословіе забезпечено землею.

Маючи данні перепису 1897 р. що до поділу людности по сословіям і припускаючи розмір кожної сімьï в 5 душ, ми можемо хоч приблизно уявити собі цю забезпеченість кожного—принаймні із більших—сословія. На кожних 100 дворянських сімей маемо володіннів найбільше в Чернигівщині (119), і в Полтавщині (101), найменьше в Киïвщині (20) та Херсонщині (15). На 100 купецьких сімей найбільше володіннів припадае в Чернигіщині (39) та в Полтавщині (20), найменьше на Поділлі (5) та в Киïвщині (6). На 100 сімей міщан приходилося найбільше володіннів в Полтавщині (14) та в Киïвщині (12), найменьше на Поділлі (меньше 1) та в Катеринославщині. Що торкаеться селян, то на 100 селянських сімей приходилося володіннів найбільше в Чернигівщині (88) і в Полтавщині (84), найменьше на Волині (58) та в Киïвщині (57). Таким чином, найбільш забезпеченими із всіх сословій являються дворяне і селяне; серед них найменьше безземельних.

Питання про те, скільки безземельних селян е на Украіні, являеться безперечно дуже цікавим. На жаль установити точно число ïх являеться неможливим. Річ в тому, що перепись 1897 р. не містить в собі ніяких прямих данних про число селян, занятих в сільському хазяйстві. Отже определити число безземельних селян можно тільки приблизно, шляхом посередніх рахуваннів. Метод, яким користувався д. Золотарьов для определення числа безземельних, такий. По % числа особ, занятих в сільському хазяйстві в 1897 р., і по величині і персональному складу хазяйства определяемо число особ занятих в сіл. хаз. в 1905 р. Одкидаемо звідсі число неселянських сільських хазяйств; порів-

нюємо результат з числом селянських володіннів 1905 р., до яких прилічуємо і двори, і, таким чином, маємо ймовірну ціфру безземельних селян.

Коли зробити ці всі рахування, то виходить, що число всіх селянських хазяйств на Україні доходить до 3.655,6 тис., число ж селянських володіннів складає 2.977,2 тис. Отже, звідсі виходить, що безземельних селян у нас в 1905 р. було біля 678,4 тис. сімей, с. є., коли рахувати склад хазяйства в 5,3 душ, 3.595,5 тис. душ, або 19% всього селянства, занятого в сільському хазяйстві на Україні в 1905 р.

Зовсім инше відношення бачимо ми по окремих районах України:

	Число мешк. занятих в с.-х.	Число всіх сіл. хазяйств.	Число селян. хазяйств.	Число селян. волод. разом з дворами.	Відношення числа селян. волод. до числа селян. хаз.
	в	т и	с я	ч а х	
в Правобер. Укр.	8.157,4	1.614,5	1.597,5	1.133,9	70
» Лівобереж. »	7.080,2	1.326,9	1.280,1	1.270,7	99
» Степовій »	4.068,7	786,6	778,0	572,6	73
По Україні	19.406,3	33.727,9	3.655,6	2.977,2	81

Таким чином, найвищий % безземельного селянства ми маємо в Правобережній Україні, до якої з цього погляду дуже близько стоїть Степова. Тим часом в Лівобережній Україні, в цьому краю дрібної земельної власности, % безземельних (1%) зовсім незначний. Тут, очевидно, сільський пролетаріат істнує в замаскованій формі під покрівлею власника невеличкого клаптика землі.

Далеко більші хитання в % безземельних селян, занятих в сільському хазяйстві спостерегаємо ми в окремих губерніях. Із всіх губерній наших в одній тільки Черниговщині ми не тільки не маємо зовсім безземельних, а ще, навпаки, спостерегаємо, що

де-які селяне володіють де-ількома наділами особ, які покинули село, або мають, крім надільної, ще й особисту власність. В Харьківщині вже ми бачимо 4% безземельних, в Полтавщині 5%, на Поділлі 15%, в Катеринославщині 22% в Київщині 36%, і, нарешті, на Волині 37%.

Так малюються нам сучасні земельні відносини на Україні на основі нової праці Центрального Статистичного Комитету.

М. Порш.

Кіевская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст.

(Воспоминанія [1]).

Въ ректорство Смарагда, впослѣдствіи архіепископа рязанскаго, профессоромъ философіи былъ Лелявскій—прегорькій пьяница, не бывавшій въ классѣ недѣль по двѣ и болѣе, а когда—послѣ своей болѣзни—бывало прійдетъ въ классъ, то никогда ничего толково не разскажетъ, а только на всѣхъ сердится и спрашиваетъ урокъ, котораго раньше не задавалъ. Во время запоя Лелявскаго нерѣдко замѣняли или самъ ректоръ Смарагдъ, или профессоръ нѣмецкаго и греческаго языковъ Карповъ, которыхъ лекціи для слушателей были истиннымъ удовольствіемъ,—такъ они оба увлекательно и просто преподавали, а особенно Карповъ, который, какъ выдающійся наставникъ, былъ вскорѣ назначенъ профессоромъ въ кіевскую академію, затѣмъ произведенъ въ чинъ дѣйств. ст. совѣтника, что по тогдашнимъ временамъ и порядкамъ было неслыханною рѣдкостью. При всѣхъ своихъ выдающихся умственныхъ дарованіяхъ, Карповъ не отличался однако гуманностію и добросердечіемъ по отношенію къ своимъ питомцамъ, которыхъ нерѣдко колотилъ за незнаніе уроковъ или неумѣніе отвѣтить на какой-либо вопросъ; такъ, однажды онъ спросилъ ученика Синькевича: какъ по нѣмецки *косить?* и когда тотъ отвѣтилъ: «я косить по нѣмецки не умѣю»,—Карповъ до крови избилъ ему лицо». Гражданскую исторію въ это же время недурно читалъ Иларій Новицкій, о которомъ преданіе сохранило только то, что онъ имѣлъ шесть пальцевъ на рукѣ и приходился роднымъ

[1]) Див. № 9.

братомъ извѣстному профессору кіевскаго университета Оресту Новицкому.

Не меньшими слабостями, чѣмъ Лелявскій и Веледницкій отличался и современный имъ профессоръ латинскаго языка, подъ конецъ службы, Бойковъ;—красавецъ собою и обладавшій громадною физическою силою, онъ почему то боялся крысъ, а еще болѣе женщинъ, при встрѣчѣ съ коими на улицѣ старался переходить на противоположную сторону. Зная въ совершенствѣ латинскій языкъ и имѣя превосходную память, онъ напивался, какъ говорится, до чертиковъ и умеръ отъ бѣлой горячки; при этомъ онъ былъ еще близорукъ и нюхалъ табачокъ. Подходя къ семинарской калиткѣ, онъ снималъ картузъ и держалъ его въ рукѣ, раскланивался со всѣми встрѣчными, а также и съ торговками, имѣвшими здѣсь, подъ семинарской оградой, свои рундуки, перенесенные въ шестидесятыхъ годахъ на торговую площадь около Льва. Пришедши въ классъ, Бойковъ обыкновенно вынималъ изъ кармана и закладывалъ между пальцы носовой платокъ, табакерку, списокъ учениковъ и карандашъ; а по окончаніи урока, какъ только послышится звонокъ, онъ немедленно оставляетъ аудиторію и поспѣшно уходитъ *задомъ* изъ класса, раскланиваясь съ своими слушателями на обѣ стороны,—чрезъ каковую свою поспѣшность, соединенную съ близорукостью, онъ однажды захватилъ со стола, вмѣстѣ съ табакеркой и платкомъ, и чернильницу, которую опрокинулъ в шапку и тѣмъ премного распотѣшилъ учениковъ. Степень познанія учениковъ онъ опредѣлялъ довольно оригинальнымъ способомъ, отмѣчая въ спискѣ противъ каждаго ихъ отвѣты или рядомъ единицъ съ плюсомъ, — самая лучшая отмѣтка того времени, или рядомъ нулей. Бывало спроситъ: такой-то! Ученикъ выходитъ на средину класса, поближе къ столу, за которымъ сидитъ или стоитъ профессоръ; Бойковъ приближается къ нему, осматриваетъ кругомъ: во что одѣтъ, какъ стоитъ и, всматриваясь въ лицо, спрашиваетъ: «это не родственникъ тебѣ такой-то, что учился у меня тогда-то?» — «Да, родственникъ!—отвѣчаетъ робко спрошенный».—«Ну, хорошо: ступай на мѣсто; онъ у меня былъ эминентъ и ты будешь эминентъ»,

и ставить ему ни за что ни про что рядъ единицъ съ плюсомъ. Другому же, на подобный отвѣтъ, говоритъ: «ступай, дуракъ, на мѣсто: и онъ (знакомый или родственникъ спрошеннаго) у меня былъ въ 3-мъ разрядѣ, и ты будешь въ 3-мъ разрядѣ»... и ставитъ ему въ спискѣ рядъ нулей. Эти единицы и нули оставались, большею частію, до конца года и по нимъ составлялся разрядной списокъ. При столь своеобразномъ способѣ оцѣнки ученическихъ познаній, стоявшихъ въ тѣсной связи съ доброю или дурною памятью профессора къ предкамъ ученика, выходило въ заключеніе то, что очень прилежные ученики нерѣдко попадали въ 3-й разрядъ, а лѣнивые и бездарные въ 1-й, что всегда почти и обнаруживалось на экзаменахъ. Ректоръ бывало въ недоумѣніи спрашиваетъ Бойкова о причинахъ, почему такой-то записанъ въ 3-мъ разрядѣ, когда отвѣчалъ на экзаменѣ не хуже перворазрядныхъ? Въ разрѣшеніе недоумѣнія Бойковъ по обыкновенію подходитъ къ ученику, осматриваетъ его кругомъ съ головы до ногъ и затѣмъ, поворотившись къ ректору, говоритъ съ видомъ удивленія: «не понимаю, какъ это онъ попалъ въ 3 разрядъ; онъ у меня эминентъ, Ваше Высокопреподобіе!» Между учениками Бойкова было не мало такихъ, которые отлично знали латинскій языкъ и нерѣдко указывали на погрѣшности товарищей при отвѣтахъ профессору, вниманіе котораго было ослабляемо или потемняемо состояніемъ невмѣняемости; въ числѣ таковыхъ особенною наблюдательностію отличался ученикъ Березницкій, почему Бойковъ всегда имѣлъ его ввиду, и если замѣчалъ, что Березницкій покачиваетъ головой, то сейчасъ сердился на него и кричалъ: «ты чего качаешь головой? Думаешь, я не знаю, что онъ вретъ! Давай мнѣ Цицерона, давай Тита Ливія, давай... давай... самого чорта давай, такъ не проведетъ меня!

Для упражненій въ переводѣ съ латинскаго языка на русскій и обратно Бойковымъ практиковались не только древніе классики, но и современные русскіе писатели-баснописцы, начинавшіе уже завоевывать себѣ въ духовной школѣ почтенное мѣсто послѣ Езопа и Лафонтена. Переводя однажды басню Крылова: Волкъ и журавль, ученикъ Василій Марковскій (священ.)

сдѣлалъ такой перифразъ: «когда уже онъ (волкъ) не могъ дышать, то сталъ журавля приглашать»... а Бойковъ написалъ ему на поляхъ тетради: «Какъ же онъ могъ приглашать, когда не могъ дышать? — Бойковъ обладалъ звучнымъ и пріятнымъ голосомъ—басомъ и всегда выражалъ свое особое благоволеніе въ классѣ тѣмъ ученикамъ, кои вторили ему басомъ же, въ своихъ отвѣтахъ, или могли взять тономъ ниже его; охотно игралъ съ ними въ швайку и даже боролся съ В. Марковскимъ, который считался силачемъ; если же хотѣлъ кого ругнуть, то излюбленными эпитетами его были: бальбесъ и повѣса. Общительность и простота въ обращеніи Бойкова съ воспитанниками доходили до того, что, когда онъ былъ экономомъ въ семинаріи, нѣкоторые изъ казеннокоштныхъ учениковъ заходили къ нему ради выпивки стаканчика чайку или рюмочки водки, за которою онъ ихъ и посылалъ. Любителей дарового угощенія набиралось немало; нѣкоторые же охотники до выпивки надоѣдали ему до того, что, при всей своей снисходительности и добродушіи, онъ долженъ былъ имъ отказывать, за что обиженные продѣлывали ему разныя пакости. Такъ, ученикъ Александръ Дейнекинъ, разсердившись на Бойкова за то, что онъ отказалъ ему въ выпивкѣ, и зная трусливую его натуру, отомстилъ ему за это такимъ образомъ: однажды вечеромъ Бойковъ по какой-то надобности вышелъ изъ своей квартиры, забывъ запереть ее на замокъ; Дейнекинъ, подкарауливавшій его, моментально вошелъ въ спальню Бойкова и улегся подъ его кроватью; чрезъ нѣсколько минутъ Бойковъ воротился и, ничего не подозрѣвая, легъ спать. Не успѣлъ онъ вздремнуть, какъ почувствовалъ что его кровать, вмѣстѣ съ нимъ, поднимается вверхъ; испугавшись, Бойковъ вскочилъ съ постели и убѣжалъ на дворъ въ чемъ былъ, надѣлавши шуму; вслѣдъ за нимъ, незамѣтно въ потьмахъ, вышелъ Дейнекинъ и скрылся. Когда объ этомъ приключеніи узнали поутру семинаристы, то нѣкоторые изъ нихъ пришли провѣдать и распросить Бойкова о случившемся; послѣ нихъ пришелъ и Дейнекинъ съ выраженіемъ удивленія и сказалъ: «это васъ Богъ хотѣлъ наказать за то, что вы отказали мнѣ какъ-то въ рюмочкѣ

водки,—помните.—Дайте же хотя теперь, выпьемъ за ваше здоровье»—и выпили!

Учитель нѣмецкаго языка и церковной исторіи Михаилъ Михайловъ—человѣкъ желчный и болѣзненный, у котораго нижняя губа гнила отъ рака, вслѣдствіе чего онъ постоянно повязывался платкомъ; лицемъ онъ былъ довольно безобразенъ, и нелюбовь къ себѣ учениковъ увеличивалъ еще болѣе излишнею требовательностью въ знаніи нѣмецкаго языка. Семинаристы прозвали его шулеромъ по слѣдующему случаю: однажды, когда онъ шелъ на урокъ, одинъ изъ учениковъ вбѣжалъ въ классъ и вмѣсто того, чтобъ сказать по нѣмецки: Lehrer (учитель) идетъ, ошибся и закричалъ: Schuler (ученикъ) идетъ; съ этой поры его иначе не называли какъ только шулеромъ.

Учитель Егоръ Семеновичъ Горскій преподавалъ первоначально библейскую, а затѣмъ церковную исторію въ 1-мъ отдѣленіи философскаго класса и нѣмецкій языкъ. Семинаристы прозывали и его шулеромъ, какъ потому, что онъ по безобразію своему вполнѣ походилъ на предмѣстника своего Михайлова, котораго такъ дразнили, такъ и потому еще, что первый разъ по приходѣ своемъ на урокъ нѣмецкаго языка, онъ сказалъ вступительную рѣчь, въ заключеніе которой просилъ своихъ слушателей оказывать ему такую же расположенность, какъ и его предмѣстнику; а какъ предмѣстникъ не пользовался ихъ любовію, о чемъ Горскому не было извѣстно, то по окончаніи урока, неуспѣлъ онъ перешагнуть порогъ, какъ вслѣдъ ему весь классъ закричалъ: шулеръ, шулеръ!.. По безобразію своему Горскій походилъ болѣе на обезьяну, чѣмъ на человѣка, страдалъ слюнотеченіемъ и сильно заикался, чѣмъ поселялъ всеобщее отвращеніе къ своей персонѣ. Это однако не мѣшало ему питать самыя нѣжныя симпатіи къ красавицѣ дочери своего квартирнаго хозяина, и когда она однажды пришла въ семинарскую церковь съ своими родителями и докторомъ, впослѣдствіи женившимся на ней, то Горскій не замедлилъ подойти къ ней съ почтеніемъ и привѣтомъ, отъ коихъ она тутъ-же впала въ обморокъ. Несмотря на свои естественные недостатки и косно-

язычіе, сильно мѣшавшее ему въ преподаваніи, Горскій былъ очень взыскателенъ къ ученикамъ и, требуя съ нихъ буквальнаго знанія урока по тетрадкѣ, спрашивалъ всегда по билетамъ, на коихъ написаны были имена и фамиліи учениковъ, вслѣдствіе чего иному приходилось отвѣчать урокъ почти каждый день, а другому—одинъ разъ въ цѣлую треть года; за пропускъ, при чтеніи урока, какого нибудь слова или союза—и, но, и т. д.—слѣдовали язвительные укоры, неудовлетворительныя отмѣтки и посылка на колѣна къ *пейкѣ* (т. е. печкѣ). Заслуженное наказаніе переносилось безропотно, но незаслуженное всегда возбуждало шумъ, ропотъ и раздражало учениковъ до того, что иные не могли безобидно сносить публичнаго посрамленія, и въ качествѣ безсильнаго возмездія бывало наплюютъ ему въ калоши, набросаютъ всякаго сора въ шляпу или пришьютъ къ шинели нѣсколько грязныхъ лоскутьевъ и т. под. Временно Горскій преподавалъ и естественную исторію, на уроки коей приносилъ картинки нѣкоторыхъ животныхъ, и когда однажды показалъ ученикамъ картинку дикообраза, то ученики закричали: это шулеръ!.. Жилъ Горскій въ домѣ Чеснока по Флоровской улицѣ, въ квартирѣ, выходившей окнами на улицу противъ семинарской церкви. Лѣтомъ здѣсь (между Флоровскимъ монастыремъ и семинарской церковью) скоплялась масса богомольцевъ, и вотъ одинъ изъ семинаристовъ, питавшій за что-то злобу противъ Горскаго (Александръ Бордычевскій), устроилъ ему слѣдующую сцену: подошедши къ одной кучкѣ богомольцевъ, онъ спросилъ ихъ: «Люде добрі, чи бачили ви коли мавпу, чи ні? Як не бачили, то ідіть подивіться,—он вона сидить у вікні; а як хочете, щоб вона з вами заговорила, то махайте руками і кажіть: акиш, акиш!—то вона встане і буде з вами говорить, бо вона вчена». А Горскій въ это время дѣйствительно сидѣлъ у открытаго на улицу окна и смотрѣлъ на прохожихъ. Богомольцы подошли гурьбой къ окну и начали всматриваться Горскому въ лицо; онъ сталъ сердиться и, заикаясь, кричалъ, чтобъ отошли прочь. «І..! серце, дивись, дивись, ще й сердиться бісова тварь»! — «А зовсім похожа на чоловіка»,—отозвалась другая изъ бабъ! А Бордычевскій съ ком-

панею себѣ похожихъ смотрять изъ-за угла, да за бока берутся отъ смѣха, что вполнѣ удалась злая шутка. Увольнился Горскій изъ семинаріи по слѣдующему случаю: семинаристамъ, привыкшимъ отвѣчать уроки за скамьею при пособіи тетрадки и подсказыванія, весьма не понравилось то, что Горскій, желая измѣнить этотъ зловредный порядокъ вещей, началъ вызывать учениковъ для устныхъ отвѣтовъ на каѳедру; судили, рядили и всѣ сговорились не отвѣчать профессору. Горскій пожаловался на упорство учениковъ ректору, которому, по приходѣ въ классъ, они доложили, что не могутъ учиться и отвѣчать Горскому потому, что онъ такъ неразборчиво преподаетъ, что ничего рѣшительно нельзя понять и вмѣсто устной разумной передачи лекціи онъ постоянно читаетъ ее по какой то старинной синей тетрадкѣ. Желая удостовѣриться въ справедливости протеста, ректоръ предложилъ Горскому объяснить ученикамъ урокъ, имѣющій быть заданнымъ на слѣдующій день. Горскій, не ожидавшій этого и никогда серьезно не готовившійся къ уроку, пришелъ въ такое замѣшательство, что рѣшительно ничего не могъ разсказать толкомъ, а только плевалъ на свою завѣтную тетрадку и, усиленно заикаясь, произносилъ какіе то безсвязные, возбуждавшіе смѣхъ звуки. Послѣ этого ректоръ сказалъ Горскому: «Ничего нѣтъ удивительнаго, если ученики вамъ не отвѣчаютъ; при такомъ преподаваніи мудрено что-нибудь усвоить». Горскій, не могшій перенесть такого конфуза, вскорѣ подалъ прошеніе объ отставкѣ. Родной братъ Горскаго—іеромонахъ Іоанникій, впослѣдствіи архіеп. варшавскій, былъ инспекторомъ семинаріи, и его прозывали семинаристы *усикъ*, потому что онъ имѣлъ привычку моргать однимъ усомъ, бѣгая по корридору. Какъ профессоръ, онъ не отличался какими-либо выдающимися достоинствами и не имѣлъ недостатковъ своего брата.

Ректоръ Іустинъ Михайловъ (съ 1828 по 1835 г.), впослѣдствіи епископъ костромской, былъ очень добрый человѣкъ, снисходительный начальникъ и толковый преподаватель. Современники передаютъ, что при немъ на Спаской улицѣ, въ домѣ Левицкой, семинаристы затѣяли устроить домашній спектакль, въ которомъ, въ

числѣ другихъ, участвовали въ женскихъ роляхъ Максимъ Кустовскій и Симеонъ Бобровичъ. Когда объ этомъ лицедѣйствѣ было донесено ректору Іустину, то онъ распорядился арестовать всѣхъ участниковъ игры въ тѣхъ костюмахъ, въ какіе они будутъ наряжены, и представить къ нему; въ поимкѣ артистовъ между прочими участвовалъ и кучеръ ректора, знаменитый Куземка, у котораго губа была разсѣчена копытомъ почти до самаго уха и когда ему нужно было говорить, то онъ прежде стискивалъ ее рукой, а затѣмъ уже говорилъ. Этотъ то Куземка собственноручно и притащилъ Кустовскаго и Бобровича предъ лицо ректора въ женскихъ костюмахъ. Когда вышелъ къ нимъ Іустинъ, то не узналъ своихъ питомцевъ и спросилъ Куземку: «Ты зачѣмъ привелъ сюда этихъ шлюхъ»?— Это Максимъ Кустовскій и Бобровичъ, Ваше Высокопреподобіе, — самодовольно объяснилъ Куземка. Сдѣлавъ виновнымъ строгій выговоръ и опредѣливъ имъ классную эпитимію, Іустинъ прогналъ ихъ вонъ и пригрозилъ исключеніемъ, если они или кто-либо другой изъ семинаристовъ вздумаютъ повторить что-либо подобное. Пользуясь снисходительностію и добротою *Іустина*, семинаристы безбоязненно посѣщали не только театръ, который былъ тамъ, гдѣ теперь Европейская гостинница, но и часто отправлялись на прогулки и кутежи за Днѣпръ—на лодкахъ. Такому своеволію былъ положенъ конецъ послѣ того, какъ утонуло однажды семь душъ учениковъ. За такое плохое смотрѣніе Іустинъ былъ удаленъ отъ ректуры и долгое время не былъ производимъ въ епископскій санъ.

Послѣ Іустина ректоромъ былъ Іеремія Соловьевъ, человѣкъ довольно ограниченныхъ способностей, недальновидный начальникъ и плохой наставникъ. Ученики его не долюбливали и прозывали его ханжей, потому, что онъ принималъ къ себѣ всякихъ юродивыхъ и другихъ завѣдомыхъ семинаристамъ пройдохъ и шарлатановъ. Догматическаго богословія онъ почти не читалъ, а преподавалъ въ классѣ катехизисъ Петра Могилы; желая слышать что либо новое и интересное отъ преподавателя богословской науки, взамѣнъ которой имъ только надоѣдали упражненіемъ въ заучиваніи на память цѣлыхъ главъ изъ Сираха, ученики иногда пы-

тались дѣлать Іереміи возраженія, за которыя и были производимы въ дураки. Такъ, однажды ученикъ Терентій Грищинскій спросилъ Іеремію: что Богъ дѣлалъ до сотворенія міра? Тотъ отвѣчалъ ему по малороссійски: батоги плів на таких дурнів, як ти. На экзаменахъ заставлялъ богословцевъ писать на доскѣ Символъ вѣры и молитву Господню, и бѣда бывало тому, кто напишетъ малую букву тамъ, гдѣ слѣдуетъ быть большой!—«Ты еретикъ, ты вольнодумецъ, это грѣхъ» и т. д. Захотѣлъ еще Іеремія ввесть въ Семинарской церкви такой порядокъ, чтобы ученики богословія исполняли пономарскія обязанности: разводили огонь, подавали кадило, выходили со свѣчой и т. п., а потому въ классѣ и сдѣлалъ о семъ предложеніе постриженнымъ во стихарь богословцамъ; но они почитали себя кандидатами священства, находили унизительною для своего достоинства пономарскую службу и потому отвѣтили ректору отказомъ, а одинъ изъ учениковъ—Филиппъ Помазанскій, по выходѣ Іереміи изъ класса, заявилъ во всеуслышаніе, что тотъ будетъ высѣченъ розгами, кто согласится быть въ пономарской роли. Іеремія, огорченный непослушаніемъ богословцевъ, сдѣлалъ представленіе преосвященному Иннокентію Борисову о постриженіи въ стихарь избранныхъ имъ для сей надобности словесниковъ, помышляя между прочимъ и о способѣ привлеченія когда нибудь къ исполненію сей обязанности богословцевъ. И вотъ однажды на вечернемъ богослуженіи, когда приближалось время выхода со свѣчой, онъ, призвавши въ олтарь ученика Александра Мацькевича, велѣлъ ему облачаться въ стихарь и идти со свѣчой. Ошеломленный такимъ неожиданнымъ приказаніемъ ректора, съ которымъ почиталъ неумѣстнымъ объясняться въ олтарѣ и дѣлать остановку въ богослуженіи, Мацькевичъ рѣшился пойти противъ воли товарищей—одѣлся въ стихарь и вышелъ со свѣчей. Увидѣвши Мацькевича въ чинѣ свѣщеносца, товарищи сильно вознегодовали на него и свою угрозу высѣчь розгами привели въ исполненіе такимъ образомъ: 16 марта 1839 г. послѣдній урокъ былъ профессора исторіи церкви Михайлова; не успѣлъ онъ по окончаніи урока переступить порогъ, какъ товарищи набросились массою

на Мацькевича, бывшаго въ шинели, накинули ему на голову воротникъ шинели и, чтобъ никого не видѣлъ, завязали на шеѣ платкомъ, повалили на полъ, отдули розгами и ушли, оставивъ его еле живого. Когда о семъ произшествіи Димитрій Буткевичъ, родомъ волынецъ, далъ знать Іереміи, то онъ немедленно распорядился отправить Мацькевича въ больницу, а о виновныхъ сдѣлать розыскъ; въ тотъ же день Іеремія лично сообщилъ о семъ приключеніи съ Мацькевичемъ преосвященному Иннокентію, котораго ѣздилъ приглашать къ служенію на 17 марта, по случаю храмового праздника въ теплой семинарской церкви. За литургіей Иннокентій произнесъ, по этому поводу, сильную обличительную рѣчь семинаристамъ. Главные виновники сѣкуцій Терентій Грищинскій, Григорій Совицкій, Левъ Александровичъ и другіе были немедленно уволены изъ семинаріи, а Мацькевичъ, за такое поношеніе, былъ назначенъ въ Академію, предпочтительно предъ другими лучшими товарищами. Впослѣдствіи времени, когда Мацькевичь былъ уже священникомъ и благочиннымъ, а Совицкій столоначальникомъ, консисторіи, то при встрѣчѣ, по дѣламъ службы, Совицкій шутя цѣловалъ Мацькевича въ голову, приговаривая: «здравствуй, сынъ мой»! Мацькевичь, скрывая подъ улыбкою досаду, старался всегда поскорѣе отдѣлаться отъ своего сѣкутора, который назойливо приставалъ къ нему съ разными разспросами и воспоминаніями о прошедшемъ и настоящемъ и при разставаніи, пожимая руку, твердилъ ему: «Не забывай меня, сынъ мой, я-жъ тебя крестилъ—хворостилъ, не водою—а лозою». Вмѣстѣ съ сѣкуторами Мацькевича подверглись исключенію: Василій Бордычевскій, за то, что, на другой день послѣ оказіи съ Мацькевичемъ, побилъ окна въ квартирѣ Іереміи, и Александръ Мужаловскій, за то, что въ пьяномъ видѣ отправился во Фроловскій монастырь съ шарманщикомъ, заставилъ его играть предъ квартирой игуменіи, а самъ, сбросивъ сюртукъ и сапоги, началъ танцовать и продѣлывать разныя штуки. Наклонностію къ пьянству и буйству отличались также и пѣвчіе, а особенно басы, митрополичьяго хора, изъ коихъ ученикъ богословія Константинъ Троцкій, пришедшій однажды въ классъ въ пьяномъ

видѣ, повстрѣчался въ корридорѣ съ Іереміей, наговорилъ ему грубостей съ угрозами. за что ректоръ приказалъ связать его служителямъ и снесть въ карцеръ;—дорогой онъ во всю глотку ревѣлъ ирмосъ: «безумное велѣніе злочестиваго мучителя люди поколеба»...

При Іереміи въ семинаріи была учреждена еще должность благочиннаго, возложенная имъ на ученика богословія Никиту Дашкевича; онъ долженъ былъ смотрѣть не только за поведеніемъ учениковъ при перемѣнѣ уроковъ, но и за своевременнымъ приходомъ наставниковъ въ классъ; если же кого нибудь изъ наставниковъ почему либо не было въ классѣ, то Дашкевичъ обязанъ былъ занимать учениковъ чтеніемъ какой нибудь книги. Эта должность упразднена была съ выходомъ Іереміи изъ семинаріи. Будучи черезчуръ взыскательнымъ, Іеремія назначилъ однажды къ исключенію изъ семинаріи 18 учениковъ за то, что они, во главѣ со своимъ старшимъ, Михаиломъ Плѣнецкимъ, вмѣсто *рощи*, отправились гулять за Днѣпръ, гдѣ ихъ застигла страшная буря съ дождемъ, и они вынуждены были, перевернувши лодки вверхъ дномъ, просидѣть подъ ними въ голодѣ и холодѣ три дня, чѣмъ привели семинарское начальство въ большой переполохъ и излишнія хлопоты по ихъ розысканію; но митрополитъ Евгеній, принявъ во вниманіе находчивость и благоразумную распорядительность юношей въ несчастномъ случаѣ, не согласился на увольненіе ихъ и сказалъ ректору: «я собираю, а ты хочешь расточать»? А что Евгеній дѣйствительно заботился о томъ, чтобы привлечь въ школы побольше не только дѣтей духовенства, неохотно вообще отдававшаго въ науку дѣтей своихъ, но и дѣтей свѣтскихъ лицъ, можно заключить изъ того, что почти на каждомъ публичномъ экзаменѣ передъ вакаціями внушалъ семинаристамъ, отправлявшимся домой, приглашать и заохочивать къ поступленію въ духовныя училища дѣтей не только причетническихъ, но и свѣтскаго званія; причетниковъ же, упорствовавшихъ въ нежеланіи отдавать своихъ дѣтей въ училища, переводилъ на худшія мѣста. Но какъ въ интересахъ дисциплины нельзя было оставить безъ всякаго наказанія вышеозначенныхъ 18 семинаристовъ, то

исключеніе виновнымъ было замѣнено: для учениковъ богословія трехдневнымъ стояніемъ на ногахъ у порога въ классѣ; для учениковъ философіи — трехдневнымъ стояніемъ на ногахъ у порога въ столовой во время обѣда, а ученикамъ словесности — трехдневнымъ стояніемъ въ столовой на колѣняхъ. Провинившіеся отпрашивались и отъ этого наказанія по разнымъ причинамъ, а особенно потому, что въ столовой всегда обѣдали и мальчики—пѣвчіе, которые могли насмѣхаться надъ ними; но этой просьбой привели инспектора въ такой гнѣвъ, что онъ началъ обзывать ихъ «мятежниками» и «поляками» и посадилъ всѣхъ за голодный столъ. Такимъ образомъ голодавшіе три дня подъ лодкой вынуждены были отсидѣть еще три дня за голоднымъ столомъ въ семинарской столовой.

Прислуги себѣ Іеремія не нанималъ, и келейникомъ у него былъ ученикъ Онисимъ Рыбальскій, впослѣдствіи игуменъ Оптинной пустыни,—человѣкъ бездарный и неучившійся, но весьма низкопоклонный, за что Іеремія его любилъ и переводилъ изъ класса въ классъ не по заслугамъ, а по окончаніи курса постригъ его въ монахи. Письмоводительскія обязанности несли сами ученики, владѣвшіе хорошимъ почеркомъ, за что пользовались льготами и снисхожденіемъ семинарскаго начальства, при переводѣ изъ класса въ классъ, хотя уроки они посѣщали весьма рѣдко. Письмоводителямъ этимъ часто сходили съ рукъ такія шалости и проказы, за которыя рядовой ученикъ могъ бы подвергнуться весьма строгому наказанію. Такъ, нѣкто изъ нихъ, Романъ Пономаревскій, съигралъ съ Іеремією такую комедію: предъ великопостными заговинами, желая возвеселиться со други своими, онъ накупилъ разной живности, въ томъ числѣ и поросенка, котораго предполагалось ночью, какъ уснетъ начальство, заколоть и изжарить на кухнѣ и который поэтому былъ до поры до времени снесенъ и запертъ въ семинарской залѣ, подъ которой внизу какъ разъ приходилась молитвенная комната Іереміи. Читая молитвы на сонъ грядущій, Іеремія былъ приведенъ въ смущеніе шумомъ и стукомъ, раздававшимся надъ его головой отъ бѣготни поросенка. Не зная, въ чемъ дѣло, онъ послалъ своего

келейника узнать, что тамъ толчется; тотъ, подошедши къ двери, сталъ прислушиваться, но все казалось тихо, потому что поросенокъ, заслышавши стукъ въ корридорѣ и чье-то приближеніе къ двери, инстинктивно притихъ. Не успѣлъ келейникъ сойти внизъ и доложить Іереміи, что въ залѣ ничего не слышно, какъ поросенокъ принялся опять бѣгать и шумѣть, пока его не взяли оттуда на закланіе. Іеремія же, заподозривъ въ этомъ шумѣ дѣйствіе нечистой силы, на другой день окропилъ залъ святой водой.

При Іереміи для помѣщенія казеннокоштныхъ учениковъ нанимался домъ кіевскаго войта Кисилевскаго, въ которомъ и произошелъ слѣдующій несчастный случай. Ученикъ философіи Филиппъ Чепурковскій поссорился за обѣдомъ съ однимъ изъ своихъ товарищей А. Таргоніемъ и, въ пылу гнѣва, бросилъ въ него ножемъ такъ мѣтко, что попалъ прямо въ сердце, и Таргоній тутъ же умеръ, а Чепурковскаго немедленно исключили изъ семинаріи. При Іереміи, по ходатайству предъ митрополитомъ, практиковалось зачисленіе за воспитанниками всѣхъ 3-хъ классовъ праздныхъ священническихъ и причетническихъ мѣстъ въ епархіи; такъ, ученику словесности Петру Случевскому, нынѣ священнику села Миньковецъ, предоставлено было въ приходѣ его отца діаконское мѣсто, числившееся за нимъ до окончанія семинарскаго курса, по коему онъ получалъ всѣ доходы на свое содержаніе въ семинаріи. При ректурѣ Іереміи инспекторомъ при немъ былъ іеромонахъ Владиміръ, человѣкъ болѣзненный, желчный, придирчивый и потому непользовавшійся любовью воспитанниковъ. Какъ раньше, такъ и при немъ, нѣкоторые квартирные богословцы вели знакомство съ дѣвицами, съ которыми они ходили гулять, въ воскресные и праздничные дни, по холмамъ и дебрямъ незаселенной тогда мѣстности, тянувшейся отъ Покровской церкви по Андреевскому надгорью до Михайловскаго монастыря, откуда открываются и нынѣ живописные виды на Днѣпръ, Подолъ, Оболонь и заднѣпровскія слободы; эти мѣста почитались семинаристами за самыя удобныя для такихъ прогулокъ, такъ какъ они наиболѣе удалены были отъ взора и

вниманія инспекціи. Но бдительный глазъ инспектора Владиміра проникъ и сюда, при пособіи полевой зрительной трубы, о чемъ по секрету сообщилъ семинаристамъ бывшій его келейникъ Петръ. Предательская зрительная труба была украдена подкупленнымъ келейникомъ и передана тѣмъ, кои не разъ уже несли, благодаря ея услугамъ, позорное наказаніе. Умеръ Владиміръ отъ чахотки и погребенъ у сѣверной стороны теплой семинарской церкви, гдѣ находится библіотека. Послѣ него инспекторомъ былъ іеромонахъ Аѳанасій, имѣвшій обыкновеніе держать всегда голову вверхъ, за что семинаристы прозывали его «Фантазіею». Любилъ онъ иногда покутить, но свое дѣло зналъ и толково преподавалъ Свящ. писаніе.

Философію, по Баумейстеру, преподавалъ профессоръ Пилипѣевъ—человѣкъ весьма способный, но имѣвшій слабость приходить въ классъ подъ хмелькомъ, а потому на урокѣ всегда благодушествовалъ, много смѣялся и потѣшалъ своихъ слушателей разными остротами и шутками; ученики его весьма любили какъ за веселый нравъ, такъ и за прямоту души, соединенную съ гуманнымъ обращеніемъ. Словесность, по Бургію, весьма толково преподавали: Платонъ Троицкій, о коемъ рѣчь будетъ ниже, и Иванъ Максимовичъ, бывшій вмѣстѣ и секретаремъ правленія, а затѣмъ переведенный профессоромъ въ Кіевскую академію. Физику, алгебру и геометрію преподавалъ Василій Каменскій, впослѣдствіи протоіерей; предметы эти считались второстепенными и преподавались весьма неудовлетворительно, а потому и познанія по нимъ ученики имѣли самыя ограниченныя. Никакихъ физическихъ опытовъ въ классѣ не производилось; съ физическими приборами ученики знакомились по рисункамъ на доскѣ, да и то не всегда можно было видѣть отчетливо эти рисунки за шинелью Каменскаго, всегда носившаго ее наопашь и закрывавшаго собою всю доску, такъ что ученики сдѣлали ему однажды такое замѣчаніе: «вы говорите, что свѣтъ сквозь темное тѣло не проникаетъ, какъ же мы можемъ видѣть, что вы рисуете на доскѣ, когда ваша шинель мѣшаетъ проникнуть туда нашему зрѣнію?» Когда объяснялись какіе либо физическіе законы и

явленія такъ туманно, что ихъ нельзя было понять, то ученики нерѣдко дѣлали Каменскому возраженія, между коими попадалась иногда такая чепуха, отъ которой весь классъ хохоталъ; такъ, однажды ученикъ Гр. Варгулевичъ, бывшій головою выше всѣхъ въ классѣ и говорившій октавою, далъ Каменскому такой вопросъ: какое вліяніе имѣетъ угрызеніе овода на тѣлесный организмъ вола, когда онъ гезкается?»—«Дуракъ!»—былъ отвѣтъ учителя.

Учителемъ французскаго языка былъ іеромонахъ Евменъ,—человѣкъ добрый, обходительный, умный и весьма любимый учениками, но, къ несчастію, имѣвшій слабость предаваться пьянству. Въ семинаріи съ нимъ часто повторялись такія сцены: прійдетъ бывало въ классъ выпивши и уснетъ за столомъ, сидя на стулѣ; ученики сидятъ до звонка безъ всякаго дѣла, а послѣ звонка уходятъ изъ класса потише, чтобъ не разбудить Евмена, который и оставался въ классѣ спящимъ. Въ такомъ блаженномъ успеніи за столомъ въ классѣ не разъ заставалъ его ректоръ Іеремія, и такъ какъ замѣчанія его не имѣли исправительнаго воздѣйствія на слабую волю Евмена, то онъ и вынужденъ былъ сдѣлать представленіе по начальству объ удаленіи его изъ семинаріи.

Ректоръ семинаріи Евсевій, впослѣдствіи архіепископъ тверской, былъ однимъ изъ найболѣе гуманныхъ и любимыхъ начальниковъ своего времени (съ 1840—45 г.г.), что со всею силою сказалось при прощаніи съ нимъ, по случаю отъѣзда его въ 1845 году въ Литовскую д. семинарію, куда онъ былъ переведенъ для водворенія русскаго духа. Въ назначенный день наставники и ученики собрались въ столовую, какъ наиболѣе просторную комнату въ то время, куда не замедлилъ прибыть и Евсевій; послѣ пропѣтой всѣми молитвы ко св. Духу и обычныхъ привѣтствій, Евсевій, видимо взволнованный торжественностью минуты, объявилъ присутствующимъ о томъ, что, получивъ неожиданное назначеніе въ Литву, онъ съ грустью разстается съ дорогимъ для него Кіевомъ и близкими его сердцу наставниками и воспитанниками кіевской семинаріи, коихъ любилъ всею полнотою своей

души и взаимно пользовался ихъ симпатіями и благорасположеніемъ. Когда окончилъ Евсевій свою грустную для всѣхъ рѣчь, къ нему приблизился первый ученикъ богословскаго класса Владиміръ Буйницкій и, отъ лица товарищей, сказалъ умную рѣчь, въ которой, очертивъ благотворную дѣятельность и свѣтлую личность Евсевія, какъ ректора, наставника и человѣка, просилъ имѣть ихъ всегда въ памяти и въ любвеобильномъ сердцѣ своемъ и, преподавъ имъ послѣднее свое благословеніе, поминать ихъ въ своихъ отеческихъ молитвахъ. За нимъ вышелъ любимецъ Евсевія, ученикъ богословія Иванъ Стояновскій, и экспромтомъ произнесъ приблизительно слѣдующую рѣчь: ты провелъ насъ чрезъ весь почти семинарскій курсъ, воздѣлывая наши душевныя нивы и насаждая въ сердцахъ нашихъ сѣмена св. вѣры, благочестія, любви и доброй нравственности, наиболѣе потребныя для насъ, какъ будущихъ пастырей словесныхъ овецъ стада Христова; особенно усиленный трудъ, нелѣностно и съ истинно-отеческою любовію, прилагалъ ты къ намъ—богословцамъ въ теченіе послѣднихъ двухъ лѣтъ; и вотъ остается не болѣе трехъ мѣсяцевъ (а прощаніе было въ мартѣ 1845 г.), чтобъ похвалиться намъ твоимъ дѣланіемъ и пожать тебѣ лавры трудовъ твоихъ, какъ вдругъ ты насъ оставляешь, добрѣйшій о. ректоръ и любимѣйшій наставникъ, а кто нибудь другой, недостойный тебя, внидетъ въ твой праведный трудъ, въ твой любимый вертоградъ и похвалится твоимъ дѣланіемъ. Намъ жаль, до глубины души жаль, разставаться съ тобою, безцѣнно духовное сокровище наше, всеобщій любимецъ нашъ, и свидѣтель Богъ, что я не лгу!.. У Евсевія покатились по лицу слезы, и онъ, не давъ оратору окончить рѣчь, заключилъ его въ свои отеческія объятія и началъ цѣловать; за симъ, перецѣловавшись со всѣми наставниками и учениками, вышелъ изъ столовой, сопровождаемый самыми искренними благопожеланіями, при пѣніи многолѣтія. Насколько Евсевій былъ добръ и снисходителенъ къ слабостямъ и шалостямъ воспитанниковъ, можно судить по слѣдующимъ примѣрамъ. Въ семинаріи былъ Петръ Чернякъ, ученикъ очень способный, но и большой проказникъ, весьма часто попадавшійся въ разныхъ шалос-

тяхъ инспектору Антонію, человѣку весьма строгому, взыскательному и любившему обо всемъ случившемся въ семинаріи доводить немедленно до свѣдѣнія ректора. Евсевій, щадившій людей способныхъ, часто прощалъ Черняку его шалость, но однажды разсердился не на шутку и началъ распекать Черняка, что называется на всѣ лады, угрожая ему даже исключеніемъ ежели не исправится. Чернякъ, выслушавъ нотацію до конца, подошелъ близко къ Евсевію, упалъ предъ нимъ на колѣни и такъ жалобно сталъ смотрѣть ему въ глаза, не говоря ни слова, что тотъ наконецъ разсмѣялся, плюнулъ и сказалъ: «ты не Чернякъ, а Чертякъ! Ступай вонъ и впредь не попадайся!» Другой подобный случай былъ съ Стояновскимъ, любимцемъ Евсевія. По переводѣ въ богословскій классъ, съ перваго же года начиналось обыкновенно постриженіе учениковъ во стихарь; торжество это, по установившемуся обычаю, всегда сопровождалось приличной выпивкой и закуской для друзей-товарищей со стороны новопосвящаемаго чтеца; и вотъ на такую то дружескую выпивку былъ приглашенъ казенокоштникъ Стояновскій къ одному изъ своихъ стихарныхъ товарищей въ квартиру, гдѣ и засидѣлся до поздней поры. Возвратившись въ корпусъ въ полночь, въ слишкомъ веселомъ расположеніи духа, и не обращая должнаго вниманія на близкое сосѣдство къ форткѣ инспекторской квартиры, онъ началъ крѣпко стучаться въ фортку и кричать на сторожа (потому что въ тѣ времена еще не употребляли въ семинаріи электрическихъ и иныхъ звонковъ), чтобъ отворилъ; Антоній, имѣвшій своихъ фискаловъ, былъ извѣщенъ объ отлучкѣ Стояновскаго, а потому приказалъ сторожу задержать Стояновскаго, когда будетъ стучаться въ фортку. Не успѣлъ сторожъ отворить фортку и впустить Стояновскаго, какъ навстрѣчу ему, съ дежурнымъ старшимъ, вышелъ Антоній и увидѣвши его въ хмельномъ состояніи, приказалъ дежурному немедленно представить его о. ректору. Вышелъ Евсевій, когда ему было доложено, посмотрѣлъ на Стояновскаго, покачалъ головой и спросилъ: «Стояновскій, ты пьянъ»-- «Виноватъ, ваше высокопреподобіе! выпилъ немножко у одного изъ товарищей по случаю постриженія его во стихарь; но про-

стите великодушно,—больше этого на будетъ!» Чистосердечнаго этого сознанія было достаточно для Евсевія, чтобы въ душѣ своей простить провинившагося любимца; но чтобъ явно не потворствовать развитію въ учащихся дурныхъ наклонностей и не дискредитировать инспекторскаго надзора, Евсевій началъ читать Стояновскому внушительную нотацію, выставляя на видъ соблазнъ для другихъ и крайнее неприличіе такого поступка со стороны ученика, котораго онъ почиталъ доселѣ однимъ изъ лучшихъ. Выслушавъ нотацію, Стояновскій подошелъ къ Евсевію и, коснувшись рукой его плеча, произнесъ: «ех, братіку, братіку! хто її не пье?» Евсевій разсмѣялся добродушно и прогналъ Стояновскаго съ глазъ. Не любилъ Евсевій и строго преслѣдовалъ тѣхъ учениковъ, кои, пропуская уроки, выдумывали для своего оправданія лживыя причины. Прійдетъ бывало въ классъ, посмотритъ въ журналъ и спрашиваетъ записанныхъ въ немъ: такой-то, почему позавчера не былъ въ классѣ? — «Ѣздилъ съ тетинькой въ лавру помолиться угодникамъ». — Евсевій покачаетъ головой и говоритъ: «послушай, я тебѣ розскажу исторію о ворѣ, который молился св. Николаю о томъ, чтобы онъ помогъ ему украсть лошадей, за что обѣщалъ поставить большую свѣчу. Лошади украдены и угнаны уже далеко, далеко! Почитая себя внѣ опасности, воръ сталъ раскаиваться въ данномъ обѣщаніи и порѣшилъ наконецъ не ставить уже свѣчи; какъ вдругъ слышитъ, за нимъ погоня! Воръ опять взмолился къ св. Николаю, который и заговорилъ къ нему: бросай лошадей, да прячься поскорѣй вонъ въ скелетъ подохшей скотины. Воръ соскочилъ съ лошадей, отогналъ ихъ прочь, а самъ и улегся въ скелетѣ; но какъ отъ падали несло страшнымъ зловоніемъ, котораго нельзя было стерпѣть, то воръ и говоритъ: «ухъ! какъ же тутъ смердитъ!»,—а св. Николай ему въ отвѣтъ: «такъ мнѣ и твоя свѣча смердитъ!» — Такова и твоя молитва!»—закончилъ Евсевій; ты ученикъ и долженъ быть въ классѣ, когда учатся всѣ, а для молитвы есть свое время. Стой на ногахъ!»—Снисходя слабостямъ и шалостямъ учениковъ, до предѣловъ возможности, Евсевій однако уступалъ иногда настойчивости инспектора Антонія и за неисправленіе въ столь

предосудительныхъ поступкахъ, какъ пьянство, трубокурство и грубости наставникамъ, исключалъ изъ семинаріи иногда и очень способныхъ людей. Такой печальной участи подвергся за пьянство и первый ученикъ словесности Савва Садовскій, коего сочиненія читались въ классѣ наставниками публично, какъ образцовыя. При Евсевіѣ имѣлъ мѣсто еще слѣдующій, рѣдкій по тому времени случай: первый ученикъ богословскаго класса Романъ Вишинскій увольнился изъ семинаріи для поступленія въ университетъ, но, не выдержавъ экзамена по исторіи литературы, которая въ семинаріи не преподавалась, долженъ былъ избирать родъ жизни или проситься обратно въ духовное званіе. Вишинскій предпочелъ послѣднее и подалъ прошеніе о принятіи его обратно въ семинарію, въ которую хотя и былъ принятъ, но за оказанное пренебреженіе къ духовному званію и воспитанію обязанъ былъ подпиской прослужить два года на духовно-училищной службѣ и выпущенъ едва послѣднимъ ученикомъ въ первомъ разрядѣ. Какъ наставникъ, Евсевій былъ очень взыскателенъ и требовалъ отъ учениковъ буквальнаго знанія урока по запискамъ, кои выдавались имъ на каждый день, а если кто не зналъ урока, то долженъ былъ, по приходѣ Евсевія въ классъ, стоять на ногахъ—день, два и болѣе, пока не отвѣтитъ ему удовлетворительно всего пройденнаго. Казеннокоштныхъ учениковъ очень жалѣлъ, хорошо кормилъ и прилично одѣвалъ. Учениковъ богословія никогда не унижалъ предъ младшими классами и не посылалъ ихъ въ столовую на стоянки у порога въ наказаніе, какъ это практиковалось до и послѣ него. Такъ однажды инспекторъ Антоній, за манкированіе уроками однимъ изъ учениковъ богословія написалъ въ классномъ журналѣ слѣдующую резолюцію: «стоять ему у порога во время обѣда казеннокоштныхъ учениковъ». Евсевій отмѣнилъ это наказаніе и написалъ тамъ же: «Приличнѣе будетъ для кандидата священства отбыть наказаніе въ классѣ у порога или за скамьей». Облагораживая наказанія и внушая воспитанникамъ беречь честь и достоинство какъ свое, такъ и другихъ, Евсевій всемѣрно заботился объ искорененіи въ нихъ дурныхъ привычекъ и наклонностей; особенно строго пре-

слѣдовалъ онъ трубокуреніе, которое начинало тогда входить въ моду и которымъ особенно соблазнялся оставленный на второй курсъ въ философскомъ классѣ Захарія Крыжановскій-Комакъ. Товарищи иначе не называли его, какъ «блуждающей кометой», потому что, лишившись за лѣнность и трубокуреніе казеннаго содержанія, онъ не имѣлъ гдѣ главы приклонить и шлялся изъ одной квартиры на другую, проводя гдѣ день, гдѣ ночь, и питаясь отъ крупицъ, которыя отпускались ему сострадательными содержателями ученическихъ квартиръ. Одѣвался онъ въ какую-то епанчу безъ рукавовъ, сшитую изъ простого сукна и похожую на женскую ротонду, подъ которою и скрывалъ свою трубку; папиросы же тогда еще не были въ употребленіи. Помощникъ инспектора Пилипѣевъ, посѣщая квартиры, засталъ однажды Крыжановскаго съ трубкой въ рукахъ, которую, отобравъ, представилъ инспектору Антонію въ качествѣ поличнаго, а Антоній немедленно отрапортовалъ объ этомъ ректору. На другой день Евсевій уже шелъ въ классъ съ намѣреніемъ распечь Крыжановскаго и передумывалъ, чѣмъ-то онъ будетъ отговариваться, при столь явной уликѣ, какъ вдругъ въ корридорѣ на встрѣчу ему попадается самъ виновный. Евсевій остановилъ его и спросилъ. «Крыжановскій, ты куришь трубку?»—«Курю, ваше высокопреподобіе», преспокойно отвѣчалъ Комакъ. Евсевій, знавшій Крыжановскаго какъ плута и не ожидавшій отъ него искренняго признанія, былъ такъ обезкураженъ его отвѣтомъ, что только стучалъ о полъ палкою, смотрѣлъ на него, какъ говорится, во всѣ глаза и пыхтѣлъ отъ волненія; пришедши же нѣсколько въ себя, пригрозилъ виновному палкой и сказалъ. «Ну, адская душа, будешь ты помнить эту трубку!» Крыжановскій ожидалъ со дня на день исключенія изъ семинаріи, но Евсевій, изъ состраданія къ его бѣдственному положенію, замѣнилъ ему исключеніе, на которомъ настаивалъ Антоній, заключеніемъ въ карцеръ. Съ другимъ ученикомъ, Владиміромъ Малицкимъ, Евсевій, за непочтительность къ себѣ, продѣлалъ презабавную сцену. Малицкій, состоя на полуказенномъ содержаніи, не имѣлъ права на полученіе казенной одежды, собственная же у него состояла изъ однѣхъ

заплатъ; а между тѣмъ онъ не чуждъ былъ франтовства и ухаживанія за прекраснымъ поломъ, для какой цѣли одолжался болѣе приличной одеждой у своихъ квартирныхъ товарищей. Нарядившись однажды въ какой-то высочайшій цилиндръ, въ чужую одежду и съ чужимъ зонтикомъ въ рукахъ, онъ отправился въ Братскій монастырь для свиданія съ знакомками. Возвращаясь изъ Братства съ двумя мѣщаночками, Малицкій завидѣлъ, что на встрѣчу ему ѣдетъ ректоръ; не желая уронить себя въ глазахъ спутницъ, Малицкій не снялъ шляпы, поровнявшись съ Евсевіемъ, показывая видъ, будто не узналъ его. Евсевій, подозвавъ Малицкаго къ экипажу и продолжая тихо ѣзду, началъ ему чинить выговоръ за грубое и непочтительное отношеніе къ своему начальству. Разговаривая такимъ образомъ, Евсевій провелъ Малицкаго чрезъ двѣ улицы, съ шляпой въ рукахъ, и какъ была грязь, то Малицкій совсѣмъ выпачкалъ чужую одежду, каковой, послѣ этого, никто ему уже не сталъ одолжать; Малицкому же стыдно было показаться и на глаза тѣмъ мѣщаночкамъ послѣ этакой конфузіи. Чрезъ нѣсколько дней послѣ этого Евсевій пришелъ на урокъ греческаго языка, вызвалъ Малицкаго на средину класса, велѣлъ ему снять съ себя засаленную шинель, въ которой онъ постоянно ходилъ за неимѣніемъ приличнаго сюртука и брюкъ, и сказалъ: «Видите, какой оборванецъ и голышъ, а за мѣщанками таскается по грязи въ чужой одеждѣ и при встрѣчѣ съ начальствомъ конфузится отдавать должное почтеніе и привѣтъ! Я нарочито пришелъ сюда, съ намѣреніемъ обличить публично неблаговоспитанность и неблагопристойность вашу въ лицѣ Малицкаго и тѣмъ предостеречь васъ отъ подобныхъ предосудительныхъ поступковъ». Послѣ этой сцены Малицкому и прохода не было отъ насмѣшекъ товарищей.

Не менѣе забавныя сцены продѣлывалъ Евсевій и въ другихъ случаяхъ; такъ, послѣ экзаменовъ, когда переписывались на бѣло списки, онъ воспрещалъ письмоводителямъ семинарскимъ впускать въ канцелярію кого-либо изъ учениковъ, интересовавшихся преждевременно знать, кто переводится и кто оставляется на повторительный курсъ или исключается изъ семинаріи, и не-

рѣдко за это дававшихъ посулы; а чтобъ канцеляристы подъ разными благовидными предлогами и сами не выходили изъ канцеляріи, пока не окончать списковъ и не сдадутъ ихъ въ правленіе, Евсевій обыкновенно присылалъ имъ въ достаткѣ все необходимое: чай, сахаръ, булки, хлѣбъ и квасъ. Контролировалъ же онъ ихъ такимъ образомъ: часовъ въ 10 или 11 ночи подходитъ къ канцеляріи, стучится тихонько въ дверь и, измѣнивши голосъ, говоритъ самъ, или заставляетъ говорить перваго попавшагося ученика: «братіку, братіку, одчини»! Канцелярскіе молчатъ. Чрезъ нѣсколько минутъ опять стучится: «братіку, братіку, одчини, куплю козирок Жукова» (что означало 1/4 ф. табаку Жукова). — «Іди собі до чортового батька з своїм табаком: прийде ректор, то буде несчастья; а табаку у нас і свого є ще цілого півхунта», — отвѣчаетъ какой-нибудь канцеляристъ. Обождавши еще минутъ десять, Евсевій опять стучится: «братіку, братіку, одчини, півштофа горілки принесу»! Противъ столь сильнаго искушенія, бывало, не устоитъ письмоводитель Романъ Пономаревскій и отвѣтитъ: «Перше принеси, тоді пущу». Пошелъ Евсевій, наполнилъ бутылку водой, возвратился къ затвореннымъ дверямъ канцеляріи и, стуча смѣлѣе прежняго, говоритъ: «братіку, братіку, одчини,—вже приніс горілку» и, въ доказательство истины своего обѣщанія, начинаетъ щелкать пальцами по бутылкѣ. Заслышавши знакомый звонъ стекла, Пономаревскій идетъ отворить просителю таинственную дверь, въ которой, вмѣсто мнимаго «братіка» съ полуштофомъ, появляется Евсевій съ вопросомъ: «а что у васъ списки готовы уже?»—«Нѣтъ еще, ваше высокопреподобіе», отвѣчаетъ оробѣвшій и удивленный письмоводитель! — «А кто это къ вамъ сейчасъ предо мною стучался»? — «Не знаемъ, ваше высокопреподобіе! Евсевій усмѣхается, киваетъ головой и уходитъ, съ новымъ напоминаніемъ никого не впускать и поскорѣе работу кончать. За такія и подобныя выходки Евсевія прозвали семинаристы «полковникомъ», что вполнѣ шло къ его статной и осанистой фигурѣ.

При Евсевіѣ еще дозволялось ученикамъ собираться на нѣкоторыхъ квартирахъ и въ корпусѣ на литературные вечера, въ

коихъ принимали участіе даже нѣкоторые изъ студентовъ академіи и университета. Злоупотребляя этимъ правомъ, любители легкихъ удовольствій вздумали заводить вечера музыкальные и танцовальные, а чтобъ сія зятѣя не сдѣлалась извѣстною инспекціи, рѣшено было не принимать въ сію благопристойную компанію, съ прекраснымъ поломъ составляемую, лицъ склонныхъ къ пьянству, чѣмъ обыкновенно отличались пѣвчіе, и не умѣющихъ вообще держать себя вполнѣ безукоризненно въ обществѣ дѣвицъ; но какъ нѣкоторые голосистые пѣвчіе, обладавшіе богатымъ репертуаромъ пѣсенъ и романсовъ, могли доставить наилучшее развлеченіе по вкусамъ того времени и общества, то одному изъ пѣвчихъ, басу Евтропію Трезвинскому, дозволено было товарищами посѣщать эти вечера; онъ же, пришедши однажды въ собраніе подъ хмелькомъ, поднялъ такую бучу, что его вынуждены были вывесть вонъ, каковаго поношенія онъ не стерпѣлъ, разсердился и донесъ обо всемъ Евсевію, который подвергъ виновныхъ строгому наказанію и пригрозилъ исключеніемъ изъ семинаріи за подобныя недозволительныя развлеченія. Богословцамъ Евсевій дозволялъ, въ дни высокоторжественные и праздничные, а особенно въ недѣлю Православія, посѣщать архіерейскія служенія, и если полиція ихъ не пускала, то онъ нерѣдко самъ ихъ проводилъ въ соборъ, гдѣ весьма часто служилъ съ митрополитомъ.

Какъ внимательный начальникъ, Евсевій положительно вникалъ во все самъ, а особенно въ хозяйственную часть, изъ которой обыкновенно наживались у насъ экономы и комисары. Подмѣтивши небрежное и недобросовѣстное отношеніе къ своимъ обязанностямъ эконома Войкова, онъ замѣнилъ его сельскимъ священникомъ Андреемъ Болсуновскимъ, который оказался весьма добросовѣстнымъ экономомъ, внимательнымъ къ нуждамъ казеннокоштныхъ воспитанниковъ; онъ чистенько ихъ одѣвалъ. сытно и въ достаткѣ кормилъ. Своеволія въ семинаріи и распущенности нравовъ не было при Евсевіѣ; строгость у него всегда соединялась съ благоразуміемъ и умѣніемъ держать въ рукахъ всѣхъ, не исключая и инспектора Антонія, который былъ тоже не малой

персоной, въ силу родства своего съ митрополитомъ Филаретомъ. При Евсевіѣ и весь персоналъ наличныхъ наставниковъ былъ замѣчательно хорошъ; такъ, Нифонтъ Воиновъ увлекательно преподавалъ священное писаніе и въ совершенствѣ зналъ языки; іеромонахъ Михаилъ Монастыревъ еще увлекательнѣе и сердечнѣе преподавалъ тотъ же предметъ въ параллельномъ отдѣленіи философскаго класса. За свою доброту, благородство въ обращеніи, свѣтлый умъ, религіозность и ясное изложеніе преподаваемаго имъ предмета, онъ былъ глубоко чтимъ и искренно любимъ своими слушателями; но Господь не судилъ ему долгихъ дней. Словесность, логику и психологію преподавалъ Платонъ Троицкій, коего за раціоналистическое направленіе и пристрастіе къ философской терминологіи, затруднявшей учениковъ, нерѣдко журилъ на публичныхъ экзаменахъ митрополитъ Филаретъ. Преподаватель греческаго языка Стратоникъ Кирилловъ былъ человѣкъ добрый и разумный, но съ либеральнымъ направленіемъ и большой врагъ монашества, надъ которымъ трунилъ при всякомъ удобномъ случаѣ, не стѣсняясь никѣмъ и ничѣмъ, за что и былъ удаленъ изъ семинаріи. Преподавателемъ словесности въ параллельномъ отдѣленіи былъ Савачовъ, который свой предметъ читалъ недурно, а выпивалъ въ совершенствѣ.

Ректоръ Антоній, впослѣдствіи архіепископъ казанскій [1]), заступившій мѣсто Евсевія, былъ совсѣмъ иного нрава человѣкъ. Строгій исполнитель монашескаго обѣта, бодрый духомъ, слабый и желчный тѣломъ, онъ не могъ переносить спокойно ученическихъ шалостей, щегольства и нѣкоторой свѣтскости во внѣшнихъ манерахъ, вмѣсто коихъ онъ желалъ видѣть въ семинаристахъ и привить имъ духъ монашества, безусловную скромность смиреніе и низкопоклонство,—добродѣтели, менѣе всего возможныя въ пылкомъ юношескомъ возрастѣ. Вслѣдствіе этого нещадно подвергались изгнанію изъ употребленія: манишки и воротнички, выставлявшіеся на показъ, короткіе и незастегивав-

---

[1]) См. воспом. о немъ въ №№ 47 и 49 Кіев. епарх. вѣдом. за 1879 и № 12—23 за 1880 г.

шіеся на всѣ пуговицы сюртуки, ношеніе тросточекъ, калошъ, часовъ съ цѣпочками, модная въ то время стрижка волосъ «парикомъ» и «въ польку» и т. под. свѣтскости, которымъ не прочь были подражать сынки достаточныхъ родителей и иносословные ученики. За стрижку волосъ «полькою» Антоній особенно преслѣдовалъ учениковъ Кустовскихъ, прекрасно учившихся, и одного изъ нихъ, въ наказаніе, какъ медвѣдя, водилъ по всѣмъ тремъ классамъ низшаго отдѣленія семинаріи и въ каждомъ ставилъ на колѣни, а другихъ учениковъ словесности, за подобныя нарушенія благопристойности, посылалъ на колѣни даже въ кіево-подольскую бурсу. Для виновныхъ у него не было пощады, равно какъ не было границъ и благоволенія къ тѣмъ, кто себя благопристойно велъ и прилежно учился. Къ чести Антонія нужно сказать, что онъ умѣлъ заставить учиться способныхъ, но лѣнивыхъ учениковъ; но природный недостатокъ языка (косноязычіе) мѣшалъ ему быть хорошимъ преподавателемъ, при всемъ его усердіи, знаніи своего предмета и аккуратномъ посѣщеніи классовъ. Какъ начальникъ семинаріи, онъ омрачилъ свою славу тѣмъ что ввелъ въ употребленіе, такъ называемую современниками, «правленскую баню», т. е. сѣченіе въ правленіи розгами учениковъ низшаго отдѣленія семинаріи за трубокуреніе, пропускъ уроковъ и церковныхъ службъ. Не затруднялся Антоній часто исключать изъ семинаріи, и притомъ не только въ концѣ года, но и среди учебной трети, особенно тѣхъ, кои ему просто почему-либо не нравились; такъ напр., ученику Іустину Шеремецинскому онъ сказалъ публично въ классѣ: «мнѣ твоя физіономія не нравится,—увольняйся!»—и исключилъ среди трети. По такой-же причинѣ онъ раза два исключалъ изъ семинаріи ученика Павла Соколовскаго, но такъ какъ онъ состоялъ въ хорѣ митрополита Филарета, то послѣдній опять принималъ его въ семинарію по прошенію. Свою жестокость къ предназначеннымъ къ исключенію или къ внесенію въ третій разрядъ онъ оправдывалъ слѣдующимъ страннымъ убѣжденіемъ, которое нерѣдко высказывалъ предъ учениками въ классѣ: «Перомъ и рукой начальника владѣетъ самъ Богъ», и при этомъ, зажмуривъ глаза, опу-

скалъ карандашъ на списокъ, и на чью фамилію онъ попадалъ, тотъ заносился въ 3-й разрядъ или былъ исключаемъ, смотря по тому, что требовалось въ данномъ случаѣ. Одному изъ исключенныхъ, поступившему юнкеромъ въ кавказскую армію и пришедшему къ Антонію объясниться по поводу безвиннаго исключенія изъ семинаріи, онъ, прогоняя его вонъ изъ пріемной, сказалъ: «Ступай вонъ, негодяй; чтобъ тебя первая пуля чеченца не минула», что и сбылось.

При Антоніи въ семинаріи былъ великолѣпный хоръ, привлекавшій къ церковнымъ службамъ всегда массу молящихся. Рѣдкая свадьба или погребеніе въ городѣ обходились безъ участія семинарскаго хора, которому кіевляне платили не малыя деньги, служившія источникомъ ихъ содержанія. Генералъ-губернаторъ Бибиковъ,—знатокъ и любитель церковнаго пѣнія,—часто любовался хоромъ Антонія и иногда дѣлалъ денежные подарки особенно выдававшимся солистамъ. Такъ однажды въ покровской церкви, послѣ вѣнчанья дочери купца Балабухи, на коемъ присутствовалъ и Бибиковъ—поклонникъ невѣсты, басъ Берестовскій получилъ отъ него 50 рублей за артистическое прочтеніе апостола новобрачнымъ. Этого Берестовскаго, за его чрезвычайно пріятный и сильный голосъ, отъ котораго дрожали оконныя стекла, и за артистическое исполненіе пѣсни: «Шуми, шуми послушное вѣтрило»... чрезвычайно любили купцы, приказчики и мясники кіевскіе, ничего не жалѣвшіе для его угощенія; ихъ слухъ Берестовскій, въ компаніи съ другими охотниками пѣнія, часто по вечерамъ услаждалъ съ высотъ флоровскихъ, куда къ нему собиралось много любителей гортанобѣсія изъ мѣщанъ и приказчиковъ, несшихъ туда, съ репертуаромъ веселыхъ и модныхъ пѣсней, всякаго рода выпивку и закуску для всеобщаго любимца и его компаніи. Регентомъ семинарскаго хора былъ въ то время ученикъ Стефанъ Петровскій. Не уступалъ въ достоинствѣ и силѣ голосовыхъ средствъ семинарскому хору и хоръ митрополита Филарета, управлявшійся тоже семинаристомъ Павломъ Соколовскимъ, который, будучи еще мальчикомъ, превосходно пѣлъ дискантомъ, а потомъ баритономъ. Митрополитъ настолько любилъ

Соколовскаго и тенора Самуила Чернецкаго, впослѣдствіи игумена Голосѣевской пустыни Серафима, что возилъ ихъ съ собою въ каретѣ, когда уѣзжалъ въ Петербургъ для присутствованія въ Синодѣ; а затѣмъ, когда потребовались солидные люди и голоса для нашей посольской церкви въ Константинополѣ, то Филаретъ рекомендовалъ министру иностранныхъ дѣлъ тенора Чернецкаго и баса Геннадія Крыжановскаго, впослѣдствіи намѣстника кіево-братскаго монастыря, и они были отправлены въ Константинополь, гдѣ и пробыли до 1848 года. Когда Крыжановскій возвратился въ Кіевъ и принялъ монашество, то на его мѣсто по рекомендаціи Антонія, былъ отправленъ въ Константинополь басъ семинарскаго хора Симеонъ Шеремецинскій, возвратившійся оттуда въ 1853 году и нынѣ священствующій въ селѣ Пляховой, бердичевскаго уѣзда.

Профессоръ Даніилъ Максимовичъ Смолодовичъ, протоіерей,[1]) преподавалъ обрядословіе и библейскую исторію въ богословскомъ классѣ, а также исторію россійской церкви и общую церковную. Простота рѣчи, ясность и сердечность въ изложеніи предмета были отличительными чертами его преподаванія; онъ не только училъ, но и воспитывалъ, плѣняя сердца наши своею добротою, любовью ко всѣмъ и чисто-отеческимъ обращеніемъ. Всегда ласковый, прямодушный, привѣтливый, незлобивый, участливый къ горю ближняго, онъ былъ не только всеобщимъ любимцемъ семинаристовъ; но и искренно уважаемымъ человѣкомъ среди всѣхъ его знавшихъ или имѣвшихъ къ нему какое либо отношеніе. Изъ его устъ никогда никто не слыхалъ грубаго, желчнаго или язвительнаго слова. «Этакіе младенцы, этакіе рыбари, этакіе богословцы, этакіе женихи, этакіе бездѣльники, этакіе лошаки» и въ крайнемъ случаѣ «этакіе дурачки» — вотъ эпитеты, кои обыкновенно употреблялись о. Даніиломъ въ тѣхъ случаяхъ, когда кто либо не зналъ урока, или не во время пришелъ въ классъ, или вошедши не перекрестился какъ слѣдуетъ, или ша-

---

[1]) См. о немъ Кіев. Еп. в. за 1882 г. №№ 9, 14 и 20 и за 1883 г. № 8.

лилъ и разговаривалъ на урокѣ, или бѣгалъ по корридору и т. п. Благодушная улыбка, сердечное и удобопонятное изложеніе предмета были неизмѣнными спутниками его уроковъ, кои съ наслажденіемъ проходили или, вѣрнѣе—пролетали, для его юныхъ слушателей. Эти достохвальныя качества ума и сердца о. Даніила не ускользали, между прочимъ, никогда и отъ вниманія ревизоровъ семинаріи, о чемъ не разъ засвидѣтельствовано и въ отчетахъ ихъ. Злоупотребляя добросердечіемъ о. Даніила и его снисходительностью, нѣкоторые изъ товарищей дозволяли себѣ неумѣстныя шутки и насмѣшки надъ Смолодовичемъ, употребляя излюбленные имъ жесты и выраженія. Такъ однажды ученикъ Несторъ Сарчинскій, усѣвшись на профессорскомъ стулѣ, началъ копировать, жестикулируя, о. Даніила; вокругъ него собралась толпа товарищей и неистово хохотала; въ это время какъ-разъ вошелъ о. Даніилъ и, увидѣвши лицедѣйство Сарчинскаго, произнесъ: «этакой нехорошій Сарчинскій, этакой паяцъ! Ступай на свое мѣсто». Сконфуженный Сарчинскій убѣжалъ на самую заднюю скамью въ томъ предположеніи, что сидящіе поближе къ профессору товарищи займутъ его вниманіе чѣмъ либо другимъ. Но по прочтеніи молитвы, о. Даніилъ первымъ спросилъ Сарчинскаго и, какъ былъ урокъ еврейскаго языка, то заставилъ его переводить; Сарчинскій не только перевесть, но и прочитать урокъ правильно по книгѣ не умѣлъ, а потому, закрывъ лице книгою и показывая видъ, будто что-то разбираетъ по ней, ожидалъ, пока ему подскажуть знающіе; наконецъ по классу пронесся легкій шопотъ, и послѣ нѣкотораго усилія Сарчинскій произнесъ протяжно первое слово: «берешитъ»; затѣмъ послѣ долгой паузы: «бара», затѣмъ: «элогимъ» и т. д. Но въ это время о. Даніилъ замѣтилъ на рукѣ у Сарчинскаго кольцо, которое, какъ всѣмъ было извѣстно въ семинаріи, онъ получилъ въ подарокъ отъ купеческой дочери Евфиміи Малютиной, и спросилъ: «А что это у тебя за кольцо на рукѣ?»—«Отъ св. великомученницы Варвары», смѣшавшись произнесъ Сарчинскій. Весь классъ, во главѣ съ профессоромъ, расхохотался, а Сарчинскому дѣлалось то жарко, то холодно! «А какъ же эта твоя Варвара зовется?»—переспро-

силъ Сарчинскаго о. Даніилъ, благодушно улыбаясь.—«Химушка, Химушка!»—закричали всѣ товарищи, а у бѣднаго Сарчинскаго зардѣлись щеки и рѣсницы подернулись слезами отъ такой неожиданной бани и публичнаго обнаруженія тайны его сердца. «Этакой дурачокъ Сарчинскій! этакой женихъ! и лекціи чрезъ Химушку не выучилъ, бѣдный!» Въ другой разъ, по причинѣ долгой неявки о. Даніила на урокъ, чрезвычайно комично представлена была сцена изъ жизни сельскаго священника, въ коей роль священника игралъ Димитрій Моретовъ или, какъ его прозывали товарищи «кацапъ», роль мужика Ѳеодоръ Крыжановскій, смуглый лицемъ и рябой, а роль вдовы, у которой померъ ребенокъ и за погребеніе коего она торговалась съ причтомъ и старостой какимъ-то пискливымъ и слезнымъ голосомъ съ разными причитаніями,—Соббатовскій: на эту то сцену какъ разъ попалъ о. Димитрій и, останавливая убѣгавшаго Крыжановскаго, спросилъ: «Ты куда, этакой лошакъ, бѣжишь?»—«Иду къ Митькѣ табачку понюхать».—«Этакой дурачокъ Крыжановскій, этакой.., этакой староста церковный!» и съ той поры товарищи иначе не называли Крыжановскаго, какъ «старостою церковнымъ». Въ другое время, желая возбудить ослабѣвшее вниманіе къ уроку, о. Даніилъ прибѣгалъ нерѣдко и самъ къ шуточкамъ и каламбурамъ, отъ которыхъ весь классъ приходилъ въ оживленіе и веселое настроеніе духа. Посмотритъ, напримѣръ, въ списокъ и спрашиваетъ: «а какой это у насъ есть Митя Месхіевъ?» Тотъ поднимается изъ-за скамьи, и весь классъ хохочетъ, потому что этотъ Митя, — грузинъ родомъ, плечистый 36-лѣтній мужчина, съ чорными усами, орлинымъ носомъ и тщательно выбритой бородой, былъ цѣлою головою выше всѣхъ товарищей и ему менѣе всего шло къ лицу уменьшительное имя. Или вдругъ спрашиваетъ: «А кто это у насъ Фока... Фока Винявскій?» Тотъ поднимается, а о. Даніилъ смотритъ на него съ благодушной улыбкой и, перебирая свою сѣдую бороду, переспрашиваетъ: «А это не братъ твой Стефанъ Синявскій?» Опять всеобщій хохотъ до слезъ отъ такого созвучнаго родства. Или: «Петръ Шпаковскій, скажи, что такое значитъ купина?» Тотъ смѣшался и молчитъ; «Ну, кто скажетъ на задней

партѣ? (а на заднихъ стамьяхъ разсаживались у насъ худшіе ученики, лучшіе же на переднихъ скамьяхъ). Кто-то отвѣтилъ: кустъ. «Хорошо! а кто это тебѣ сказалъ?» Опять смѣхъ... Послѣ такого оживленія о. Даніилъ приказываетъ замолчать и не смѣяться, потому что ему нужно спросить еще кого нибудь. Всѣ притихли и слѣдятъ за движеніемъ руки о. Даніила по списку, на кого падетъ жребій отвѣчать. «Ваня... Ваня Безсоновъ, скажи намъ урокъ?» Тотъ поднимается и чистымъ великороссійскимъ акцентомъ читаетъ заданный урокъ; всѣ слушаютъ съ напряженнымъ вниманіемъ, и самъ о. Даніилъ, видимо довольный прекраснымъ чтеніемъ урока, вперилъ въ Ваню свои добродушные глаза и только шевелитъ пальцами то по бородѣ, то по полуоткрытымъ губамъ своимъ, собираясь что-то сказать въ похвалу бойкому чтецу. Окончилъ Ваня урокъ, и о. Даніилъ, поставивши ему въ спискѣ очень хорошую отмѣтку, говоритъ: «хорошо, Ваня Безсоновъ, очень хорошо! Ты не изъ кацапіи?» Всѣ ученики за боки берутся отъ смѣха и кричатъ: «Изъ кацапіи, изъ кацапіи!» А Безсоновъ дѣйствительно родомъ былъ великороссъ и попалъ въ Кіевскую семинарію потому, что отецъ его поступилъ въ Михайловскій монастырь іеромонахомъ. Для прекращенія шума о. Даніилъ опять повелъ рукой по списку, и всѣ притихли въ ожиданіи новаго сюрприза; «Стефанъ Чижскій! скажите намъ урокъ». Чижскій, сидѣвшій почти у самой входной двери и не обращавшій вниманія на шутки о. Даніила и всеобщій хохотъ товарищей, всецѣло былъ погруженъ въ свою библейскую исторію и, заткнувши пальцами уши, долбилъ урокъ, который ему никакъ не давался. Сосѣдъ толкнулъ рукой Чижскаго и говоритъ: «у тебя о. Даніилъ спрашиваетъ урокъ, читай». Какъ ошпаренный вскочилъ Чижскій съ своего мѣста и до того растерялся, что забылъ даже, какъ начинается урокъ; метался то направо, то налѣво, пока кто-то изъ товарищей шепнулъ ему нѣсколько начальныхъ словъ, и Чижскій пошелъ работать какъ вѣтряная мельница. Но такой отвѣтъ видимо не по вкусу приходился профессору, который, желая успокоить взволнованный духъ Чижскаго, замѣтилъ ему: «ты, малый, этакъ не торопись, не торопись;

читай спокойно!» Но этой остановки было достаточно, чтобъ Чижскій не сказалъ далѣе ни слова, или нужно было начинать отвѣтъ съ начала. Товарищи, зная въ чемъ дѣло, стали кричать: «Чижскій испугался, испугался!»—«Что жъ ты, малый, боишься меня, а? Чего жъ ты испугался? Не бойся!» А у Чижскаго отъ досады и конфуза покатились по лицу слезы горести. Замѣтивъ слезы, о. Даніилъ продолжалъ: «Ты бурсачекъ, а? бурсачекъ?»—«Казенокоштный, казенокоштный!»—прокричали товарищи. «Бѣдный Чижскій, бѣдный бурсачекъ! Ну, сиди—да не пугайся!» А между тѣмъ нужно знать, что этотъ Чижскій былъ дѣйствительно однимъ изъ самыхъ прилежныхъ, трудолюбивыхъ и скромныхъ учениковъ; никакія игры и шалости его никогда не занимали, съ книгой въ рукахъ онъ буквально засыпалъ и вставалъ; съ книгой его всегда бывало встрѣтишь и въ саду, и въ корридорѣ, и гдѣ нибудь въ сажняхъ дровъ; училъ онъ урокъ съ разсвѣта и до прихода въ классъ наставника, училъ и въ самомъ классѣ, во время урока, заткнувши уши, но наука никакъ ему не давалась! Бывало слово въ слово прочтетъ мнѣ урокъ, ложась спать, а утромъ встанетъ и ничего не помнитъ и снова начинаетъ долбить. По причинѣ такой бездарности онъ въ каждомъ классѣ былъ оставляемъ на повторительный курсъ (т. е. на 4 года), и только изъ милосердія и снисхожденія къ его египетскому труду, примѣрной скромности и весьма почтительнымъ лѣтамъ (не менѣе 36) семинарское начальство дало ему возможность окончить курсъ.

Добрыя, отеческія отношенія о. Даніила къ своимъ питомцамъ не прекращались и по выходѣ ихъ изъ семинаріи. Будучи членомъ консисторіи и пользуясь вліяніемъ у кіевскихъ архипастырей, онъ нерѣдко оказывалъ своимъ Ванямъ, Митямъ и Петямъ многоразличныя услуги—кому добрымъ совѣтомъ, кому снисхожденіемъ, а кому законною защитою и ходатайствомъ предъ архипастырями, такъ какъ въ жизни сельскаго пастыря рѣдкому изъ насъ не приходится состоять подъ слѣдствіемъ или судомъ, по причинѣ неопытности, слабостей, промаховъ, неисправностей по службѣ и особенно навѣтовъ людскихъ. Нерѣдко можно было получить у него и помощь матеріальную, въ случаяхъ критическихъ

и экстреныхъ; такъ, напр., лично мнѣ о. Даніилъ оказалъ слѣдующую услугу по окончаніи курса: будучи сиротой и женившись на бѣдной сиротѣ, я отправился въ Кіевъ къ рукоположенію всего съ 40 рублями, истративши около 30 рублей на пошитье необходимой священнической одежды и рублей 6 на дорожныя издержки (желѣзной дороги тогда, въ 1864 г., не было), и остался всего съ 4 рублями, на кои нужно было прокормиться и прожить въ Кіевѣ около двухъ недѣль, купить неотложно правильникъ, служебникъ и нанять подводчика домой (140 верстъ). Что дѣлать? къ кому обратиться? Знакомыхъ и родныхъ въ Кіевѣ я не имѣлъ, и вотъ, придумывая всѣ способы къ выходу изъ столь затруднительнаго положенія, я вспомнилъ о всеобщемъ благодѣтелѣ сиротъ, отцѣ Даніилѣ Максимовичѣ, расположеніемъ коего пользовался въ семинаріи; иду къ нему и разсказываю про свои критическія обстоятельства. Выслушавъ меня и утѣшивъ надеждою, что «за сиротою Богъ съ калитою», о. Даніилъ вынулъ изъ своей сокровищницы 30 рублей и, вручая мнѣ, сказалъ: «этакой бѣдный цензоръ![1] Ну, а какъ разживешься, тогда отдашь; да смотри и самъ въ жизни поддерживай сиротъ, ибо изъ нихъ выходятъ лучшіе люди, и за благодѣяніе имъ въ день лютъ избавитъ тя Господь»! Поцѣловавши нѣсколько разъ благодѣющую десницу о. Даніила, я радостно ушелъ на свою квартиру, разсчитался съ хозяевами и уѣхалъ домой, а по полученіи въ свое время 30 рублей единовременнаго пособія, выдаваемаго обыкновенно всѣмъ новорукоположеннымъ священникамъ, съ благодарностію возвратилъ ихъ незабвенному о. Даніилу Максимовичу.

Много благодѣяній оказывалъ о. Даніилъ также духовнымъ сиротамъ дѣвушкамъ, коимъ, въ качествѣ невѣстъ, иногда давалъ

---

[1]) Какъ цензоръ, или классный записчикъ, я остался памятенъ о. Даніилу еще тѣмъ, что, по его порученію, продалъ болѣе 50 экз. его книги «Литургики», за что и получилъ отъ него въ подарокъ 1 экземпляръ.

пріютъ у себя предъ окончаніемъ семинарскаго курса и сосватывалъ съ ними оканчивающихъ богословцовъ. Преимущественными же заботами и любовію его пользовались близкіе и дальніе родные, о чемъ можно читать въ воспоминаніяхъ облагодѣтельствованныхъ имъ лицъ, помѣщенныхъ въ Епархіальныхъ вѣдомостяхъ за 1882 и 83 годы. Будучи еще въ свѣтскомъ званіи (съ 1833 по 48 годъ), Даніилъ Максимовичъ по росту, фигурѣ и чертамъ лица своего чрезвычайно былъ похожъ на семинарскаго сапожника Тимоѳея Ковбу, вслѣдствіе чего семинаристы навсегда и усвоили о. Даніилу прозвище «Ковбы», которое нерѣдко писали на классныхъ стѣнахъ, на доскѣ, на каѳедрѣ, на книгахъ, а иногда произносили во всеуслышаніе предъ его приходомъ въ классъ: «Ковба идетъ»! Но о. Даніилъ не обращалъ на эти пошлыя, ребяческія шалости никакого вниманія; мало того, одинъ ученикъ изъ сербовъ, Милютинъ-Микичъ, слыша, какъ товарищи въ разговорахъ между собой постоянно зовутъ о. Даніила Ковбой, думалъ, что это его родовая фамилія, а потому, когда однажды случилось Микичу объясняться съ о. Даніиломъ по поводу незнанія урока, онъ, при выходѣ изъ класса, сказалъ: «óтець Кольба! зáчѣмъ ви мнѣ не хорошъ балъ поставили»? Не только всѣ товарищи разсмѣялись, но и самъ о. Даніилъ, который въ отвѣтъ сказалъ Микичу: «За тѣмъ, что ты, этакой иностранный дурачокъ, урока не выучилъ и объясняешься по-турецки!» Дай Богъ побольше нашимъ духовнымъ разсадникамъ такихъ нищихъ духомъ, чистыхъ сердцемъ и свѣтлыхъ умомъ наставниковъ и воспитателей!

Ректоръ архимандритъ Петръ Троицкій [1]), поступившій въ 1835 г. въ кіевскую семинарію профессоромъ словесности, логики и затѣмъ догматическаго богословія и посвятившій ей свои лучшія силы и многіе годы (съ 1835 по 58 г.), былъ выдающимся изъ ряда преподавателемъ своего времени, не стѣснявшійся и не стѣснявшій своихъ питомцевъ рутиною древней школы. Это

---

[1]) Смотр. К. Еп. вѣд. за 1885 г. №№ 15 и 16.

былъ глубокій философъ и строгій мыслитель, привлекавшій въ семинарскія авдиторіи даже студентовъ мѣстной академіи, за что и получилъ отъ воспитанниковъ кличку: «Кіевскаго философа Платона». Наружный видъ его, съ возвышеннымъ челомъ, орлинымъ взоромъ, при завитыхъ вверхъ чорныхъ усахъ,—былъ величественный и поражающій, такъ что провинившіеся въ чемъ-либо ученики буквально дрожали, какъ осиновый листъ, подъ его взглядомъ, а особенно когда онъ еще крикнетъ: «что? куриная голова»! хотя въ сущности страхъ этотъ оказывался совершенно напраснымъ, ибо Петръ былъ въ душѣ своей чрезвычайно добръ и надъ чувствомъ гнѣва у него безспорно властвовалъ умъ, почему къ мелочамъ онъ не придирался, а къ шалостямъ учащихся относился философски - снисходительно, почитая ихъ ребячествомъ, неизбѣжно присущимъ юношескому возрасту, всегда пылкому, страстному и многимъ, безъ достаточнаго разсужденія, увлекающемуся. Вотъ тому примѣры: ученикъ словесности Вл. Козакевичъ укралъ двѣ пачки табаку у своего товарища Вл. Бернацкаго и ученика философіи Ѳомы Бутовскаго; послѣдній заявилъ о воровствѣ старшему номера Якову Кудревичу, а сей отрепортовалъ ректору Петру, съ представленіемъ и поличнаго, отобраннаго у Козакевича. Такъ какъ трубокуреніе почиталось преступленіемъ важнымъ, влекущимъ за собою изгнаніе изъ корпуса и даже исключеніе изъ семинаріи, если кто попадался въ немъ нѣсколько разъ, то всѣ три ученика съ каждымъ наступавшимъ утромъ ожидали самыхъ дурныхъ для себя послѣдствій, а особенно Бернацкій, который только за недѣли двѣ предъ симъ принятъ былъ на казенное содержаніе, по случаю смерти отца. Но проходили дни и недѣли тяжкаго душевнаго томленія, а резолюціи никакой; наконецъ спустя мѣсяцъ или полтора Петръ призываетъ Кудревича и говоритъ ему: «Скажи Козакевичу, что онъ, какъ воръ, будетъ наказанъ; а тѣмъ мальчишкамъ (Бернацкому и Бутовскому) скажи, что деньги на табачишку у нихъ есть, а на замчишку?!...» Этимъ дѣло для трубокуровъ и окончилось. Бернацкій далъ зарокъ себѣ никогда болѣе не курить, а Козакевичъ попалъ въ такъ называемую «чорную книгу» и былъ

прочитанъ на конференціи въ числѣ учениковъ, замѣченныхъ въ дурномъ поведеніи. Этотъ Козакевичъ былъ дѣйствительно выдающійся бездѣльникъ: курилъ трубку, пьянствовалъ и не учился, и хотя ему это отчасти извинялось во вниманіе къ его прекрасному голосу (басу), благодаря которыму онъ дотянулъ только до философскаго класса, но затѣмъ онъ былъ исключенъ за дурное поведеніе и буйный нравъ. Поступивши въ митрополичій хоръ, онъ поѣхалъ съ владыкой въ Петербургъ, откуда не пожелалъ уже возвратиться въ Кіевъ, а опредѣлился въ Исакіевскій хоръ; но года черезъ два простудился и досталъ чахотку, отъ которой и умеръ на родинѣ, въ м. Бѣлиловкѣ, бердичевскаго уѣзда. Вспомнивши судьбу и продѣлки одного изъ бывшихъ товарищей, мнѣ невольно хочется разсказать еще о слѣдующей безразсудной, но уже коллективной выходкѣ казеннокоштныхъ воспитанниковъ, служившей, такъ сказать, нѣмымъ протестомъ противъ злоупотребленій тогдашняго семинарскаго эконома Еразма Волошкевича, кормившаго насъ чрезвычайно худо даже въ такіе дни, въ кои, по особому благоволенію ректора Петра, семинарская столовая должна была пахнуть «Поліелеемъ», т. е. имѣть третье блюдо въ родѣ жаркого изъ рыбы или мяса, смотря по времени, и пестрѣть копѣечными булками житнебазарнаго приготовленія. Для такихъ счастливыхъ дней у казеннокоштниковъ имѣлась слѣдующая примѣта. Коль скоро въ семинарской церкви во время богослуженія зажигаютъ паникадило, значитъ на обѣдъ будутъ булка и третье кушанье. Помнится, было 24 іюня; въ церкви зажгли паникадило—значитъ быть булкамъ и третьему блюду,— умозаключали молитвенно бѣдные бурсаки съ тощими желудками. Отстояли обѣдню; приходимъ въ столовую, ѣдимъ безсмѣнные борщъ и кашу, съ сладкой надеждой на кусочекъ какой-нибудь соленой или свѣжезатхлой рыбки, и увы! подается отвратительная водянистая «картошка въ мундирахъ», съ прогорьклой олеей. Поднялся говоръ, стукъ и шумъ въ столовой; кто-то изъ учениковъ, отъ голодной ли досады, или просто по неосторожности, уронилъ со стола тарелку и разбилъ. Этого ничтожнаго повода было достаточно для того, чтобъ вызвать безсмысленное

подражаніе, и многіе изъ недовольныхъ обѣдомъ принялись бить тарелки и ломать деревянныя ложки, уходя съ шумомъ и бранью изъ столовой. Экономъ, присутствовавшій при обѣдахъ учениковъ почти во всѣ воскресные и праздничные дни, испугался и убѣжалъ къ ректору съ доносомъ о бунтѣ тощихъ желудковъ. Петръ приказалъ старшему дежурному Захарію Шереметинскому представить немедленно списокъ дерзкихъ нарушителей порядка и тишины при трапезѣ и причинившихъ при томъ неслыханный доселѣ ущербъ семинарскому бюджету. Когда злополучный списокъ очутился у ректора, кто-то распустилъ слухъ, будто начальство рѣшило наказать виновныхъ такъ: пятаго по счету лишить казеннаго содержанія, а десятаго—отдать въ солдаты. Страхъ и ужасъ объялъ всѣхъ казеннокоштниковъ, а особенно безвинныхъ, съ каждымъ днемъ ожидавшихъ лишенія казеннаго хлѣба или солдатской шинели, а потому старавшихся доставить инспекціи самыя точныя свѣдѣнія о дѣйствительныхъ виновникахъ печальнаго происшествія, дабы тѣмъ избавить безвинныхъ отъ столь тяжкой кары. А между тѣмъ время шло и съ собою приносило все больше точныхъ свѣдѣній къ разъясненію истинной причины уничтоженія столь рѣдкостной, по разнокалиберности своей, посуды, которую, по истинѣ сказать, давно бы уже слѣдовало изъ гигіенической предосторожности замѣнить болѣе новой, чистой и однообразной. Когда такимъ естественнымъ путемъ дѣло вполнѣ разъяснилось и оказался главною причиною крушенія посуды и безпорядка самъ экономъ, который кормилъ воспитанниковъ невыносимо грязно и скудно, а отпускавшіяся на рыбу, мясо и посуду казенныя деньги на половину пряталъ въ свой карманъ и добывалъ откуда-то посуду со щербинами, битую и грязную до такой степени, что въ нее, изъ опасенія заразиться, противно было класть пищу,—то ректоръ, понятно, рѣшилъ въ душѣ своей оставить дѣло голодавшихъ бунтовщиковъ безъ всякихъ серьезныхъ послѣдствій, хотя для порядка и острастки все-таки человѣкъ съ десятокъ поплатились стояніемъ у порога въ столовой на колѣнахъ,—а потому списокъ буйныхъ желудковъ такъ провалялся у него, въ числѣ ненужныхъ бумагъ, на письменномъ

столѣ до тѣхъ поръ, пока келейникъ Симеонъ Владышевскій или «логическій», какъ прозывали его семинаристы [1]), не вымелъ его вонъ съ разнымъ соромъ. А между тѣмъ сколько душевныхъ мукъ и страховъ пережили воспитанники, дѣйствительно чувствовавшіе себя въ семъ дѣлѣ найболѣе виновными! Вотъ добрый урокъ нынѣшнему времени, предпочитающему исключенія, а не исправленія,—быструю погибель, а не медлительное спасеніе. Было у насъ меньше приставниковъ, и тѣ спасали насъ, а теперь приставниковъ много, хотя учащихся меньше на половину въ каждомъ классѣ, и эти приставники снѣдаютъ насъ. Помнится еще одинъ случай, въ которомъ Петръ явилъ свое истинно-философское великодушіе и пониманіе требованій жизни и возраста юношескаго. Дѣло было на масляницѣ; казеннокоштные ученики: Кустовскій Григорій, Тарнавичъ Иванъ, Леонтовичъ и другіе весельчаки, узнавши, что ректора Петра нѣтъ дома, вздумали устроить въ одномъ номерѣ танцы съ музыкой и выпивкой. Задумали—сдѣлано, и веселіе въ полномъ ходу. Часовъ въ 11 или 12 ректоръ воротился изъ гостей и, услыхавши въ корпусѣ музыку и танцы, что у насъ строго воспрещалось, направился прямо въ номеръ, который одинъ изъ всѣхъ и былъ освѣщенъ, и, отворивши настежь дверь, остановился на порогѣ. Увидѣвши ректора, который почти никогда не посѣщалъ номеровъ, ученики, съ переполоху, разбѣжались въ разные закоулки, оставивъ въ безпорядкѣ все, что было на столѣ: табакъ, выпивку и закуску. Покачивая головой, Петръ заревѣлъ своимъ зычнымъ басомъ:

[1]) Петръ часто журилъ этого Симеона за то, что, подметая кабинетъ, онъ убиралъ съ соромъ разныя необходимыя замѣтки на клочкахъ бумаги, падавшія иногда со стола на полъ, и нерѣдко говаривалъ ему: «послушай Симеонъ! ну, разсуди ты *логически*, что здѣсь мѣшаютъ тебѣ эти бумажные клочки, которые ты преждевременно отсюда уносишь? Вѣдь согласись, что между ними есть очень нужныя для меня». Кто-то передалъ этотъ разговоръ семинаристамъ, и они стали звать келейника не иначе какъ «Симеонъ логическій», чѣмъ онъ очень гордился.

«танцмейстеръ, выходи»! Всѣ замерли; «танцмейстеръ, выходи»! —повторилъ Петръ; но ни гласа, ни послушанія не послѣдовало; «танцмейстеръ,—а такимъ почитался Тарновичъ,—выходи»!—закричалъ Петръ въ третій разъ, и произнесши гнѣвно: «экіе мерзавцы»! захлопнулъ дверь и ушелъ. По уходѣ грознаго начальника номеръ веселія мгновенно превратился во юдоль всеобщаго унынія: со стола все было немедленно прибрано; музыканты и танцоры на цыпочкахъ и съ оглядкой удалялись каждый восвояси; фортки въ окнахъ и вьюшка были раскрыты на всю ночь для удаленія изъ комнаты водочнаго и трубочнаго запаха; смущенные ложились хлопцы наши спать въ расчетѣ встрѣтить самое плачевное утро. Но Петръ, понимая, какого страха нагналъ онъ провинившимся «мерзавцамъ» своимъ внезапнымъ посѣщеніемъ, не только не сообщилъ о случившемся инспекціи, но даже не нашелъ нужнымъ потребовать объясненія отъ номерного старшаго, зачѣмъ онъ допустилъ у себя, въ недозволенное время, запрещенныя удовольствія и кто въ нихъ участвовалъ? Хотя последній и въ мысли не допускалъ, чтобъ это могло пройти ему даромъ, и со дня на день долгое время ожидалъ, что вотъ его позовутъ, если не къ ректору, то къ инспектору или въ правленіе семинаріи для объясненій.

Такъ кротко насъ исправляли, и ей не лгу, что мы по-дѣтски боялись своихъ добрыхъ начальниковъ и наставниковъ, въ простотѣ сердца своего любили ихъ и исправлялись!

Приходомъ въ классъ на урокъ Петръ всегда опаздывалъ, иногда на полчаса, а потому наставнику слѣдующаго урока приходилось всегда дожидаться, въ корридорѣ или въ правленіи, пока ректоръ освободитъ ему аудиторію. Выходя же изъ урока въ такую пору, когда другіе наставники занимались уже въ классѣ, Петръ нерѣдко въ корридорѣ наталкивался на учениковъ, кои уходили домой украдкой или, не желая сидѣть на урокѣ, безцѣльно шлялись по разнымъ закоулкамъ до звонка, и между прочимъ однажды наткнулся на ученика философіи Аѳанасія Недѣльскаго, уходившаго отъ урока приснопамятнаго о. Даніила Смолодовича. Остановивъ его, Петръ спросилъ: «ты куда»?—

«Иду воды пить наверхъ». Петръ взялъ его за рукавъ, отворилъ дверь и, вталкивая въ классъ, произнесъ: «иди, пей воду живу; экая животность!» А о. Даніилъ, по уходѣ ректора, замѣтилъ Недѣльскому, улыбаясь: «этакой дурачокъ Аѳанасій; говорилъ тебѣ: не бѣгай,—не послушалъ, вотъ и попался о. ректору, а теперь и стыдно»! Живо припоминается еще вступительная рѣчь Петра, сказанная экспромтомъ ученикамъ богословскаго класса въ 1857 году. Пришедши на первый свой урокъ, Петръ, послѣ обычной молитвы, вдругъ обратился къ бывшимъ философамъ съ вопросомъ, котораго они менѣе всего могли ожидать: «Вы зачѣмъ здѣсь? Это классъ не вашъ, это классъ богословскій! Чего вы сюда пришли?» понятно, всѣ недоумѣвали молча. «Вы молчите? Такъ я буду отвѣчать за васъ на мой вопросъ: васъ привелъ сюда вашъ разумъ, ищущій Богопознанія. Бѣдный разумишко, затерявшись въ заблужденіяхъ, искалъ по всей землѣ совершеннаго добра, совершенной красоты и нигдѣ не находилъ ихъ,—ни въ системахъ философскихъ, ни въ языческой религіи, и наконецъ, въ отчаяніи, поставилъ въ Аѳинахъ жертвенникъ неизвѣстному Богу, какъ бы такъ говоря: дайте мнѣ, ради Бога, совершенное добро, совершенную истину. И вотъ милосердный Господь, призрѣвъ на его томленіе, сошелъ съ неба и далъ ему свѣтъ истинный и вѣру истинную; — на, дескать, наслаждайся! Человѣкъ отвѣдалъ и говорить: прекрасно, превосходно»! и т. д. Въ дальнѣйшемъ развитіи общая мысль относительно философскихъ наукъ была такова, что онѣ суть лѣса́ или подмостки для восхожденія на высоту богопознанія. Преподавая догматическое богословіе, Петръ упражнялъ учениковъ и въ изъясненіи священнаго писанія ветхаго и новаго завѣта, которое принято было за неизмѣнное правило читать и на урокахъ остальныхъ наставниковъ, при входѣ ихъ въ классъ, послѣ молитвы къ св. Духу, при чемъ чтецъ, очередной, долженъ былъ разсказать содержаніе и смыслъ прочитаннаго. На урокѣ Петра случилось прочитать ученику Аѳ. Недѣльскому притчу о Богатомъ и Лазарѣ; по окончаніи чтенія Петръ спросилъ: «О чемъ?»—«О богачѣ»,—отвѣтилъ чтецъ. «О чемъ?» переспросилъ Петръ.—«О богачѣ»,—повторилъ

Недѣльскій. «О дуракѣ!» произнесъ сердито Петръ и самъ началъ изъяснять смыслъ и содержаніе притчи столь сердечно и глубокомысленно, что у юныхъ слушателей исторгались слезы умиленія. Вообще же, какъ наставникъ, Петръ отличался оригинальностію изложенія своихъ лекцій, выражался замѣчательно точно и логично, чего при отвѣтахъ требовалъ и отъ учениковъ. Онъ искренно желалъ, чтобы его питомцы разсуждали здраво, работали головой или, по его выраженію, «шевелили мозгами», а не зубрили только заданный урокъ, и потому тѣхъ, кои не въ состояніи были толково и связно отвѣчать на его возраженія или припомнить, что нужно было, изъ сказаннаго имъ когда-либо раньше, называлъ обыкновенно: «куриная голова»! Неудивительно поэтому, что у Петра первые нерѣдко бывали послѣдними, а послѣдніе первыми.

Профессоръ Даніилъ Степановичъ *Пономаревъ* преподавалъ въ низшемъ отдѣленіи алгебру и геометрію (на кои часто сходилось два отдѣленія 1-е и 3-е) но такъ отвлеченно и малопонятно, что рѣшительно никто ничего не зналъ, да и знать не могъ, по причинѣ крайне ограниченныхъ познаній въ ариѳметикѣ, съ какими мы переходили въ семинарію; поэтому Пономаревъ на урокахъ больше сердился, чѣмъ объяснялъ, и за незнаніе, шалости и подсказываніе изъ книги весьма усердно награждалъ своихъ слушателей тяжеловѣсными пощечинами; такъ однажды жестокую оплеуху онъ далъ ученику Ивану Шулькевичу за то, что онъ, насмѣхаясь надъ своимъ товарищемъ Иваномъ Жаловскимъ, шепталъ ему: «мегегы», всякій разъ послѣ того, какъ Пономаревъ удалялся отъ стола къ доскѣ; принявъ это на свой счетъ и думая, что Шулькевичъ говоритъ: *мекеке* (звукъ козла, выражающій насмѣшку хохловъ надъ великоросами, изъ коихъ былъ Пономаревъ), онъ и далъ Шулькевичу оплеуху, произнеся съ сердцемъ: «вотъ тебѣ су.... сынъ мекеке»! Кромѣ профессорской должности, Пономаревъ исполнялъ еще должность библіотекаря семинаріи. Приводя въ порядокъ книги, онъ нерѣдко приглашалъ въ помощь себѣ учениковъ для переноски книгъ изъ нижняго яруса въ верхній и обратно. Въ верхнемъ этажѣ былъ физиче-

скій кабинетъ, куда допускались ученики философскаго класса для знакомства съ разными физическими приборами и инструментами, приносившимися нерѣдко и въ классъ на урокъ физики, которую Пономаревъ преподавалъ въ философскомъ классѣ.

Преподаватель греческаго языка Никита Дубницкій, впослѣдствіи протоіерей, хорошо зналъ свой предметъ, но былъ мужиковатъ въ обращеніи съ учениками и въ разговорной рѣчи употреблялъ всегда малорусскій языкъ. Изъ семинаріи Дубницкій назначенъ былъ уѣзднымъ протоіереемъ и смотрителемъ бурсы въ Черкассы, гдѣ впервые завелъ такой порядокъ, чтобъ ему звонили во всѣ колокола, когда онъ шелъ въ соборъ; изъ Кіева по этому поводу ему писали: «ваши черкасскіе колоколокола слышны у насъ въ Кіевѣ». Бурса же по поводу такого нововведенія смастерила ему слѣдующую штуку: однажды темнымъ осеннимъ вечеромъ встащила на колокольню козла и привязавши веревки отъ колоколовъ къ рогамъ и ногамъ, ушла, а козелъ началъ во всѣ стороны метаться и звонить. Дубницкій послалъ узнать, что за окказія? Ему доложили бурсаки, что «чортъ звонитъ»; пошли съ фонаремъ и дѣло объяснилось. Изъ Черкассъ Дубницкій былъ переведенъ смотрителемъ въ Кіево-софійскую бурсу, а отсюда настоятелемъ Притиско-николаевской церкви, гдѣ проказникъ діаконъ, изъ-за какого-то неудовольствія, однажды на литіи, надѣвая ему камилавку, насунулъ на самый носъ и при этомъ произнесъ ему на ухо: «а ку-ку, Мыкыто!» Любилъ Дубницкій говорить импровизаціи и однажды, изъясняя евангельское сказаніе о ловитвѣ рыбъ, остановился слишкомъ долго надъ разрѣшеніемъ вопроса: почему апостолы вытянули именно 153 рыбы, а не болѣе или менѣе? Почему не 100, не 90, не 80, не 70 и т. д. Заинтересованные слушатели сосредоточили все свое вниманіе, ожидая, какъ разрѣшитъ столь мудреный вопросъ проповѣдникъ, и вдругъ слышатъ отвѣтъ: «потому, что столько угодно было Богу!»

Свящ. **В. Радецкій.**

До історії „Тарасової книгарні“.

(Рахуба Киянам книгаря Щербака про книгарню й запросини для дальшої послуги; ноябрь 1867 года).

Як умер Тарас Шевченко та продавалось його збіжжя, громада наша у Петербурзі купила собі на свій кошт Тарасові книжки (що мав він од знайомих тó що), малюнки його й таке инше. Тоді я став казати в громаді, що добре б було завести громаді *Тарасівську громадську книгарню* або й музеум наш громадський, додаючи до Тарасових книжок і малюнків наші подаровані та куплені громадою книжки тó що, то колись може б мали ми отакий «Націоальный Музей» і «Публичну Библіотеку», як от у чехів (тоді були у наших громадян такі думки [1]).

Що до книжок, то я казав у громаді, що дарую громаді які були тоді в мене свої книжки (чимало таки) і берусь до того

---

[1]) Казали тоді й так, що щирим людям треба б так робити: що от у кожного є сякі-такі книжки, що йому инколи їх треба, а иноди й зовсім не треба, то віддати б їх до гурту до громадської книгарні у схованку; коли треба якої книжки, то брати для своеї користі, а не треба—то й нехай вона буде для користі инших. Хто ж дуже кохаеться у книжках, як от учені у книжках по своїй науці, або у кого такі книжки, що йому їх кожного часу треба, шо ті дадуть їх до громадської книгарні опісля, хоч би після смерти, хоч і в тестаменті про те запишуть. Як би була воля та можно, та ще як би й чоловік такий був сталий на місці та ще й щирий, то було б це добре й геть-то.

щоб приймати усякі книжки до гурту, стерегти їх, як громадське вже добро і турбуватися про те, щоб на користь громаді та́ Тарасова громадська книгарня росла та ширилась. У Петербурзі здались на те, щоб я був библіотекарь громадський, і почали давати книжок. До тих, що були мої, то куповані мною, то подаровані мені перше земляками видавцями та писателями (Кулішем, Костомарою і иншими), подав перш усього до моїх рук П. О. Кулиш де-які книжки, що друковались у його друкарні, і другі від себе, а потім стали потрошки давати й инші: В. М. Білозерський, М. Т. Номис, В. П. Коховський, Лебединець, Д. С. Каменецький (свої видання й инші) і другі люде громадські. Найбільш потім книжок друкованих і писаних прийшло до моїх рук від В. М. Білозерського, з редакції Основи.

Написав я був план устава Тарасівської громадської книгарні, та тільки прочитав те де-яким громадянам, бо громадою братися так за це діло не вільно. Один я, як книжчий, робив і роблю по тому плану й думці: збирав і збираю усяку бумагу писану і друковану, давав де-кому читати громадські книжки за гроші (по 10 шагів за прочитання і користування кожною книжкою), та у Петербурзі є багато книжок і книгарень, що й дурно можно кожному читати, то грошей за це зібрано дуже трохи (щоб куповати за ті гроші инші потрібні книжки, переплітати їх то що).

Як послано мене в кінці 1864 року до Пскова, то з відома громади книгарем на той час став Данило Семенович Каменецький; перейшов жити у мої кімнати, де лежать книжки, та й писав список їх то що, поки його самого послано до Перми на службу. Як був я у Пскові, то зібрав я й там скільки книжок, а переїзжаючи торік до Київа, одіслав і ті до гурту, умовившись із Каменецьким, за порадою громадською, щоб усі зібрані до громадської книгарні книжки згодом перевезені були сюди до Київа. Одже Каменецького й досі не пускають назад у Петербург. Тим часом торік і цього року до моїх рук прийшло ще книжок чимало, бо опріч тих, що купив я на свій кошт, дано до гурту частину громадських київських книжок і подаровано де-якими людцями, а то чимало хоч і не дуже важних книжок і книжечок

старих єсть у мене від Євгенія Васильовича Судовщикова, що посланий до Костроми [1]). Поїхавши оце у тім місяці до Петербурга, щоб забрати відтіля за порадою й тутешньої громади книжки до Київа, і не заставши ще там Каменецького (без його ж це діло гаразд зробити не приходиться), я узяв тільки частину книжок, яку зміг, та прикупив на 25 карбованців (за укупорочні матеріали дав 5 р., за пересилку сюди 13 пуд. по 1 руб. 40 коп. треба заплатити 18 р. 20 к.; за страховання 3 р.) та привіз ще й ті, що подарував тепер В. М. Білозерський з півсотні. Затративши ото тепер на ці книжки карбованців з 50, думаю, що усі останні переслані будуть сюди по весні на той рік. А ті Тарасові книжки й малюнки, що з їх почалась у Петербурзі громадська книгарня, окроме заховані у надежних руках [2]).

---

[1]) Радились ми з ним так, щоб за ті книжки, що він, як вибір непотрібний йому покинув у мене, я купив йому на свій кошт карбованців на 20 инших, яких йому треба; але потім, хоч я й писав йому, чи не скаже краще прислати йому грішми, він і досі нічого про те ані пише, ані каже до мене.

[2]) Цю випись взято нами з архива Музея української давнини В. В. Тарновськаго в Чернигові (ч. 92 Шевченківських паперів). Цікаво було б почути од старіщих людей київських, громадян, з тих часів, коли приїхав до Київа М. Щербак,—де зараз і в якому стані перша (нелегальна, як на ті часи) «Тарасова книгарня», а так само до кого перейшли книжки з бібліотеки Т. Г. Шевченка, що їх заховано було «в надежних руках», бо в Музеї Тарновського їх немає.

В. Доманицький.

Матеріалы для біографіи Н. И. Костомарова.

I. Письма Н. И. Костомарова къ М. А. Максимовичу.

Знакомство Костомарова съ Максимовичемъ относится къ 1844 году, какъ свидѣтельствуетъ самъ Костомаровъ въ «Автобіографіи», [1]) и продолжалось очень долго. Но внѣшнія сношенія между двумя украинскими историками были незначительны. У насъ имѣется всего только четыре письма Костомарова къ Максимовичу, періодъ написанія которыхъ обнимаетъ собою семнадцать лѣтъ. 1847—1859—1864 вотъ тѣ годы, къ которымъ относятся письма Костомарова. Какъ видимъ, сношенія между нимъ и Максимовичемъ носили случайный характеръ.

Первое письмо Костомарова особенно цѣнно въ біографическомъ отношеніи. Оно писано незадолго до ареста Костомарова, когда онъ уже былъ обрученъ со своею невѣстою Алиною Леонтьевною Крагельской, на которой женился однако только въ 1875 году, т. е. черезъ 28 лѣтъ, по смерти ея перваго мужа. Въ своемъ письмѣ къ Максимовичу Костомаровъ, полный надеждъ и не знающій о приближающейся грозѣ, разбившей его жизнь, приглашаетъ своего стараго товарища по наукѣ на свадьбу. Но судьба сыграла съ Костомаровымъ злую шутку...

Второе письмо отъ 2 августа 1859 года носитъ исключительно научный характеръ и касается монографіи Костомарова:

---

[1]) «Литературное наслѣдіе», стр. 47.

«Богданъ Хмельницкій». Къ сожалѣнію, мы не можемъ представить этого письма во всей цѣлости, такъ какъ почеркъ письма до того неразборчивъ, что, при всемъ нашемъ желаніи уразумѣть письмо, мы не могли этого сдѣлать. Костомаровъ вообще отличался удивительно неразборчивымъ почеркомъ, и чтеніе его писемъ иной разъ равносильно рѣшенію труднаго ребуса.

Третье письмо отъ 8 сентября 1864 года является отзвукомъ одного эпизода изъ жизни петербургской громады 60-ыхъ годовъ. Героями этого эпизода были простая сельская дѣвушка Маруся изъ каневскаго уѣзда и нѣкто Григорій Ч—скій. Послѣдній, провожая тѣло Шевченка на Украину, познакомился тамъ съ Марусею и, покоривъ ея сердце своею культурною на видъ любовью, уговорилъ ѣхать въ Петербургъ и обвѣнчаться тамъ съ нимъ. Родители не отпускали Маруси, прежде чѣмъ она не будетъ обручена съ Ч—скимъ, и потому обрядъ обрученія надъ ними былъ совершенъ. Маруся уѣхала съ Ч—скимъ въ Петербургъ и вскорѣ появилась въ украинскихъ кругахъ, выдѣляясь среди сюртуковъ мужчинъ и платьевъ дамъ своимъ національнымъ костюмомъ, украшеннымъ лентами. Всѣ обращали вниманіе на милую деревенскую дѣвушку, но мало кто задумывался надъ тѣмъ, насколько хорошо это выставленіе на показъ крестьянской дѣвушки среди чуждаго ей по развитію общества. Возмущался этимъ одинъ только Костомаровъ.

Маруся была безгранично предана своему возлюбленному и жестоко поплатилась въ концѣ концовъ за свою необдуманную любовь. Ч—скій доказалъ на своемъ примѣрѣ, какъ мало имѣютъ значенія и теоретическія идейныя построенія, и національныя стремленія, и общественное мнѣніе, если человѣкъ не развилъ въ себѣ личныхъ устоевъ нравственности, не достигъ личнаго нравственнаго совершенства. Ничто не помѣшало Ч—скому сдѣлать дурное дѣло: ни то, что онъ провожалъ на Украину останки Шевченка, гордость украинскаго народа, ни то, что онъ, конечно, зналъ и, можетъ быть, гдѣ-либо въ кружкѣ съ чувствомъ читалъ Шевченкову «Катерину». Какъ должно бы было содрогнуться въ могилѣ надъ Днѣпромъ тѣло славнаго поэта, если бы онъ узналъ, что надъ его гробомъ совершено то преступленіе, по поводу ко-

тораго такъ негодовала его страдающая муза, если бы онъ зналъ, что его проводы на Украину создадутъ въ украинскомъ селѣ еще одну покрытку!

Черезъ нѣкоторое время Ч—скій сталъ относиться къ Марусѣ очень грубо и даже жестоко, и потому Маруся становится предметомъ вниманія петербургскихъ украинцевъ. О грубомъ отношеніи Ч—скаго къ Марусѣ прежде всего узнаетъ Н. А. Бѣлозерская, которая въ своихъ воспоминаніяхъ о Костомаровѣ оставила свѣдѣнія обо всей этой исторіи, подтверждаемыя документами.[1]) Въ Марусѣ принимаютъ участіе, а Костомаровъ жертвуетъ въ ея пользу одну свою статью. Рѣшили отправить Марусю на родину. Но Ч—скій, очевидно, боясь дальнѣйшей огласки дѣла, поспѣшилъ помириться съ Марусею, однако, какъ и слѣдовало быть, не надолго. Вскорѣ непріятности возобновились, и Маруся должна была искать пріюта у Бѣлозерской, въ семьѣ которой приняла на себя обязанности няньки.

Наконецъ Ч—скій самъ рѣшилъ отвезти Марусю на родину. Это взволновало Костомарова: «А что—пишетъ онъ Бѣлозерской,— если онъ ее на дорогѣ отправитъ на тотъ свѣтъ. Тотъ, кто способенъ такъ безцеремонно обращаться съ честью женщины, способенъ и на душегубство. Примите это къ свѣдѣнію. Не написать ли къ роднымъ Маруси всю подноготную и просить отвѣта: согласны ли они ее принять? А между тѣмъ насѣсть на Ч—скаго. Онъ долженъ жениться». Однако, изъ послѣдняго ничего не могло выйти: Ч—скій былъ уже женатъ и, когда обольщалъ крестьянскую дѣвушку, не имѣлъ впереди никакой благой цѣли.

Хлопоты по поводу возвращенія Маруси на родину протянулись до 1864 года; въ нихъ приняли участіе Н. А. Бѣлозерская, Н. И. Костомаровъ и П. А. Кулишъ. Послѣдніе привлекли къ этому дѣлу жившаго тогда въ своемъ полтавскомъ имѣніи на Днѣпрѣ, возлѣ Прохоровки, М. А. Максимовича. Въ мартѣ 1864

[1]) «Русская Старина», 1886 г., мартъ: Н. И. Костомаровъ въ 1857—1875 гг. Воспоминанія Н. А. Бѣлозерской».

года Кулишъ обратился съ письмомъ къ Максимовичу и просилъ его переговорить съ матерью Маруси относительно того, можетъ ли она принять къ себѣ свою несчастную дочь или нѣтъ: «Землячка ваша Маруся—писалъ Кулишъ къ Максимовичу, — дочь підгірнього каневскаго рыбака, ошиблась въ своихъ мечтахъ о счастливой жизни. Оказалось, что ея возлюбленный женатъ и потому не можетъ поставить ее въ незазорное положеніе. Она рѣшилась вернуться къ матери, но боится появить очей. Передаю ея покорнѣйшую просьбу переговорить съ ея матерью, которая у васъ бываетъ, и увѣдомить меня, можетъ ли эта сестра Шевченковой Катерины вернуться въ родную хату. Дѣтей у ней нѣтъ. и она все еще похожа на прежнюю Марусю. Можетъ быть, на берегахъ Днѣпра-Славуты она найдетъ себѣ жениха; а здѣсь ей придется погибать сиротою. Маруся не недостойна вашего участія. Кромѣ ея несчастной ошибки, которая, вѣроятно, повела ее къ излишней близости съ обманщикомъ, я ничего предосудительнаго за ней не знаю».

При этомъ, очевидно, подъ вліяніемъ Кулиша или Бѣлозерской, Маруся сама обратилась съ письмомъ къ Максимовичу. Дрожащею, непривычною рукою дѣвушка сочинила посланіе къ Максимовичу, котораго она, повидимому, знала еще на родинѣ. Письмо было исправлено, вѣроятно, Кулишемъ, такъ какъ въ немъ выдержано введенное имъ правописаніе, и затѣмъ переписано Марусею начисто, поскольку она могла сдѣлать это. — «Будте ласкаві, щирий козаче, добродію — такъ писала Маруся Максимовичу — я васъ дуже прошу пириговоріть зматірю замене чи приймуть вони мене, якъ я приду сама, чи ні, бо мабуть Грицько нипоіде, то будьте ласкаві скажить матирі нихай порадяця збратами, чи луче якъ я приду, чи щобъ тутъ була, якъ вони скажуть, то я такъ зроблю. Маруся Украінка».

Грыцько—это Ч—скій, самъ сначала желавшій проводить обманутую имъ дѣвушку на родину.

Въ сентябрѣ 1864 года Маруся наконецъ поѣхала на родину. Можно думать, что Костомаровъ черезъ нее лично передалъ Максимовичу печатаемое ниже письмо къ нему; за это говоритъ

какъ бы рекомендательный тонъ письма. Негодованіе Костомарова по поводу поступка Ч—скаго было велико. Но не только моральная сторона дѣла возмущала Костомарова, — онъ боялся неблагопріятныхъ идейныхъ послѣдствій, могущихъ произойти отъ подобныхъ этому случаевъ. Костомаровъ предвидѣлъ, что такія безнравственныя дѣйствія, какое совершилъ Ч—скій, подорвутъ довѣріе народа къ интеллигенціи и породятъ къ ней въ народной средѣ подозрительное отношеніе. Поэтому онъ предлагалъ рѣшительную нравственную мѣру для предупрежденія повторенія такихъ поступковъ, какой позволилъ себѣ Ч—скій: Костомаровъ считалъ необходимымъ предать дѣло гласности.

Маруся поѣхала на родину, но въ Петербургѣ ничего не знали объ ней. Это тревожило всю громаду, и потому по общей просьбѣ Кулишъ снова обратился къ Максимовичу: «Петербургская громада безпокоится о неизвѣстности положенія каневской Маруси и просила меня освѣдомиться у васъ, достигла ли она предѣловъ своей убогой родины. Кстати сообщу вамъ, что въ громадской радѣ, собравшейся 11-го октября, Ч—скій лишенъ общимъ приговоромъ званія громадянина и признанъ недостойнымъ общенія съ честными людьми. Просимъ васъ, при случаѣ, сообщить объ этомъ кому слѣдуетъ, чтобъ не считали насъ равнодушными къ такимъ подлостямъ и тиранству, какія дозволилъ себѣ Ч—скій относительно Маруси.»

На этомъ письмѣ обрываются точныя свѣдѣнія о Марусѣ. Что было съ нею потомъ? Приняла ли ее родная мать или нѣтъ? На эти вопросы, вѣроятно, мы нашли бы отвѣтъ въ письмѣ Максимовича къ Кулишу, которое конечно, было имъ написано по поводу послѣдняго письма Кулиша. Но если вѣрить слухамъ, ходившимъ въ петербургской громадѣ, судьба Маруси была печальна. Объ этомъ глухо говоритъ Н. А. Бѣлозерская, не ручающаяся, впрочемъ, за достовѣрность сообщаемаго ею извѣстія. Жизнь Маруси согласно съ этими слухами, направилась въ сторону наименьшаго сопротивленія: дѣвушка, лишенная чести, легко ужъ поддалась соблазнамъ со стороны другихъ лицъ и въ концѣ концовъ. . стала жить этимъ. Но повторяемъ, Н. А. Бѣлозерская

оговаривается, передавая петербургскіе слухи, что она ихъ не провѣряла.

Послѣднее письмо Костомарова къ Максимовичу, какъ и второе, посвящено исторіи Богдана Хмельницкаго. Въ этомъ письмѣ нами не разобрано два слова.

I

Кіевъ. Ст. гор.

18 = Ш/18 | д. Монькина / близь ц. Андрея Первозв. = 47.

Почтеннѣйшій Михаилъ Александровичъ!

Очень жалѣю, что не могъ изъявить вамъ своей благодарности съ тѣмъ самымъ посломъ, который привезъ мнѣ драгоцѣнности для исторіи Украины. Симоновскій, хотя источникъ поздній, однако все-таки заключаетъ кое-что новое, а мнѣ каждая кроха драгоцѣнна при разработкѣ моей Хмельнищины Сто разъ въ восхищеніи благодарю васъ и совѣтую поспѣшить съ пѣснями, ибо Кулешъ, проѣзжая черезъ Кіевъ, извѣстилъ меня, что онъ отдалъ свои пѣсни вмѣстѣ съ частію моихъ Бодянскому, который хочетъ ихъ напечатать въ «Чтеніяхъ». Ради Бога, поспѣшите; употребимъ общія усилія, чтобъ не допустить гордой Москвѣ возвыситься надъ престарѣлымъ нашимъ Кіевомъ. На нашей сторонѣ Шевченко, который, къ сожалѣнію, гдѣ-то пропадаетъ, но скоро явится: мы его засадимъ малевать для сборника. Несмотря на измѣну Кулеша, отдавшагося подъ протекцію московскую, мы еще можемъ одержать первенство быстротою[1]). Зная, что вы открыли подписку и имѣете уже часть суммы, я спѣшу васъ просить. Что до меня лично, желаю только, чтобъ изданы были

---

[1]) П. А. Кулишъ отдалъ Московскому Обществу Исторіи и Древностей Россійскихъ, секретаремъ котораго былъ въ то время проф. О. М. Бодянскій, свои этнографическіе матеріалы. Впослѣдствіи эти матеріалы вошли въ «Записки о Южной Руси».

пѣсни; желаю этого, какъ любитель Украины; а какъ преданный вамъ, желаю, чтобъ дѣло совершено было именно вами. Пусть кто началъ, тотъ и кончаетъ [1]). Кулешъ уѣхалъ назадъ тому недѣли двѣ и жилъ здѣсь только два дни. Съ нимъ и женою его поѣхалъ и Бѣлозерскій.

Я бы пріѣхалъ къ вамъ въ Прохоровку, но занятъ важнымъ дѣломъ, именно я женюсь, и желалъ бы видѣть васъ при такомъ многозначительномъ событіи моей частной жизни, а между тѣмъ, принося вамъ самое искреннее, самое задушевное поздравленіе съ наступающими праздниками Воскресенія Христова, съ чувствомъ привязанности, признательности, любви и уваженія пребываю навсегда вашимъ искреннимъ доброжелателемъ и готовымъ на все, чѣмъ могу оправдать ваше ко мнѣ вниманіе, вашъ преданный Николай Костомаровъ.

II

Спб. августа 2. 1859.

Милостивый государь Михаилъ Александровичъ,

Благодарю васъ за честь, сдѣланную мнѣ разборомъ «Хмельницкаго»: вы удостаиваете меня вызовомъ на поединокъ [2]). Я слишкомъ уважаю васъ и знаю, что нелегко мнѣ будетъ состязаться съ вашими знаніями въ южнорусской старинѣ, однако первые удары ваши я отпарировалъ въ № 132 «Спб. Вѣдомостей». Вы обѣщаетесь вывести гнилую болотную воду, найденную вами

---

[1]) Имѣется въ виду подготовлявшійся тогда Максимовичемъ «Сборникъ украинскихъ пѣсенъ», вышедшій въ 1849 г. въ Кіевѣ.

[2]) Разбору монографіи Костомарова Максимовичъ посвятилъ слѣдующія статьи: «Письмо о Богданѣ Хмельницкомъ», «Украинецъ», 1859, 147—174; «О пріѣздѣ Богдана Хмельницкаго въ Кіевъ изъ Замостья», «Русская Бесѣда», 1859, кн. VI. На статью Костомарова въ «Спб. Вѣдомостяхъ» Максимовичъ отвѣчалъ тамъ же въ № 8-омъ 1860 года.

въ выпискѣ изъ Коховскаго, на чистую воду Днѣпровскую. Вы сдѣлаете большую услугу исторіи. Но въ такомъ случаѣ я васъ попрошу о слѣдующемъ:

1) Не приписывайте моему личному взгляду свидѣтельства современниковъ. Взглядъ Коховского, какъ поляка, не можетъ быть правиленъ, какъ и взглядъ его современника южнорусса, и я привожу ихъ только для того, чтобъ показать, какимъ былъ Хмельницкій для своихъ современниковъ.

2) Не давайте значенія исторической дѣйствительности тому, что имѣетъ характеръ возможности—не болѣе. Такимъ образомъ вы обвинили меня за неясность въ опредѣленіи срока плѣна Хмельницкаго и составили свое предположеніе, которому дали характеръ . . . . . . исторической истины, а между тѣмъ открывается, что, если я виноватъ, то не за то, что не означилъ этого срока, а за то, что принялъ свидѣтельство Сѣркова письма; на дѣлѣ же, по соображенію событій, въ немъ и ошибка . . .
. . . .

Нѣкоторые, основываясь на вашихъ указаніяхъ, обвиняютъ меня въ томъ, будто бы я пользовался польскими источниками безъ всякой критики. Эта мысль была выражена въ « . . . . . Обозрѣніи» недавно съ сылкою на васъ. Пользоваться безъ критики источниками—значитъ принимать ихъ на вѣру безъ размышленія. Но если я не высказываю своихъ понятій о томъ, какъ понималъ или изображалъ такія-то событія такой-то и другой источникъ, то изъ этого не слѣдуетъ, что я пользовался ими безъ критики. Критика осталась у меня въ портфелѣ, ибо я не хотѣлъ издавать критическихъ изслѣдованій. Меня можно обвинять въ томъ, что я не такъ понялъ такой-то источникъ, не такъ смотрѣлъ на него--правда, но никто не можетъ прямо сказать, что я вовсе пользовался ими безъ критики, и вы, вѣроятно, этого не скажете, и доказали это вашимъ разборомъ, гдѣ вы, опровергая меня, хотите, однако, угадать, отчего я такой-то фактъ представилъ такъ, а не иначе. Это потому, что вы дѣло знаете, и вамъ извѣстна процедура историческаго труда. Желалъ бы я, чтобы эти почтенные судіи русской литературы, такъ олимпійски

изрекающіе надо мною приговоръ, доказали мнѣ, безъ вашего пособія, что я пользовался безъ всякой критики польскими источниками, которыхъ они и въ рукахъ не держали.

Теперь я занимаюсь исторіею козаччины до Богдана. Вы бы мнѣ оказали великое благодѣяніе, если бы удостоили указать на источники, которые извѣстны вамъ и, можетъ быть, мнѣ неизвѣстны. Всякое указаніе и замѣчаніе ваше я приму съ полною благодарностію. Передайте или перешлите письмо Шевченку: вѣроятно, вы знаете, гдѣ онъ теперь. Глубокоуважающій васъ, преданный вамъ душевно Н. Костомаровъ.

Адресъ мой: Въ книжный магазинъ Д. Е. Кожанчикова съ передачею Н. И. Костомарову.

III.

Многоуважаемый Михаилъ Александровичъ,

Позвольте мнѣ обратиться къ вамъ съ покорнѣйшею просьбою. Удостойте участіемъ вашимъ бѣдную Марусю: она вамъ уже извѣстна, пристройте ее съ родомъ-племенемъ и, если можно, доставьте ей возможность жить честнымъ трудомъ. Очень прискорбно, что мерзавецъ Ч—скій, погубившій эту дѣвушку, пріѣзжалъ въ Украину съ тѣломъ Шевченка и такимъ образомъ положилъ пятно на патріотическое дѣло, которое ему имѣли неосторожность довѣрить. Надобно стараться, чтобъ имя его было предано достойному презрѣнію, но чтобъ народъ не былъ расположенъ по этому несчастному примѣру встрѣчать съ подозрѣніемъ всякаго, кто къ нему обратится въ интересахъ народности. Надобно бы напечатать о поступкѣ Ч—скаго, между прочимъ.

Хотѣлъ было я перебраться на Украину, чтобы провести остатокъ дней въ странѣ своей, текущей млекомъ и медомъ, но увы!—сильные міра сего, сѣдящіе на сѣдалищахъ власти, по наущеніямъ суеглаголивыхъ клеветниковъ, не допустили меня. Я любилъ всю жизнь Украину, ея народъ, ея языкъ, ея природу:

за это меня слѣдуетъ лишить возможности дожить и умереть тамъ. Глубокоуважающій васъ Н. Костомаровъ.

Сентября 8. 1864. Спб. [1]).

IV.

Многоуважаемый Михаилъ Александровичъ,

Въ настоящее время занимаюсь передѣлкой «Богдана Хмельницкаго» и съ великою благодарностію воспользуюсь вашими замѣчаніями, высказанными печатно; кромѣ нѣкоторыхъ (1), я со всѣмъ согласенъ; въ особенности каюсь въ повтореніи характеристики Коховскаго, которая идетъ болѣе къ Выговскому, чѣмъ къ Хмельницкому.

У васъ есть . . . . книга. Прикажите выписать изъ нея (на мой счетъ) названія сотенъ, имена начальствующихъ лицъ и приложенныя тамъ стихотворенія. Будьте столько добры.

Кстати, подѣлюсь съ вами любопытнымъ извѣстіемъ. Въ одной изъ рукоп. И. П. Библ. (разноязычн. F. № 5) есть письмо кого-то изъ Львова въ Варшаву о разныхъ вѣстяхъ. Письмо въ іюлѣ 1648 (29) сообщаетъ, что Хмельницкій женился на шляхтянкѣ Чаплинской, вдовѣ шляхтича, убитаго недавно.

Вопр(осъ), того ли Чаплинскаго, съ котораго все началось? Во всякомъ случаѣ, значитъ, всѣ источники, показывающіе бракъ его въ январѣ 1649 года, врутъ, и патріархъ сюда приплетенъ напрасно. А какъ вы думаете, происшествіе съ Чаплинскимъ было прежде или послѣ порученія Владислава строить чайки? Я никакъ не могу этого въ толкъ взять. Я скорѣе наклоненъ думать, что послѣ, и даже послѣ вторичнаго обращенія къ козакамъ, о которомъ говоритъ Грондскій. Первое было въ Варшавѣ въ маѣ 1646 г.; сеймъ въ ноябрѣ того же года разрушилъ затѣи. Грондскій говоритъ, что послѣ того Оссолинскій съ Любовицкимъ

---

[1]) Вверху почтоваго листа приписано рукою Максимовича: «Пол. 27 сентября».

объѣхали пограничныя крѣпости и опять обращались къ козакамъ, уже къ Хмельницкому. Мнѣ кажется сомнительнымъ поѣздка самого Оссолинскаго, онъ былъ слишкомъ хитръ и остороженъ, а что посылалъ туда Любовицкаго, это очень вѣроятно. Вотъ это-то вторичное предложеніе начать войну съ Турціею и расположило Хмельницкаго выманить у Ильяша (скорѣе, чѣмъ у Барабаша) привилегію, данную королемъ, а вслѣдъ затѣмъ сдѣлалъ наѣздъ Чаплинскій, имѣвшій, можетъ быть (и болѣе, чѣмъ вѣроятно) столько же политическое побужденіе, сколько и его личное. Наѣздъ этотъ, какъ мнѣ кажется, сдѣланъ былъ, между прочимъ, съ тѣмъ, чтобъ отнять у Хмельницкаго привилегію.

Какъ вы объ этомъ думаете? сообщите.

Глубокоуважающій васъ Н. Костомаровъ. Окт. 24. 1864. Спб. IX линія, Вас. Остр. д. № 4 кв. № 5.

(1) Писарства Хмельницкаго, времени плѣна у турокъ, участія въ прежнихъ возстаніяхъ и времени отнятія привилегіи. Кстати, ... о Барабашѣ ошибка. Дѣло было съ Ильяшемъ, а не съ Барабашемъ.

(Вверху письма рукою Максимовича приписано: «Пол. 10. Отвѣч. 16»).

II. Н. И. Костомаровъ и „Кіевская Старина".

Основаніе въ 1882 году «Кіевской Старины» должно было быть очень близкимъ сердцу знаменитаго и престарѣлаго уже въ то время Н. И. Костомарова. Какъ, по выраженію древняго книжника, радуется купецъ, сотворившій прикупъ, или писецъ, дошедшій до конца книги, такъ, конечно, долженъ радоваться ученый, занимающійся въ опредѣленной области науки, основанію журнала, посвященнаго его спеціальности. Какъ ни близки были сердцу Костомарова всѣ области русской исторіи, но все-таки ближе всего, сроднѣе всего была ему область исторіи украинской, для которой онъ много поту утеръ на лицѣ своемъ,

какъ говорили русскіе лѣтописцы. Въ «Кіевской Старинѣ» Костомаровъ впервые видѣлъ органъ, спеціально посвященный дорогой для него области исторіи украинскаго народа и его быта. Существовавшая въ 60-ыхъ годахъ «Основа» не могла представлять для Костомарова такого же интереса, какъ и «Кіевская Старина», такъ какъ это былъ органъ, главнымъ образомъ посвященный художественной украинской литературѣ и публицистикѣ, и въ незначительной степени отводившій мѣсто разработкѣ историческихъ вопросовъ, касающихся Украины.

Первый редакторъ-издатель «Кіевской Старины» Ѳ. Г. Лебединцевъ могъ вполнѣ разсчитывать на сотрудничество Костомарова, съ одной стороны, по чисто принципіальнымъ соображеніямъ, а съ другой, потому, что могъ всегда положиться на вліяніе и содѣйствіе своего брата Даніила Гавриловича, который былъ старымъ пріятелемъ Костомарова [1]). Однако, неизвѣстно, обращался ли Лебединцевъ черезъ своего брата съ первымъ предложеніемъ къ Костомарову принять участіе въ журналѣ,— имѣющіяся у насъ письма указываютъ лишь на непосредственное обращеніе самого Лебединцева къ Костомарову, а также черезъ В. Б. Антоновича и П. И. Житецкаго, съ просьбою помѣстить въ «Кіевской Старинѣ» монографію «Мазепа». Но это желаніе Лебединцева не осуществилось Костомаровъ уже обѣщалъ «Мазепу» редактору «Русской Мысли» С. А. Юрьеву, и монографія была напечатана въ томъ же 1882 году въ названномъ журналѣ. Но на будущее время Костомаровъ обѣщалъ Лебединцеву ревностное сотрудничество въ его журналѣ.

Съ нетерпѣніемъ ожидалъ Костомаровъ выхода «Кіевской Старины», ждалъ, какъ «краснаго солнышка», и, дѣйствительно, нашелъ въ ней для себя много интереснаго и даже новаго, какъ напр., дневникъ польскаго дворянина Станислава Освѣцима, жившаго въ XVII вѣкѣ, въ которомъ онъ описываетъ польско-козацкія столкновенія своего времени. Однимъ только не былъ доволенъ

---

[1]) «Автобіографія» въ книгѣ «Литературное наслѣдіе», стр. 205.

Костомаровъ въ вышедшей первой книжкѣ «Кіевской Старины»—это ея наружнымъ видомъ: «Типографія, гдѣ печатается «Кіевская Старина», хромаетъ, а переплетчикъ, который брошюровалъ экземпляры, изъ рукъ вонъ: невозможно читать книги: такъ и высыпаются листы. Надобно переплетать, на это нужно время, а между тѣмъ хочется познакомиться съ ея содержаніемъ». Небезынтересно сопоставить съ жалобами Костомарова на неудовлетворительную внѣшность «Кіевской Старины» указаніе на то же самое, сдѣланное Н. С. Лѣсковымъ, который также былъ приглашенъ Лебединцевымъ оказать «Кіевской Старинѣ» содѣйствіе своими произведеніями, гдѣ онъ и напечаталъ «Печерскіе антики.» Вотъ что писалъ Лѣсковъ издателю «Кіевской Старины»: «Обертка новая хороша, но не совсѣмъ: кафли хороши, [1]) а шрифтъ отвратительный. Чортъ ли въ немъ, что онъ съ того или другого рисунка, когда онъ не четокъ, не бьетъ въ глаза, не кричитъ!... По моему это никуда не годится. Еще не хорошо, что вы позволяете переплетчику брошюровать «на клеекъ», черезъ что книгу въ рукахъ держать невозможно,—такъ изъ нея потроха и сыпятся. Читатель не любитъ всего того, что его раздражаетъ. За $1^1/_2$ коп. такую книжку можно брошюровать «на нитку». [2]) Очевидно, Лебединцевъ совсѣмъ не обратилъ вниманія на внѣшность журнала, можетъ быть, не желая увеличивать расходы по его изданію, и она представлялась черезчуръ безпорядочною, если даже люди 80-хъ годовъ, совершенно не избалованные издателями въ отношеніи красоты и удобства изданій, жаловались такъ дружно на «Кіевскую Старину».

Пообѣщавъ быть полезнымъ журналу, «сколько силъ станетъ», Костомаровъ въ мартѣ мѣсяцѣ того же года спѣшитъ послать въ редакцію свой очеркъ «Поѣздка въ Бѣлую Церковь», сопровождая посылку небольшимъ письмомъ къ редактору. Слѣдуетъ отмѣтить ту скромность, съ какою знаменитый историкъ,

---

[1]) Обложка «Кіевской Старины» была составлена изъ рисунковъ старинныхъ украинскихъ кафель.

[2]) Отъ 22 января, 1883 года.

сотрудничество котораго считалось почетнымъ для всякаго журнала, предлагаетъ Лебединцеву напечатать свою статью. Мы какъ будто видимъ предъ собою начинающаго писателя, еще не увѣреннаго въ своихъ силахъ, не обладающаго именемъ, который трудится и не знаетъ, найдетъ ли его произведеніе пріютъ въ журналѣ, или сухо будетъ возвращено ему редакторомъ обратно: «Если найдете умѣстнымъ, пишетъ Костомаровъ, напечатайте въ «Кіевской Старинѣ», а не найдете, не вмѣните себѣ въ трудъ возвратить по почтѣ мою рукопись».

Лебединцевъ, привлекши Костомарова къ сотрудничеству въ журналѣ, посвящалъ его въ редакціонныя дѣла и, повидимому, совѣтовался съ нимъ. Такъ онъ сообщилъ Костомарову о своемъ несогласіи напечатать украинскую повѣсть И. С. Левицкаго: «Старосвіцькі батюшки та матушки», ссылаясь на то, что повѣсть могла охладить къ журналу лицъ, не читающихъ по украински. Костомаровъ возражалъ Лебединцеву: «Кого же могла отбить она отъ вашего журнала? Развѣ такихъ, какъ Юзефовичъ и Пихно съ братіею?» И Костомаровъ старался доказать Лебединцеву, что помѣщеніе повѣсти было бы полезно для журнала, такъ какъ привлекло бы къ нему еще болѣе украинской публики.

Но для насъ объясненіе Лебединцевымъ факта ненапечатанія повѣсти И. С. Левицкаго, какъ объ немъ можно судить по письму Костомарова, является нѣсколько непонятнымъ. Вѣдь дѣло происходило въ самый разгаръ цензурнаго гнета украинской рѣчи. Да могъ ли Лебединцевъ просто по цензурнымъ условіямъ помѣстить въ «Кіевской Старинѣ» повѣсть на украинскомъ языкѣ? Гораздо позже, въ 1897 году, когда редакція «Кіевской Старины» задумала включить въ программу журнала беллетристику на украинскомъ языкѣ, для этого понадобилось содѣйствіе и благожелательство двухъ генералъ-губернаторовъ юго-западнаго края, гр. А. П. Игнатьева, а затѣмъ М. И. Драгомирова. Подтвержденіе нашему сомнѣнію мы находимъ въ воспоминаніяхъ по поводу даннаго случая самого маститаго украинскаго писателя И. С. Левицкаго, къ которому мы обращались за разъясненіемъ. Мы рѣшаемся и считаемъ для себя пріятнымъ удовольствіемъ привести

объясненіе И. С. Левицкаго въ оригиналѣ, выписавъ соотвѣтствующій отрывокъ его письма къ намъ: «Костомаров тут розуміє мою повість: «Старосьвіцькі батюшки та матушки». Не надрукував йіі Лебединцев на украінські мові не через те тільки, що мова одбила б читальників з Великороссіи. Це тільки між инчим. В той час (1882 р.) вже було заборонено од Глав. Управленія по діл. Печаті друковать украінські повісті. І Лебединцев якось виканючив в тодішнього цензора Рафальского, щоб він дозволив надруковать розмови дієвих особ меж собою по-украінськи, а рештy, де говоре автор сам од себе, редактор мусів поміщать на великоруські мові. Згодом потім я мусів таксамо на двох мовах помістить в «Кіевской Старинѣ» своє оповідання під заголовком: «Украінські штукарі», бо цього домогавсь цензор. І як би я не надписав ще в заголовку «этнографическій очеркъ», то (як казав міні один з редакторів) цензор не пропустив би й украінських розмов меж дієвими особами. Мабуть, Костомаров не знав про такий дрібязковий нацад на украінську мову в «Кіевской Старинѣ», коли пише оттакий докір Лебединцеву».

Въ такомъ-то двуличномъ видѣ повѣсть И. С. Левицкаго «Старосвѣтскіе батюшки и матушки» появилась въ «Кіевской Старинѣ» и на Костомарова произвела отрицательное впечатлѣніе. Вообще Костомаровъ былъ очень высокаго мнѣнія о творчествѣ И. С. Левицкаго и два его разсказа о бабахъ Палашкѣ и Параскѣ по высотѣ, тонкости и народности юмора ставилъ наравнѣ только съ произведеніями Гоголя[1]), но двуязычное сочиненіе Костомарову не понравилось: «Батюшки и матушки» не клеятся по-русски»,— писалъ онъ Лебединцеву. Что повѣсть «не клеилась», это было такъ естественно. Вѣдь у писателя отнималась его душа — родной языкъ, и никогда компромиссъ его съ цензурными требованіями не могъ выразиться въ цѣльныхъ, вполнѣ художественныхъ формахъ. При томъ же переводъ по-

1) Вѣстникъ Европы, 1882, кн. 2.

вѣсти съ украинскаго на русскій языкъ былъ сдѣланъ не всецѣло самимъ авторомъ, а также редакторомъ Лебединцевымъ [1]). По этому поводу намъ припоминается цензурный случай съ самимъ Костомаровымъ, разсказанный имъ въ автобіографіи. Разсказавъ о томъ, какъ цензоръ архимандритъ Макарій непремѣнно настаивалъ, чтобы сочиненіе: «Сѣвернорусскія народоправства» печаталось точно въ такомъ же видѣ, какимъ оно было послѣ цензурнаго просмотра, хотя дѣло касалось лишь нѣсколькихъ словъ, вставленныхъ Костомаровымъ при печатаніи изслѣдованія и не измѣнявшихъ смысла, Костомаровъ замѣчаетъ: «Сдѣланныя имъ перемѣны, которыя онъ принудилъ меня вставить въ текстъ моего сочиненія, совсѣмъ не сходились съ моимъ слогомъ. Вотъ образчикъ того, какъ авторы вынуждаемы были уступать требованіямъ цензоровъ и допускать въ свои сочиненія выраженія, вовсе несходныя съ тономъ, господствующимъ въ цѣломъ сочиненіи» [2]). Отзываясь о русско-украинской повѣсти И. С. Левицкаго, Костомаровъ и не подозрѣвалъ, какой «образчикъ» цензурнаго принужденія представляетъ эта повѣсть, передъ которымъ блѣднѣетъ и меркнетъ его собственный цензурный случай съ «Сѣвернорусскими народоправствами».

Костомаровъ съ первыхъ же шаговъ изданія „Кіевской Старины" не ограничивался только сотрудничествомъ въ ней, но стремился также популяризовать журналъ и потому писалъ объ немъ рецензіи въ „Правительственномъ Вѣстникѣ" [3]) и въ „Но-

---

[1]) І. Нечуй-Левицький: „Сьогочасна часописна мова на Украіні". стр. 102.

[2]) „Автобіографія" въ книгѣ: „Литературное наслѣдіе", стр. 153.

[3]) „Правительственный Вѣстникъ", 1882 г. № 276 (14 декабря). стр. 2—3. *Библіографія.* „Кіевская Старина". Ежемѣсячный историческій журналъ 1882 года". Статья безъ подписи, но принадлежность ея Костомарову доказывается съ очевидностью письмомъ (X) его къ Лебединцеву. Въ спискѣ сочиненій Костомарова въ книгѣ: „Литературное наслѣдіе" данная статья пропущена.

вомъ Времени" [1]). Изъ писемъ Костомарова къ Лебединцеву видно, что издатель послѣдняго принималъ рецензіи на „Кіевскую Старину" неохотно и печаталъ ихъ, очевидно, только потому, что авторомъ ихъ былъ знаменитый историкъ. Въ письмѣ къ Лебединцеву отъ 17 января 1883 года Костомаровъ объясняетъ эту неохоту со стороны редактора „Нового Времени" печатать рецензіи на журналъ въ своей газетѣ завистью къ „Кіевской Старинѣ". Но съ такимъ объясненіемъ совершенно невозможно согласиться, да и вѣроятнѣе всего, что Костомаровъ сказалъ о зависти съ благою цѣлью поднять значеніе „Кіевской Старины" въ глазахъ самого Лебединцева. Могъ ли, въ самомъ дѣлѣ, крупный петербургскій издатель, хотя нѣсколько, завидовать провинціальному, не окупавшему расходовъ изданію? Правда то, что редакторъ „Новаго Времени" не совсѣмъ благосклонно смотрѣлъ на популяризацію „Кіевской Старины" на страницахъ газеты, что подтверждаютъ, между прочимъ, письма Н. С. Лѣскова къ Лебединцеву: „Старину вашу, писалъ Лѣсковъ, чай видите,—поддерживаемъ, повторяя ея имя и похваляя ея труды. По моему, я это дѣлаю даже счастливѣе Николая Ивановича, потому что мое проходитъ ради живости и интересности того, что у васъ дергаемъ, а Костомаровскій отзывъ Суворинъ насилу напечаталъ и то сказалъ мнѣ: „Вы оба рекламируете «Кіевскую Старину»; когда есть свой такой же журналъ" [2]). Костомаровъ напрасно это двинулъ такимъ тяжелымъ орудіемъ, — лучше полегче, да почаще, да такъ, чтобы помнилось что-нибудь забирательное". Эта неблагосклонность издателя „Новаго Времени" къ рекламированію „Кіевской Старины" со стороны Лѣскова и Костомарова объясняется исключительно редакціонными соображеніями. Съ одной стороны, для ежедневнаго изданія тяжелыя рецензіи Костомарова были неподходящимъ матеріаломъ по своей ученой серьезности, а съ другой стороны, частыя рецензіи на

[1]) „Новое Время", 1882, № 2212 (рецензія на журналъ за мѣсяцы январь—апрѣль) и №№ 2442 и 2449 (рецензія на журналъ за мѣсяцы апрѣль—ноябрь).

[2]) Т. е. „Историческій Вѣстникъ".

провинціальный журналъ не соотвѣтствовали общимъ стремленіямъ «Новаго Времени», главнымъ образомъ, обслуживавшаго интересы петербургскаго общества.

За первый годъ существованія «Кіевской Старины» Костомаровъ, кромѣ упомянутой статьи: «Поѣздка въ Бѣлую Церковь» [1]), помѣстилъ въ журналѣ «Матеріалы для исторіи Колиивщины или рѣзни 1768 года» [2]) и замѣтку: «Относится ли пѣсня о взятіи Азова къ событіямъ XI вѣка» [3]).

Къ сентябрю же 1882 года Костомаровъ приготовилъ для «Кіевской Старины» изслѣдованіе: «Жидотрепаніе въ началѣ XVIII вѣка», при чемъ самъ даже переписалъ статью для журнала и старался переписать какъ можно лучше. Если принять во вниманіе классически неразборчивый почеркъ Костомарова, то его слова въ письмѣ къ Лебединцеву о томъ, что онъ «старался» переписать статью четко, получаютъ особенное значеніе, какъ показатель неутомимаго научнаго рвенія стараго историка. При томъ же въ это время Костомаровъ почти всегда былъ боленъ и разслабленъ, и потому переписка имъ самимъ рукописи пріобрѣтаетъ характеръ ученаго подвига.

Лебединцевъ, конечно, принялъ статью, но, какъ пишетъ ему самъ Костомаровъ, «не безъ соболѣзнованія», потому что Костомаровъ, по мнѣнію Лебединцева, назначилъ за нее дорогую цѣну. На это Костомаровъ приводилъ Лебединцеву слѣдующіе расчеты: «Посудите сами: если мнѣ за то же сочиненіе и за всѣ произведенія, не чисто ученаго, а беллетристическаго содержанія платятъ по 200 р., и при томъ запросовъ такъ много отъ разныхъ періодическихъ органовъ, что удовлетворить ихъ нѣтъ возможности, то вполнѣ справедливо, согласитесь сами, что съ вашего журнала я возьму то, что другіе мнѣ предлагаютъ, но я все-таки предпочитаю помѣстить у васъ, хотя черезъ то на меня надулись тѣ, которымъ я отказалъ». Здѣсь мы встрѣчаемся съ

---

1) „Кіевская Старина“, 1882 г. кн. 5, 241—256.

2) Ibidem, кн. 8, 297—304.

3) Ibidem, кн. 8, 362—368.

фактомъ денежныхъ отношеній Костомарова къ «Кіевской Старинѣ». Хотя подобныя вещи, прежде всего, не имѣютъ никакого литературнаго значенія, а затѣмъ сами по себѣ слишкомъ мелки, чтобы ими можно было интересоваться въ печати, тѣмъ не менѣе мы считаемъ обязательнымъ остановиться на денежныхъ отношеніяхъ Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», такъ какъ по условіямъ изданія «Кіевской Старины» и ея положенію въ дѣлѣ украинскаго культурнаго возрожденія даже послѣднія могутъ принять нѣкоторую идейную окраску. Намъ приходилось слышать упреки памяти Костомарова за то, что онъ пользовался гонораромъ съ «Кіевской Старины». «Кіевская Старина», правда, была дѣломъ идейнаго характера, но развѣ такіе журналы, какъ «Вѣстникъ Европы», «Русская Мысль», «Русское Богатство» не были идейными явленіями? Во тьмѣ общественнаго сознанія конца XIX вѣка они были почти единственно видимыми и доступными свѣточами бодрствующей совѣсти. Однако никто не ставилъ въ упрекъ руководителямъ и сотрудникамъ журналовъ, что они почерпали средства для жизни изъ своей дѣятельности. Правда также то, что «Кіевская Старина» въ теченіе своего двадцатипятилѣтняго существованія держалась доброхотными дарами сотрудниковъ, но это, говоря словами Костомарова, было «достохвальнымъ пожертвованіемъ». Почему ученый, всю жизнь твердо державшій знамя украинской культуры, перенесшій за это гоненія и невзгоды, долженъ былъ на старости лѣтъ жертвовать своимъ трудомъ, сверхъ силъ, для украинскаго журнала, тогда какъ все остальное украинское общество, или, по крайней мѣрѣ, признававшее себя таковымъ, очень мало принимало участія въ матеріальной поддержкѣ изданія?

Къ тому же Лебединцевъ, идеально преданный своему дѣлу, которое все-таки въ концѣ концовъ оказалось ему не подъ силу, дѣлалъ Костомарову предложенія, бывшія, по выраженію послѣдняго, «физически невозможными». Фактъ пріобрѣтаетъ характеръ курьеза. Лебединцевъ въ 1883 году предложилъ Костомарову «писать исторію послѣднихъ лѣтъ Гетманщины и помѣстить ее въ «Кіевской Старинѣ» даромъ», между тѣмъ какъ гонораръ, полу-

ченный Костомаровымъ за «Руину» съ «Вѣстника Европы» и «Мазепу» съ «Русской Мысли», могъ едва лишь покрыть расходы, которые пришлось сдѣлать историку во время поѣздокъ въ Москву въ мѣстные архивы. Костомаровъ все время болѣлъ, на леченье приходилось истрачивать значительныя суммы, и при такихъ условіяхъ жертвы, которыя предлагалъ Лебединцевъ Костомарову принести на алтарь исторической науки, были свыше человѣческихъ силъ.

Но Костомаровъ обѣщаетъ, сколько можно, рекомендовать журналъ знакомымъ, хотя и не надѣется на успѣхъ подобнаго дѣла, такъ какъ знакомые его «все народъ небогатый». Рекомендовать «Кіевскую Старину» знакомымъ было для сотрудниковъ журнала такою же безкорыстною обязанностью, какъ и писать для него безплатныя статьи. Иные сотрудники припоминали Лебединцеву всѣхъ своихъ знакомыхъ, кто бы могъ, по ихъ мнѣнію, подписаться на журналъ, и Лебединцевъ разсылалъ предложенія такимъ лицамъ. Надо воздать Лебединцеву честь: онъ умѣлъ, даже не платя гонораровъ, привлекать къ своему журналу сотрудниковъ, помѣщавшихъ въ послѣднемъ свои цѣнные труды, за которые авторы ихъ бывали удостаиваемы впослѣдствіи ученыхъ степеней. О томъ, какъ Лебединцевъ дорожилъ сотрудниками, и съ какимъ уваженіемъ онъ относился къ нимъ, свидѣтельствуетъ большая переписка Лебединцева со многими изъ участниковъ журнала. Если они ему писали довольно часто и помногу, то, очевидно, самъ Лебединцевъ не ограничивался какими-нибудь сухими отвѣтами на письма, а то и молчаніемъ. Оканчивая вопросъ о денежныхъ отношеніяхъ Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», для характеристики историка слѣдуетъ подчеркнуть то, что послѣ указаннаго предложенія Лебединцева онъ прислалъ ему для напечатанія статью «Изъ прожитыхъ на Волыни дней» [1]) и гонорара не взялъ.

Въ связи съ матеріальною необезпеченностью «Кіевской Старины» стоитъ фактъ, который до сихъ поръ не былъ совершенно

---

[1]) «Кіевская Старина», 1884, январь.

извѣстенъ даже ближайшимъ сотрудникамъ журнала. Въ нашихъ «Литературныхъ поминкахъ» по «Кіевской Старинѣ», помѣщенныхъ въ «Историческомъ Вѣстникѣ», мы со словъ одного изъ участниковъ первой редакціи «Кіевской Старины» сообщали, что еще въ редакторство Лебединцева былъ поставленъ вопросъ о закрытіи журнала въ виду его сепаратистскаго направленія.— «Экспертиза благонадежности «Кіевской Старины» была поручена академику А. Ѳ. Бычкову. Лебединцевъ поспѣшилъ послать ему комплектъ вышедшихъ номеровъ журнала, и Бычковъ, разсмотрѣвши содержаніе «Кіевской Старины», далъ заключеніе въ томъ смыслѣ, что журналъ безупреченъ въ политическомъ отношеніи и высоко цѣненъ въ научномъ» [1]). Въ данномъ случаѣ мы были введены въ заблужденіе упомянутымъ лицомъ, какъ, въ свою очередь, и сообщавшій намъ эти свѣдѣнія находился въ заблужденіи. Весь этотъ разсказъ о подозрѣніяхъ политическаго характера по отношенію къ «Кіевской Старинѣ» не болѣе, не менѣе, какъ легенда нехорошаго свойства, приписывающая покойному академику А. Ѳ. Бычкову роль какого-то эксперта по политическимъ дѣламъ. Легенда, правда, имѣетъ подъ собою дѣйствительное основаніе, но совершенно противоположное ея содержанію.

Письма Костомарова къ Лебединцеву вполнѣ разъясняютъ это дѣло. Лебединцевъ при посредствѣ своего брата Даніила Гавриловича обратился къ Костомарову съ просьбою поддержать «Кіевскую Старину» исходатайствованіемъ субсидіи. Костомаровъ обратился къ академику А. Ѳ. Бычкову, а послѣдній совѣтовалъ попросить И. Д. Делянова, который лично зналъ Ѳ. Г. Лебединцева по его службѣ директоромъ народныхъ училищъ въ Холмѣ. Сначала Бычковъ совѣтовалъ просить только рекомендаціи журнала со стороны Министерства Народнаго Просвѣщенія, а затѣмъ уже черезъ годъ и субсидіи. Лебединцевъ по совѣту Бычкова и Костомарова обратился съ просьбою къ Делянову, который обѣ-

---

[1]) «Историческій Вѣстникъ», 1907, іюль, 208 стр.

щалъ похлопотать за журналъ, но изъ этого ничего не вышло. Въ министерскихъ кругахъ по поводу субсидіи поднялись толки въ томъ смыслѣ, что, хотя «Кіевская Старина» журналъ «очень дѣльный, почтенный, полезный для науки», но, если государство будетъ поддерживать всѣ научныя предпріятія, у него не хватитъ средствъ. Иначе совсѣмъ обстоитъ дѣло съ «Кіевляниномъ», получающимъ субсидію: эта газета разрабатываетъ въ духѣ правительства политическіе вопросы и проводитъ его интересы въ юго-западномъ краѣ.

Кромѣ Костомарова, Лебединцевъ обращался съ просьбою поддержать ходатайство о субсидіи къ Леонтію, архіепископу холмско-варшавскому. Преосвященный исполнилъ просьбу Лебединцева и сообщалъ ему слѣдующее: «7-го апр. былъ у меня Иванъ Давидовичъ [1],—и я высказалъ ему ваши потребности. Онъ сказалъ, что имѣетъ отъ васъ письмо и желаетъ помочь доброму дѣлу; обѣщалъ переговорить съ Бунге [2]. Нѣтъ ли у васъ кого изъ знакомыхъ, близкаго къ мин. финансовъ? Даніилъ Гавриловичъ обѣщалъ попросить содѣйствія Костомарова и Бычкова. Это хорошо. Но не лишне изъ Кіева пустить словцо. Журналъ вашъ читаемъ съ удовольствіемъ и пользою. Но удивительно, какъ мало у васъ подписчиковъ. Южане наши, выходитъ, мало интересуются своею исторіею. Я читаю, при всѣхъ недосугахъ, каждый номеръ».

Еще къ болѣе рѣзкому сужденію вслѣдствіе безучастнаго отношенія украинскаго общества къ «Кіевской Старинѣ» приходитъ Костомаровъ: «Если южнорусскій край, пишетъ онъ Лебединцеву, не хочетъ поддержать единственнаго изданія, ему посвященнаго, то стоитъ махнуть на него рукою».

Но все же были кое-какіе положительные результаты ходатайства Лебединцева: журналъ былъ рекомендованъ для выписки въ среднія учебныя заведенія Министерства Народнаго Просвѣщенія.

---

[1] Деляновъ.

[2] Министръ финансовъ.

Если Лебединцевъ хлопоталъ даже о субсидіи журналу, то откуда же могла возникнуть легенда объ угрожавшей «Кіевской Старинѣ» опасности. Мы думаемъ, что она явилась послѣдствіемъ какой-нибудь неясно оброненной фразы Лебединцева по поводу ходатайства, которую окружавшіе, не зная существа дѣла, приняли въ противоположномъ смыслѣ. При этомъ очевидно то, что Лебединцевъ изъ самолюбія никого изъ кіевлянъ не посвящалъ въ вопросъ о субсидіи.

Слѣдя за дѣятельностью Костомарова на страницахъ «Кіевской Старины», мы остановились на «Жидотрепаніи въ началѣ XVIII вѣка». Оно было напечатано въ 1883 году въ январьской и мартовской книжкахъ журнала. Это раздѣленіе статьи на двѣ части показалось Костомарову необоснованнымъ и умаляющимъ интересъ къ ней: «Напрасно вы мое «Жидотрепаніе» растрепали на два номера, писалъ Костомаровъ; вообще мнѣ кажется, ошибаются тѣ редакторы, которые безъ особой нужды раздѣляютъ на нумера такія сочиненія, которыя имѣютъ интересъ только тогда, когда ихъ можно прочесть за одинъ присѣстъ». Н. С. Лѣсковъ, который въ письмахъ къ Лебединцеву сообщаетъ свои впечатлѣнія, полученныя при чтеніи журнала, также обращаетъ его вниманіе на это неудачное раздѣленіе статьи Костомарова: «Въ статьѣ Костомарова, пишетъ онъ, перерывъ сдѣланъ «на самомъ интересномъ мѣстѣ»,—это непрактично. Статья любопытная и основательная, но пройдетъ въ молчаніи».

Слѣдующею работою Костомарова, появившеюся въ «Кіевской Старинѣ» была статья: «П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность» [1]). Еще въ 70-ыхъ годахъ Костомаровъ высказалъ опредѣленное мнѣніе о характерѣ Кулиша и свойствахъ его литературной дѣятельности. На статью Кулиша: «Козаки въ отношеніи къ государству и обществу» [2]), въ которой авторъ стремился представить козаковъ, какъ силу разрушитель-

---

[1]) Кіевская Старина, 1883, кн. 2, стр. 221–234.

[2]) Русскій Архивъ, 1877 г., №№ 3 и 6.

ную, противообщественную и противогосударственную, Костомаровъ написалъ статью: «О козакахъ». Здѣсь Костомаровъ, вспоминая «Исторію возсоединенія Руси», даетъ такую характеристику ея автору: «Почтенный авторъ почти вездѣ проявляетъ какой-то странный духъ гордыни и самомнѣнія, съ хвастовствомъ выставляетъ себя на показъ, съ презрѣніемъ топчетъ въ грязь предшествовавшихъ ему тружениковъ по обработкѣ малороссійской исторіи, и, по мѣткому замѣчанію одного изъ нашихъ литераторовъ, сдѣланному, по прочтеніи его книги, напоминаетъ собою евангельскаго фарисея, благодарившаго Бога за то, что онъ не таковъ, какъ прочіи человѣцы» [1]). Изданная Кулишемъ въ 80-ыхъ годахъ книжка: «Крашанка русинамъ и полякамъ на велыкъ день 1882 року», въ которой Кулишъ высказывалъ чрезмѣрныя и мало обоснованныя украинскія симпатіи къ полякамъ, только подтверждала въ глазахъ Костомарова его мнѣніе о Кулишѣ, и онъ даетъ блестящую, мѣткую и остроумную характеристику Кулиша въ одномъ изъ писемъ къ Лебединцеву.

Но написавъ статью о Кулишѣ, Костомаровъ не рѣшался нѣкоторое время напечатать ее. Повидимому, она была сначала написана не въ томъ видѣ, какъ напечатана впослѣдствіи, и въ ней заключались существенныя указанія насчетъ такъ называемаго Кирилло-Мееодіевскаго братства, толковъ о которомъ Костомаровъ опасался: «Я опасаюсь, чтобы толки въ печати о бывшемъ . . . тайномъ обществѣ не побудили коситься и на меня, автора этой статьи . . .» Нѣсколько удивляетъ такая осторожность Костомарова, которому не привыкать было не только къ тому, что на него косятся, но и къ обвиненіямъ въ измѣнѣ Россіи и даже чуть-ли не въ участіи въ Польскомъ возстаніи. Но надо помнить, что въ данномъ случаѣ передъ нами глубокій старикъ, въ значительной степени потерявшій способность съ энергіею и мужествомъ противостоять нападкамъ.

Въ томъ же 1883 году Костомаровъ послалъ въ «Кіевскую Старину» еще двѣ свои работы: замѣтку—«Словечко по поводу

---

[1]) Соч., т. XIV, въ изд. Лит. фонда стр. 619.

замѣчанія о федеративномъ нячалѣ въ древней Руси» [1]), написанную на статью Д. И. Багалѣя: «Удѣльный періодъ и его изученіе» [2]), и рецензію на драму Старицкаго: «Не судилось» [3]). О напечатанной въ 1884 году статьѣ Костомарова мы уже упоминали.

Характеризуя въ общихъ чертахъ отношенія Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», можно сказать, что они выражались въ самыхъ благожелательныхъ для журнала формахъ. Когда читаешь письма Костомарова къ Лебединцеву, забываешь, что ихъ дрожащею рукою писалъ глубокій старецъ, почти совсѣмъ ослѣпшій. Костомаровъ съ участіемъ относится къ жизни и судьбѣ журнала, и только полное равнодушіе къ послѣднему самихъ украинцевъ могло вырвать у историка холодную фразу, что слѣдуетъ махнуть рукою на «Кіевскую Старину». Да такъ и пришлось впослѣдствіи сдѣлать Лебединцеву, который въ 1887 году рѣшилъ прекратить изданіе.

«Кіевская Старина» могла съ гордостью говорить, перефразируя извѣстный стихъ Пушкина, что ее замѣтилъ старикъ Костомаровъ и благословилъ, сходя въ гробъ.

Помѣщаемыя ниже письма Костомарова къ Лебединцеву обнимаютъ собою время отъ 18 октября 1881 года по 6 іюня 1884 года. Этотъ періодъ въ жизни Костомарова былъ очень тяжелымъ для него. Все время Костомаровъ болѣлъ, страдая физически, а также и нравственно, такъ какъ уходило здоровье, все болѣе и болѣе уменьшалась сила зрѣнія, и неутомимый историкъ останавливался съ ужасомъ передъ мыслью о томъ, что онъ не въ состояніи больше работать на пользу науки. Письма Костомарова къ Лебединцеву даютъ достаточное понятіе о состояніи его здоровья, при какомъ Костомарову приходилось доживать свой многополезный и не безъ горестей прошедшій

---

[1]) Кіевская Старина, 1883, кн. 4, 899—901.

[2]) Ibidem, кн. 2.

[3]) Ibidem, кн. 9, 297—300.

вѣкъ. Картина жизни Костомарова за это же время можетъ быть дополнена интересными воспоминаніями Д. Л. Мордовцева: «Н. И. Костомаровъ въ послѣднія десять лѣтъ его жизни»[1]).

I.

Добрѣйшій многоуважаемый Ѳеофанъ Гавриловичъ,

Въ Тифлисѣ[2]) доставилъ мнѣ отъ васъ письмо В. Бониф. Антоновичъ, а въ Петербургѣ П. И. Житецкій другое — объ одномъ и томъ же. Вы просите «Мазепу». Но я уже отдалъ Юрьеву. Еще въ апрѣлѣ я обѣщалъ ему, но цѣны не назначалъ. Житецкій сообщилъ мнѣ, что вы предлагаете мнѣ 150 р. за листъ. Я уже отдалъ Юрьеву за 100 съ прибавкою, однакожъ, 600 экземпляровъ на его счетъ. Вы со мною видѣлись въ августѣ, но цѣны, о которой сообщалъ мнѣ теперь Житецкій, вы сами тогда не объявили. Я вамъ сказалъ и Антоновичу то же повторилъ, что попрошу у Юрьева впередъ гонораръ за 20 листовъ, и если онъ затруднится, тогда не буду считать себя въ какихъ-либо обязательствахъ съ нимъ. Но Юрьевъ безъ всякихъ прекословій выдалъ мнѣ требуемую сумму тотчасъ. Такимъ образомъ не по моей винѣ мой «Мазепа» не попалъ къ вамъ, а въ «Русскую Мысль», съ которой по этому поводу я вступилъ въ сношенія тогда, когда не зналъ о намѣреніи вашемъ издавать журналъ.

На будущее время прошу считать меня всегда готовымъ къ услугамъ и ревностнымъ сотрудникомъ вашего журнала, если онъ состоится.

Затѣмъ примите увѣреніе въ чувствахъ моего глубочайшаго уваженія и сердечной преданности Н. Костомаровъ.

1881 года октября 18, Спб.

---

[1]) Русская Старина, 1885, дек. 863—962; 1886, фев. 323—482.

[2]) Костомаровъ былъ въ Тифлисѣ въ 1881 году на V Археологическомъ съѣздѣ.

II.

Многоуважаемый Ѳеофанъ Гавриловичъ,

Отъ полноты души приношу вамъ благодарность за вниманіе, оказанное мнѣ присылкою «Кіевской Старины», которой мы уже не одну недѣлю ждемъ, какъ краснаго солнышка. Что о ней можно сказать, кромѣ похвалы и благодарности отъ имени науки! Выборъ помѣщенныхъ статей превосходенъ: это видно по ихъ заглавію и началу. Еще я не успѣлъ прочитать ихъ всѣ. Очень интересуетъ меня Антоновича извлеченіе изъ дневника Освѣцима. Источникъ для насъ новый, извѣстный намъ до сихъ поръ только по отзывамъ Шайнохи и Кубалы. Съ жадностью примусь за него. Проглядѣлъ я статью Лазаревскаго[1], и то, что встрѣтилъ тамъ случайно, побудило меня написать ему записку, которую, за незнаніемъ его адреса, я посылаю къ вамъ съ просьбою передать ему. Я увѣренъ, что ваша «Старина» будетъ пользоваться достодолжнымъ уваженіемъ не только въ Малороссіи, но и въ Великой Руси. Можетъ быть, слѣдовало бы допустить въ нее и беллетристику, только съ крайнимъ разборомъ и предусмотрительностію, такъ чтобы напечатаніе въ «Кіевской Старинѣ» было рѣдкостію и служило патентомъ на художественное достоинство и вмѣстѣ на значеніе для научнаго знанія. Я съ своей стороны готовъ быть полезнымъ для «Кіевской Старины», сколько силъ моихъ станетъ. Въ теченіе зимы слабость зрѣнія, мѣшающая мнѣ рѣшительно заниматься при ночномъ освѣщеніи, не дозволяла мнѣ предпринять что-либо, требующее времени и усидчивой работы, такъ-какъ времени, въ какое я могъ заниматься, было въ теченіе сутокъ не болѣе трехъ и даже двухъ часовъ съ половиною, при петербургскомъ сумракѣ, который зимою прекращается часовъ въ десять, а снова начинается уже около двухъ, да нерѣдко въ пасмурную погоду цѣлый день господствуетъ безъ пе-

---

1) „Люди старой Малоротсіи“.

рерыва. Когда станутъ дни яснѣе, тогда, можетъ быть, и я оживу. Скажу вамъ откровенно, что при счастливомъ выборѣ помѣщенныхъ статей, типографія, гдѣ печаталась «Кіевская Старина», хромаетъ, а переплетчикъ, который брошюровалъ экземпляры, изъ рукъ вонъ: невозможно читать книги: такъ и высыпаются листы. Надобно переплетать, на это нужно время, а между тѣмъ хочется познакомиться съ ея содержаніемъ.

Желая вамъ успѣха, приношу увѣреніе въ неизмѣнности чувствъ моего глубокаго къ вамъ уваженія и полнѣйшей преданности, съ которыми навсегда пребываю вашъ Николай Костомаровъ.

1882 г. января 27. Спб. IX л. Вас. Остр. д. 4. кв. 8.

III

Многоуважаемый Ѳеофанъ Гавриловичъ,

Посылаю вамъ описаніе нашей поѣздки въ Бѣлую Церковь, совершенную въ августѣ прошлаго года. Если найдете умѣстнымъ— напечатайте въ «Кіевской Старинѣ», а не найдете, не вмѣните себѣ въ трудъ возвратить по почтѣ мою рукопись, такъ какъ другого экземпляра я не сохранилъ у себя, а составленіе ея всетаки стоило мнѣ времени порыться въ Публичной Библіотекѣ и въ Литовской метрикѣ для отысканія свѣдѣній, хотя собственно мало я нашелъ такого, чтобы уже не было извѣстно.

Поздравляю васъ съ праздниками Свѣтлаго Воскресенія Христова.

Вашъ неизмѣнно преданный Н. Костомаровъ.

Марта 31. 1882. Спб.

IV

Я думаю, многоуважаемый Ѳеофанъ Гавриловичъ, что вы напрасно не помѣстили малороссійской повѣсти Левицкаго. Кого же могла отбить она отъ вашего журнала? Развѣ такихъ, какъ

Юзефовичъ и Пихно съ братіею? Тѣ, которые не знаютъ по-малорусски, отнеслись бы совершенно равнодушно къ одной какой-нибудь малороссійской статьѣ. Болѣе другую какую-либо едва ли придется вамъ помѣщать, потому что авторы малорусскіе не Богъ знаетъ какъ плодятся, по крайней мѣрѣ талантливые. Между тѣмъ напечатаніе повѣсти Левицкаго по-малорусски привлекло бы къ журналу всѣхъ малоруссовъ, любящихъ свое родное нарѣчіе, а такихъ теперь вовсе не такъ мало, какъ, быть можетъ, кажется.

Очень сожалѣю, что Освѣцимъ не появляется [1]). Я ожидаю его, какъ небесной манны. Именно для меня онъ очень нуженъ, въ виду намѣренія сдѣлать исправленія въ «Богданѣ Хмельницкомъ» [2]). Когда же онъ кончится?

Я всегда къ услугамъ «Кіевской Старины», когда будетъ что готово у меня. Не будете ли такъ добры, коли станетъ вамъ досуга лѣтомъ, прокатиться со мною до Умани. Мнѣ бы хотѣлось посмотрѣть этотъ историческій городъ да и на знаменитую Софіевку взглянуть! Я бы нарочно пріѣхалъ въ Кіевъ, и снова для «Кіевской Старины» была бы написана «Поѣздка въ Умань». Тамъ, быть можетъ, было бы у насъ поболѣе интереснаго, чѣмъ нашли мы въ Бѣлой Церкви.

Я не упомянулъ имени почтеннаго бѣлоцерковскаго протоіерея, потому что забылъ это имя. Прибавьте, прошу васъ.

Вашъ преданный Н. Костомаровъ.

1882. Апр. 9.

---

1) Дневникъ Освѣцима печатался въ январьской, февральской и затѣмъ, черезъ два мѣсяца, въ майской книгахъ „Кіевской Старины„ 1882 года.

2) Слѣдующее изданіе „Богдана Хмельницкаго“ было въ 1884 г.

V.

Безцѣнный, многоуважаемый Ѳеофанъ Гавриловичъ,

Я надѣюсь, что вы не поставите себѣ въ тягость распорядиться о высылкѣ мнѣ галицкаго «Діла» за текущій годъ и, если возможно, то и «Крашанки» Кулиша, о которой идутъ такіе толки. Я прочиталъ въ «Новомъ Времени» о Кулишѣ и въ недоумѣніи, кто перещеголялъ кого въ подлости: Кулишъ или С . . . . ? Кулишъ разыгрываетъ въ миніатюрѣ Мазепу; наплевавши на родную украинскую рѣчь и обмазавши грязью Шевченка, онъ заискивалъ у москалей, думалъ—ему отъ нихъ «соболи придутъ», какъ говорили старые гетманы,—а какъ увидалъ, что тамъ его не очень-то высоко цѣнятъ, ударился въ другую сторону и подлаживается къ полякамъ! С . . . . же, съ больной головы на здоровую, восклицаетъ: вотъ куда хочетъ привесть свою народность г. Кулишъ, вотъ къ чему въ концѣ концовъ ведетъ и украйнофильство! При переводѣ на ясный языкъ это значитъ: всякъ занимающійся чѣмъ-нибудь относящимся къ Украинѣ, или украйнофилъ, таитъ такія же задушевныя тенденціи, какъ и Кулишъ! Зная Кулиша, какъ рѣдкій его зналъ, въ теченіе лѣтъ тридцати слишкомъ, я скажу, что это человѣкъ съ необузданнымъ самолюбіемъ; ему хочется быть чѣмъ-то необыкновеннымъ, быть силою, духовнымъ могуществомъ, и къ досадѣ его, ни у своихъ малоруссовъ, ни у москалей (великоруссовъ) не получилъ онъ за собой признанія такой власти, какой ему хочется. Съ досады, какъ Геростратъ, онъ пытается зажечь храмъ народной славы подъ гулъ вражескихъ рукоплесканій. Но эти рукоплесканія скоро умолкнутъ; поляки, вѣрные ихъ всегдашнимъ обычаямъ, ихъ натурѣ легкомысленной, отвернутся отъ него, можетъ быть, еще и облаютъ, и тогда бѣдный Пантелеймонъ останется ни въ сихъ, ни въ тыхъ, на посміхъ и своимъ и чужимъ!

Прочитавши «Діло» и «Крашанку», я, можетъ быть выступлю противъ Кулиша, съ тѣмъ чтобы показать свѣту: що воно есть таке за звіръ?

Если бы возможность была пріютиться на лѣто въ Кіевѣ, я бы съ радостію туда поѣхалъ вмѣсто дачи. Не знаете ли при случаѣ, быть можетъ, такого пріюта, чтобъ нанять было можно.

Я о вашей «Кіевской Старинѣ» уже почти окончилъ рецензію, да не знаю еще, гдѣ ее помѣстить. Отдать въ «Вѣстникъ Европы» или въ «Русскую Мысль»—въ долгій ящикъ, пожалуй, положатъ, да «Русская Мысль» что-то съ цензурой нездорова стала... въ «Новое Время», не хочется послѣ выходки N.... по поводу Кулиша .. подумаю еще... [1]) Вашъ Н. Костомаровъ.

1882 г. апрѣля 18.

VI

Многоуважаемый Ѳеофанъ Гавриловичъ,

Благодарю васъ за присланный гонораръ. Я получаю съ «Историческаго Вѣстника» и съ «Русской Старины» по 125 р., но съ васъ довольно будетъ сто рублей, какъ вы сами назначили, такъ какъ вы пишете, что вашъ журналъ еще мало имѣетъ подписчиковъ. Посылаю вамъ для напечатанія статью объ Уманской рѣзнѣ, съ приложеніемъ новыхъ неизвѣстныхъ матеріаловъ. «Дѣло» галицкое и «Крашанку» я получилъ. Желалъ бы еще имѣть и прочитать «Хуторную поэзію» того же автора.

Я нездоровъ, у меня постоянная боль въ груди, не дающая мнѣ ни сидѣть, ни ходить, и заставляющая постоянно лежать. Не знаю, что дальше будетъ. Заниматься трудно; сверхъ того, зрѣніе постоянно въ роковомъ состояніи.

Желаю вамъ здоровья и благополучнаго успѣха во всѣхъ предпріятіяхъ.

До свиданія или до новаго письма. Вашъ искренно преданный и глубоко васъ уважающій Н. Костомаровъ.

22 дня мая 1882.

---

[1]) Рецензія была помѣщена въ «Новомъ Времени», № 2212.

VII.

Многоуважаемый Өеофанъ Гавриловичъ,

Богъ посѣтилъ меня ужасною болѣзнію. Вотъ съ 10 мая до сего дня я подвергаюсь такимъ адскимъ мукамъ, которыя въ состояніи подать приблизительное понятіе о карѣ грѣшниковъ, угрожающей имъ по кончинѣ земного житія. Боль какъ бы сосредоточивается въ лѣвой сторонѣ живота, но какая боль? Ни сидѣть, ни стоять, ни лежать Я кричалъ по цѣлымъ днямъ и ночамъ, такъ что сосѣди, перепугавшись, присылали узнать, что такое страшное происходитъ. Забравшись въ Павловскъ, въ надеждѣ, что будетъ лучше на чистомъ воздухѣ, чѣмъ въ душной и лѣтомъ вонючей столицѣ, я поневолѣ отдаюсь въ волю мѣстнаго врача, который при всемъ стараніи ничего осилить не можетъ. Впрочемъ, только недавно облегчается мое положеніе тѣмъ, что меня одолѣваетъ сонъ, а затѣмъ ужасающая слабость, такъ что буквально я съ трудомъ волочу ноги. Я намѣревался было, какъ писалъ вамъ весною, ѣхать въ Кіевъ, но куда! Теперь я отъ своей дачи до вокзала не въ силахъ дотащиться. Тѣмъ не менѣе, воспользовавшись интервалами облегченія, я написалъ по поводу напечатанной въ іюльской книжкѣ «Кіевской Старины» статьи Стоянова[1]) небольшую замѣтку и посылаю ее вамъ, прося напечатать. Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

Іюля 12, 1882.

VIII

Многоуважаемый Өеофанъ Гавриловичъ,

Вы спрашиваете меня, какой гонораръ слѣдуетъ мнѣ заплатить за документы, приложенные къ моей статьѣ: «Матеріалы для

---

[1]) А. Стояновъ: „Южнорусская пѣсня о событіи XI-го вѣка", „Кіев. Старина" 1882, іюль. Замѣтка Костомарова объ этой статьѣ: „Относится ли пѣсня о взятіи Азова къ событіямъ XI вѣка", „К. Ст.", 1882, августъ, стр. 362—368.

исторіи Коліивщины». Археографическая коммиссія назначаетъ задѣльную плату своимъ членамъ за редакцію печатаемыхъ въ ея изданіяхъ актовъ отъ 25 до 30 р. за печатный листъ. Моего сочиненія текста, включая туда и мою статейку о Стояновѣ, выходитъ въ августовской книжкѣ 13 страницъ, а документовъ—17 страницъ. Поэтому извольте сообразить, сколько слѣдуетъ мнѣ личнаго гонорара за мой текстъ и сколько за приложенные документы. Впрочемъ, если огуломъ дадите сто рублей, то и весьма буду доволенъ.

Я начинаю оправляться, но еще не совсѣмъ оправился отъ болѣзни. Все еще меня давитъ по временамъ, и дня не проходитъ свободнаго; только тогда легче становится, когда лежу навзничь. Ваша «Кіевская Старина» сообщаетъ все болѣе и болѣе любопытныхъ матеріаловъ и изслѣдованій по исторіи Южнаго края. Съ любопытствомъ прочелъ я Лазаревскаго о Миклашевскомъ[1]). Сомнѣваюсь, чтобъ Мазепа обвинилъ его ложно въ склонности къ полякамъ и въ измѣнѣ Россіи. Малорусская старшина того вѣка была вся подъ вліяніемъ воспоминаній о Гадяцкомъ договорѣ, который представлялся имъ идеаломъ, а изъ бывшихъ у меня дѣлъ о Маклашевскомъ видно, что у него были какія то тайныя сношенія съ литовскимъ паномъ Козѣломъ. Въ это время въ 1704 году Мазепа былъ вѣрнѣе царю русскому всѣхъ старшинъ малороссійскихъ. Мазепа сталъ склоненъ къ измѣнѣ только тогда, когда пришелъ къ заключенію, что акціи Петра начинаютъ падать, акціи же Карла значительно повысились. Мазепа былъ эгоистъ и перемѣнялся только, гоняясь за собственною выгодою. Миклашевскій же, при своемъ хорошемъ положеніи, и семейномъ и экономическомъ, могъ, если не измѣнить, то сноситься съ поляками и толковать о присоединеніи Малороссіи къ Польшѣ, тѣмъ болѣе, что и по дѣлу оказывалось, что поляки подманивали его надеждою, что царь хочетъ усту-

---

[1]) А. Лазаревскій: «Люди старой Малороссіи. Миклашевскіе». 1882 г., августъ.

пить край малороссійскій Польшѣ. Дѣло темное, но Лазаревскій его не разъясняетъ. Онъ пишетъ по преданію, будто Мазепа въ 1706 г. послалъ Миклашевскаго въ Несвижъ, желая избавиться отъ него, хотя Петръ потребовалъ его полкъ. Очень интересны извѣстія объ исчезнувшихъ животныхъ въ Южной Россіи [1]), преданіе о Шевченкѣ [2]), о судьбѣ Глобы [3]).

Желаю вамъ добраго здоровья. Не забывайте меня, а я еще что-нибудь, Богъ дастъ, вамъ приготовлю и пришлю.

Вашъ Н. Костомаровъ.

Достопочтеннѣйшему Петру Гавриловичу передайте мой усерднѣйшій поклонъ [4]).

Августа 10. Павловскъ. 1882 г.

IX.

Многоуважаемый, незабвеннѣйшій Ѳеофанъ Гавриловичъ,

Я отзываюсь къ вамъ позже, чѣмъ бы я хотѣлъ. Причина тому та, что послѣ переселенія своего 5 сентября изъ Павловска въ Питеръ, я только на третій день, 8 сентября, и то счастливымъ случаемъ, нашелъ вашу телеграмму, которая доставлена была безъ меня и была закинута между бумаги (sic!), а отъ этой телеграммы зависѣло—посылать ли вамъ мою рукопись. Теперь посылаю оную по вашему желанію, изъявленному въ

---

1) М. Левченко: «Исчезнувшія и исчезающія въ Южной Россіи животныя», ibidem.

2) А. Смоктій: «Взглядъ народа на Шевченка», ibidem.

3) П. Ефименко: «Послѣдній писарь войска запорожскаго Глоба», ibidem.

4) Братъ Ѳ. Г. Лебединцева, бывшій протоіереемъ Софійскаго собора въ Кіевѣ, П. Г. Лебединцевъ любилъ исторію и занимался ею; велъ знакомство со многими писателями и учеными своего времени, какъ напр., съ М. А. Максимовичемъ, Н. И. Барсуковымъ, Н. С. Лѣсковымъ и другими.

телеграммѣ. Статейка, надѣюсь, небольшая и не будетъ громоздкою для «Кіевской Старины», къ которой по своему содержанію она подходитъ болѣе, чѣмъ къ какому-нибудь иному періодическому изданію.

Не знаю, хорошо ли переписалъ, хотя и старался, но, можетъ быть, не удалось, потому что перебѣливалъ во время болѣзни, отъ которой и теперь совсѣмъ не освободился, хотя какъ будто нѣсколько легче, боюсь похвастать, чтобъ не повторить лѣтнее: казалось, было прошло, а тутъ рецидивъ еще сильнѣе.

Вы писали, что послали мнѣ гонораръ, но я не получалъ его: быть можетъ, съ повѣсткою сталось то, что съ телеграммою. Справлюсь на почтѣ и напишу вамъ.

Вашъ преданный душевно Н. Костомаровъ.

Петербургъ. 9 сент. 1882.

Не успѣвши отослать письмо, я съѣздилъ на почту и узналъ, что давно уже полученъ на мое имя денежный пакетъ въ 100 р., и мнѣ на квартиру послана повѣстка. Я потребовалъ вторичную. Вѣроятно, деньги отъ васъ. Благодарю отъ всего сердца.

X.

Добрѣйшій, многоуважаемый Θеофанъ Гавриловичъ,

Извините, что я къ вамъ долго не писалъ и даже статью и книгу свою послалъ безъ приложенія письма. Въ октябрѣ у меня открылось кровохарканье, и врачъ профессоръ Кошлаковъ[1]), находя мою болѣзнь серьезною и опасною, уложилъ меня и запретилъ не только выходить, но даже и вставать, а также читать и писать, и въ такомъ положеніи я пробылъ болѣе мѣсяца. Теперь я, повидимому, выздоровѣлъ; не знаю, что будетъ далѣе; не смѣю надѣяться, такъ какъ, прострадавши цѣлое лѣто, въ

[1]) Д. И. Кошлаковъ лѣчилъ Костомарова и Д. Л. Мордовцева.

сентябрѣ я было надѣялся, что уже изцѣлѣлъ, какъ въ октябрѣ новый, уже никакъ нежданный бѣсъ поразилъ меня.

Вы жалуетесь на скудость подписчиковъ, а вотъ Семевскій говорилъ мнѣ, что, издавая «Русскую Старину», онъ пять лѣтъ былъ съ дефицитомъ, а потомъ у него такъ хорошо пошло и до сихъ поръ идетъ, какъ онъ только и могъ желать. Этотъ примѣръ къ вамъ подходитъ, потому что вашъ журналъ и по содержанію, и по достоинствамъ близокъ къ «Русской Старинѣ». Я рецензію послалъ въ «Новое Время» въ дополненіе къ прежней, посланной еще въ апрѣлѣ и напечатанной въ 2112 № газеты. Новая еще не напечатана, но обѣщали. Другую въ «Правительственный Вѣстникъ» я лично передалъ Данилевскому, его редактору. Вы писали, получивши мое «Жидотрепаніе», что будете его печатать, но не безъ соболѣзнованія, потому что я дорого назначилъ за нее. Но я вѣдь вамъ писалъ, что, если для васъ покажется дорого, я не въ претензіи и отдамъ статью Шубинскому, а вамъ пришлю другое [1]). Посудите сами: если мнѣ за то же сочиненіе и за всѣ произведенія, не чисто ученаго, а беллетристическаго содержанія, платятъ по 200 р. и при томъ запросовъ такъ много отъ разныхъ періодическихъ органовъ, что удовлетворить ихъ нѣтъ возможности, то вполнѣ справедливо, согласитесь сами, что съ вашего журнала я возьму то, что другіе мнѣ предлагаютъ, но я все-таки предпочитаю помѣстить у васъ, хотя черезъ то на меня и надулись тѣ, которымъ я отказалъ.

Вы возбудили мое любопытство, извѣстивши, что А. М. Лазаревскій замѣтилъ вамъ на счетъ Вендюха [2]). Повидимому, ему извѣстно это дѣло и, быть можетъ, лучше, чѣмъ мнѣ. Быть можетъ, онъ въ мѣстныхъ архивахъ нашелъ самое судное дѣло надъ жидами, такъ какъ событіе это мнѣ извѣстно изъ сообщенія гетмана Мазепы къ царю.

---

[1]) Письма, въ которомъ Костомаровъ назначалъ цѣну за „Жидотрепаніе“, не сохранилось среди его писемъ къ Лебединцеву.

[2]) Вендюхъ, дѣвицкій сотникъ черниговскаго полка. О немъ говорится въ статьѣ: „Жидотрепаніе въ началѣ XVIII вѣка“.

Очень занимательна новая вирша на Рожд. Христово, напечатанная въ декабрьской книжкѣ. Любопытна статья Горленка[1]). Но его пріятели сообщали мнѣ тому назадъ болѣе мѣсяца, будто онъ нашелъ десять новыхъ думъ. На дѣлѣ оказалось не то: это только варіанты прежде извѣстныхъ, и при томъ нѣкоторые въ томъ видѣ, какъ у Горленка, мнѣ лично не были невѣдомы. Но вообще его статья о кобзаряхъ написана очень живо и даровито. Чѣмъ болѣе вчитываешься въ вашъ журналъ, тѣмъ болѣе уважаешь его и привязываешься къ нему: въ немъ нѣтъ ничего, что бы можно было признать только балластомъ, тогда какъ въ другихъ историческихъ періодическихъ изданіяхъ балласту много. Жаль мнѣ стало, что другой кто то помѣстилъ у васъ объ Умани[2]), а я съ весны мечталъ все о посѣщеніи Умани, но лѣтняя болѣзнь не дозволила мнѣ и думать о поѣздкѣ. Во всякомъ случаѣ, помѣщенная у васъ статья хороша.

Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

Декабря 8. 1882. года.

А что это за переводъ Новаго Завѣта Негалевскаго? Пустятъ ли меня въ Михайловскій монастырь познакомиться съ нимъ, если я пріѣду? Не имѣете ли возможности узнать, хотя бы черезъ брата вашего Петра Гавриловича[3])?

XI.

Добрѣйшій Θеофанъ Гавриловичъ,

Поздравляю васъ съ новымъ годомъ и желаю, чтобъ онъ для васъ и для вашего журнала былъ сколько возможно благо-

---

1) „Бандуристъ Иванъ Крюковскій", К. С. 1882, декабрь.

2) А. Смоктій: «Г. Умань и Софіевка», ibidem.

3) Въ 1881 году въ Михайловскомъ Златоверхомъ монастырѣ былъ открытъ переводъ св. Евангелія, составленный на Волыни въ 1581 году Валентиномъ Невгалевскимъ „съ полского языка на речь

полученъ. Напрасно вы мое «Жидотрепаніе» растрепали на два нумера; вообще мнѣ кажется, ошибаются тѣ редакторы, которые безъ особой нужды раздѣляютъ на нумера такія сочиненія, которыя имѣютъ интересъ только тогда, когда ихъ можно прочесть за одинъ присѣстъ. О статьѣ моей о Кулишѣ я попрошу васъ повременить немного: лучше ее напечатать нѣсколько позже. Поговорите откровенно съ цензоромъ, что онъ скажетъ? Видите ли, я опасаюсь, чтобы толки въ печати о бывшемъ (на самомъ дѣлѣ никогда не бывшемъ) тайномъ обществѣ не побудили коситься и на меня, автора этой статьи, и на журналъ, который ее помѣщаетъ. Погодите немного: она не уйдетъ, а между тѣмъ поговорите съ цензоромъ, и я кой съ кѣмъ здѣсь поговорю. Я же вамъ скоро еще кое-что пришлю. Впрочемъ, у васъ недостатка нѣтъ, прекрасныя вещи появляются, а еще прекраснѣе обѣщаются.

Вчера я имѣлъ бесѣду съ Шубинскимъ, издателемъ «Историческаго Вѣстника». Онъ очень огорченъ, что я отдалъ «Жидотрепаніе» вамъ, а не ему, а онъ очень желалъ его помѣстить. Кромѣ того, и онъ и Суворинъ, его патронъ . . . . , морщатся отъ похвалъ, которыя я напечаталъ въ «Новомъ Времени» о «Кіевской Старинѣ» . . . . . Говорятъ: какъ можно цѣлыя два нумера посвящать на спеціальный журналъ, и при томъ провинціальный? Суворинъ де не рѣшался вамъ отказать въ напечатаніи, но печаталъ, скрѣпя сердце. Я вижу зависть . . . . Будьте здоровы и благополучны. Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

Мой сердечный поклонъ вашему почтенному брату и В. Б. Антоновичу. Послѣднему я хочу скоро писать.

1883, января 17.

рускую“. Извѣстіе объ этомъ переводѣ было помѣщено въ статьѣ П. И. Житецкаго: „Старинныя воззрѣнія русскихъ людей на русскій языкъ», К. Ст. 1882, ноябрь. У Костомарова фамилія переводчика нѣсколько искажена.

Кстати. Какая это есть церковь Успенія въ Переяславѣ, гдѣ Хмельницкій присягалъ царю московскому? Если въ самомъ дѣлѣ она есть, то недурно было бы въ «Кіевской Старинѣ» приложить ея изображеніе. О ней производилось какое-то дѣло. Хотятъ ломать ее и строить каменную. Увы! варварство, если такъ. Мнѣ говорилъ Кибальчичъ, что какой-то протопопъ хлопочетъ объ этой постройкѣ, между тѣмъ церковь старая деревянная еще существуетъ и можетъ быть поддержана. Правда ли это?

XII

Достопочтеннѣйшій Ѳеофанъ Гавриловичъ,

Данило Гавриловичъ сообщилъ мнѣ непріятное извѣстіе, что подписка у васъ идетъ довольно туго, и вы хотѣли бы поправить свои дѣла по изданію испрошеніемъ содѣйствія правительства. Мы долго разсуждали объ этомъ и порѣшили, согласно вашему желанію, поговорить съ Бычковымъ. Я улучилъ время и объяснилъ ему ваше желаніе. Онъ помнитъ о васъ и сердечно относится къ вамъ и къ вашему журналу. Онъ совѣтовалъ вотъ что: напишите Делянову; онъ вѣдь васъ лично знаетъ. Просите его на первый разъ рекомендаціи отъ министерства къ разнымъ учрежденіямъ, а о субсидіи намекните такъ, что вы собственно не смѣете просить ее, не заявивши вполнѣ, сколько вы можете доставить научной пользы: это скромность будетъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ онъ совѣтовалъ обратиться къ Дрентельну [1]) и просить, чтобъ онъ съ своей стороны просилъ министра Народнаго Просвѣщенія оказать вашему изданію покровительство и поддержку. Афанасій Ѳедоровичъ [2]) надѣется, что спустя, можетъ быть, годъ, можно будетъ получить вполнѣ опредѣленную субсидію. Ѣхать вамъ лично для этой цѣли онъ не считаетъ нужнымъ. Все можетъ

---

1) Генералъ-губернаторъ Юго-Западнаго края въ 80-ыхъ годахъ.

1) Бычковъ.

обдѣлаться посредствомъ письма. Совѣтуетъ Аѳанасій Ѳедоровичъ прислать вмѣстѣ съ письмомъ Делянову экземпляръ.

Вы писали, что есть извѣстіе о пребываніи Хмельницкаго во Франціи. Дѣйствительно, есть; я помню навѣрное, но не могъ отыскать у кого. Перебралъ Линажа, Швалье, Шерера—нѣтъ, а навѣрное знаю, что у кого-то есть. Я прочиталъ Ежа по-польски, разсказъ живъ и талантливъ, но я не могу сочувствовать искаженію исторіи: романистъ, конечно, можетъ вносить свой вымыслъ, ему дозволено многое, что не дозволяется историку, но надобно, чтобы соблюдалась внутренняя правда, чтобъ изображаемый вѣкъ былъ именно тотъ, куда авторъ хочетъ перенести читателя, и чтобъ историческія лица были по своему характеру именно тѣ, какія были на самомъ дѣлѣ. У Ежа же что нахожу: разбитная, развратная баба, которая за любовь Хмельницкаго заплатила ему не только гнусною измѣною, но еще обокрала его, и за то была казнена, хотя варварскимъ способомъ, но достойно, является нѣжнымъ существомъ, любящимъ Тимоша, а Тимошъ соблазняетъ свою мачиху, потомъ душитъ ее. Черезчуръ большая свобода фантазіи. Романъ Ежа уже печатается въ русскомъ переводѣ въ «Русской Мысли». [1]) Лучше бы взять для «Кіевской Старины» нѣчто иное, а не давать публикѣ одного и того же вдвойнѣ.

Аѳанасій Ѳедоровичъ Бычковъ думаетъ, что умноженіе рисунковъ дѣло лишнее, оно только увеличитъ расходы, но едва ли прибавитъ много подписчиковъ. Таково его мнѣніе.

Я все по прежнему прихварываю, хотя нѣсколько легче. Въ этомъ мѣсяцѣ меня постигла большая непріятность: я обронилъ въ государственномъ банкѣ, куда отправился за полученіемъ процентовъ, билетъ въ 300 р. метталлическими деньгами. Это мнѣ тяжелый урокъ не ходить самому по дѣламъ въ банкъ, гдѣ сумрачно и многолюдно.

Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

1883, февр. 19.

---

[1]) «Бурное время». Историческій романъ Т. Т. Ежа. Переводъ съ польскаго. Печатался въ приложеніи къ «Русской Мысли» 1883 г.

XIII

Добрѣйшій, многоуважаемый Θеофанъ Гавриловичъ,

Благодарю васъ отъ души за присланныя деньги. Посылаю вамъ замѣтку по поводу статьи Багалѣя, напечатанной во 2 нумерѣ «Кіевской Старины». Помѣстите ее въ ближайшемъ по возможности нумерѣ. Я писалъ уже вамъ о моей бесѣдѣ объ васъ съ Бычковымъ. Напишите Делянову. Быть можетъ, Богъ вамъ поможетъ. Вамъ неизмѣнно преданный Николай Костомаровъ.

Февр. 21 дня, 1883 года.

XIV

Достоуважаемый Θеофанъ Гавриловичъ,

Благодарю васъ за сообщеніе насчетъ надписи на гробѣ Кочубея; есть у меня одна ошибка типографская: *исписмо* вмѣсто *испилисмо*, и что меня здѣсь непріятно поразило, это то, что ошибка эта была поправлена мною въ присланой корректурѣ, а потомъ явилась снова въ печатномъ экземплярѣ. Что касается до стиха:

Злуданьемъ Мазепы всевѣчне правы,

то именно такъ я разобралъ его самъ на надгробномъ камнѣ, когда послѣдній разъ былъ въ Кіевѣ, и нарочно ѣздилъ въ Лавру затѣмъ, чтобы правильно списать надпись. Я понялъ, что *злуданье* слово сообразное польскому: sludzać (Linde, 1095) обольщать. Можетъ быть, я ошибся, но не я одинъ—и Бантышъ такъ прочиталъ и Евгеній. Тоже и *всевѣчне* вмѣсто *о всевѣдче*, какъ вы прочитали. Мнѣ казалось и теперь кажется такъ, а впрочемъ я свою ошибку сознáю, когда еще разъ посмотрю.

Мы говорили съ Даниломъ Гавриловичемъ и оба пришли къ такому результату, что лучше бы вамъ теперь же написать Делянову да и Бычкову тоже, а я, узнавши, что вы уже написали, налягу на Аθанасія Θедоровича. Вы Бычкову напишите,

именно ссылаясь на меня, что я вамъ о немъ писалъ. Пусть бы сдѣлалось по его совѣту.

Вашъ искренно преданный всею душою Н. Костомаровъ.

1883, марта 7. Спб.

Н. И. Костомаровъ, подъ конецъ своей жизни сильно страдавшій глазами, былъ въ это время плохимъ чтецомъ памятниковъ. Мы нѣсколько разъ съ оригиналомъ этого письма Костомарова въ рукахъ были на могилѣ Кочубея и Искры, которая находится въ Кіево-Печерской лаврѣ, направо отъ главнаго лаврскаго собора, возлѣ трапезной церкви, съ куполомъ, подобнымъ тому, что надъ храмомъ св. Софіи въ Константинополѣ. Сравнивая чтеніе Костомарова съ тѣмъ, что написано на памятникѣ, необходимо приходимъ къ сказанному въ началѣ этихъ строкъ.

Вмѣсто *испилисмо*, какъ читаетъ Костомаровъ, на могильной плитѣ ясно и отчетливо читается слово: **испіймо** въ стихахъ:

И за правду и вѣрность къ Монарсѣ нашу
Страданія и смерти испіймо чашу.

Точно также и *всевѣчне* представляетъ неточное чтеніе: на плитѣ ясно и раздѣльно написано два слова: **всѣ вѣчно**, и стихи, въ которыхъ они встрѣчаются, читаются такъ:

Злу даньемъ Мазепы всѣ вѣчно правы,
Посѣчены зоставше топоромъ во ґлавы,
Почиваемъ въ семъ мѣстѣ...

XV

Добрѣйшій, многоуважаемый Өеофанъ Гавриловичъ,

Получивши письмо ваше, я отправился въ Публичную Библіотеку и обратился къ Аө. Өед. Бычкову о вашемъ дѣлѣ. Онъ и Деляновъ оба получили ваши письма. Бычковъ сказалъ, что Деляновъ сообразитъ, и кажется, предложитъ вопросъ о субсидіи

Ученому комитету. Между прочимъ я замѣчаю, что будутъ на счетъ этого толки и сомнѣнія. Я слышалъ вотъ какія сужденія: «Кіевлянинъ» иное дѣло; то была газета, занимавшаяся разработкою современныхъ политическихъ вопросовъ, и государственная власть, нуждаясь въ такомъ органѣ, который поддерживалъ бы ея интересы въ юго-западномъ краѣ, давала ему субсидію. Но иное дѣло журналъ, хотя очень дѣльный, почтенный для науки: но какіе же интересы собственно государственные будетъ поддерживать онъ? Его дѣло—наука; это очень одобрительно, похвально, но правительство, если бы стало поддерживать субсидіями всякое такое научное изданіе, то у него на то средствъ не хватило бы. Оно всячески готово покровительствовать полезнымъ трудамъ, но не можетъ же взять на себя изданіе всего, что будетъ являться въ научной сферѣ. Я указалъ на пособія, дававшіяся Кіевской коммиссіи: это указаніе имѣло болѣе силы, но мнѣ замѣтили, что то было для изданія собственно государственныхъ матеріаловъ для исторіи, а въ «Кіевской Старинѣ»—матеріалы только акцессуары, главное же — обработка ученыхъ вопросовъ, и даже въ нѣкоторомъ родѣ беллетристика. Это не подходитъ къ изданію Комиссіи и Архива [1]). Что дальше будетъ — узнаю и васъ извѣщу. Я не знаю, есть ли изъ лицъ, составляющихъ Ученый комитетъ, вамъ благопріятели или записные зложелатели, но что между ними (ихъ же имена Ты, **Гдн**, вѣси!) найдутся неблагопріятели вообще малорусскому элементу, то въ этомъ я, къ сожалѣнію, не сомнѣваюсь: на те воно москаль!

Очень сожалѣю, что ваши дѣла пошли не такъ, какъ бы желалось. Аѳанасій Ѳеодоровичъ замѣтилъ: почему не пособятъ этому предпріятію мѣстные богатые дворяне, для которыхъ не составило бы большого потратить на такое дѣло нѣсколько тысячъ въ годъ; при этомъ онъ указалъ на Галагана и Тарновскаго. Во всякомъ случаѣ, онъ утѣшалъ меня тѣмъ, что, если бы не состоялось дарованіе субсидіи, то все-таки министерство съ своей

---

[1]) Имѣются въ виду «Временная коммиссія для разбора древнихъ актовъ» и Кіевскій Центральный Архивъ.

стороны будетъ покровительствовать вашему журналу. Я при этомъ вспомнилъ Гоголева Ивана Ивановича, который имѣлъ настолько доброе сердце, что не пропускалъ ни одной нищей старухи, чтобы не завести съ нею разговоръ, и послѣ нѣсколькихъ вопросовъ, въ родѣ такихъ: тебѣ ѣсть хочется? Можетъ быть, ты бы и мясо ѣла?—говорилъ въ заключеніе: что жъ ты стоишь? Вѣдь я тебя не бью!

Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

1883, апр. 9. Спб.

XVI.

Почтеннѣйшій Ѳеофанъ Гавриловичъ,

Во-первыхъ, Христосъ Воскресе, будьте здоровы и благополучны, во-вторыхъ—если не помѣшаетъ болѣзнь, безпрестанно возобновляющаяся, то я на будущей недѣлѣ буду въ Кіевѣ, и конечно, первое у васъ. Если ваша милость будетъ, доставьте рукопись къ этому времени. Съ Бычковымъ послѣ поста я не видался, а на Страстной недѣлѣ спрашивалъ его: онъ мнѣ ничего ни утѣшительнаго, ни положительнаго не сказалъ. Удивительное несчастіе со мною! Привязалась ко мнѣ новая болѣзнь—кровохарканье, и то пройдетъ, то снова явится. Первый разъ постигла она меня въ октябрѣ, съ мѣсяцъ была, потомъ прошла; съ тѣхъ поръ пять разъ возобновлялась и проходила, а теперь вотъ съ понедѣльника Страстной недѣли не проходитъ. Правда, можетъ быть и я виноватъ. Надоѣло сидѣть сиднемъ — я сталъ выходить и говѣть, отъ этого хуже стало: движеніе вредно. Не болитъ, а врачи говорятъ, что болѣзнь очень серьезная и опасная.

Вашъ преданный Костомаровъ.

1883, апр. 22, Спб.

XVII

Дражайшій, многоуважаемый Ѳеофанъ Гавриловичъ,

Посылаю вамъ небольшую замѣтку, составляющую отзывъ о драмѣ Старицкаго, о которой пропустилъ сказать вашъ рецен-

зентъ, разбиравшій «Раду». По моему мнѣнію, эта драма достойна того, чтобъ на нее обратить вниманіе. Платы мнѣ за статейку не надо. Что же ваше дѣло съ Деляновымъ? Не получили ли чего? Увѣдомите, адресуя въ Петербургъ, Вас. Островъ, 1 линія, д. 6. Я уѣзжаю 2 сентября. Соскучился отъ бездѣлья. Надо бы приняться за какую-нибудь работу, а еще не знаю самъ, за что. Только слабость зрѣнія мѣшаетъ мнѣ.

Желаю вамъ успѣховъ и благополучія, какъ вамъ лично, такъ и вашему журналу. Вашъ Н. Костомаровъ.

авг. 25, 1883. Прилуки [1]).

Я съ Вас. Петр. Горленкомъ намѣреваюсь отправиться въ Лубны посмотрѣть Мгарскій монастырь [2]).

Я записалъ отъ сельской дѣвки двѣ казки—одна есть источникъ, откуда Гоголь взялъ остовъ для своего «Вія»; другая—баллада того же содержанія, какъ «Ленора» Бюргера и «Людмила» Жуковскаго. Стало быть, у малороссіянъ есть также легенда о похищеніи дѣвушки невѣсты ея женихомъ, погибшимъ на войнѣ и пріѣхавшимъ взять ее за то, что она сильно тосковала и роптала на Бога.

XVIII.

Многоуважаемый Ѳеофанъ Гавриловичъ,

Вы такъ увлекаетесь желаніемъ спасти «Кіевскую Старину», что предлагаете мнѣ то, что физически невозможно—писать исторію послѣднихъ лѣтъ Гетманщины и помѣстить ее въ «Кіевской Старинѣ» даромъ. Я, дѣйствительно, помышлялъ объ этомъ

---

[1]) Въ с. Дѣдовцахъ, въ 8 верстахъ отъ Прилукъ, было имѣніе жены Костомарова.

[2]) Мгарскій или Лубенскій Преображенскій монастырь находится при селѣ Мгарѣ Лубенскаго уѣзда. Основанъ въ 1619 году. Поѣздка Костомарова съ Горленкомъ состоялась 28 августа (См. „Русская Старина“, 1886 г. февр. 353 стр.).

трудѣ, но для него нужно мнѣ будетъ совершить двѣ или три поѣздки въ Москву для занятій въ тамошнихъ архивахъ, какъ было уже съ «Руиною» и «Мазепою». Но скажу вамъ то, что я, напечатавъ оба сочиненія въ журналахъ, едва вознаградилъ издержки, понесенныя въ Москвѣ за прожитье. Оставляя въ Петербургѣ квартиру за собою и платя прислугѣ въ ней, я истрачивалъ въ Москвѣ за одинъ нумеръ, безъ свѣчъ и самовара, 105 р., а сверхъ того—издержки на столъ, прачку, извощиковъ были гораздо выше, чѣмъ на постоянномъ мѣстѣ жительства, не считая проѣзда по желѣзной дорогѣ туда и отсюда. Но, кромѣ того, прежде у меня были сбереженія отъ прежнихъ трудовъ, которыя употреблялъ я на затраты съ цѣлію покрыть ихъ доходами отъ новыхъ трудовъ. Теперь и въ этомъ deficit, такъ (какъ)[1]) прошлый годъ недугъ, которымъ я прострадалъ все лѣто въ Павловскѣ, а всю зиму въ Петербургѣ, потребовалъ много лишняго на врачество. Вотъ почему, при всемъ искреннемъ желаніи спасти «Кіевскую Старину», я не могу содѣйствовать этому дѣлу безкорыстнымъ пожертвованіемъ, предпринявши составленіе исторіи упадка Гетманщины. О Константинѣ Острожскомъ я уже довольно говорилъ въ печати, насколько доставляли мнѣ свѣдѣній матеріалы Публичной Библіотеки. Конечно, если порыться, то, вѣроятно, найти можно болѣе, но едва ли очень важнаго, и ни въ какомъ случаѣ библіотека не удовлетворитъ совершенно.

Я думаю, что объ этомъ лицѣ можно скорѣе найти въ Южнорусскомъ краѣ, чѣмъ здѣсь!

Если такія лица, какъ Иванъ Левицкій, охотно отдаютъ свои труды безмездно въ «Кіевскую Старину», то это съ ихъ стороны достохвальное самопожертвованіе, но оно для нихъ все-таки легче, нежели для меня, потому что по роду ихъ трудовъ, имъ не придется ни рыться въ архивахъ, ни совершать для этой цѣли поѣздокъ. Да они, вѣроятно, моложе и добрѣе меня!

---

1) Этого слова въ текстѣ письма нѣтъ.

Я буду предлагать своимъ знакомымъ подписку на «Кіевскую Старину», но можно ли ручаться за большой успѣхъ? У меня знакомые все народъ небогатый; иные, хоть и не безъ удовольствія прочтутъ, но покупать затруднятся по скудости средствъ; иные же не интересуются исторіею Южной Руси въ такой степени, какъ вы и я.

Очень жалѣю, что отвѣтъ на ваше любезное предложеніе не соотвѣтствуетъ моему сердечному расположенію къ вамъ и къ вашему превосходному изданію. Вамъ неизмѣнно преданный Н. Костомаровъ.

P. S. Если южнорусскій край не хочетъ поддержать единственнаго изданія, ему посвященнаго, то стоитъ махнуть на него рукою!

Ноября 4, 1883. Спб.

XIX

Многоуважаемый Өеофанъ Гавриловичъ,

Посылаю вамъ для «Кіевской Старины» воспоминанія о посѣщеніи мною въ молодыхъ лѣтахъ Почаевскаго монастыря. Это будетъ какъ бы добавленіемъ къ статьѣ Тарновскаго въ декабрьской книжкѣ прошлаго года. [1]) Гонорара не нужно. Какъ идетъ подписка? Лучше ли? Дай Богъ вамъ успѣха. Батюшки и матушки не клеятся по-русски. Сперва я думалъ, что это будетъ удачнѣе, такъ какъ моя «Черниговка» [2]) написана также по-русски и по-украински. Но у меня дѣйствуютъ малоруссы съ великоруссами, и нельзя было заставить московскихъ дьяковъ и воеводъ говорить по-украински. Въ повѣсти Левицкаго не представляется ничего подобнаго. Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

---

[1]) А. Тарновскій: „По поводу 50-лѣтняго юбилея Почаевской лавры“.

[1]) „Черниговка. Быль второй половины XVII вѣка.“—„Историческій Вѣстникъ“, 1881 г., 1—3.

XX.

Многоуважаемый Өеофанъ Гавриловичъ,

Вы собщили мнѣ о томъ, что у В. Б. Антоновича есть какіе-то неизданные источники о времени Мазепы. Сдѣлайте милость, увѣдомите, если знаете, точнѣе: какого рода эти источники, къ какимъ сторонамъ исторической жизни относятся, и откуда они? Если я соображу, что они необходимы для изданія въ свѣтъ «Мазепы» моего, то пріѣду нарочно въ Кіевъ. Но, можетъ быть, это такіе источники, которые хотя и немаловажны, однако не представляютъ никакихъ новыхъ сторонъ для исторіи болѣе тѣхъ, какія открываютъ документы четырехъ архивовъ, бывшихъ у меня подъ рукою при первомъ изданіи моей монографіи.

Вашъ преданный сердечно Н. Костомаровъ.

1884 г., марта 1.

XXI.

Достопочтеннѣйшій Өеофанъ Гавриловичъ,

Мнѣ доставлено изъ Петербурга письмо ваше объ Аннѣ Ярославнѣ, французской королевѣ. Я не въ Петербургѣ, а по возвращеніи туда въ августѣ постараюсь исполнить ваше порученіе, если въ Библіотекѣ найдутся указываемыя книги, и если дозволитъ мое здоровье, а оно—плохо: бѣсъ кровохарканія одолѣваетъ меня, и этотъ бѣсъ несносенъ тѣмъ паче, что запрещается все горячее, куреніе и хожденіе: сиди сиднемъ или лежи бездвижно! А какъ играетъ мною этотъ бѣсъ! Вдругъ утромъ нѣтъ припадка—и думаю, что проходитъ болѣзнь, а тамъ день, другой, и опять кровь показывается.

Писалъ ко мнѣ кишиневской семинаріи инспекторъ Мацѣевичъ: прислалъ выписки изъ проповѣдей какого-то пастыря по-малорусски, просилъ, нельзя ли помѣстить ихъ гдѣ-нибудь. Я отвѣчалъ, что изо всѣхъ повременныхъ изданій, мнѣ извѣст-

ныхъ, ни одно не приметъ, развѣ, можетъ быть, «Кіевская Старина». Этотъ Мацѣевичъ писалъ, что онъ знакомъ близко съ Левицкимъ. Я написалъ ему, что Левицкій близокъ къ «Кіевской Старинѣ» и можетъ рекомендовать эти проповѣди.

Вашъ преданный Костомаровъ.

Прилуки. 1884 г., іюня 6.

Проповѣди, о которыхъ тутъ идетъ рѣчь, по любезному разъясненію И. С. Левицкаго, принадлежать, вѣроятно, перу священника подольской епархіи села Чечельника Іосифа Игнатовича. Составленіе ихъ относится къ 1823 году. Языкъ проповѣдей украинскій, но уже нѣсколько устарѣлый. Нѣкоторое время проповѣди Игнатовича находились въ церковной Чечельницкой библіотекѣ, гдѣ были найдены учениками кишиневской семинаріи, передавшими ихъ своему инспектору Льву Степановичу Мацѣевичу. Несмотря на видимыя старанія Мацѣевича напечатать эти проповѣди, онѣ остались въ рукописи. Впослѣдствіи проповѣди Игнатовича были отданы Мацѣевичемъ И. С. Левицкому. По порученію послѣдняго съ проповѣдей была снята копія, а самый оригиналъ ихъ былъ пожертвованъ Черниговскому музею имени В. В. Тарновскаго.

Недавно И. С. Левицкій вспомнилъ въ печати о проповѣдяхъ Игнатовича въ статьѣ «Сьогочасна мова на Украіні.» [1]) Узнавъ изъ этой статьи о существованіи проповѣдей на украинскомъ языкѣ, членъ Каменецъ-Подольской архивной комиссіи протоіерей Сѣцинскій предложилъ напечатать ихъ въ изданіи комиссіи. Слѣдуетъ надѣяться, что въ недалекомъ будущемъ этотъ памятникъ украинскаго языка станетъ общимъ достояніемъ.

Къ этому приходится еще добавить слѣдующее. Одинъ подолянинъ въ письмѣ къ И. С. Левицкому авторомъ украинскихъ проповѣдей назвалъ свящ. Іосифа Вишневскаго. Вслѣдствіе этого И. С. Левицкій въ названной статьѣ, довѣряя извѣстію лица,

[1]) «Украіна», 1907 г., мартъ.

близкаго по мѣсту жительства автору проповѣдей, также назвалъ послѣдняго Вишневскимъ. Но въ самой рукописи на ея обложкѣ есть подпись: «священника Іосифа Игнатовича.» Былъ ли Игнатовичъ авторомъ проповѣдей, или только владѣльцемъ рукописи, рѣшить нельзя, но предположительно можно утверждать скорѣе первое, чѣмъ второе, въ виду того, что имя Іосифъ, находящееся въ рукописи, совпадаетъ съ указаніемъ упомянутаго подолянина.

Владиміръ Даниловъ.

ИЗЪ ПРОШЛАГО ПОЛТАВЩИНЫ.

Комитетъ о земскихъ повинностяхъ.

Въ первую половину прошлаго столѣтія, задолго до введенія земскихъ учрежденій, существовалъ комитетъ о земскихъ повинностяхъ, который собиралъ взносы отъ всѣхъ сословій губерніи и расходовалъ ихъ на содержаніе почты, военнаго постоя въ губерніи и многія другія нужды, часть которыхъ, какъ напр. военный постой—вѣдаютъ теперь городскія думы, дорожныя сооруженія — земства и т. п.

Бюджетъ составлялся обыкновенно на три года. Ознакомимся съ бюджетомъ, составленнымъ на три года, съ 1839—1842 года. Повинности дѣлились на общія и частныя. Къ общимъ принадлежали:

1) Содержаніе почты въ губерніи. Тройка лошадей отдавалась рядчикамъ по 171 р. 81 к. въ годъ. Всѣхъ же троекъ, содержимыхъ въ губерніи, было 270., 22 пары, да для земской полиціи 15 троекъ и 45 паръ и для становыхъ приставовъ 103 пары. Всего лошадей содержалось 1224 что обходилось 215200 р.

Почта отдавалась съ торговъ; на торги являлись и дворяне-помѣщики.

2) Содержаніе войскъ. По этой части изъ суммъ комитета расходовалось на наемъ квартиръ для воинскихъ помѣщеній и чиновниковъ въ тѣхъ городахъ, гдѣ были дивизіонные, бригадные и

полковые штабы. На отопленіе воинскихъ помѣщеній комитетъ покупалъ дрова въ Полтавѣ по 22 р. асс. за саж., а въ уѣздныхъ городахъ по 15 р. асс. Во время лагеря покупалась солома; нанимали пастбища для лошадей и за десятину для каждой лошади платили по 7 р. 50 к. Этапныя, ночлежныя помѣщенія тоже нанимались на эти суммы. Къ общимъ повинностямъ принадлежали: содержаніе въ Кременчугѣ наплавного моста съ перевозными судами — 18100 р., (съ 19 октября 1837 года), содержаніе губернской коммисіи народнаго продовольствія—4950 р. (съ 16 янв. 1836 года), содержаніе особаго стола при контрольномъ отдѣлѣ казенной палаты по земскимъ повинностямъ—1971 р., заготовленіе книгъ, таблицъ и вѣдомостей для отчетности по всѣмъ сельскимъ запаснымъ магазинамъ—6851 р. 42 к., заготовленіе въ губернской типографіи «Губернскихъ Вѣдомостей»—2100 р., содержаніе дорожной канцеляріи—1000 р.

На эти повинности содержались еще 15 канцелярій уѣздныхъ судовъ, по 1500 р. каждая, 26 тюремныхъ надзирателей по городамъ, по 85 р. въ годъ для каждаго—2210 р. Изъ этихъ же суммъ ежегодно ассигновывалось 2000 р. для содержанія двухъ воспитанниковъ въ училищѣ гражданскихъ инженеровъ. Итого, повинностей въ годъ было 377186 р. 12 к. асс., а въ трехлѣтіе 1,131,558 руб. 36 к. Но министерство финансовъ, сдѣлавъ сокращеніе, утвердило раскладку на сумму 340133 р. 26 к. въ годъ, а въ трехлѣтіе 1020399 р. 78 к.

На покрытіе этихъ суммъ вносили всѣ сословія въ губерніи. Интересно прослѣдить, какой взносъ былъ отъ каждаго сословія, а кстати и статистическія данныя о нихъ. Въ виду остатковъ отъ прежнихъ лѣтъ, необходимо было въ трехлѣтіе внести 826852 руб. 41 к. Эту сумму вносили всѣ сословія, кромѣ дворянскаго, а также отчислялся небольшой процентъ съ объявленныхъ купцами капиталовъ. Такихъ капиталовъ было 5895000 р., съ которыхъ былъ взносъ 14737 р. 50 к.

Кромѣ этого взималось:

1) съ 19666 д. мѣщанъ (кромѣ 2707 д. полтавскихъ) по 91 к. съ каждой души, всего 17896 р. 6 к.

2) съ 341051 д. козаковъ (кромѣ 1758 д. полтавскихъ) по 40 к. съ каждой—136420 р. 40 к.

3) съ 76090 д. казенныхъ крестьянъ разныхъ наименованій, (кромѣ 7 д. полтавскихъ) по 32 к. съ каждой—24348 р. 80 коп.

4) съ 337253 д. помѣщичьихъ крестьянъ по 24 к. съ души—80940 р. 72 к.

5) съ 555 душъ удѣльныхъ крестьянъ, по 30 к. съ каждой—166 р. 50 к.

Съ полтавскихъ жителей, не участвующихъ въ платежѣ сбора, на квартирную повинность въ суммѣ 66418 р. 95 коп., на общія повинности:

съ 2707 д. мѣщанъ по 37 коп., съ 1758 д. казаковъ по 6 к., съ 7 душъ крестьянъ по 6 к. Всего въ годъ 275617 р 47 к. [1]).

Помимо общихъ повинностей, были и частныя повинности; собираемыя на нихъ средства отъ сословій были расходуемы на учрежденія этихъ же сословій.

Такъ, козаки вносили по 15 к. съ души, и эти деньги шли на содержаніе 62 козачьихъ волостныхъ правленій, на жалованье головѣ, писарю и прочимъ волостнымъ урядникамъ по 500 р. въ годъ для каждаго. Затѣмъ на содержаніе 175 козачьихъ становъ по 200 р. въ годъ для каждаго. Всѣхъ козаковъ было 342809 д.

Казенные крестьяне вносили по 18 к. съ души. Всѣхъ ихъ въ губерніи 76097 д. (кромѣ удѣльныхъ). Ежегодный взносъ былъ 13697 р.—46 коп. На эти средства содержались 23 волостныхъ правленія и восемь старостъ.

Съ помѣщичьихъ крестьянъ взимали по 9 к. съ души. Ихъ всѣхъ было 337253, въ годъ вносилось 30352 р.—77 коп. Эти средства шли на содержаніе 15 канцелярій уѣздныхъ предводителей, по 1500 р. на каждую, и на содержаніе коммиссіи для ре-

[1]) Мѣщане, козаки и крестьяне, жившіе въ предмѣстьяхъ Полтавы, не были обложены, какъ другіе обыватели, 1% съ цѣнности своихъ усадебъ для высшаго налога, а выполняли его натурой, почему и не были освобождены отъ уплаты въ комитетъ о земскихъ повинностяхъ.

визіи дѣйствій дворянскаго депутатскаго собранія 7980 р. Надо сказать, что эта комиссія, назначенная по высочайшему повелѣнію, была вызвана необходимостью просмотрѣть нѣсколько тысячъ дѣлъ и опредѣлить право о причисленіи къ дворянству. Въ 1844 г. эта комиссія закончила свои засѣданія. (Арх. Полт. Г. Думы 1839 № 5741).

Взносы приказовъ общественнаго призрѣнія на полтавскій институтъ благородныхъ дѣвицъ.

Полтавскій институтъ былъ основанъ, по мысли супруговъ Репниныхъ, въ 1818 году. Въ устройствѣ этого заведенія (6-й по счету въ Россіи институтъ) принимало дѣятельное участіе полтавское дворянство, около десяти лѣтъ содержавшее его на свой счетъ. Неаккуратные взносы дворянства побудили кн. Репнина просить Императора Николая I принятъ содержаніе института на счетъ казны. Ходатайство это было уважено. Съ цѣлью изыскать на это средства, по высочайшему повелѣнію, на многіе институты выдавали деньги приказы общественнаго призрѣнія. Къ институту причислялось нѣсколько приказовъ; такъ, къ полтавскому были причислены слѣдующіе приказы, обязанные вносить деньги: астраханскій (а съ открытіемъ тамбовскаго института этотъ приказъ былъ причисленъ къ этому институту, а вмѣсто него былъ причисленъ калужскій, вносившій ежегодно, съ 1838 г., 1600 р. асс.), полтавскій и черниговскій—14000 р. асс., могилевскій—5000 р., виленскій 3000 р., минскій—2000 р. Пользовались субсидіями отъ приказовъ и другіе провинціальные институты: казанскій, тамбовскій, харьковскій, кіевскій, одесскій и бѣлостокскій. (Арх. П. Г. Думы. 1839 № 5741, циркул. № 843).

Сообщ. **И. Фр. Павловскій.**

Як царь Олександер ослобонив кріпаків.

(З народніх уст).

«О, той царь зробив нам велике добро: визволив нас із біди і показав нам дорогу. Він іще був би для нас багато де-чого постарався, — так не судилося йому. А було нам дуже велике несчастя за тієї панщини! Пекли нас пани як на сковороді. А той царь таки умудрувався проти панів і ослобонив нас від них. Ото, бачите, в Синоті зібрав він усіх сенаторів, тай питає: «чи согласні ви ослобонити неволників»? — Тії думали, що це він заводить річ об тих, що сидят по острогах та тюрмах. За ними, міркували сенаторі, дуже багато клопоту, великий росход на них йде, здержки, — тай кажуть цареві: согласні! — «Ну, роспишіться ж,—каже він. От вони усі і росписались. Тоді він питає: «А же ж ви знаєте, які то неволники»? — Знаємо, — кажуть,—це острожники тії, що сидят по тюрьмах.— «Е, ні, — одказує він,—це в мене охотники, а не неволники; а от неволники—тії, що вам роблять без спочинку панщину, ота черень,—оце настоящі неволники: а то у мене охотники!» — Пани-сенаторі туди-сюди: хотіли було назад, — так вже не можно: росписались! Мусіли согласитися. -- Так от, бачите, як хитро та мудро той небіжчик царь наш заступився за нас проти панів. Дай Боже йому царство небесне! А інакше було не можно! Були б ми й досі бідували в неволі...—А тії пани потім усі позницувались і погинули; тільки де-які з них позоставались, а инші, як тії мухи в осени, позамирали! (Записано въ Одессѣ 8 іюля 1889 г., отъ крестьянина — изъ Ананьевскаго уѣзда, Херсонской губерн.).

Сообщ. **Л. М.**

Двадцять пьять років українського театра.

(Спогади та думки [1]).

III.

Вже по четвертім спектаклі молодої української трупи «Кіевлянинъ» писав з злерадістью: «Давно ли начали у насъ ставить малороссійскія пьесы, а между тѣмъ нельзя сказать, чтобы публика на нихъ накинулась, какъ это обыкновенно бываетъ при разрѣшеніи «запретнаго плода». Въ первый малорусскій спектакль (10-го января) сборъ былъ хотя и не дурной, но это объясняется воскреснымъ днемъ, когда публики въ театрѣ всегда не мало, и новинкой (первая малорусская пьеса). Два слѣдующихъ спектакля (Кум-мирошникъ, Москаль-чарівник) дали самый незначительный сборъ (рублей до 150 каждый) и, наконецъ, четвертый спектакль, Наталка-Полтавка, популярнѣйшая изъ малорусскихъ пьесъ дала сбора около 400 руб. Пройдетъ недѣли двѣ-три, и Наталка-Полтавка не покроетъ вечеровыхъ расходовъ, если ее зачастятъ ставить, а о другихъ пьесахъ и говорить нечего!» [2])

Не збулися зловісні пророкування!

Правда, як це не дивно, але в перший свій приїзд трупа не мала великого матеріального поспіху: було кілько повних сборів, що, мов на гріх, припадали на самі невдатні пьеси, але взагалі театр геть та й геть не бував повним. Це гаразд памьятаю я, про це говорить автор «Коріфеїв української сцени», і нарешті про це свідчать самі тогочасні часописі. Факт на перший погляд незрозумілий, але цілком натуральний.

---

[1]) Див. № 9.

[2]) «Кіев.» 1882. № 13.

Труппка Ашкаренка, що прибула вперше до Київа, не вважаючи й на присутність двох безперечних талантів—Кропівницького та Садовського,—не мала змоги задовольнити й найменьчих естетичних вимог глядачів. Тільки свідомі патріоти, що почували в театрі українськім перше слово визволу свого народа, заливали театр. Але їх було не так то багато, на жаль! Українській труппі треба було ще завоювати «публику», ту широку безідейну массу люда, що складає грунт «театральныхъ посѣтителей». Перші кроки убогої української трупци Ашкаренка—це було теж поневіряння 70-их років. У Київі вони ще пригравали при великій россійській труппі. Не було в них ні відповідного часові репертуара, ні виконавців, ні обстанови. З осени труппа приїхала вже з кращим ансамблем: серед артистів трупци бачимо колишніх славних артистів: Верину, Бурлака й співця Стояна, а 30 листопада 1882 року виступає вперше в Наталці-Полтавці—краса української сцени—М. К. Заньковецька. Труппа має в своїм репертуарі й нові пьеси Кропівницького: «Дай серцю волю», «Невольник», «Глитай». Остання пьеса розробляє вже громадські мотіви — панування кулаків-павуків над темним селянином. Не вважаючи на деякі деффекти своєї техніки, драма ця вносила живу течію в убогий репертуар українського театра. Збори піднеслися; спектаклі українськи ставали раз по раз популярніщими, але наколи-б лишилася українська труппа при всіх тамтодішніх умовинах свого істнування, -- ніколи-б не вибився українській театр з того провінціального шаблона, з якого він почав своє життя.

«Не смотря на успѣхъ, каже про цей час діяльности трупци автор „Коріфеїв української сцени“ [1]),—нужно было много энергіи, такта и опытности, чтобы прочно организовать молодое театральное дѣло; требовались, кромѣ того, крупныя средства для пріобрѣтенія соотвѣтствующей обстановки. Въ этомъ случаѣ большую услугу дѣлу украинскаго театра оказалъ М. П. Ста-

[1]) К. У. С. 19.

рицкій, успѣвшій уже ранѣе обнаружить большія организаторскія способности въ театральномъ дѣлѣ. Ему предложено было взять въ антрепризу труппу, бывшую подъ режиссерствомъ Кропивницкаго. Съ этого времени начинается высшій расцвѣтъ украинскаго театра. Не мало знанія, таланта, труда и собственныхъ средствъ вложилъ М. П. Старицкій въ театральное дѣло, за которое онъ взялся со всею энергіею. И результаты дѣятельности г. Старицкаго оказались такими, что лучшихъ нельзя было и ожидать. Спектакли этой труппы были настоящимъ тріумфомъ и самихъ артистовъ, и украинскаго драматическаго искусства».

Все це цілком справедливе; і великі гроші, яких не пожалував д. Старицький на рідну справу, і зналість його, і енергія дали можливість поставити українську труппу, як то кажуть, «на широкую ногу». Труппа не мала собі рівні серед російських трупп. Власний грандіозний хор, власний оркестр, талановитий діріжер, роскішна обстанова, численний склад артистів, всі першорядні таланти українські—все те злилося в цій труппі. Але цього було б ще мало. Навіть в такім роскішнім становищі український театр ніколи-б не звернув на себе загальної уваги, не зажив-би такої слави, коли-б на чолі його не став чоловік інтеллігентний і талановитий, чоловік широкого погляду—і це головне.

Що українській театр зачаровував українську публику, в тім не було нічого дивного. Про це писано так багато, що нема на що й наводити тут не раз вже сказаних речей. Але не довго довелося йому тішити рідний край. Незабаром генерал-губернатор Дрентельн заборонив українським труппам і наїзджати в південно-західний край. Одним помахом пера одірвано було в української трупши такий великий шматок территорії... найріднішої... У Київщину, Полтавщину, Чернигівщину, Поділля й Волинь не мав права вступати український театр. Як міг він жити? Однині йому доводилося грати сливе тільки в Россії. Незнайома мова, незнайомі тіпи, чуже зовсім життя... чим було йому привабити російську публику? Яке живе, зрозуміле й чужому людові слово міг сказати російській публиці українській театр? Очевидячки

він мав загинути голодною смертю; на це мабуть і рахувала адміністрація, забороняючи йому вертатись у рідні краї.

Але й тут не справдились заміри.

Український театр справив нечуванний поспіх в Росії, та зажив там чи не більшої слави, як в рідній стороні. Одного разу, наприклад, у Москві зьіхалися одночасно дві украінські трупи—Старицького й Кропівницького, і одна й друга робила повні збори, а в російських театрах порожніли зали. Наведемо, наприклад, цифри зборів, які зробила трупа Кропівницького в Петербурзі (на жаль про збори других трупп ми не можемо дати фактичних відомостів, хоча скажемо по памьяті, що труппа Старицького справила теж величезний матеріальний поспіх і в Петербурзі, і в Москві). Суворін у своїй книжці «Хохли и хохлушки», подає нам такі ціфри. За 67 спектаклів з 12-го листопада 1887 року труппа Кропівницького зробила в Петербурзі 87,000 карб. збора, цеб то по 1298 карб з копійками за кожний спектакль.

Безперечно, високі таланти наших старших артистів в значній мірі причинилися до того, але самих лише талантів було мало. Звичайно, наши таланти старшого покоління артистів—це самородки, які рідко коли трапляються разом в такому числі, але й російська сцена мала свої таланти; російська публика бачила першорядні таланти всіх европейських сцен. Особливо виявилася ця чарівна сила украінського театра, коли Старицького залишив Кропівницький, коли Старицький лишився з самими другорядними артистами.

Які ж чари наддано було украінському театрові? Чим жила й зростала на силах украінська труппа і без коріфеїв, і без права грати в рідній стороні?

Щоб винестись човном в широке море, треба було поставити на прапорі *нове слово*, загально зрозуміле всім. Раніще ми вже згадували, що аж у 1876 році ще украінська драма стала була на певний шлях, але уряд задавив її одразу. Сливе теж саме було і тепер. Дозволивши украінські спектаклі, уряд зовсім не мав на меті дати можливість украінському

театрові зрівнятися хоч з російським. Сувора театральна цензура хижо пантрувала українського репертуара, не даючи йому можливости піднестися хоч на крок один над типом старих українських пьєс. Дозволені вже до вистави «Глитай», та «Доки сонце зійде» знов були заборонені, аж на 7 років. Дозволена до друку драма Старицького «Не судилось» — заборонена була до вистави на сцені і тільки аж у 1886 році побачила світа,—але про це далі. Коротко кажучи, сказати «нове слово» *змістом* самих драматичних творів було цілком неможливо, але для того щоб український театр жив поруч з театрами других народів, треба було наддати йому загально-людський інтерес.

Його й було йому наддано найголовнійше тим, що українська сцена давала правдиве, реальне життя.

Я памьятаю, як писали критіки московські про українські вистави: «положительно, когда у нихъ подымается занавѣсъ, со сцены несется запахъ свѣже-испеченнаго ржаного хлѣба». Так вражав глядачів художній реалізм обстанови. Москва і Петербург, призвичаенні вже до найкращих театральних вистав, зачаровані були українським театром. Життя било з нього живим джерелом. Воно визначалося і в талановитій грі артистів, і в пьєсах, які виконували вони, і взагалі у всім тим, що звется словом «постановка».

Критіки тогочасні російські самі кажуть нам про те, що найбільше чарувало їх в українському театрі. Наведемо тільки рецензії двох столичніх часописів—«Русскихъ Вѣдомостей» та «Нового Времени». «Новое Время» наводимо спеціально через те, що вже ніхто не зможе закинути йому про якусь прихильність до всього українського, та ще й через те, що сам Суворін, як не як, а знаеться гаразд на театрі.

«Спектакли малорусской трупы г. Старицкаго, объ открытіи которыхъ въ театрѣ Парадизъ мы говорили въ свое время, съ каждымъ днемъ привлекаютъ къ себѣ симпатіи всей публики, — пише рецензент Р. В. Репертуаръ состоитъ исключительно изъ пьесъ народнаго характера, переполненныхъ задушевными малороссійскими пѣснями. Прекрасно срепетованныя, заботливо постав-

ленныя и характерно безъ всякой шаржировки исполняемыя пьесы производятъ на зрителей очень хорошее впечатлѣніе». [1]) Ми навмисно наводимо тільки рецензії «Р. Вѣдомостей», часописі серьозної, яка ставить найвищі вимоги, що до театральних вистав; решта часописів московських була просто в захваті од українського театра. З найбільшим пафосом писав про український театр Суворін. З його рецензій найвиднїще, чим саме тішив Петербург український театр. «Кропивницкій не только безподобный актеръ, но и такой-же безподобный режиссеръ, пише Суворін; его рука видна въ постановкѣ всякой пьесы, въ малѣйшей детали и въ общей картинѣ ея. Его маленькій оркестръ повинуется ему такъ-же, какъ большой Направнику. Все на своемъ мѣстѣ и все во-время. Посмотрите въ Назарѣ Стодолѣ, какъ хорошо поставлены Вечерницы, особенно женская половина. Какъ хорошо и красиво располагаются дѣвушки около кобзаря». Старий театрал в захваті од мізансцен української труппи. «И въ подробностяхъ, и въ общей картинѣ какая эстетическая мѣрка, не допускающая ничего рѣзкаго, грубаго. Въ русскихъ бытовыхъ пьесахъ мы сплошь и рядомъ натакиваемся на эту грубость, требуемую реализмомъ. Г.г. актерамъ и въ голову не приходило освѣщать русскій типъ тѣмъ ореоломъ поэтической правды, которая одна только имѣетъ право на существованіе на сценѣ и которая ярко выступаетъ въ лучшихъ и наиболѣе характерныхъ русскихъ пѣсняхъ... а затѣмъ началась та фотографія неразборчивая и грубая, которая перешла на русскую сцену и начала на ней господствовать. Эта фотографія и отвратила русскую публику отъ бытовыхъ русскихъ пьесъ». [2]) Суворів радить російським труппам, які виставляють народні пьеси, «руководиться строгой мѣркой художественной правды и тою любовью къ народу, образецъ которой представляетъ малороссійская труппа». «Малороссійскія пьесы потому и смотрятся съ большимъ удовольствіемъ и возбуждають необыкновенно ясное настроеніе

---

[1]) «Р. Вѣд.», 1886 г. № 350.

[2]) «Хохлы и хохлушки».

въ публикѣ, что эта поэтическая и юмористическая струя въ нихъ соблюдены съ большимъ уваженіемъ къ малороссійскому типу»[1]).

«Пріймите это все во вниманіе и вы поймете, почему публика ломится въ малороссійскіе спектакли, гдѣ ничто не оскорбляетъ ни слуха, ни зрѣнія, ни чувства изящнаго, гдѣ тенденція, ставшая прописью, не рѣжетъ глазъ, гдѣ необыкновенно стройное исполненіе и гдѣ такіе большіе таланты, какъ г. Кропивницкій и г-жа Заньковецкая» [2]). «Вся тайна очарованія малороссійскихъ талантовъ въ томъ,—писав другий знавець сцени, Мордовцев,—что они живутъ на сценѣ своей жизнью, раскрываютъ передъ зрителями духовныя богатства своей родины».

Додамо од себе, що все це писалося про українську труппу Кропівницького в ті часи, коли він вже покинув Старицького, а наведена вище рецензія з «Рус. Вѣд.» писана про ту труппу Старицького, що вже лишилася без коріфеїв, лише з другорядними силами. Щоб же то було з Петербургом та Москвою, як-би вони побачили труппу М. П. Старицького 1883 року у всій славі своїй!

Але, як відомо, велика труппа М. П. Старицького істнувала лише до 1885 року. У 1885 році відділився від неї М. Л. Кропівницький з кращими артистичними силами і склав свою власну труппу. Як цілком правдиво завважує автор «Коріфеїв української сцени», «поділ такої чудово зложенної труппи не міг мати недобрих скутків За часъ зьєднанного істнування труппи цілковито виробилась театральна українська школа з відомими артистичними вимогами й звичаями. На чолі обох трупп стали коріфеї колишньої чудової труппи; вони то й переховали й поширили художні традіції української театральної штуки [3])

Велика планета розбилася, але блескучі астероіди полетіли по її орбиті, вони заховали «законы вращенія» планети, що дала їм життя.

---

[1]) «Хохлы и Хохлушки».

[2]) «Н. В.» 9-го декабря 1886 г.

[3]) К. У. С. 20—21.

Дякуючи такому поділові артистичних сил, більша частина Росії змогла познайомитись з новим словом штуки українського театра. Конкуренція ж не давала українським труппам спочивати на лаврах і підтрімувала художно-артистичне виконання пьєс.

Українські астероїди полетіли геть по всіх сторонах Росії, збуджуючи приспане почуття українців, яких доля позакидала в чужу сторону. І куди б не заїздили трупи українські — чи то в Україну, чи то в Росію, чи в Польщу, чи на Кавказ, чи в прибалтійські краї,—скрізь приваблювали вони до себе сімпатії всієї публики. Російські актьори з заздрістю чатували за діяльністю українськх трупп і не раз силкувалися здіскредітувати український театр; не розуміли вони того, що український театр, приваблюючи рідну публику, приваблює й чужу публику тим, що несе з собою велике нове слово, що вкладає в штуку живе життя.

IV.

Вгорі ми зазначали вже, що в значній мірі поспіху українського театра спріяло славне гроно першорядних талантів, що одразу скрасило українську сцену. Такі самородні таланти бувають, звичайно, на сценах всіх народів, але рідко коли трапляється, щоб вони зьявилися одразу в такім числі: Кропівницький, Заньковецька, Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий та Затиркевич. Ця славна зграя скрилила силою свого натхнення український театр і піднесла його до художньої краси всесвітньої штуки. Це були таланти дійсні й інтеллігентні. З страшною силою темперамента вони єднали й високу інтеллігентність артистичну, що виявлялась в художньому реалізмі виконання народніх типів, в повазі до того народа, репрезентантами якого виступали вони. Особисто треба це сказати про О. К. Саксаганського; йому більш за всіх доводиться виступати в комічних ролях, і високошановний артист ніколи не дозволив собі ані жодної шаржировки. Кожний, бодай найкомічнійший тип в його інтерпре-

тації лишається живим, натуральним чоловіком, комізм його складається не з надзвичайних комічних рис, не з дурних, безглуздих слів, що так люблять додавати авторові традіціонні коміки, аби викликати дешевий регіт гальорки; комізм Саксаганського—високо-художний комізм: він виникає з сітуацій, у які влучає дійова особа і на які вона реагує своєю вдачею. А реагування це буває, звичайно, нелогичне, неодповідне потребі, і це викликає здоровий, розумний сміх. Саксаганський інстінктом таланта зрозумів те, до чого глибоким досліджуванням дійшов великий філософ Кант. Кант каже, що смішне—це есть напруженне чекання, що раптом кінчається нічим. Хто уважно приглядався до гри Саксаганського, той постерегав і може зараз нагадати собі, що ввесь еффект комізма Саксаганського складається саме з цих елементів. Проаналізуємо, наприклад, комізм Саксаганського в ролі Голохвастого. Голохвастий хоче зьясувати батькам Проні ріжницю між чоловіком «образованним» і чоловіком простим. Завважте, як він починає говорити: його тон, його напружене чоло, його рухи, слова... все це доводить глядачам, що він дійсне зьясує зараз цю ріжницю. Глядач чекає, глядач зацікавлений, ось-ось зараз таки і цей дурноверхий парікмахер скаже розумне слово. І парікмахер дійсне збирається його сказати—він тільки не знаходить відповідного виразa. Він ще більше борсається на креслі, руки його виробляють якісь комічні, ніби поясняючі рухи, брови ще більш насуплюються, ось-ось зараз скаже... Нерви глядачів напружені... Коли це раптом фізіономія Голохвастого одразу міняється; в очах майнув переляк, на вустах непевна всмішка. Їй же Богу він забув, що хтів казати... Але це єдина мить. Знов фізіономія його приймає той само важний самозадоволений вираз, і артист виголошує з певністю: «и тому подобное». Сердешні батьки Проні, аффрапіровані таким панським виразом, з почуттям схиляють голови, ніби вони й справді зрозуміли ріжницю між чоловіком образованним і людиною простою. На фізіономії Голохвастого самозадоволенна всмішка, він знайшов розумний вираз «и тому подобное», він зьясував ріжницю між «образованнымъ

и необразованнымъ» чоловіком, —він пишається і сам тішиться з свого розумного пояснення. Глядачи-ж, які з напруженням стежили за «потугами» парикмахера, що лагодився росповісти щось надзвичайно розумне, почувши нарешті це «и тому подобное», звичайно починають сміятись: їх напруженне чекання скінчилося раптом нічим.

Але Саксаганський володіє не тільки таїною комічного, він і творець типів. Його «Пеньонжка» в «Мартині Борулі», «Копач» у «Сто тисячах» і ціла низка його ролів — це галлерея малюнків великого майстра. І дивна річь, з того часу як Саксаганський не став грати «Пеньонжку», в його-ж власній труппі цілком викреслили з пьеси цю роль. Після Саксаганського ніхто не може грати її,—так багато власної творчости додає кожній ролі артист. Крім того, Саксаганський визначається і як артист драматичний; можно щиро дивуватись діапазону його таланта! Натура щедро наділила його всіми дарами, які потрібні артистові, і, що так рідко трапляється в життю людей талановитих, Саксаганський не задовольнився тільки своїми природними данними: до таланта свого він додав ще силу свідомої, розумної праці. Він схоплює одразу ввесь цільний образ, тип, який дає йому роль, і разом з тим продумує її до найменчих дрібниць.

В межи нашої росправи не ввіходить характеристика талантів наших коріфеїв; ми тут зняли мову про таланти наших артистів лише на те, аби сконстатувати факт, що в значній мірі поспіху українського театра сприяли рідні таланти, які одразу зьявилися на ній. Про наших славетних артистів писалися вже цілі спеціальні росправи. Але знявши за це мову, не можно не сказати бодай двох слів за И. К. Карпенка-Карого. Слава драматурга Тобілевича затемрила славу Карого-артиста. А артист Карий — *був* першорядний артист![1]) Це був артист знавців театральної штуки, не артист юрби. Його талант не кидався в очі, но була тонка художня гра майстра-аристократа штуки. Як обробляв він кожен тип!

---

[1]) Коли писалася ця росправа, И. К. Карпенко-Карий був ще живий, а ось зараз мусимо вже ставити скрізь страшне слово *був*.

Якою тихою лагодою віяло од И. К. Карпенка-Карого, коли він уявляв на сцені тихих, старих дідків! Яку страшну силу, жорстокість і сухість виявляв той самий лагідний Карий в типах калиток, скаред, зажер! Його зеленкуваті очи аж прискали, аж палали, як у раздражненного кота. Карий—Барабаш. Ситий, пьяний ласун, що розманіжився вже самою гадкою про варшавянок та про їх «цяло біле»; посоловілі очи, пьяна всмішка і лиса голова, яка коливаеться на плечах мов здоровий гарбуз... і щож? Все це справляе якесь надзвичайно добродушне вражіння.

Скрізь рука майстра, майстра-знавця.

До цих першорядних артистів треба прилучити і группу артистів «менчих богатирів». Це були артистка Боярська, що довчасу вкоротила свій вік,—не маючи грації темперамента та надзвичайного голоса Заньковецької, вона все таки була сильною драматичною артисткою і зажила великої слави і по Росії, і на Вкраіні. Максимович,—теж вмер дочасно, — одразу звернув на себе загальну увагу своею талановитою грою. Касіненко, — артист багатих природних данних, але чоловік мало інтеллігентний, через що й перевів потім на ніщо свій талант. Верина — талановита, тонка й розумна артистка, що до найменчих деталів продумувала свої ролі. Грицай, Пономаренко, Кохановская, Мова і нарешті—Манько. Про молодших артистів, що й тепер грають на сцені, як от д-ка Ліницька та другі, ми тут не згадуемо, наводимо тільки тих, що почали свою діяльність разом з «старшими богатырями» і разом з ними підтрімували той чудовий ансамбль украінського театра, що так дивував всіх. Всі ті артисти, ймення яких ми навели вгорі, хоча й одріжнялися між собою силою свого таланта, але мали одну загальну рису: вони перенялися ідеею, що освітила той театр; в свое виконання вони поклали принціп нового украінського театра: велику повагу до менчого, пригніченного брата, життя якого вони виявляли на сцені. (Виключку треба зробити тільки для д. Касіненка. Цей вельми талановитий артист, через особисті причини, втратив згодом художній такт, почав недбало відноситись до своїх ролів, шаржувати, перевівся ні на що і нарешті зник десь зовсім).

Але артист драматичний, якого б таланта він не мав, не здатен без драматурга нічого зробити,—він втіляє чужі думки. Йому для виконання потрібний добре скомпанований матеріал.

Ми вже згадували вище за те, що сказати нового слова змістом своїх творів український театр не міг. Але, не вважаючи на той обмеженний, примусом скаліченний репертуар, публика сунула лавами в український театр.

Щоб зрозуміти це, треба стати на історичній штанд-пункт, треба уявити собі, в якім становищі був на той час театр російський. То було панування темних, страшних 80-тих років, панування гвалта, горілки, вінта, оперетки і нудьги. Безпорадної, нерозважної нудьги. Гвалт та покора, пітьма й безнадія; у лещета здушені думки... дрібненькі люде, приголомшені почуття — і над всім нудьга та «пошлість», що засмоктували мов рідке багно все тепле, все живе. То було страшне панування російського життя, яке напотім так майстерно змалював в своїх творах Чехов. Театр одповідав життю,—він ріс в тих самих умовинах. Золоті часи російської сцени вже були минулі. «Развѣ на русской сценѣ со времени Островскаго и А. Толстого появляются сколько нибудь сильныя и замѣчательныя бытовыя комедіи или историческія драмы, способныя оказать воспитательное вліяніе на публику, порождая и питая здоровые вкусы въ обществѣ, знакомя молодежь съ радостями и горестями, съ завѣтными думами и чувствами нашей кормилицы, трудящейся народной массы?» [1]),—писав один з інтеллігентнійших російських рецензентів. «Помимо двухъ-трехъ дѣйствительно способныхъ авторовъ, развѣ не царитъ тамъ безнадежная тишь да гладь, хоть шаромъ покати? Если преподносятъ свое непереведенное и непередѣланное, зрителю остается умереть отъ скуки, созерцая десятки отчаянно бездарныхъ новинокъ и на казенныхъ сценахъ, и въ частныхъ театрахъ обѣихъ столицъ да провинцій».

---

[1]) Ж. и Иск. 1899 № 335.

Не було життя, не було й театра. Переглядаючи тепер ті пожовклі листи часописів тогочасних, свідків минулого життя, дивуєшься, як жили люде в ті часи?

Чим було дихати? Чим жити? А треба-ж жити і тішитись життям. «Человѣкъ созданъ для счастья, какъ птица для полета»,— каже Короленко. І жили, забивали собі памороки, аби не думати, не розуміти того, що діється навкруги.

Запанувала оперетка.

«Да, смѣяться во чтобы то ни стало, ибо это единственный исходъ изъ окружающей насъ скуки и грязи», пише якийсь невідомий рецензент „Зари", —«а потому на зло вашимъ градоправителямъ — посѣщайте оперетку! Тамъ встрѣчаются конечно и фривольныя шутки, но что-же дѣлать, когда всякая другая шутка едва-ли была-бы возможна въ настоящее время!»

Де дівся автор цих гірких слів? Хто він такий? Чи побачив він кращі часи? Серце, з якого вирвався цей гіркий сміх, мабуть вже давно заспокоїлося па віки, заніміло й для сміху, для сліз, та жалів, але той біль, з яким вирвалися ці слова з знеможенного серця, бренить ще й досі в них. Сміятись, сміятись, хоч з безсоромного паскудства, аби не думати! Аби позбутись хоч на мить давучої, безпорадної нудьги!..

Було життя!..

І рантом середь цієї безбарвної, холодної пітьми—яскравий промінь сонця, український театр! Свіже життя, могучі почуття, сила, приборкана до часу, але стихійна сила, що тільки чекає гасла! Життя народне, сильне й чисте, бодай і окраяне цензурою, забалакало до всіх всім зрозумілою мовою.

Три грунтовних почуття керують людськістю під всіма «широтами» і у всіх «долготахъ»: голод, кохання, та пекуча нудьга за безкраїм, до якого рветься окраянна людська душа. Для творчости в ті часи лишалася лише сфера серця; всі ті почуття що виникають з кохання, мали право розробляти українські драматурги, але тільки кохання серед селян, крий Боже не серед інтеллігентів: чоловік в сюртуці не мав права балакати по українськи. Можно було малювати ще зразки сучасного побуту

селян, сперaючись більше на этнографію. Туга души за безкраїм, поривання обмеженного до безкрайого,—звичайно трудно було знайти серед сучасного побуту селян.

На такім обмеженнім полі мусіли товктися украінські драматурги, товклися й витолочували свою ниву, а все таки не кидали пера з рук. Театрові треба було жити, а для цього треба було постачати нових пьєс. І, не вважаючи на одноманітність сюжетів украінських драм,—вони давали матеріал для виконання артистам, публиці—матеріал для настрою й почуття.

Чому?

«Публика ломится въ малороссійскіе спектакли,—писав Суворін,—гдѣ ничто не оскорбляеть ни слуха, ни зрѣнія, ни чувства изящнаго, *гдѣ тенденція, ставшая прописью, не рѣжетъ глазъ*». Sapienti sat.

Теми були старі—твори талановиті.

Учений, публіціст, громадський діяч не мають тої сили слова, якою володіє талант. Їх слова навчають,—його слова палають і запалюють серця. Талановитий твір не знає часу і не боїться його; в нім захована могуча сила, що не вьяне од подиху часа і не тратить своєї краси. «Треба памьятати, каже Карьер, що не з особливостів людського життя, а з її вічного, безсмертного зміста, з того, що загальне всім часам і всім народам, виростає дійсний цвіт драматичної штуки. Головна річ шляхетність (благородство) души, сила духа й твердість волі, а вони зустріваються скрізь і в кожнім становищі ваблють до себе наши серця» [1]).

Далеко вже одійшли ми од грецького життя, але й зараз поривае нас величня постать Антігони, яка з власної волі пішла на смерть через те, що поважала святиню й божественне право по над владу людську.

З примусу цензури украінська драматургія не одбивала всіх течій сучасного життя,—то правда; вона розробляла лише ті вічно живучі сюжети, що не залежать од «времени и про-

---

[1]) Драмат. поэзія, 12.

странствъ». Таланти надихнули нову силу старим словам і зробили їх близькими й зрозумілими всім людям взагалі. Але, звичайно, чоловік є син свого часу. Крім проблем вічних, незалежних од часу й обставин, він шукає в літературі одповіді на питання момента, на питання сучасного життя, з його кривдою і ґвалтом, що часами примушують забувати й одвічні проблеми людського духа. Розуміли це гаразд і діячи нашого театра. Та перед ними лежала сувора ділемма: або скласти зброю й зламати перо, або поки що підлягти вимогам адміністрації й цензури, а тим часом пробивати шляхи, випростовувати крила, готувати нащадкам кращу путь.

Вони вибрали друге, і пішли на тернистий шлях.

Як татаре примушували Даніїла Галицького власною своєю рукою руйнувати всі ті фортеці й твердині, що він побудував, аби боронити від них свій рідний край,—так примушувала цензура російська українських драматургів калічити, нівечити свої твори, переробляти їх по кілька разів; своєю власною рукою вививати кожне живе слово, гасити полумя живого почуття.

Багато єсть зневаг у світі, та одна з найтяжчих та, що чинить ґвалт над поетом, примушуючи його свідомо нівечити свій твір. Тяжкий ґвалт, що давить в серці слово живе.

Гостра мука невиспіванного слова! Як дикий борвій лютує в скелях, шукаючи собі простору і вільного шляху, так бьется в серці поета невиспівана пісня, бьется і нищить по волі життя.

Тяжко було жити, од роспачи можно було зламати на віки перо. Але що то в світі надія! До останньої хвилини не покидає вона чоловіка. І жили, і сподівались, і працювали.

Український театр жив і набував слави, не вважаючи на всі злі обставини, через те, що на чолі його стали талановиті письменники, які і в російській літературі не сіли б при кінці стола. Таланти драматурги, таланти артисти, інтеллігентне художне відношення до справи і дійсний патріотизм—ось ті фактори, що зміцнили на той час український театр і піднесли його на таку височінь, якої йому чи й зазнати коли. Довгий час був він єдиним національним прапором, що маяв над поневоленною на-

цією. Це розуміли кращі репрезентанти його: вони боронили свій рідний прапор, як вміли, і незаплямленним донесли його до наших днів.

V

Невже усі сердешні наши муки
Не надихнуть бодай хороших снів,
І над сльозами страдників-дідів
Ще насміються знівечені внуки?, —

писав з сердечним болем поет восьмидесятих років.

Насміялись.

З приводу двадцятипятиліття українського театру надруковано чи мало росправ про театр.

Наш час—час революційний. Революційний настрій рветься у всі зьявиська життя та штуки, руйнує старі підвалини, будує нові. Але поруч з широкою течією, що несе з собою всю силу річки, розбігаються завжде в боки й маненькі течії; вони утворюють затоки й ботота й каламутять саму річку. Поруч з широким рухом людського духу розростається й каррікатура на той самий рух. Люде, що вважають себе наслідувачами тої ж самої ідеї, самі утрирують і діскредитують її. В літературі росплодилося багато тих дослідувачів, які вже не журяться тим жалем, що стискав шляхетну душу колишнього історіографа українського Самуїла Величка, коли він не міг «домацатися совершенного о всем відѣнія і правди». Що там журитися ще «правдою!» Аби втворити голосну «переоцѣнку цѣнностей». Переоцѣнка цѣнностей «per se», де треба, де й не треба—ось в чім річь

Ми спинимось на одній невеличкій передмові, яку додано до переклада Пахаревського «Євреїв» Чірікова. Вона носить голосну назву «Уваги до завдання українського театра». Не за ради полеміки спиняемось ми на ній, а тільки через те, що вона дає нам добру нагоду розглянути питання, чи й дійсно «батьки» українського театру спинилися на тім status quo, який втворила

їм з початку адміністрація і цензура, і нічим не причинилися до поліпшення його долі?

Обвинувачення гострі.

«Так вона плаче, ця прехороша красуня Мельпомена»,—починає свої обвинувачення автор:—плаче роспачливими сльозами горя й великого обурення, бо її храм, храм краси і чистоти *геть чисто закидано літературним сміттям* [1]), бо її жерці не виконують тієї творчої ролі, яку-б мусили виконувати, *коли-б хоч трохи розуміли завдання справжньої штуки* і свою високу місію, бо українські драматурги не стоять на сторожі розвитку рідного театру і замість артистичної живої і живучої страви, годують публіку *літературною січкою, макулатурою»* (3—4).

А походить це ось з чого.

a) Великі моменти з історичної минувшости вкраінського народу, повної драматичних епізодів, елементи соціальної боротьби, боротьби классів, ще більш героїчні й могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом і своїм драматизмом, не надто тішились увагою наших драматургів, не були для них тим джерелом животворним, відкіля вони і сами-б пили, та й других напували.

b) Боротьба цих (народніх) масс проти соціальних кривд, проти політичного утиску *була чужою* для загально-признаних авторітетів вкраінської драми (5).

c) Нотаблі вкраінської драми не навчили нас іти назустріч новому життю. Чи *змалювали вони нам в артистичних образах героїзм і величню красу і чари могутнеї тієї боротьби, чи навчили вони нас любити її,* чи збуджували, чи закликали до неї, чи казали нам умірати, тисячу разів падать в ній, але знову і знову підніматись і йти далі все вперед і вперед назустріч вільному сонцю нового життя? (6)

d) Українські драматурги *ввесь час* плекали або етнографізм, *впадаючи на кожному кроці в шаржировку народніх* ти-

[1]) Курсів скрізь наш.

пів», або в ліпшому разі малювали нам сіру, одноманітну, як небо в осени, прозу життя, вбійчу і притупляючу буденщину її (11).

e) Навіть революційний вітер, що хуртовиною пронісся по нашій землі, не здвигнув їх з тієї мертвої точки, на якій вони впродовж цілих десятиліттів спочивали, не виніс їх з болотяних затонів буденщини на широкі простори розколисанного народнього життя; *на руйнуючий все старе і спорохніле процес революції наши драматурги не реагували* (11).

g) Ні *один із поривів масового гніву не знайшов відгомону в драматичній літературі нашій* і не був повернений назад народнім массам в формі артистично-оброблених моментів боротьби, або палкого слова, яке-б будило мертвих (12).

«Проти такого засуду,—додає автор трактата,—можуть зараз же піднятися нарікання, що мовляв на перешкоді в розвитку драми вкраінської стояли і стоять тяжкі цензурні перепони. Але як і під ледяною кригою річки не перестає текти водяна течія, так і в підцензурному ярмі, яке-б воно тяжке не було, завше можно відчути дух і настрій письменника, його ідейні сімпатії і цілий комплекс його «святая святих».

— Ось ваш акт обвинувачення, «батьки» українського театра! Справдовуйтесь мертві та живі!

Отже, чи справді українські драматурги відносилися цілком інертно до справи? Чи не боролися вони проти цензури й адміністрації?

Почнем ab ovo.

Заборона 1876 року захопила діячів українського театра на самій гарячій роботі і разом припинила її. Але не вважаючи на те, що цей указ просто одбирав останню надію, та партія, яку адміністрація охрестила назвиськом «украинофиловъ», не згорнула рук.

Малюючи сучасне становище, поет 80-тих років пише,

Погинеш, пловче, в боротьбі!
Куди й боротися тобі

З цією силою сліпою:
Не одного борця вона
Уже поринула до дна!
Під заверюху та негоду
Серед буяння в світі зла,
Чи не піти і нам в господу,
Чи не зложити й нам весла?
Замкнути серце потай миру
Й наладнувати в себе ліру
Для власних мук, для власних сліз,
Для потайних лише погріз!

Спокушаюча на той час перспектіва! Але поет з огидою одкидає таку пораду і скрикує, повний гніву: «ні, тричі ні! хай краще струни порве мій стогін навісний».

Співай, ридай,—говорить поет,—
І будь готовий
Замість лаврового, терновий
Вінець узяти на чоло!
Нехай тебе роздавить зло...
Але що смерть? хвилинна страта,
А далі — слава голосна
Той умирати певно зна,
Хто зна любити свого брата
І за таку лише любовь,
Співець, ти жити будеш знов!

Це настрій «украинофила». І час сказати безстороннє слово: партія украінців, або як охрестила їх адміністрація «украинофилов», не згорнула рук. Здавалося, чим би й боротись невеличкій партії інтеллігенції з сліпою силою мілліона штиків? Боролися словом та наукою. Де тільки була найменча нагода, волали до правди й справедливости, ясували ненормальне становище, яке утворив новий закон. Настирливо писали росправи наукові й публіцистичні і в чужих органах і засновували свої. «Товкли»,

памьятаючи евангельске слово, і, — дивна річ, — отверзлося їм, бодай і почасти. Звичайно, і в такій культурній боротьбі можно було виявити більше енергії, та і «жатва убо многа, дѣлателей же мало», і ми досі молимося Господину жатви «да низведетъ дѣлателей на ниву свою».

Живий жаль стискае серце, коли стежиш тепер по пожовклих часописях за минулим життям! З яким зусиллям добували найменчий крок! Скільки заходів треба було вжити, аби вигвалтувати дозвола одправити хоч панихиду по Шевченкові. Який тріумф справляе видертий всіма правдами й неправдами дозвіл на виставу Москаля-чарівника, або хор, що прилюдно проспівае під орудою М. Лисенка кілько українських пісень! А як то вже треба було походити коло пана цензора, щоб українська книжка побачила світа. А вони таки виходили на світ Божий, не вважаючи і на суворий указ...

Тепер, мабуть, не один здвигне з презирством плечима, оглядаючи цю минулу діяльність: чи варто було, мовляв, теряти на такі дрібниці час та життя?

В цій росправі не місце сперечатись проти такої постанови питання; зазначимо тільки, що така діяльність українців зробила вплив на адміністрацію і дала їм деякі культурні здобутки, і між них *дозвіл на українські спектаклі.* Доказ цьому маемо в оголошенних нині, потайних докладах ген.-губернатора київського та харьківського, Черткова і князя Дондукова-Корсакова.

У 1880 році приїздив у Київ з Петербурга на ревізію сенатор Половцев. Київські українці — „украинофилы"—зараз же скористувалися з такої нагоди, склали депутацію до сенатора, яка зьясувала йому становище краю і переконала його в ненормальности обставин, що втворив указ 1876 року. Як відомо, Половцев висловився за волю українського слова й українського театра [1]). У 1881 році київській, подольській та волинській ген.-губ. М. І. Чертков подае записку до міністра внутришніх

---

1) К. У. С. 16.

справ. Одночасно з цією запискою подає записку до міністра внутришніх справ і тимчасовий харківській генерал-губернатор кн. Дондуков-Корсаков. Обидві записки виникли під настирливим впливом діяльности „украинофиловъ", і ті здобутки, до яких привели записки обох ген.-губернаторів, по чистій правді, належать їм.

Записка Черткова виникла з приводу прошенія М. В. Лисенка. „12-го января 1881 года кандидатъ университета св. Владиміра, артистъ Лейпцигской консерваторіи Николай Лисенко въ поданомъ мнѣ прошеніи объяснилъ,—починає свою записку Чертков, і пише далі:—не встрѣчая съ своей стороны препятствій къ разрѣшенію выпуска въ продажу сборника пѣсенъ Лисенко, я, пользуясь настоящимъ случаемъ, признаю умѣстнымъ войти вообще въ оцѣнку цѣлесообразности распоряженія 1876 г., положившаго запретъ на всѣ роды произведеній на малороссійскомъ нарѣчіи, кромѣ произведеній изящной словесности". [1])

„Оцѣнка" ген.-губернатора доводить його до такої думки, що він висловлюється проти заборони „на малороссійскомъ нарѣчіи сценическихъ представленій и музыки". І завважає: „по моему мнѣнію литературныя и музыкальныя произведенія на малорусскомъ нарѣчіи слѣдовало бы поставить въ одинаковыя цензурныя условія съ произведеніями на обще-русскомъ языкѣ". На цю записку дадено було резолюцію „заслуживаетъ особаго вниманія и подлежитъ безотлагательному разсмотрѣнію и докладу по соображенію съ мѣрою 1876 и порядками, въ которыхъ она была принята".

Прошеніе д. Лисенка стало губернаторові приводом, нагодою написати записку про можливість скасування указа 1876 р. Цього мало: саму думку про неодмінно потрібне скасування цього закона натхнули губернаторам «украинофилы»,—про це цілком ясно говорить кн. Дондуков-Корсаков.

«Въ числѣ вопросовъ, *обсуждаемыхъ нынѣ печатью* [2]) и частію естественно возникшихъ изъ требованій жизни, частью

---

[1]) Украіна, том II. 250—251.

[2]) Курсів скрізь наш.

искусственно возбужденныхъ прессою съ различными цѣлями, обращаетъ на себя особенное вниманіе вопросъ о признаніи правъ малорусскаго народа въ губерніяхъ, населенныхъ малорусскою народностію». Кн. Дондуков-Корсаков, не вважаючи на всі хитромудрі заходи, гаразд добачає, куди саме гнуть «украинофилы». «Если авторы однихъ статей, предыдущая дѣятельность которыхъ заставляетъ предполагать въ нихъ полную сознательность и знакомство съ предметомъ, очевидно *не рѣшаются досказать многаго*, что ясно обнаружилось бы при откровенномъ изложеніи и изобличило бы ихъ въ стремленіяхъ несимпатичныхъ даже для большинства ихъ единомышленниковъ, то другіе, безсознательно вторящіе первымъ, являются отголоскомъ того особаго сантиментально-доктринерскаго либерализма, который составляетъ характеристическую черту русской столичной прессы. Первые изъ этихъ авторовъ несомнѣнно знаютъ, чего хотятъ и куда идутъ.[1] „*Желанія партій*, пише далі князь, *выражаемыя открыто въ печати, петиціяхъ и заявленіяхъ земствъ*, восходятъ пока лишь до требованія ввести преподаваніе на малороссійскомъ языкѣ въ начальной школѣ. Другія пожеланія касаются дозволенія издавать въ Россіи труды и сочиненія всякаго рода на малороссійскомъ, языкѣ, допущенія мѣстнаго нарѣчія въ церковномъ поученіи, а также снятіе запрета съ сценическихъ представленій и исполненій музыкальныхъ пьесъ»[2],

Що до рідноі мови в школі, то «украинофиламъ» не поталанило напутити губернаторів, але що до сцени і почасти до літератури, вони таки дали відомі здобутки.

Князь рішучо одкидає: «запрещеніе сценическихъ представленій, исполненія музыкальныхъ пьесъ, печатанія текстовъ пѣсенъ къ нотамъ и т. д. Слѣдующимъ шагомъ должна быть отмѣна ограниченія въ изданіи книгъ и сочиненій и т. д.»

«Требованія» ці виставлялися, по виразу князя, «враждебною единству Россіи партіею». «Гг. Антоновичъ, Драгомановъ,

[1]) Украіна том II, 254.
[2]) Ibidem 258.

Чубинскій, Старицкій, Лисенко и Ильяшенко (певно це Лука Ільницький)—являются главными теоретическими и практическими дѣятелями въ этомъ направленіи». [1])

Серед цих фамілій бачимо двох, яких українська література прилічує до коріфеїв української сцени,—д. Лисенка та Старицького. Таким робом бачимо, що й партія «украинофиловъ» і ті коріфеї української сцени, що належали до неї, не покладали рук. Наслідком всіх цих заходів було те, що «Начальникъ главнаго управленія по дѣламъ печати» зробив доклад міністру внутрішніх справ, у якому висловлював таку думку, що «представлялось бы полезнымъ разрѣшить изданіе на этомъ нарѣчіи другихъ оригинальныхъ произведеній и переводовъ подъ тѣмъ условіемъ, если въ изложеніи не будетъ ни новопридуманного правописанія украинофильской агитаціи, и если *внутреннее направленіе или духъ* не отзывается тенденціями украинофильской партіи. Подъ этимъ условіемъ можетъ быть дозволено также исполненіе сценическихъ представленій и изданіе музыкальныхъ пьесъ съ малороссійскимъ текстомъ. [2])

На решті 8-го октября 1881 року Височайше затвержено було доклад міністра внутрішніх справ, у якому висловлено було між иншим: «2) Пунктъ третій разъяснить въ томъ смыслѣ, что драматическія пьесы, сцены и куплеты на малорусскомъ нарѣчіи, дозволенныя къ представленію въ прежнее время драматическою цензурою и могущія вновь быть дозволенными главнымъ управленіемъ по дѣламъ печати, могутъ быть исполняемы на сценѣ, съ особаго однако каждый разъ разрѣшенія генералъ-губернаторовъ, а въ мѣстностяхъ, не подчиненныхъ генералъ-губернаторамъ, съ разрѣшенія губернаторовъ и, 3) совершенно воспретить устроство спеціально малорусскаго театра и формированія труппъ для исполненія пьесъ и сценъ исключительно на малорусскомъ нарѣчіи». [3])

---

[1]) ibid. 255.
[2]) ibid. 265.
[3]) ibid. 267—268.

Затвержено було доклад міністра на підставі вище згаданних записок ген.-губернаторів харьківського та киïвського, а також «заявленія со стороны многихъ губернаторовъ и частныхъ лицъ». На жаль ми не знаемо текста записок других «губернаторовъ и частныхъ лицъ», а може б вони виявили нам фаміліï і инших діячів украінського театра, які причинилися до скасування заборони 1876 року. Спинимось поки що на тім, докази чого маемо у вище наведенних «запискахъ». Таким робом бачимо, що заходами «украинофиловъ», а між них і двох видатних діячів украінськоï сцени—здобуто дозвіл на украінський театр.

Театр той, як видно, дозволено було в самих обмеженних рямах, і ось тепер перед нами друге питання: чи спинилися діячи украінського театра на тім status quo, який встановив ïм новий закон. Чи боролися вони проти адміністраціи й цензури, як і яким чином?

Це питання треба поділити на дві частини: боротьба, чи то заходи окремих осіб, що до своïх власних творів, та коллективні зусилля на принціпіальне поліпшення справи.

Властиво все це 25-ліття украінського театра—це есть настирлива, невпинна боротьба з цензурою за кожний крок вперед. Дозволено було в принціпі до вистави тільки такі пьеси, у яких «внутреннее содержаніе или духъ не отзывается тенденціями украинофильской партіи». А позаяк кожний з адміністраторів хтів довести, що в нього найтонший «нюхъ», то «духъ» цей пахтив ïм з кожного твора. З найбільшою пильністю приглядалися звичайно до того автора, імья якого Дондуков поставив між поводарів «враждебной единству Россіи партіи», — до М. П. Старицького.

Почнем і огляд боротьби діячів украінськоï сцени з його діяльности, як більш знайомоï нам.

Найпершу драму М. Старицького «Не так склалося як жадалося» надрюковано було в альманасі Рада у 1883 році, а дозволено ïï виставляти на сцені 3-го декабря 1886-го року. Впродовж трьох років посилав ïï д. Старицький до цензури під ріжними назвиськами, з усякими скорочуваннями та змінами,—цен-

зура не дозволяла. Та й як було дозволити, коли пьеса, і покалічена і перероблена, таки тхнула сепарастичним «духом»... Але есть на світі сила, якій кориться «весь родъ людской». До труппи д. Старицького вступив поганенькій актьор російський, але талановитий адміністратор, нині вже покійний М. Перлов. З цензурою завязалися теплійші відносини, і нарешті аж через три роки пьесу було дозволено... але у якому вигляді! Все, що було живійшого в пьесі, ласкаво викреслив цензор і між иншим головну сцену, у якій жид обдурює разом з паном селян. В тій пьесі, що йде зараз на театрі, од усієї цієї сцени лишилася тільки їдна фраза. Поміщик Лященко заспокоює свою жінку і каже: не турбуйтесь—гроші будуть; ми з Шльомою *вигадали гешефта*. В надрюкованій в «Раді» пьесі, бодай і скороченій, есть все таки ця сцена; вона показує, як відносився автор до селян і як до поміщиків, вона свідчить про його соціальні переконання, і коли-б крітік дійсне хтів познайомитись з «святая святих» авторів, він мусив би продивитись їх рукописи, первотвори, бо більш ніж наївно шукати «святая святих» в тіх творах, які перейшли крізь цензурне чорнило, як наївно було-б шукати і сліду гріха на душі, що видерлась з чистилища.

Кожен рукопис російського письменника, а найпаче письменника українського, в добрі старі часи підлягав «законамъ развитія насѣкомыхъ». Спочатку робак, далі заплутується в цензурне павутиння і лежить там довгий час лялечкою, нарешті вилітае легесеньким метеликом, без найменчого багажу, що лише літае високо над землею од квітки до квітки і тішиться соняшним промінням. Здивований автор дивиться і восклицае: «дивні діла Твої о, Господи!»... і не пізнае свого твору.

Жарти на бік. Коли-б молодий літератор, обвинувачення якого ми навели вище, мав дійсне бажання познайомитись з «духом і настроем письменника, з його ідейними сімпатіями і цілим комплексом його святая святих»,—він легко міг-би це зробити, порівнюючи пьеси, що виставляються на сцені, з тим, як вони надрюковані, і нарешті з рукописом, з первотвором. Таким робом, що до пьеси «Не так склалося, як жадалося» (si devant «Не судилось»), коли-б крітік був познайомився хоч тільки

з дрюкованим її екземпляром, він дознався-б більш-менш про соціальні переконання автора.

Теж саме можно сказати і про відому драму Богдан Хмельницький. Одіслано її до цензури першого разу у 1886 році, дозволено до дрюку лише у 1897 році, а до вистави на сцені тільки у 1898 році [1]). Дванадцять років поневірялася пьеса в цензурі! Скільки разів посилано її до цензури — того і не злічить! Прибиралися нові й нові назвиська, калічився текст. Не брало вже нічого. Сепаратистичний дух таки тхнув від пьеси,—правди нікуди діть.

Я намьятаю гаразд той невимовний, скажений гнів, що охоплював автора, коли він знов та й знов одержував свій твір перехрещений крівавим чорнилом з стереотипним підписом: «къ представленію не дозволена».

Намьятаю свій власний діалог з цензором з приводу цієї самої пьеси.

— Объясните, пожалуйста, въ чемъ дѣло? Если Вы имѣете что-нибудь противъ содержанія пьесы, авторъ готовъ измѣнить его, лишь-бы она увидѣла свѣтъ. Вѣдь по-русски есть же пьесы, написанныя на эту тему.

— Н-да,—одповідає з ухмілкою цензор:—пьеса пьесѣ рознь, но дѣло не только въ содержаніи, а въ языкѣ.

— Какъ въ языкѣ? Драматическія произведенія на малорусскомъ языкѣ разрѣшены къ представленію.

— Разрѣшены, да не всѣ-съ. Переведите пьесу на русскій языкъ, и тогда мы, пожалуй, разрѣшимъ ее.

— Но почему-же...? слова спинялися в горлі.

— Потому-съ, что русскаго языка народъ малорусскій не понимаетъ, а малорусскій понимаетъ,—вотъ-съ и нежелательно, чтобы народъ видѣлъ такія пьесы на доступномъ для его пониманія языкѣ. Просто?

---

[1]) Показчик Комарова 154.

Просто до цінізму. І вертайся до дому і бийся головою об мур, як бьються герої Андреєвського оповідання «Стѣна». На решті її дозволено було до дрюку аж у 1897 році, звичайно скорочену, оскільки було можливо. Останню дію в наметі перед Переяславською радою цілком викреслила цензура — всю без останку; вона лишилася тільки в рукопису. Знов через рік пьесу перегнано ще раз в цензурнім горнилі і на решті дозволено до сцени, але «съ непремѣннымъ условіемъ», щоб на прикінці драми виставлено було апофеоз—«Переяславська Рада». Це цікавий факт, як доказ того, що цензора не тільки дозволяли собі робити негативні вимоги, але вони вважали себе цілком уповажненними ставити й «положительныя требованія».

Знов таки і по цій пьесі критик, аби тільки схотів, може добачити «дух і настрій письменника і його святая святих».

Такі ж трансформації пережили і пьеси «Остання ніч», «Облога Буши» та й всі другі, які тільки дотикалися хоч в найменчім ступні такого питання, до якого можно було пристосувати «соціализмъ» та «сепаратизмъ».

«Оборону Буши» надрюковано було у 1899 році; посилано її до театральної цензури кілька разів, і верталася вона все з тим самим присудом; «къ представленію признана неудобной». Аж нарешті, тільки по констітуції, дозволено її до сцени у 1906 р. «Остання Ніч» перейшла ще більші трансформації. Взагалі, колиб критик схотів порівняти екземпляри пьес, дозволених до сцени, з екземплярами тих само пьес, дозволених до дрюку, з авторськими екземплярами і нарешті з суфльорськими екземплярами, що перейшли вже останню цензуру, цензуру самих артистів,—знамениті «купюровки»,—тоді-б тільки уявив він собі, як затемрюеться «святая святих автора» по всіх тих операціях!

Письменник, що збираеться писати про драматичну *літературу*, мусить познайомитись з дрюкованими творами авторів, а не обмежуватись лише тим, що бачить на сцені — це аксіома.

Коротко кажучи, цензура, очевидячки завзялася була знищити українську драматичну літературу, і знищити не аби як, не гвалтом,—а тихо й любо: примусити її вмерти, ніби своєю власною смертю: довести її до такого ступня, щоб вона вже не задовольняла і самих запеклих патріотів. Заборонювалися не тільки ті пьеси, в яких ніби тхнув уславленний «духъ», а просто й всі ті, в яких мріла хоч іскра талану. Напр., М. Старицькому впродовж багатьох років заборонювалися такі цілком безгрішні пьеси, як «Ой не ходи Грицю» та «Ніч під Івана Купала», а разом з тим Мирославському-Винникові дозволяли історичні пьеси з самими пекучими заголовками: «Гайдамаки»—историческія картины временъ Гайдамачества», «Козаче серце»—историческія картины, «Гетманци»—историческія картины временъ Запорожья і т. и. Очевидячки, ці «историческія картины» були цілком безпечні і «на доступномъ для понятія народа языкѣ».

Що було робити? А треба було постачати нових пьес. Вживали усяких засобів. Перш над усе М. Старицькій порозумівся з де-якими авторами-товаришами, Левіцьким та Мирним, — вони мали дозволені театральною цензурою пьеси. М. Старицький і переробив їх до сцени. Та все-ж цього було мало. Серед «безусловно дозволенныхъ къ представленію» пьес українських було чимало таких творів, яких ні в якому разі не можно було виставляти через їх літературну вартість. Про те вони мали один великий плюс: палітурка з маркою, з печаткою і з надписом: «къ представленію безусловно дозволена». Це був філософський камінь!

Памьятаю, була якась така пьеса, властиво такі не пьеса, а тільки дійсне палітурка, на якій значилося: «Васыль и Галя»—Драма въ V дѣйствіяхъ Бондаренка, безусловно разрѣшена къ представленію». Ой скільки пьес українських вратував той Бондаренко! Через нього мабуть і росповсюдились так в українській драматургії назвиська Васыль та Галя.

Звичайно, це не була боротьба в справжньому розумінню цього слова. Жарти, та жарти лихі...

Була собі така пьеса «Мазепа» — историческія картины въ 6 дѣйствіяхъ, текстъ отчасти заимствованъ изъ поэмы Пушкина «Полтавскій бой» (sic), сочиненіе артиста К. П. Мирославского-Винникова». Заголовок свідчить про освіченність автора. Даймо, що автор сумірно зазначає «текстъ отчасти позаимствованъ изъ поэмы Пушкина», але відомо, що в поемі Пушкіна Мазепу змальовано «злодѣемъ, Іудою бѣжавшимъ въ страхѣ». Хто бачив Мазепу на сцені у виконанні кращих трупп, той бачив, що Мазепу не було виставлено ні злодієм, ні Іудою в страхѣ... Так пробивалися струмочки думки й життя у весчасний український театр.

Єсть ще таке правило: потому, як пьеса вертається з цензури, автор не має вже права додати й жадного слова, але викреслити може скільки хоче. І з цього правила користувалися бідолашні українські драматурги. Серед драм М. Старицького єсть дві драми: «Юрко Довбиш» (перероблена з відомого романа Францоза: «За правду») та «З темряви» («Кривда й Правда»), орігінальна драма на 5 дій. Обидві ці пьеси малюють моменти соціальної боротьби пригніченних класів: перша—повстання гуцулів за землю під приводом Юрка Довбиша, а друга—боротьбу видатного селянського діяча Степана з глитаями села. Видима річ, що в ті часи таких пьєс ніяким робом не могла дозволити цензура; тут і надалось вище наведене «правило»: М. Старицький до текста своїх драм додав ще три мішки гречаної вовни і густо перемішав все, — вийшов славний твір! Хтоб глянув тільки на перші сторінки його, одразу був-би впевнився, що автор збожеволів. Тут йшла ніби й розумна розмова, але зразу вривалася, бо надходили несподівано хлопці й дівчата, починали співати й танцювати. Знов ішла попередня сцена, але її перебивали пьяні баби, що Бог його зна з чого заводили сварку; бабів розганяв дід і сідав ловити рибу трохи чи не серед степу; знов текст драми, і знов якийсь нікому невідомий дурень втручається в розмову і починає точить теревені; коротко кажучи, це була така мішанина, в якій ніяк не можно було домацатись змісту. Ми

боки рвали з сміху, слухаючи цю галіматью. А справу було вратовано. Цензору мабуть з пьятої сторінки обридло читать цей бред безумного, і він дозволив обидві пьєси до вистави. Тоді то й пішла друга робота: автор почав викреслювати все те, що було намішано в пьєсу, і нарешті з шкарлупин вилупився дійсний твір. Згадувати смішно, а вигадувати було гірко.

Всі ці засоби проти цензурних порогів відносяться ніби до «области спиритуалистическаго»; бували і другі... Часами справа залежала од якогось останнього цензурного урядника...

Басню эту можно-бы и болѣ пояснить...
Да чтобъ гусей не раздразнить.

З літературною діяльністю других ювілятів української драми ми не маємо такої інтимної знайомости, але, приглядаючись до неї близче, ми бачимо, що й вона підлягала тим самим законам трансформації. Іван Карпович Тобилевич належав теж до тих авторів, яких найпильніще пантрувала цензура. Скоро вступив був він до трупи М. П. Старицького, його заслали у Новочеркаск на три роки, а через три роки знов було продовжено термін його заслання ще на три роки. Визволився І. К. тільки у 1889 році, та аж по 1895 рік лишався ще під негласним надзором. Справа була політичня; разом з Карпенком-Карим заслано було Михалевича, Русова і других українців, через що мабуть цензура і приглядалась так до творів шановного автора. Не поталанило йому одразу. Перший твір Карпенка-Карого «Чабан» був заборонений аж до 1889 року. Кілька разів одсилав його він до цензури, і тільки у 1889 році дозволено його було вже в новій переробці під назвою «Бурлака». Друга пьєса Карпенка-Карого була «Не так пани як підпанки»,—вона пережила ще більші трансформації: до цензури їздила аж *шість раз*! Шість раз міняла імья: «Не так пани, як підпанки», «Перед світом», «Підпанки», «Сельска честь», «Що було, то мохом поросло», «Прислужники». Під назвою «Прислужники» і дозволено її до вистави аж у 1904 році. Сливе 20 років їздила

пьеса «изъ Воронежа въ Черниговъ и обратно». Автор мав силу переробляти свій твір, засилати прошенія в цензуру, допоминатися свого права і не втрачав надії! Третьою пьєсою Карого була «Безталанна». І цю пьєсу, драму кохання, не було дозволено авторові. Зпершу пьєса называлася «Хто винен?» Потім її перероблено й охрещено «Чарівницею». Цензура знов заборонила. Автор ще раз переробив її, назвав «Безталанною»—і тоді тільки дозволено її цензурою.

Якже то нівечилося „святая святих" автора за такими змінами! Тільки пильно приглядаючись до пьєс, можно собі уявити, яке силоміцне каліцтво робили драматурги своїм творам. Спинимось, напр., на пьєсі „Прислужники", що, як відомо, малює нам стан крепаків-селян і відношення до них дворян, поміщиків, згола—безправьє та гвалт, які чинили вони над своїми крепаками. Глядача дивує, що ввесь «центр тяжести» пьєси спирається не на панові, а на його камердинері, який ніби призводить пана до всього недоброго, а пан сам начеб то такий лагідний, хоч до рани прикладай. Добра нагода одразу напасти на автора, на його буржуазний світогляд і прочая і прочая. Коли-ж ми згадаємо всі ті метаморфози, що пережила пьєса, скільки разів ходила вона до цензури, скільки назв змінила і тільки получила дозвіл під останньою назвою «Прислужники», яка так вже яскраво підкреслювала думку автора, ніби винні не пани, а подлі-ж хами прислужники їхні, — тоді тільки зрозуміємо ми, що мабуть спочатку в первотворі nicht da war der Hund begraben. Автор, що з таким болем сердечним відносився до селян, розумів мабуть гаразд, що не пана втворено «прислужниками», а самі прислужники продукт гвалту панів і безправья селян. [1]) Правда, і в підцензурнім ярмі, яке-б воно тяжке не було, завжде можно відчути дух

---

[1]) За всі ці відомости дякую ласково брата покійного, О. К. Саксаганського.

і настрій письменника, його ідейні сімпатії і цілий комплекс його «святая святих».

На жаль ми не маємо можливости подати історію цензурної волокити пьєс третього члена української драматичної троїці— М. Л. Кропівницького, але сперaючись на його дрюковані спогади, можемо зазначити анальогичні факти. Ось що росповідає про це сам Кропівницький.

«Всѣ почти мои пьесы отдихали на Прокустовом ложѣ (в цензурі) отъ полугода до года и болѣе, и многія изъ нихъ возвращались недозволенными или съ помарками, равносильными недозволенію. Передѣлывалъ я ихъ наново, снова посылалъ и снова ждалъ, а дождавшись, снова получалъ ихъ въ изуродованномъ видѣ и снова принимался за Сизифову работу. „Глитай" і „Доки сонце зійде", уже разрѣшенныя, были опять запрещены. „Глитай" въ продолженіе 7 лѣтъ, „Доки сонце зійде"—десяти лѣтъ, и только благодаря Савиной, дозволены въ 1900 году" [1]). „Въ одномъ изъ благотворительныхъ спектаклей въ Петербургѣ обратился я съ просьбой къ генералу, причастному къ устройству этого спектакля, прося оказать содѣйствіе въ цензурѣ, и содѣйствіе было оказано, и пьеса, пролежавшая въ цензурѣ безъ движенія около 2-хъ лѣтъ, разрѣшена была въ одинъ день" [2]).

Не легшу боротьбу вів за свої пьєси і молодший з старійших українських драматургів—Б. Д. Грінченко. Комедія „Нахмарило" звалася вперше „Дядькові примхи". Цензура заборонила її; автор де-що переробив, назвав її „Нахмарило", знов одіслав до цензури, і аж тоді тільки було її дозволено. Теж саме було з „Степовим Гостем". Звався він в першій стадії свого розвитку „За батька". Лежав лялечкою в цензурі, вернувся розмальований червоним чорнилом до батька, знов поїхав до цензури, знов полежав, і вилетів вже на волю „Степовим Гостем", з прибор-

---

[1]) Итоги за 35 лѣтъ. М. Л. Кропивницкій. «Сынъ Отечества» 1905 г. № 120.

[2]) Ibidem.

каними крильцями. „Серед Бурі“,—звалося в першій стадії „Зламана квітка“,—пережило такі-ж метаморфози. „Арсена Яворенка“ цензура зовсім була заборонила до вистави, а дозволила вже згодом, викинувши увесь третій акт, і *сама* примусила автора змінити заголовок, задовольняючи бажання цензури, автор і назвав пьесу „На громадській роботі“. Взагалі, з кожної пьеси д. Грінченка цензура щось викреслювала. Переклади його з Шіллера „Марію Стюарт“ та „Вільгельма Телля“ цензура заборонила була й до друку, а в цьому 1907 року, драматична цензура заборонила до вистави того-ж таки самого „Вільгельма Телля“, що торік обійшов всі російські сцени.

Здається яскравий малюнок! Та це ще не все.

Над українським театром тяжила не сама тільки цензура, а ще й адміністрація. Вона мала право „вязать и рѣшить“. Схоче—дозволить грати, не схоче—заборонить; схоче—примусить виставляти стільки російських актів, скільки й українських, схоче—обмежиться примусом виставляти тільки російський водевіль. Які пьеси не до вподоби адміністрації, викреслють, не вважаючи і на цензурний дозвіл, з репертуара трупи. Перероблять і саму пьесу, коли схоче адміністратор.

Згола старий принціп: sic volo sic jubeo. А треба було потурати, бо указ 1880 року цілком віддавав український театр до рук адміністрації. Найбільше коверзував славної памьяти одеській градоначальник. В своїх спогадах Кропівницький згадує і за нього. „Вѣдь, помимо цензуры Петербургской, надъ украинскимъ репертуаромъ тяготѣетъ еще и цензура одесская. Всѣ вновь разрѣшенныя пьесы обязательно представляются нами на просмотръ одесскому градоначальнику. Словно-бы въ Главномъ Управленіи за нами смотрятъ только въ одно око, а здѣсь въ оба, и во многихъ пьесахъ градоначальникъ, подозрѣвая должно-быть недосмотръ, приказываетъ вычеркивать нѣкоторыя выраженія и цѣлыя фразы и замѣнять ихъ придуманными имъ самимъ. Иныя пьеси вовсе не разрѣшалъ, иныя приказывалъ снимать съ репертуара уже послѣ своего разрѣшенія“.

До слів Кропівницького додамо ще кілька цікавих фактів. Коли труппа М. П. Старицького приїхала до Одесу, між иншими пьесами виставила і пьесу Шабельскої «Під Івана-купала». Не сподобалася пьеса начальству,—загадують зняти її з репертуара. Що його робити? Пьеса бойова, дає збори і показна. Туди-сюди... ніде дітись треба вдаватись і до його превос... «Соблаговолите Ваше Прев...» Де там! Адміністратор гніваються... адміністратора вразила «безнравственность пьеси»: заміжня жінка та закохалась в парубка! Чи ж хто де в світі бачив таке? І ось вирок: коли дірекція труппи хоче виставляти пьесу, то мають переробити її так і так відповідно бажанню адміністратора. І мусили переробляти. Так само обурився був на Тобілевича й Саксаганського той само градоначальник, коли почув на «Паливоді», що жид має поїхати на християнині. Подія ця мала ніби одбутись десь по-за коном, але й сама думка про можливість цього злютувала «блюстителя»; він прикликав до себе Саксаганського і почав йому грізно дорікати.

«Что это у васъ за безобразіе? Да развѣ возможно, чтобы жидъ поѣхалъ на христіанинѣ?»

— Но вѣдь это происходитъ за кулисами и вполнѣ соотвѣтствуетъ духу...

— «Что тамъ соотвѣтствуетъ?! Какому духу?! Чтобы больше этого не было!! Посадите жида на жида!

І посадили.

Скачи враже, як пан каже, а не хочешь—твоя воля, складай пакунки та й пускайсь на дно. Таке-то діялось, панове судді! La critique est aisée, mais la vie est difficile. Важке воно скрізь, а на ті часи, та ще для украінськіх діячів — було воно найтяжче. Про те не згортали вони рук, і хоч не безпечно було позиватись з «предержащими властями»—позивались і часами доходили правди. Так, наприклад, О. К. Саксаганській почав добувати права виставляти при украінських пьесах лише російский водевиль, а не цілу драму, як вимагали де-які губернатори. Був голод в Росії; публика і так не дуже то вчащала в театр, а одеській градоначальник напосівся на Саксаганського,

щоб виставляв стільки само дій російської пьеси, скільки й української.

Щоб виконати його волю, треба було утрімувати спеціальну російську труппу.

Надопекли знущання, урвався терпець—і наважився Саксаганський позивати градоначальника. Як маеш з багатим позиватись, каже народне прислівья, то краще поли вріжь, та тікай. Та втік, не втік, а побігти можно. І почав Саксаганський строчити скарги та прошення. Аж тричи подавався він з прошеніями до Главн. Упр. по Дѣламъ Печати за дозволом виставляти українські пьеси без російських,—все одмовляли. Саксаганський не складав зброї, допоминався свого і вдався нарешті з прошенням аж в Сенат і таки одержав у 1892 році дозвола виставляти українські пьеси з одним одноактним, або двохактним російським водевілем. Так само настирливо допоминався він дозволу грати в Київі, але добув цього дозволу вперше для труппи Садовського М. П. Старицький, спочатку під фірмою К. Драм. Товариства, а вже згодом і самостійно. Не менч уперту боротьбу, бодай хоч скаргами та прошеніями, точив з цензурою Б. Д. Грінченко з приводу заборони його перекладу „Марії Стюарт". Він довів діло аж до Сената, про те дозволу не вигвалтував.

Багато можно було-б навести таких прикладів, але обмежимось поки що й цими: факти з життя українського театра ще перед очима у всіх.

Всі ці факти, які зазначали ми вище, були лише заходи поодиноких діячів, але діячи українського театра ніколи не теряли нагоди виступати й коллективно в обороні справи українського театра. Одного часу пропанувався зьїзд діячів української сцени, щоб обміркувати його становище та нарадитись, що далі робити, як підтрімувати його. Старші діячи українського театра щиро пропагували той зьїзд, але решта чомусь не пристала, і діло скінчилося лише спільною нарадою. Коли-ж було дозволено перший всеросійський зьїзд театральних діячів, українці всі прибули на почесне поле: М. Старицький, М. Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий та з Чернигова Шраг од гуртка української

інтеллігенції, серед якої був і драматург Грінченко. Всі головні репрезентанти українського театра виступили на тому зьїзді з своїми докладами. Доклади їх волали до правди й справедливости, до поліпшення долі українського театра; вони малювали його становище, говорили про той гвалт, що душить його. Українські драматурги прохали, щоб їх зрівняли принаймні з російськими, щоб скасовано було ті циркуляри, які ставлють українську сцену в якісь виключні умовини життя.

Не маючи зараз під рукою докладів других репрезентантів української сцени, які виступали на зьїзді, ми наведемо тільки головний зміст докладу М. П. Старицького.

Малюючи всі „кривди і обіди“ українського театра, д. Старицький зазначив: „З 1889 року цензура почала заборонювати вистави не лише драм із життя інтелігенції, але й з купецького, а далі й з міщанського побуту, коли тільки в них фігурував сюрдут. Не досить того: пьеси, *вперед дозволені*, було усунено з репертуара розпорядженням цензури (на приклад Кропівницького «Доки сонце зійде» та «Глитай»). Слідом за цім почали безумовно заборонювати до вистави драми історичні та побутові з минувшини. Мені, наприклад, заборонено «не за напрям ані за зміст», як був ласкав вияснити мені особисто давнійший начальник «Гл. Упр. по Дѣламъ Печати», але *виключно за мову* драми «Богдан Хмельницькій» та «Розбите серце», д. Кропівницькому з тої самої причини заборонено «Титарівну», д. Карому драми «Роман Волох», «Сербин», «Що було то мохом поросло», д. Кониському драму «Ольга Носачівна» і комедію «Порвалась нитка». Та рівночасно з цею поголовною забороною декому дозволювано між иншим і історичні драми і пьеси з інтеллігентного життя, *але лише такі, яких ніхто не важився виставити на сцені.* А вищеназваним авторам заборонювано навіть і побутові драми, скоро лише вони були написані на мотиви яких-будь чи то російських, чи заграничних творів, або коли мали хоч тінь літературної вартости. Такими самовільними й нічим неоправданими утисками стіснено горізонт українського письменства до хутора, до хати, і в ній іще *не дозволено йому живописувати громад-*

ських боків народнього життя, а допущено лише малювати любовні та родинні радощи та гризоти. Наслідком цього репертуар української сцени зробився одностайним та нудним, тай сама вона засуджена на голодну смерть» [1]).

Далі д. Старицький виставляє ті позитивні вимоги, які ми зазначали вгорі. Зьїзд одноголосно вхвалив доклади українських драматургів і вдався з ними до Височайшої Влади. Наслідком цього було те, що цензурні вимоги одразу помнягшали: почали дозволяти потроху і історичні пьеси, і пьеси з життя інтеллігенції, і пьеси на громадські теми.

Таким робом потроху, помалу а все таки діячи українського театра добули більше волі рідній сцені, оборонили її од неминучого загину. Звичайно, нам зараз можуть закинути, що всі заходи старших діячів української сцени були лише „полумѣрами“, що треба було вживати більш радікальних засобів: не просити, не скаржитись, а правити своє!

Чи треба-ж на це одповідати?

Звернемося тепер до другої частини питання,—до того, *про що* писали українські драматурги. Не спиняючись на художнекритичному розгляді їх творів,—ми зьясуємо тільки, у полі яких ідей зростала і ширилась їх творчість.

VI

Кидаючи погляд назад, на всю українську драматичну літературу, мусимо перш за все зазначити, що вся вона була од першого кроку свого нового життя щиро-щиро демократичня і чесна. Вона служила *народу та людині*, не прислуговуючись

---

[1]) Труды перваго съѣзда сценическихъ дѣятелей. Москва 1900, ст. 260.

інтересам пануючих классів. Бездогматичність, розьятрена роспуста, та инші прикмети «духа землі» буржуазії, що стали нині «во главу угла» инших літератур—не поширились в українській драматичній літературі; вона лишилась сильною й честною літературою здорового народу, що знову виступає на арену життя. Не «дух землі», а «дух вічньої правди», що веде до рівности і братерства, буяв в ній і надихав її робітникам їх найкращі думки.

І в цім її велика і непохитна заслуга. Придивимося-ж конкретно до тих ідей, які розробляли українські драматурги.

Цензура й адміністрація дозволили їм торкатись тільки тем счасливого, чи несчасливого селянського кохання, та других родинних відносин.

Чи лишилися вони в цих межах?

Звернемось до обвинувачень автора «Уваг»:

«Українські драматурги *ввесь час* плекали або этнографізм, *впадаючи на кожному кроці в шаржировку народніх типів*», або—в ліпшому разі, малювали нам сіру, одноманітну, як небо в осени, прозу життя, вбийчу і притупляючу буденщину її. В доказ цього загального обвинувачення автор наводить такі детальні факти: «Величні моменти з історії минувшости вкраінського народу, повної драматичних епізодів, елементи соціальної боротьби классів, ще більш героїчні і могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом, не надто тішились увагою наших драматургів, не були для них джерелом животворящим, відкіля вони й сами-б пили та й других напували. Боротьба цих (народніх) масс проти соціальних кривд, проти політичного утиску була чужою для загально-признаних авторітетів вкраінської драми».

Подивимось.

З історичніх драм «загально признаних авторітетів вкраінської драми» ми маємо ось які: Богдан Хмельницькій, Остання нічь, Оборона Буші, Маруся Богуславка, Сава Чалий, Бондарівна, Лиха іскра поле спалить сама зчезне, Гандзя, Ясні зорі, Степовий Гість, Серед Бурі—одинадцять історичніх драм на трох

письменників за короткий час,—бо до 1896 року історичніх драм не дозволяла цензура,—відсоток не малий.

Але, стріваймо. Може ці «історичні» драми плекали тільки драму кохання, а історичного в них тільки й малося що декорації та вбрання? Може й справді в них не одбилися «величні моменти з історії минувшости вкраінського народу?»

Почнем спочатку.

Епоха Богдана Хмельницького найвеличнійший момент з життя украінського народу, і драма Б. Х. малює не тільки особисту власну драму гетьмана Богдана, а самий зріст народнього гніву, боротьбу і повстання народне. Згадаємо тільки другий акт—на запорожжі, чи не соціальні питання підносяться на сцені в сценах між голотою та лейстровими козаками? Самого Б. Х. виводить автор не местником за власні кривди, а свідомим ватагом народнього гніву, головою повстання народніх масс за свої політичні і соціальні права. (Автор навмисно змінив почасти історичній факт: звістку про гвалт над сином та жінкою привозить Тимко Богданові в ту хвилину, коли Богдан вже скликає до повстання запорозців). Оборона Буши—чи це ще не величній момент з історії украінського народу? В цю драму автор цілком переніс той героїчний дух часу, який наддав можливість невеличкій купці жінок боронитись од численного ворожого війська, і нарешті всім вмерти, а не скаляти свій стяг. І хоч інтрига пьеси—«драма серця», але в ній згучить новий соціальний мотів, народжений Богдановою епохою. Героїня драми Марьяна не може зьєднатись з своїм коханцем князем Корецьким—не через те, що «він поляк, а вона руська», не через те, що він «католик, а вона грецького закону», а через те, що він *пан, а вона козачка.* Ввесь настрій, яким перейнята драма, приводить нас в ті часи, коли люде жили хвилинами, а не роками, коли нерви й воля були напружені, як тетива на добрім сагайдаку, коли не кожен думав, що «краще бути живою собакою, ніж мертвим левом». Такий час і дає можливість поодиноким людям виявляти нечуваний героїзм—ламати своє власне счастя з-за принціпу, вмирати за повинність свою, що й робить героїня пьеси. «Остання Ніч»

малює драму одинокої людини, що свідомо віддала своє життя за волю, за счастья других. Про те думаємо, що такий момент може «навчити іти назустріч новому життю». Чи не героїчній момент з життя народу малює нам Савва Чалий? Що-до історичніх пьес Грінченка, то вони теж відносяться до тоїж самої Богданової епохи і малюють нам моменти повстання народніх масс. Настрій пьес, не вважаючи на зовсім инші обставини життя, остільки одповідає сучасному настрою російської публики, що навіть в такім далекім краї, як Кавказ, в Батумі, місті приморськім, де збилися люде всіх сторін, сливе незнайомі з українською мовою,—кожне слово пьеси «Степовий Гість» вкривали гучні оплески. Так розуміла публика настрій народніх масс.

Далі автор «Уваг» каже: «боротьби классів, ще більш героїчні і могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом, не надто тішились увагою наших драматургів. Боротьба цих (народніх) масс проти соціальних кривд, проти політичного утиску була чужою для загально признанних авторітетів вкраінської драми».

Треба собі зьясувати, про яку «боротьбу классів говорить критік. Одколи життя людське влилося в форми державного життя з визначенними классами, які одрізнялися один від другого своїми правами, одтоді і почалася боротьба кляссів. Коли автор розуміє таку боротьбу, то невже не добачив він «боротьби проти соціальних кривд і проти політичного утиску у тих само драмах: Богдан Хмельницькій, Оборона Буши, Остання Ніч, Савва Чалий, Степовий Гість, Юрко Довбиш, В темряві, Бурлака та другі?

Ми думаємо, що автор просто не догледів в українській драматичній літературі боротьби проти соціальних кривд і проти політичнього утиску. Візьмемо хоч-би такі слова.

«Але над все поспільне людське горе,—
Ярмо і бич голоти!.. Тяжко!.. Ох,
Як боляче! Як душу шарпа туга...

Але

Над немощним не змилується кат:
Лишь силою відбити можно волю,
Придбать права, завоювать буття...
Так скрізь велось і буде так до віку!

—

Клянусь, брати, що ні скарби численні,
Ні любощів ненаситимий пал,
А ні прихил до кревних і до друзів,
А ні погроз, ні мук смертельних жах
Мене з шляху думок моїх не звернуть
І зрадою души не забруднять!
Клянусь віддать усе життя за благо
Окривдженних і знищенних людей!
За правду смерть—це правди торжество,
Святих думок над темпістью звитяга! [1])

—

Чи не певний ідеал соціального й політичного життя висловлюється в цих словах:

«Так наш псалом—всі віри поважать,
Не запрягать в ярмо души живої,
Не гвалтувать над розумом чужим,
Не нищити у люду його волі
І не творить з братів собі рабів.

Коли-ж автор „Уваг“ під боротьбою классів розуміє тільки боротьбу „труда и капитала“, то це нас дивує ще більше. Германія—капіталистичня сторона, але й в германській літературі ледве при кінці 80-тих років зьявилися спроби драматичніх творів, що так чи инак дотикалися саме цієї боротьби праці й капітала („Перед сходом сонця“ Гауптмана). Це тривало не довгий час: одразу зпочатку 90-тих років літератори германські

---

[1]) «Остання Нічь». Цітую по друкованій в «Київській Старині» пьєсі.

вернулися на лоно буржуазії; вони вдалися почасти в якійсь естетицизм—„въ гармонізацію природи“, почасти „въ христіанское смиреніе“, що й примусило їх дійти до теорії „виправдування зла“, та одкинутись навіки од соціальної революції[1]). Доказом цих слів можуть бути драми Зудермана „Іоанн Креститель“, та „Каменотесы“. Власне з 1890-тих років література германська починає малювати капіталістичну суспільність з її соціальними конфліктами. Але про те на всіх цих соціальних драмах лежить, як каже Фриче, „печать мѣщанскаго духа“. Навіть більше: ні одна з цих драм не розвязує принціпіально проблеми і не дає жадної раціональної одповіді пролетаріатові на його пекучі питання. Про найкращу з цих драм, чудову драму Гауптмана «Ткачи», Фриче каже: «драма Гауптмана чудовий малюнок страшних наслідків голоду, а не боротьби організованого, свідомого пролетаріата во імья соціализму“. Не один з тих германських драматургів, на думку Фриче, „не зумів виявити на сцені найбільше питання часу у тому вигляді, як воно поставлено самим життям, і в тім дусі, як його хоче розвязати класс робітників“. В Австрійскій драматичній літературі тільки самими останніми часами зьявилися твори, що так чи інак дотикаються боротьби праці та капітала. І ось останніми ледве днями промайнула по часописях звістка, що д. Гауптман пише нову драму на тему боротьби праці й капітала. Тільки у XX столітті! А автор „Уваг“ чи не вимагає од українських драматургів, щоб вони малювали боротьбу праці й капітала з початку 80-х років.

„Комуністичний маніфест Маркса та Энгельса“ безперечно річь величня, але поети мають для своєї „поэтичної інтерпретації“ маніфест ще висчого майстра,—маніфест життя. Дійсний художник не може малювати, хоч-би й на користь партії, того, що не перейшло, не пройняло наскрізь життя. Та й багато ще зостається проблем людського духу поза межами комуністичного маніфесту. І Фауст, до якого-б классу не притулили ми його, скрізь лишається Фаустом, та й Гамлети бувають і поміж про-

---

[1]) Фриче «Художественная литература и капитализмъ».

летаріїв, і поміж королів. «Не о хлѣбѣ единном будет жив человѣк». Та й самому пролетаріатові не потрібне детальне розроблення на сцені тих або инших пунктів программи: пролетаріат, як революційна масса, шукає на сцені величнього пафосу,— настрою, що одповідає його настрою, подій, що анальогичні тим подіям, які повстали по його шляху. «Вільгельм Телль» Шіллера, столітня пьєса, зворушила всю Россію у 1905 році; треба було бути в театрі на виставах пьєси, щоб зрозуміти, як одповідав настрій пьєси настрою публики.

Поет-художник навмисно одсовує свій твір на визначену історичну перспектіву, щоб уникнути тої пошлости, яка неодмінно прилучається до фотографічних речей. Скажемо словами Каутського: «пролетаріат шукає в драмі боротьби і дії», — і він знайшов би її чимало й в українській драматургії, не тільки в новійший,—про неї ми в цій росправі не говоримо,— а й у тій, що має право святкувати свій 25-літній ювілей. «Бурлака», «У темряві» (Кривда й правда) «Юрко Довбиш», «Богдан Хмельницький», «Остання ніч», «Оборона Буши», «Степовий Гість» та другі пьєси показали б пролетаріатові, як вмирають люде з-за ідеї спільного блага, спільної правди, загального добра. Ми думаєм, що ті слова, які ось зараз маємо навести, знайшли-б повний одгук в душі революційного пролетаріата.

Бо поки нас од сонця криють хмари,
Бо поки плач і лемент скрізь буя,
Не можу я жадать своєї пари,
Щасливою не можу бути я.
Керуйте-ж нас ви, провідничі зорі,
Між хижих хвиль на збуреному морі
До пристані де запанує знов
І воленька, й братерство і любовь!...

—

Не лютістю бісованого ката
Будується те щастя на землі,

Бо кат—все кат, чи репаний, чи білий,
За ним услід — неволя, гвалт і смерть.
У лагоді, в братерстві тільки сила!...

—

Незбутня річь. Чи-ж пана і раба
Помирить хто? Пан з рук чужих жирує
І раб йому потрібен, як життя,
Появиться на небі ясне сонце
І проміпем розвіє темний чад,
Прозрять тоді невільники сліпущі
І закують у пута хижаків [1])!

Не будемо нагромажувати тут ще більше прикладів: тексти вищезгаданих пьес доказ нашим словам.

Таким робом бачимо, що факти не одповідають обвинуваченням крітіка, і що невважаючи й на закони російської цензури, і соціальна боротьба народніх масс, і політичні утиски над духом людини одбилися в українській драматичній літературі, і присуд крітіка:—«Боротьба цих (народніх) масс проти соціальних кривд, проти політичного утиску *була чужою* для загально признанних авторітетів вкраінської драми» [2])—не має правди і ваги.

Обурює молодих крітіків ще й те, що українська драматургія в ліпшому разі малювала нам сіру, одноманітну, як небо в осени, прозу життя, вбійчу і притупляючу буденщину її. Дивні діла Твої, о Господи! Російська крітіка побожно шанує Чехова за те, що він так художне змалював ту пошлість, ту прозу і буденщину життя, яка панувала в Росії у 80-ти роки, а український крітік обвинувачує своїх драматургів за те, що вони малювали прозу життя! І справді, поезія ж краще прози. І на

---

1) „Оборона Буші“, цітую з надрюкованної в „Київській Старині“ пьеси.

2) Передмова до перекладу Пахаревського «Євреїв» Чірікова.

що було Гоголеві писати «Ревизора», та «Мертві Души»? Чи не краще було б обмежитись «Вечерами на хуторѣ близь Диканьки»? Чому-ж він віддав найбільшу силу свого талану прозі життя?

Есть два типи письменників: одні малюють типичні зьявиська сучасного життя, другі проймаються ідеями й почуттями загальними для всіх часів. І де такі терези знайти, щоб зважити, що має для чоловіка більшу ціну? Ухмілка й сльози, сміх та стогін потрібні людській душі. Поезії в житті людськім—короткі хвилини, а прози—довгі дні. Чи-ж винні українські драматурги, що проза життя оточала їх з усіх усюд? Вони малювали правдиво сучасне життя, і в тим їх велика, незабутня заслуга. Драми й комедії Островського теж малюють «прозу життя, вбийчу й притупляючу буденщину її», а крітіка російська поставила його «во главѣ угла». «Тьмы низкихъ истинъ намъ дороже насъ возвышающій обманъ», — сказав колись поет; та ні, «обманъ» не «возвышаетъ»,—підносить душу чоловіка тільки правда, вона одна може вжахнути душу правдивим малюнком і примусити людину замислитись над питаннями життя. Переважна частина пьєс Карого, «Глитай», «Дві сімьї», «Олеся»—Кропівницького, «Світова Річь»—Олени Пчілки, «У Темряві»—Старицького, «На громадській роботі»—Грінченка, пьєса Мирного «Згуба» й другі—все це «комедіи нравовъ». В цих пьєсах автори малюють нам сучасне життя з усіми його кривдами й болями, сумними, та смішними рисами. Найбільшу частину свого талану присвятив прозі життя Карпенко-Карий. Вин показав нам життя сучасного українського села в його соціально-економічних відносинах. Болюче питання про хазяїна й робітника—грунтовний мотів пьєс Карпенка-Карого. Цікаво простежити, як зростає й шириться цей мотів в його пьєсах: «Розумний і Дурень», «Сто тисяч» та «Хазяїн». Михайло, Калитка—це прототипи того-ж таки хазяїна-кулака, який вже зростає в «Хазяїні» в грандіозну фігуру Пузиря; і відносини до робітників приймають в кожній пьєсі більш визначені контури і нарешті уявляються в «Хазяїні» у вигляді цілком виробленної сістеми.

Але малюючи правдиву прозу життя, драматурги украінські малювали і тих героїв ідеалистів, що несуть в світ «печать дара духа святого» і не дають згаснути серед прози життя святому вогню. Таких героїв любви та ідеї ми маємо в образах: Бурлаки, Степана (серед Темряви), Серпокрила (по над Дніпром), Юрка Довбиша та др. І ці сильні та неверескливі герої навчили-б і крітіка «іти назустріч» новому життю, коли б його вухо притулилось до серця письменника.

Література не може одбити в собі всього життя, не малюючи життя інтеллігенції,—це розуміли украінські драматурги і вживали всіх засобів, щоб добути дозволу захопити й цю сферу. Але як його викрутитись? Інтеллігент, що балакає по украінськи— та цеж видимий сепаратист украйнофил! А дозволено було виставляти тільки такі твори, «внутреннее направленіе которыхъ, или духъ, не отзывается тенденціями украинофильской партіи».

М. Старицький наважився пошукати броду. Він написав зовсім сумірну пьєсу «Розбите Серце» на тему «старої байки, що завжде нова»,—дія одбувалася серед інтеллігентів; і ось «со страхомъ и трепетомъ» одіслали пьєсу в цензуру, як першого птаха з ковчега. Та не принесла пьєса масличної гілки: вона вернулася геть вся перекреслена червоним чорнилом з стереотипним приписом: — «къ представленію признана неудобной».

Урвалась нитка. Минуло ще кілька часу.

Творчість шукала простору. Душили серце цензурні пута.

І знов наважився М. Старицький шукати броду. Написав він пьєсу з життя украінських артистів (Талан), примусивши всіх їх балакати по украінськи, і сам вдався до цензора. Він зьясував йому, що справжні пани (мати поміщика Квітки, редактор) балакають і в пьєсі по російськи, але актьорів украінських він не може примусити балакати по російськи, бо це було-б надужиттям: вони, мов би то, люде зовсім прості,—їм цілком не відомий «языкъ Пушкина», балакати вміють тільки простою мовою.

Чи то ця розмова переконала цензора, чи просто помнякшали цензурні ярма,—не можемо з певністю сказати, що пере-

важило,—але пьесу було дозволено, і в перший раз забалакав на сцені українською мовою український інтеллігент.

Правда, далеко раніш, ще в пьесі Олени Пчілки „Світова Річь“ балакали вже люде в віцмундирях по українськи, але то ще не були інтеллігенти. В особі ж поміщика Квітки вступив на сцену український інтеллігент.

«Ходатайство перваго съѣзда сценическихъ дѣятелей» докінчило справу. Дозволила цензура „Блакітну Троянду“ Лесі Українки, пьеси Грінченка, «Суєту» й «Житейське Море»—Карпенка-Карого. Прорвала течія і цю гатку—українська інтеллігенція вступила на сцену.

Був ще куточок, якого не сміли торкатись письменники російські та українські—таємна хатка Синьої Бороди, якої він не дозволяв одчиняти й своїй жінці золотим ключем. Поволі ставало можливим говорити і про неї, бодай і езоповською мовою. Дію звичайно треба було переносити «въ тридесятое царство, не въ наше государство». Спераючись на цей мудрий, баєчний засоб, М. Старицький і переніс дію своєї «Останньої Ночи» в часи історичньої Польщи. Але хто-ж би не добачив в тій драмі подій останніх часів? Останні події одбилися і в пьєсі Кропівницького «Скрутна Доба». Ми не кажемо вже про гарну драму Хоткевича і про твори других молодих письменників,—ми згадуємо в цій росправі тільки старих, і на підставі вище наведених фактів мусимо визнати, що український театр не «геть-чисто закидано літературним сміттям», як упевняв був автор «уваг про завдання українського театру», що «жерці його» розуміли завдання справжньої штуки і стояли на сторожі розвитку рідного театру, і що автор *Уваг* робить свої виводи тільки на підставі тих пьєс, які *бачив на сцені.*

Ми не можемо вимагати од других саможертви, ідеалісти-ж трапляються не що дня. Актьори—ті-ж люде і так само хтять їсти й пити, як і всі під місяцем живущі,—вони виставляють скрізь і завжде найбільш ходкі пьеси. Найтонші твори дають найтонший збір. «Євреїв» Чірікова виставляли мабуть і юдофоби

актьори, бо певні були, що «Євреї» прикличуть юрби євреїв Росії в театр. І не помилялись.

Ні, театр вірний термометр, і коли українські труппи досі не виставляють кращих творів старих письменників і письменників нових—це свідчить нам про той непохитний факт, що домінірующа частина публики українського театру—не українська інтеллігенція, а таж сама безпартійна буржуазія, яка шукає в театрі тільки втіхи. Нас мало. І мимоволі згадується російське прислівья не стілістичне, та дуже влучне: «нечего на зеркало пенять, коли рожа крива»!

Та-ж зростає українська інтеллігенція хвилина од хвилини, час од часу! Вона залье живою юрбою український театр, і оживуть кращі твори старійших письменників, запаковані актьорами на віки, і знайдуть шлях на сцену твори нові.

VII

Минуло 25 років.. довгий час, ціле життя! Українська сцена вибилась з недолі і стала твердо на своїх ногах. З маненької труппи Ашкаренка втворилося по над 30 трупп. Ми перелічимо тут тільки більш постійні труппи, не зазначуючи тих, що гуртуються й роспадаються в хвилину, як мильні пухирі: труппи Садовського, Саксаганського, Суходольского, Суслова, Гайдамаки, Сабініна, Ярошенка, Грицая, Ванченка, Прохоровича, Сагатовського, Пономаренка, Світлова, Квітки, Орлова, Бродера, Пронського, Глазуненка, Максимовича, Чернова, Скорбинського, Василенка, Квітки-Іванова, Витвицькой, Націлевича, Костенка, Сагайдачного, Захаренка, Кононенка, Копернака та Іваненка, Мірова-Бедюха, Коганця, Каневського, Матусина та др. Українські труппи розпложувались: одна труппа ділилася на дві, і так далі. Такий спосіб розпложування був з одного боку дуже користний для справи українського театра: в кожній новій труппі зоставався хоч один член з старійших діячів, і він переносив у неї чесні традіції колишньої славної труппи. Але не будемо підмальовувати

дійсности; з часом труппи розбивалися все дрібніще й дрібніще, і дух старих традіцій видихався з них рік од року, день од дню. Ми не надуживемо правди, коли скажемо, що, за виключкою трупп Садовського та Саксаганського та ще кількох кращих українських трупп, переважна частина їх перевелася ні на що, більше— вони просто ганьблять український театр. Старші українські труппи од перших кроків своїх визначилися художньою «постановкою» пьєс і чесним демократізмом, що виявлявся у виконанню народніх типів; теперишні «труппки» про художню постановку не мають і гадки, з народа вони глузують, вони зневажають його своїм знеповажливим виконанням, вони перевелися на балаганних комедіантів, які ламають «хахлацькую камедь». Звичайно, що й репертуар добирають вони найбільш придатний для себе. А й виставляючи яку б там не малося пьєсу, вони калічуть її скілько можливо, не вважаючи ні на що.

Серед артистів таких трупп не мало мається таких, що не вміють сказати гаразд і слова по українськи, мабуть є багато таких, що не вміють гаразд підписати й своє імья. Який високий рівень артистів таких «труппок», можно собі уявити з того факта, що зараз маю росповісти.

По своїй справі бувала я часто у 1902 році у відомого адвоката-небіжчика Л. А. Куперника. Служив у нього якійсь лакей й завжди дуже ввічливо подавав мені калоши й шубу, за що й одержував належну мзду. Одного разу помогає він вдягатися і звертається:

— У меня къ вамъ большая просьба.

Дивлюсь здивовано: Какая?

—Не можете-ли вы попросить Михаила Петровича, чтобы пристроилъ меня на мѣстечко.

— Какое-же мѣстечко можетъ вамъ дать Михаилъ Петровичъ? мы лакея не держимъ.

— Ахъ нѣтъ, я бы хотѣлъ опять по театральной части въ маллорасейскую труппу. Я служилъ у NN резенёромъ, такъ нельзя ли опять?

Tableau.

Звичайно з лакеїв бувають генії, і Шекспір лордам коні тримав, але... та нудно писати про це всім відоме але [1]).

На прапорі цих паразитів штуки стоїть одно слово: «сборъ», та годі добувати його артистичною працею, художнім виконанням пьєс,—то річь марудна й трудна... Краще закласти своє «маленькое дѣльце», оголосити на афиші «Суламіфъ», або яку пекучу українську драму, в якій розливають по сцені два пухирі волової мазки, або й оперетку «Веселая Ночь»—все їдно, аби захопити кассу, а там хай публика хоч лає, хоч і бьє,—що з воза впало те пропало... Гроши в кишені і гайда хлопці далі в Тетюши, чи в Новоград-Волинск. . Там така-ж само історія, і нарешті, одного більш або менч хорошого ранку антрепреньор захоплює з собою кассу, бібліотеку і яку небудь «тимчасову» жінку свою, переважно prima donn'у труппи», і зникає без сліду. Тоді, коли в труппі мається більш менч енергічний суфльор, що встиг завчасу посписувати пьєси, антрепреньором стає він, і труппа знов переходить попередній цикл розвитку. Ще раз, ще раз таж само трансформація... нарешті труппа зовсім роспадається. І як Ціпціпат після консульства вернувся до свого плуга,—всі верта-

[1]) Не можу втріматись щоб не додати тут ще кілька анальогичніх фактів. Репетірують оперетку Лисенка «Утоплена». Генеральна репетиція, в партері репрезентанти пьєси. На сцену влітає зтурбована артистка Б. і з захватом, перебиваючи репетицію, кричить: «Михаилъ Петровичъ! Михаилъ Петровичъ! Представьте себѣ—какой то Гоголь, взялъ нашу «Утопленую», передѣлалъ въ разсказъ, перевелъ по-русски, назвалъ «Майская ночь»—и такъ глупо вышло!»

Або ось другий: сидить артистка В., слаба ревматизмом, і скаржится на свою хворобу: «ох, ох! невже взавтра буде дощ... У мене справжній барометр в ногах... Артист М. зтурбовано скрикує: От несчастя! Вчора-ж лікарь казав, що ревматізм, а сьогодня вже зробився барометр.

Таких фактів можно було-б навести безлічь, і вони свідчать, що такого сорта артисти можуть вести справжне діло тільки під «крѣпкой рукой».

ються до своїх попередніх праць: «резенёр» займає знов місце лакея, перший тенор розвозить морожене, а остання prima donna зникає десь у млі невідомого... Будійскій метампсихоз... Гіркий жарт!

Бачучи такий занепад великої частини українських трупп, тим більшу шану і дяку громадську повинні скласти ми діячам української сцени, що не дають загаснути ясному світу її: дд. Садовському, Саксаганському та другим діректорам кращих українських трупп.

Три фактори підтримають український театр і поведуть його вперед широким шляхом слави: кращі українські труппи, українські драматичні школи і нарешті сама українська інтеллігенція. Коли смак її запанує «на рынкѣ» українського театра, — тоді поширшає і його репертуар, тоді піднесеться й загальний рівень художнього виконання, і стане неможливим контінгент тих артистів, що „вояжирують од вішалки до рампи і обратно“.

Переглядаючи українську драматичну літературу, ми бачимо, од 1815 року до 1906 р. — 928 драматичних творів (Українська Драматургія. М. Комаров); в дійсности кількість їх далеко більша, бо д. Комаров заводив у свій показчик тільки твори друковані, а недрюкованих творів єсть ще чимало, так що без помилки можемо сказати, що українська драматична література має не менч тисячи творів. Кількість солідна. Та не будемо себе потішати й тут: переважна частина цих творів мабуть річ дуже низької літературної вартости, але беручи тільки десяту частку їх, ми матимем солідний і по кількости український репертуар. Художно-критичний огляд не входить в межи нашої роботи, а про коло ідей, які розробляв український репертуар, ми вже казали вище; тепер, коли вже впала велика частина заборон, ми сподіваємось, що й репертуар нашого театру дасть одповідь на всі питання людської души.

Репертуар наш зростає день по дню.

Останніми часами постерегаємо серед молодих літераторів великий нахил до драматичної творчости. Факт загальний. Коли життя починає битись прискоренним пульсом, коли руйнуються

старі форми, готуються нові,—сцена стає катедрою, і кожен, хто почуває в собі силу, хоче зійти на катедру і озватись до всіх своїм словом.

Але драма не повинна перетворятись лише в голу казань, або доклад. Ми йдемо в театр не студіовати ту або иншу программу, а *почувати життя.* Примусити нас пережити чуже життя, прилучитись своєю душею до загального життя — може тільки штука, а не виклад принціпів та ідей.

Сподіваючись визначних творів од плеяди молодих драматургів українських, ми всією душею бажаємо їм найбільшого поспіху.

Gutta cavat lapidem...

Довгою, важкою працею старші діячи української сцени розсунули межи своєї діяльности... Надійшли ясні дні... Минуле життя української сцени здається поки що страшною, старою казкою, глухою погрозою останньої хмари. На небо вже сходить сонце. Шлях вбито... винищено терни... Нехай-же сходять на шлях наш нові таланти,—ми ждемо їх з пальмовим гіллям...

VIII

Українська драма звертає на новий шлях вільної творчости. Наш час—час революцийного настрою; він рветься пробитись у всі окружжа життя та штуки, зруйновати старі підвалини, утворити нові. Через те не зайвим вважаємо згадати тут всі течії нової драми, та посилкуватись зьясувати собі сутий грунт драматичної творчости, що не залежить ні од часу, ні од околишніх форм життя. Розглядаючи нові течії драматичної літератури, ми можемо виділити з них три группи: драма сімволичня, драма настрою й драма соціальна.

Сімволізм—не нове зьявисько в літературі, але сучасний сімволізм одрізняється од колишнього матеріалом своєї творчости. Сімволізм сучасний втворив собі мету виявляти в художніх образах глибокі проблеми людського духу, як вічні, незмінні, самодовліючі зьявиська. Сфера сучасного сімволізму—сфера ріжно-

манітних моментів життя особистого людського «я», визволенного й незалежного од часових, соціальних та політичних форм конкретного життя, зьєднаного лише з життям природи. Так принаймні упевняють теоретіки нового сімволізму [1]). Повстав цей рух в літературі, яко реакція натуралістичній школі, що доводила малювання дійсности часами просто до фотографії. Фотографія не есть штука. Коли літературний твір концентрує ввесь грунт свій головним чином на малюванні побутової дійсности, зьявиська часового, а часами й цілком випадкового, він дуже втрачує на тому. Твір занадто звязаний з визначним історичнім періодом, властиво не з ідеями, якими жила людськість визначного періоду, а з дрібницями околишнього життя, втрачує свою вартість при змінах форм життя. То правда. Але втрачує він тільки тоді, коли, крім малювання форм сучасної дійсности, не має в собі більш нічого. Річь в узагальненні. Дон-Кіхот одбив в собі ввесь колоріт тогочасного життя іспанського, і про те не втратив і не втратить своєї краси, бо Сервантес вклав в свій твір загально-людські риси, зрозумілі всім націям і всім часам. Але добродії сімволісти, повстаючи цілком справедливо проти фотографування дійсности, хапають й самі геть та й геть через край. «Изображеніе переживаній человѣческаго духа должно быть освобождено отъ всякихъ случайныхъ наслоеній, — пишуть теоретіки сімволізму, — которыя затемняютъ и закрываютъ сущность психологическаго явленія». «Новое искусство стремится открыть музыку того «настоящаго» міра, который только отражается въ явленіяхъ, воспринимаемыхъ съ помощью пяти чувствъ». Коротко кажучи, нова штука має мету познайомити нас з субстанцією світовою. Завдання не мале! Боже поможи! Але на коли-б припустити й можливість такого откровенія сімволичнім поетам, то й тоді вони повинні провести його через серце людини, не «визволенної й незалежної од часових, соціальних та політичних форм конкретного життя», бо такого

[1]) Совр. Міръ 1907—I.

абстрактного чоловіка ми й уявити собі не можемо, — а через тепле серце людини, звязанної всією своєю істотою з теплим життям; знов таки не з дрібницями його нетривалими, не з бігучими формами околишніми, а з тим осередком життя, яке врадкує гнів та любовь, горе та радість, сміх та жалі. Сімволичня література зводить штуку до алгебраїчної праці з проблемами людського духу, дієві особи її уявляють з себе не живих людей, а холодні алгебраїчні «величины». Як фотографія, так і абстракція не есть завдання штуки. Філософія оперірує з проблемами людського духу, штука примушуе нас переживати ті проблеми в нашій души. Найкращим прикладом зостанеться на завжде всім сімволістам безсмертня трагедія—Фауст. Найвища, найтрагічнійша проблема з усіх проблем людського духу! Як переведено її через серце людини, звязанної всією істотою своєю з живим людським життям! Як світ без ока, так і сама субстанція без чоловіка не мають для нас жадної ціни.

Про те сімволична літературна форма дуже приваблюе молодих письменників. Річь зрозуміла: така форма літературної творчости сама найлегша. Намалювати сілуетами план малюнка може кожний чоловік, що так чи інак вміє тримати в руці олівець,—дае життя полотну тільки справжній маляр. Оперірувати з високими проблемами людського духу може кожна більш-менч розвинена людина,—втілити ті проблеми, дати їм світодайне життя може тільки дійсний поет-творець. Навіть в творчости цілком реальній сімвол далеко легче малюнка життя: багато легше намалювати будь яку людську фігуру—сімвол горя, ніж дати малюнок звичайної людської хати, не бідної, не обдертої, з людьми не попухлими з голоду, не ридаючими над труною, а з людьми, що сидять мов-би й звичайно за столом, один з книжкою, другий з працею... і змалювати їх так, щоб кожна риса того малюнка, забута праця, книжка, що лежить роскрита на столі, порох, що вкрив всі речі, вирази обличчів, самі пози людей, самі складки їх одежі—свідчили-б нам про те, що в цій оселі спинилось життя, що тут запанувало безпорадне, нерозважне горе.

Але й сімволичні речі безперечно справляють велике враження на глядача. Приглядаючись до техніки сімволичної творчости, ми бачимо, що головні властивості художнього впливу їх складаються з впливу на настрій людини. Всім відомо, який великий вплив на наш настрій мають музика та світ: мінорна музика наддає самому веселому чоловікові сумний настрій. Світ і морок керують так само почуттям людини, і кожен тон світу впливає особливо. Сімволісти й користуються завжде з вражінь згуку й світла, щоб заводити глядачів в той або инший настрій.

Візьмемо наприклад хоч-би останній момент в драмі Андреева—«Жизнь человѣка»—смерть самого «человѣка». Приглядаючись до композіції моменту, ми бачимо, що вона далеко низча од композіцій багатьох аналогичних моментів в творах инших письменників. «Человѣкъ» інертно лежить головою на столі; навколо його танцюють страшні відьми й нагадують йому малюнки минулого життя. Гаразд,—пекучий жаль за тим, чого не можемо вернути, муки сумління... нудьга самотности... речі відомі, вони й без відьм шарпають серце. Про те автор набірає ще більш додаткових вражінь, аби опанувати почуттями глядачів: навкруг «человѣка» важкий, фіолетовий пів-морок... в кутку стоїть камьяна постать «когось» у сірому... недогарок свічки ледве блимає тмяним, жовтим світлом... музика провадить нудну, шарпаючу душу, одноманітну мелодію... стогнуть страшні пьяниці... Одкиньте всі ці додаткові еффекти: мелодію... пів-тьму, страшні постаті відьм, їх плазуючі рухи і нарешті той недогарок свічки, що мов в пазурях держить серце глядача, нагадуючи йому, що хвилини кінець... кінець... зараз кінець! Одкиньте всі ці еффекти, дайте повний світ рампі—і виявиться цілком духовна бідність композіції, сцена не справить і половини того враження, яке справляє вона з запомогою всіх цих, коли можно так висловитись,—нашкурних еффектів.

Теж саме можемо сказати й про самий момент смерти «человѣка». «Человѣкъ» гордо зривається; хвилина гарна і сильна. «Де моя тарча? Де мій Джура?» Кричить він... і кінець.. «Человѣкъ» падає... свічка гасне, і повний морок залягає в театрі.

«Человѣкъ умеръ», виголошуе чийсь холодний голос... зловісне шамотиння відьм... тихе вмираюче... і повна тиша і вічній морок... Глядач почувае, як мороз біжить в нього поза шкурою, і коли нарешті знов запалае весело електричньe світло, з души його виривається радісне зітхання... Пху! . минув страшний кошмар. Що враження сильне, то правда, але з чого складається воно?

Духовна смерть людини викликала нам сльози на очи?

А де там. Не сльози—страшний жах охопив нас. Автор зробив нас причетними фізичній смерті людини, і нас охопив сліпий жах, той жах, що примушуе ревти скотину, коли вона чуе на бойні дух свіжої мазки. Безпросвітний морок і завмираючі згуки життя, вони охопили не самого тільки артиста, а й нас, вони зробили нас фізичне причетними фізичній смерті людини. Немов-би над нами злились далекім одгуком останні згуки життя, немов-би нас укрила довічня пітьма... Згола ми пережили фізіологичній процесс смерти, а смерть души людини майнула десь далеко по-за нас. Непевні згуки, пів-тьма, фарби—ось головні чинники художнього впливу сімволичніх речей. Що такий вплив не есть завдання естетичного твору, про це нема що й балакати,—річь відома всім.

Що до сітуації драматичніх сімволістичніх творів, то в будові своїй вони не мають нічого нового; вони збудовані по старому шаблону і навіть ідуть ще далі назад. Сімволісти припускають не тільки монологи, проти яких повстають новійши драматурги, але й прості «доклади», а позаяк твори сімволістичні не повинні мати в собі ніякої реальности, то така форма цілком одповідае їм. Про те вони сильно одріжняються од творів других шкіл своїм, так кажучи, останнім аккордом. Автори сімволістичніх речей не дають в своїх творах жадної одповіді на виставлені питання, а така невизначенність ніби підтрімуе цікавість.

Як сімволичня драма цілком знищуе побут, дійсність, так драма настрою, Чеховська драма, переносить осередок ваги на малювання самого побута, життя... Діевою особою виступае в пьесі

саме життя; не воля індівідуума, а сила життя домініруе над всім, дія залежить цілком од умов цього життя: воно і враджуе, і розвязуе відомі моменти дії. Виникла ця форма драматичної творчости в Росії у 80-тих роках. Чехов заклав цю школу.

В свій час драма настрою цілком одповідала дійсности. Над всім панувало сліпе, невблаганне зло; втворені довгим періодом рабства, приголомшені, безвольні люде втратили розумну волю, втратили енергію, бо нікуди було їх і приточать; вони перетворювались в слабих неврастеніків, з надмірно поширеною силою почуття. Які небудь згуки, одноманітне хлюпання дощу в шибки вікон, нудне цвірінькання цвіркуна може доводити їх трохи не до самогубства. Над такими безвільними неврастеніками звичайно панувало життя. Чим-же впливало воно на людей? Чим приборкувало їх? Настроем.

Що таке настрій? Чи есть це якесь свідоме становище чоловіка? Походити настрій може і од свідомої і од несвідомої причини, а сам в собі він есть несвідомий нахил нашої души приймати в цю мить од життя ті або инші враження, чи-то веселі, чи то сумні. Иноді цей стан виникае в нас несвідомо, і залежить тоді мабуть од якихсь отрутніх елементів, що отруюють мозкові центри, – знати це фізіологам, лікарям; але часом він виникае і під впливом цілком відомих нам вражінь. Напр. В нашій хаті сухо й тепло, на души ясно, за плечима жадної турботи. Але на дворі хлипа дощ, плачуть шибки, скроплені сльозами... он пройшла вулицею якась пані в жалобі... старець в дранті простягае скрючену руку. Сива шкапа з похнюпленою головою тягне порожній віз... голі гілки дерев, мов пальці рук, заломлених з благанням, тягнуться до сірого неба... тмяне світло з вулиці, без проміння яскравого сонця наддае всім речам в хаті якийсь похмурий вигляд... на часопису чорніе страшна чорна рама—оголошення про чиюсь смерть... і раптом без жадної думки чоловіка охоплюе сум...

Це настрій, сумний настрій. Повстав він в нас через те, що переважна частина вражінь околишнього світу одбиваеться і в свідомості нашій і разом з тим викликае в нас відоме почуття (ощущенья); сумма їх і складае відомий настрій.

Позаяк дієві особи драми настрою цілком підлягали впливові життя, треба було й вивести це життя на сцену; треба було, щоб ввесь вплив його, що керував життям людини, передався й глядачам,—в тім був грунт таких речей. Автор не силкувався познайомити нас з псіхологією людини, з боротьбою її душі, бо душевної боротьби герої ніби й не переживали,—він хтів, щоб живі малюнки життя, якому підлягав герой пьеси, передавалися й глядачеві, щоб він переймався тим настроем, який опанував дієвих людей. Згадаймо, наприклад, «Дядю Ваню». «Дядя Ваня» розчарувався в профессорі, на якого покладав все своє життя, він зненавидів його—і щож робить він, несчасний дядя Ваня? Чи ж виривається він з цього життя, чи починає він нарешті жити для себе? Ні, давуче життя знов обступає його з усіх боків і здушує в своїх пазурях. Дощ бье в шибки, старий «приживал» бреньчить на балалайці... цвіркун цвірінька в кутку... тмяний сум насовується на дядю Ваню... він кориться своєму настрою і лишається й надалі в тих само умовинах життя. *Зрозуміти* дядю Ваню—трудно, *перейнятись його настроем* і почути й в собі брак сили на будь яку боротьбу—легко.

Теж саме можно сказати й про «Трох сестер». З першого погляду поверховому читачеві здавалося-б просто смішним завдання пьеси: три здорові дівчини не можуть доїхати до Москви. Анекдот. Але коли читач пройметься тим життям, в якому живуть три сестри, коли він почує сам на собі їх настрій, коли він зрозуміє їх вдачи,—він зрозуміє й те, що вони ніколи не доїдуть до Москви, а наколи хто і завіз-би їх туди, вони і в Москві не знайшли-б Москви. Радити таким людям вжити більш енергії й волі—все едно, що радити безногому робити добрий моціон. Це не драма, а трагедія. Тут панує невблаганна мойра, що з першого дня вродження людини виголосила свій вирок над нею. Безвладня, безвільна людина, наслідок давно пануючих умовин життя, несе сама в собі свій проклін, бачить сама своє безталання і не може здобути з себе хоч краплю розумної, здорової волі. Це трагедія не мала.

Приглядаючись до техніки і до властивостів художнього впливу драми настрою, ми бачимо, що вона з одного боку ніби цілком противулежна сімволичній драмі, з другого—користується тими-ж само чинниками, що й вона. Драма настрою, як і сімволичня драма, має на меті перш за все наддати нам відомий настрій, через те вона головним чином впливає на наше почуття: це їх спільна риса, тільки сімволичня драма переважно вживає якихсь таємних засобів: непевні крики гусок, вікна, що раптом зачиняються самі собою... подихи вітру, сумні невиразні згуки, тмяне світло.. фарби... Вражіння ж драми настрою—вражіння реального життя. Що до змісту, то між цими двома течіями драматичної творчости діаметральна противулежність. Драма сімволичня розглядає проблеми людського духу, драма настрою найбільшу вагу віддає самому життю; з цього походить і ріжниця техничної сітуації цих драм. Позаяк драма ця в принціпі визнає, що всім керує не воля «личности», а настрій, життя,—через те в ній мало розвитку сітуації конфліктів душевної боротьби; вона складається з малюнків життя. Бажаючи довести до найбільшої реальности техніку драматичного твору, драматурги почали по можливости усовувати монологи; а драма настрою усунула їх цілком. В тих драмах, де нема активних героїв, де єсть тільки безвольні неврастеніки, яким невідома боротьба души, там дійсне цілком непотрібний монолог. Але такі сітуації виключні, і з них не можно утворювати принціпів будови драматичного твору. Бувають такі сітуації, коли, бажаючи неодмінно уникнути монолога, автор тільки позбавить свій твір художньої краси й сили і, простуючи до реальности, наддасть йому нереальну форму. Що таке монолог? Це властиво така сітуація драми, де дієва особа, лишаючись сама на сцені, словами своїми знайомить нас з найглибшою боротьбою своєї души. Звичайно, це ненатуральність: чоловік небожевільний в голос до себе не говорить, хоч-би як він не був зрушений,—то правда, але не буває й таких хат, яким бракувало-б четвертої стіни, і коли ми даруємо цю ненатуральність, коли ми припускаємо, що автор може підняти перед нами четверту стіну і показати, що там робиться в хаті, то

можемо припустити, що автор в формі монолога піднімає перед нами і другу заслону і знайомить нас з тим, що робиться в души. Бувають такі моменти, коли ніяким діалогом не можно переказати душевну боротьбу. Згадаймо, наприклад, хоч відомий монолог Гамлета: «жити чи не жити». Такі думки й почуття чоловік може переживати тільки в глибині своєї души. Не псіхологи, а самі звичайні люде гаразд знають, що коли чоловік *говорить* про те, що заподіє собі смерть,—він ніколи не стратить себе. Коротко—думки й почуття Гамлета втратили-б половину своєї сили, коли-б з монолога зроблено було діалог, або коли-б автор здумав передати глядачам тільки настрій Гамлета. Не треба надуживати й цього, взагалі цілком правдивого уникання монологів: таке надуживання замість того, щоб наддати творові реальність, зробить його нереальним, бо в життю людини бувають моменти глибокої, потайної душевної боротьби, яку ні діалогом, ні настроєм переказати не можно. Та звичайно геть та й геть не всі автори розуміють, як, коли, і в якій мірі можно вжити монолог і що таке є монолог. В українській драматичній літературі панує не монолог, а доклад, цеб то актьор виходить на сцену і починає росповідати, хто він і звідкіль родом і на що прийшов сюди і що має вчинити. Як раз так, як роблять герої Вертепа: «Ану глянь, подивись! чи-ба не вгадаєш, звідкіль родом і як звуть—нічичирк не знаєш». Або актьор починає росповідати публиці про те, що зкоїлось за кулисами, або ще комічніш—один актьор говорить монолог, у якому викладає свої заміри, а другий підслухує його монолог, і з цього складається ввесь драматичній конфлікт. Такі монологи неможливі ні в якій драматичній формі. Тільки момент найвищого напруження душевної боротьби, драматичного пафосу може дати монолог.

Звичайно, ми тут говоримо тільки про принціпи, і монолог може бути написано так художнє, що сцена сливе цілком одповідатиме реальній дійсности, і знов таки—його може бути зложено так шаблонно, що в самі високі моменти напруження драматичної дії він вражатиме нас своєю ненатуральністю.

Est modus in rebus.

Драматичня форма драми настрою цілком відповідала тим типам, які виводили автори на сцені; позаяк дієві особи жили тільки впливами настроїв, то й публика повинна була лише перейматись їх настроєм, щоб зрозуміти твір. Автори досягали своєї мети. Але теоретіки цієї форми драматичної штуки закладають принціпи „драми настрою“ в принціпи всеї драматичної штуки. Те, що одповідало зьявиську частковому, вони хтять зробити законом для всеї драматичної штуки взагалі. „Въ концѣ прошлаго столѣтія,—пише один з відомих критиків російських [1]),—театръ сталъ намѣчать для себя новые пути. Подобно тому, какъ наши дѣти теперь не нуждаются въ „дѣйствіи“ съ нашей стороны, чтобы уяснить себѣ нашу оцѣнку ихъ поведенія, такъ и для насъ самихъ „дѣйствіе“ въ театрѣ утратило свое прежнее значеніе. Укоризненный взглядъ матери говоритъ теперь иногда ребенку гораздо больше, чѣмъ говорило когда-то внушительное дѣйствіе на конюшнѣ при помощи свѣже-просоленыхъ розогъ. И для насъ теперь не нужны дѣйствія, тѣмъ болѣе кричащія дѣйствія на сценѣ для того, чтобы мы могли постичь характеръ лица, разобраться въ конфликтахъ, въ которые его поставила жизнь, разгадать его внутреннія переживанія. Намъ достаточно войти въ его настроеніе, и сумма его настроеній въ разные моменты переживаемой имъ драмы скажетъ намъ больше, чѣмъ могли-бы сказать самыя потрясающія дѣйствія старой трагедіи“. Погляд остільки помилковий, що ми дивуємось тому, як може серьозний літератор висловлювати такі думки. Перш за все,—що розуміє критік під словом „дѣйствіе“? невже тільки зміну форм околишнього життя? Але під словом „дѣйствіе“ розумілася досі в драматичній творчости дія внутрішніх, душевних сил, їх боротьба, яка може й викликати ту або иншу зміну форм околишнього життя, а може й перетліти сама в собі. Візьмемо, напр, кращу драму Шекспіра „Гамлет“ і побачимо, що вся вона, на погляд д. Краніхфельда, буде повним „бездѣйствіемъ“, бо „дѣйствіе“ одбувається тільки в Гамлетовій душі. Перше треба було гаразд почастувати

[1]) Литературные отклики Краніхфельда Совр. Міръ 1907. II.

дитину різками, каже д. Краніхфельд, щоб вона зрозуміла все зло свого вчинку, а тепер досить матері глянути з докором на дитину і вона зрозуміє все. Деж більше „дѣйствія“? Думаємо, що в погляді матері. Перше грубе „дѣйствіе“ хиба тільки на деякий час завважало дитині сидіди,—боліло тіло, до души мабуть і не доходив той біль, а погляд матери збуджував цілий рій думок і втворював велике „дѣйствіе“ в души. Таке „дѣйствіе“, така боротьба почуття та волі й складає грунт драматичного твору. Теоретіки драми настрою кажуть: „намъ надо войти въ его (героя) настроеніе, и сумма его настроеній въ разные моменты переживаемой имъ драмы скажетъ намъ больше, чѣмъ могли-бы сказать самыя потрясающія дѣйствія старой трагедіи“. Безперечно, настрій—це грунтовна сила усякого художнього твору; коли твір не перейнятий цілком настроем свого творця, і коли той настрій не опановує нами, не примушує нас переживати те, що пережив автор, твір не вартий нічого, — істина альфабетова. Але в драмі настрою—немов-би немає в драбині одного щабля. Кожний художній твір, крім відомого настрою, викликає в нас рій думок і волевих імпульсів,—тут цього нема: герої драми, підпадаючи тому або иншому настроєві, лишаються інертними рабами його, в души їхній не виникає жодної реакції: сум—то й сум, ні бажання позбутись його, розважитись, знайти якусь розумну мету життя, ні бажання перервати це злиденне істнування і визволитись од нього на віки. Нічого, герой—раб настрою. Для відомої группи безвольних неврастеників це було надзвичайно характерно. В свій час «драма настрою» зробила свое діло, та нитка її вже урвалась, і ми можемо вжити про неї слова відомого критика Ханштейна, якими він схарактеризував відому драму Гауптмана — Fridenfest: «ця драма буде прийдешнім нащадкам нашим лише цікавим документом з эпохи слабовольної нервозности».

Круто повернулось колесо життя. Минули часи «дядів Вань», та «Вишневих садів». Настали часи таких героїв, яких і не знали минулі часи. Коли мученики христіанства йшли сміло на страту,—вони рахували на нагороду небесну, коли герої середніх віків

кидались осліп на смерть, вони виявляли велику силу волі, але їм мало що було втрачать: життя було таке невладнане, таке грубе, кожна хвилина погрожувала смертю,—через те й люде звикали мало цінувати його. Але тепер, коли життя так хороше роскинулося перед людиною, коли кожне зьявисько натури чарує тонке почуття людини своєю красою, коли розум людини з кожною хвилиною прорубує все далі сходи в глибоке царство таїни знаття, коли люде навчилися жити кожним фібром своєї істоти,—страчувати життя по власній волі, без жодної сподіванки на яке небудь друге істнування по смерти, страчувати на те, щоб другі інертні, поміркованi зажили счастья, здобуте твоєю, крівью—це може робити тільки Бог—не чоловік! Людина піднеслась душею по-над души богів. Зьясувати душевну боротьбу такого героя не можно вже настроями... цвіркунами, та краплями дощу. Сама думка про те огидою проймає мозок! Велетню, богочоловіку дзеркалом може бути тільки величня драма дії та боротьби.

Більш всіх одповідає їй соціальна драма.

Соціальна драма несе з собою цілком нові принціпи драматичної штуки. Вона одрізняеться од драми грецької й Шекспіровської елементом трагичнього. Елемент трагичнього складався в греческій драмі з боротьби чоловіка з невідомою Мойрою, в Шекспіровські часи доля вже не керувала життям людей, керували ним вони самі, через те і в драмі його елемент трагичнього складається вже з душевної боротьби самої людини. Нова драма вивела на кін ще новий драматичний фактор — недолю, не внутришню боротьбу души людини, а боротьбу великих групп суспільства, — боротьбу классів. — Так кажуть теоретіки нової соціальної драми — знищення в драмі елемента особистоі (личної) псіхології. В соціальній драмі доля поодиноких людей не цікавить автора,—всю силу драматичного твору зконцентровано на почуттях і замірах великої группи людей, головного й единого героя пьеси—классу.

Щоб одбити псіхологію масси, творці соціальної драми не виводять окремих осіб (напр: «Ткачи» Гауптмана), які виносилися б над загальним рівнем своєю індівідуальністю, а разом

з тим були-б типичними репрезентантами цього классу, — вони беруть лише зовсім незначних людей, що тільки на хвилину опановують юрбою, ведуть її за собою, а потім зникають в роспочатім русі.

«Спробунок Гауптмана,—пише відомий критик російський Зінаїда Венгерова, — [1]) не всі вважають вдатним. Багато людей стоїть на тім, що при виставі пьеса дуже програє, що драматичня дія, яку не підтрімує дужа індівідуальність, розпливається і не справля вражіння, що з техничнього боку будова «Ткачів» не витрімує критики!»

Скажемо й од себе, що коли й надалі соціальна драма буде ширити той само принціп знищення особистої (личної) псіхології, вона дійде до сімволізма і втратить реальність і силу. Коли-б класс можно було й справді злити в одну спільну душу, тоді-б такий рід драматичної творчости міг-би мати прийдешне; але не вважаючи на цілком однакові умовини життя, в яких живе та або инша класса, почуття й думки окремих індівідуумів не будуть однакові, через те, що й настрій і спосіб переймання думок, і сама здатність реагувати на відомі зьявиська залежить не тільки од самих умовин життя, а головним чином й од темпераменту людини, од тих або инших фізіологичних причин. Через те виображення якоїсь «классової души» є фікція, абстракція, яка не зрушує до самого коріння нашого серця. Од «классової души» не далеко вже й до «мірової души» поета-декадента Чеховської драми «Чайка». Безперечно належність до тої або инчої класси кладе відомий колорит на чоловіка: герой-пролетарій грунтовними рисами вдачи своеї одріжняеться од героя-короля, і хоч героїзм е, власне, такий псіхологічний стан, який не міняеться од того, що викликало його (Вандейці, що вмирали під кулями республіканців, були такі-ж самі герої, як і республіканці, що теж без жаху дивились в гірла рушниць, коли Вандейці розстрілювали їх),—про те героїзм пролетарія й героїзм короля будуть спера-

---

[1]) Литературныя Характеристики. 305—306.

тись на инші базіси: пролетарій буде сператись на юрбу, на свою солідарність з нею, король буде сператись на свою власну волю, на свої думи й бажання, які йдуть впоперек бажанням нерозумної (на його думку) юрби. На цім і кінчається та частина «классової души», яку має в своїй душі кожен член тої або иншої класси. Далі йдуть вже грунтовні риси вдачи людини, однакові для всіх классів. Як серед пролетаріїв, так і серед королів есть Гамлети і Дон-Кіхоти, Макбети, Фаусти і Цезарі; через те неможливо й утворювати якусь «классову душу». Кожен член визначного классу, борючись за один спільний ідеал, не однаково переживае ту боротьбу в своїй душі; люде не тождественні геометричні фігури, що одрізняються одна од другої тільки місцем, яке займають в просторі. Які-б не були елементи трагичнього— чи гречеські, чи шекспіровські, чи елементи боротьби классів,— тільки тоді й дають вони драматичній конфлікт, коли одбиваються в живій душі людини. Великі майстри слова вміли завжде сполучити соціальність мотіву пьеси з централізацією драматичної акції. Згадаймо, напр., «Вільгельма Телля» Шіллера—одну з найсоціальнійших пьес, і ми побачимо, як зумів автор зконцентрувати силу цього соціального руху в могутній постаті Вільгельма Телля. Через те і закони драматичної творчости стоятимуть на віки віків непорушно: боротьба людини чи то з долею, чи з власним почуттям, чи з ворожнечим классом, але боротьба і дія, що одбиваються в души людини, яка може бути й типичним репрезентантом свого классу.

Що до сітуації своеї, то соціальна драма одрізняеться од Шекспіровської драми тим, що зовсім знищуе монолог і дае перевагу массовим сценам. Така сітуація виникае з принціпів самого твору. Властивості художнього впливу соціальної драми сполучують в собі і вплив на почуття, і вплив на думку, бо соціальна драма розгортае перед нами не тільки самі настрої та проблеми, а дію й боротьбу за них. Вона дае свій певний присуд фактам, свою певну одповідь на проблеми людського духа. Нічого містичнього, денервуючого не мае в собі соціальна драма--

горить в ній гарячий вогонь боротьби за умовини кращого життя.

Перед молодим українським драматургом, як перед баєчним царевичем простяглися тепер три шляхи: драма сімволичня, драма настрою, і драма соціальна. Кожен з тих шляхів погрожує якоюсь небезпекою, а разом з тим і вабить своєю особистою красою.

Всі ці літературні течії принесли з собою нове слово штуки. Сімволизм одірвав драму од малювання пошлої буденщини; він нагадав нам про вічні, грунтовні, проблеми людського духу, незалежні ні од соціальних, ні од політичних форм життя. Що до властивостів впливу художнього твору, він винайшов ряд нових факторів: згуки, світ, фарби, що впливають і на наше почуття і примушують нас безпосередно перейматись тим настроєм, який хоче викликати в нас автор твору. «Драма настрою вивела на кін саме життя і наддала тим ще більше реалізму формі драматичної творчости. Чим більше звязаний чоловік з усім життям, що оточає його, тим реальнійщими здаються нам і його простування і його боротьба. Як драма сімволичня, так і «драма настрою», звернула увагу на вплив драматичного твору і на почуття людини. Драма соціальна вернула нас до споконвічнього джерела драматичної творчости,—дій і боротьби. Не будемо обмежувати сфери соціальної драми лише сферою боротьби пролетаріата з капіталізмом: соціальна драма виводить на кін боротьбу великих групп людскости за поліпшення умовин життя для найбільшої кількости людей. Пекучі питання життя не менч одвічніх проблем людського духу шматують серце чоловіка, вони ще близчі більшим массам людей, бо гірке життя не дає їм часу й глянути вгору до сонця, до зір.

Минули часи сімволичніх і Чеховських драм. Великих діл людського духу настроями не змалювать! Щоб зьясувати їх, треба, як каже Гейне, видерти найвищу сосну з Шварцвальдских гір, встромити її в кратер Етни і писати вогненними літерами, на північнім небі, щоб світили ті слова всім нащадкам прийдешніх і «на потом будучих» віків!

Шлях драмі дії та боротьби!

Не будемо тільки загадувати нашим драматургам, що їм писати, який розробляти сюжет: найкраще вдається той твір, який найбільше одповідає власному настрою поета: троянда і грізна буря північного моря—все має свою одвічню красу.

Штука, як і все на світі, підлягає двом силам: наслідуванню й новаторству. Проте, до чого-б не дійшло новаторство в драматичній штуці, що до околишніх форм,—грунт її не зміниться ніколи: істотою драми була й буде душевна боротьба людини, чи то з долею, чи з власним почуттям, чи з ворожнечим классом—це залежить од часу життя,—незмінним лишається сам принціп драми боротьба, яка одбилася в душі людини. Дія—не в грубому розумінню лише свідомої, залежної од волі людини зміни форм околишнього життя, а зміна становищ душевних, яка і складає грунт Шекспірової драми і складатиме завжде сущність правдивих вічне-хороших пьєс. Все через серце людини—світ і вічній морок, радість і жалі. Драма, як і саме життя, тільки через те й набуває ваги та сили, що одбивається в душі людини. Безсмертні істіни й проблеми через те тільки й безсмертні, що освітлюють знеможене серце людське.

Старицька-Черняхівська.

Очерки изъ исторіи общественнаго быта старой Малороссіи.

I.

Выборы сотника въ м. Носовкѣ.

Соціально-экономическій бытъ гетманской Малороссіи досихъ поръ, несмотря на далеко подвинувшуюся впередъ разработку источниковъ, остается мало выясненнымъ. Въ лучшемъ положеніи находится изслѣдователь XVIII в., когда соціальная эволюція принимаетъ уже опредѣленныя формы, а сохранившіеся до нашихъ временъ источники позволяютъ сдѣлать нѣкоторыя заключенія, хотя бы даже и общаго характера. Но все таки приходится сознаться, что многіе важные вопросы внутренней исторіи Малороссіи ждутъ еще серьезной научной разработки, и въ настоящее время приходится рѣшительно отказаться отъ обобщеній въ этой области. Предлагаемые вниманію читателей очерки имѣютъ своей цѣлью, не претендуя на серьезное научное значеніе, освѣтить нѣсколько вопросъ объ отношеніи населенія къ выборному началу, проникавшему во всѣ стороны жизни Гетманщины. Здѣсь мы будемъ разсматривать отношеніе населенія къ выборамъ сотниковъ, въ виду того, что эта власть ближе всего стояла къ населенію, и оно непосредственно было въ этомъ заинтересовано.

Вышедши обновленной изъ бурь революціоннаго періода, Украина признала надъ собою власть московскаго царя, сохранивъ

за собою права автономнаго государства. Участіе народа въ правленіи, выражавшееся въ выборѣ «вольными голосами должностныхъ лицъ отъ атамана и войта до гетмана, какъ оно ни было непріятно для московскаго самодержавія, не было ограничено и договорными статьями. Первое время послѣ 1654 года, когда соціальныя и экономическія различія крылись въ глубинѣ не смѣя открыто выступить на поверхность, въ украинскомъ обществѣ царила демократія: ничто не напоминало о томъ, что невидимо внутри его борются общественныя силы и уже закладываются основы новаго порядка. Козачество было символомъ свободной жизни. Населеніе, только что вынесшее на своихъ плечахъ всю тяжесть освободительной борьбы, стремилось попасть въ ряды козачества. Особыхъ выгодъ козачье званіе и не могло представлять, когда прежній общественный строй, на крайнихъ полюсахъ котораго стояли паны и подданные, не существовалъ болѣе на территоріи Украйны, будучи скасованъ «козацкой шаблей». Стихійное движеніе населенія въ козачество естественнымъ образомъ улеглось, и дѣло ограничилось тѣмъ, что, по свидѣтельству старожиловъ, «можнѣйшіе пописались въ козаки, а подлѣйшіе остались въ мужикахъ.[1]) Но слово мужикъ никоимъ образомъ не указывало тогда на зависимое, подчиненное положеніе. Товариство и поспольство «были равны по правамъ, отличаясь лишь фактическимъ положеніемъ.[2]) Безусловное владѣніе землею, никѣмъ не оспариваемое, давало посполитымъ возможность пользоваться почти всѣмъ продуктомъ своихъ трудовъ; лишь небольшую часть его давали они на нужды войскового скарба въ видѣ натуральной повинности. Громада посполитыхъ, пользуясь правами юридическаго лица, распоряжалась общественными землями, судила своихъ провинившихся сочленовъ и, наконецъ, выбирала своего представителя войта. Намъ кажется, и не безъ основанія, что посполитые, если и не участвовали фактически въ

---

[1]) Опис. Стар. Малор. т. I стр. 381.

[2]) Ефименко. «Исторія украинскаго народа» вып. 2 Спб. 1906, стр. 268.

выборѣ сотниковъ, то оказывали большое вліяніе на это избраніе. XVII столѣтіе и начало XVIII-го было временемъ, когда выборное начало служило сильнымъ оружіемъ въ рукахъ населенія, особенно въ выборѣ сотниковъ. Слѣдствіемъ такого порядка являлось отсутствіе строгой чиновной іерархіи; одинъ и тотъ же человѣкъ могъ занимать послѣдовательно то высшія, то низшія должности. [1]) Но параллельно съ развитіемъ соціально-экономическаго процесса, вызывавшаго разслоеніе доселѣ однороднаго общества, стали въ этой области замѣчаться симптомы, указывающіе на паденіе выборнаго начала. Рядовое козачество выдѣляло изъ своей среды будущую привилегированную знать, члены которой, попавъ разъ на выборную должность, по истеченіи срока не хотѣли ворочаться въ прежнее состояніе, и поэтому, занимая урядъ, они усердно клали камни для своего благополучія. Способовъ для этого было много: маетность, предназначаемая на урядъ съ правомъ пользоваться помощью посполитыхъ, давала имъ возможность хорошо вести хозяйство и продавать избытокъ продуктовъ, судебная власть служила источникомъ дохода въ видѣ вполнѣ легальныхъ «накладовъ», приносимыхъ судившимися, не говоря уже о всевозможныхъ «вымыслахъ». Скупля грунтовъ, какъ козачьихъ, такъ и посполитскихъ, нерѣдко съ помощью насилія, чтобы составить себѣ земельное владѣніе и укрѣпить за собою гетманскимъ универсаломъ, утайка свободныхъ дворовъ при ревизіяхъ, освобожденіе за взятки козаковъ отъ походовъ, посполитыхъ отъ общенародной повинности, употребленіе козаковъ и посполитыхъ для своихъ домашнихъ надобностей—все это пускали въ ходъ предпріимчивые сотники, чтобы создать свое экономическое положеніе и сдѣлать его независимымъ. Нѣкоторыя изъ этихъ средствъ настолько вошли въ обиходъ, что въ обществѣ того времени стали считаться вполнѣ дозволенными. Въ 1719 году сотникъ Смѣловскій, обвиняемый между прочимъ монастырскимъ городничимъ въ томъ, что употреблялъ козаковъ

---

[1]) Рецензія Мякотина на II т. Опис. Стар. Малор. Зап. Акад. Наукъ по истор-филол. отд. т. II стр. 35.

для своихъ домашнихъ работъ, на слѣдствіи показалъ «незапираючися, же козаки тые, которые пѣшіе и зубожаліе чинятъ роботизною до двора моего послугу, тое не за мене стало, але и прежде мене бывшимъ сотникамъ въ роботизнахъ такые козаки чинили помогу, а який козакъ конный въ чомъ роботизною своею вигодитъ, то уже тое чинитъ не з указу, але з прошенія.» [1]) Такимъ образомъ, сталъ господствовать взглядъ «що всякая власть безъ повинности не обходится», какъ выражались полтавци въ 1714 году въ прошеніи гетману Скоропадскому. [2]) Разслоеніе рядового козачества, возвышеніе старшины на счетъ народа, изъ нѣдръ котораго она вышла, стремленіе фамилій, достигшихъ уряда, создать себѣ экономическое могущество—всѣ эти причины отразились и на выборахъ сотниковъ. Населеніе, чувствуя свою зависимость отъ богатыхъ семей, подавало за нихъ голоса и на выборахъ, тѣмъ самымъ содѣйствуя имъ еще къ большому обособленію. Иныя богатыя семьи какъ бы монополизировали въ своихъ рукахъ сотничество, сдѣлавъ его почти наслѣдственнымъ. Такъ, въ борзенской сотнѣ изъ 15 лицъ, побывавшихъ въ этой должности, 10 принадлежало къ фамиліи Забѣловъ, въ Олишевской сотнѣ около 90 лѣтъ должность сотника оставалась въ семьѣ Шрамченковъ, въ Воронежской сотнѣ—около 50 лѣтъ въ семьѣ Холодовичей. [3]) Еще въ XVII в. въ выборы сотниковъ начинаютъ вмѣшиваться высшія власти; такъ, въ 1681 году короповскимъ сотникомъ былъ назначенъ Довгеля, уроженецъ Веркіевской сотни. Въ XVIII же вѣкѣ это явленіе дѣлается обычнымъ. Россійское правительство долгое время не мѣшалось во внутренніе распорядки Украины, боясь, очевидно, навлечь на себя обвиненіе въ нарушеніи» правъ и вольностей. Измѣна Мазепы скомпрометировала въ глазахъ

---

[1]) Хар. Истор. Архивъ. Д. М. К. Черн. отд. № 25886.

[2]) Рецензія Джижори. Зап. Наук. Т-ва імени Шевченка 1906 I, 197.

[3]) Опис. Стар. Мал. т. II стр. 135, 338, 184, 122; 7) ibedem, 309;

Петра какъ высшую, такъ и низшую старшину въ сепаратическихъ стремленіяхъ и дала ему прекрасный поводъ начать походъ на украинскую автономію. Задача облегчалась еще тѣмъ, что разладъ, существовавшій между старшиною и народною массою, оставлялъ ее безъ всякой поддержки предъ обвиненіями какъ въ политической неблагонадежности, такъ и въ угнетеніи простого народа.

Очистивъ ряды старшины отъ подозрительныхъ элементовъ, посадивъ на полковничьи уряды вѣрныхъ лицъ великороссіянъ или даже иностранцевъ своей властью, помимо гетмана, Петръ обратилъ вниманіе и на выборы сотниковъ, опасаясь, чтобы и тутъ не свила себѣ гнѣзда измѣна. Слѣдствіемъ этого былъ указъ 21 января 1715 года Скоропадскому, которымъ повелѣвалось «полковникамъ въ полковую старшину и сотники собою не выбирать и не учреждать, а когда въ которомъ полку будетъ порожжее мѣсто полковой старшины или сотника, тогда полковнику учинить совѣтъ по приговору общему, назначить къ тому людей заслуженныхъ и въ вѣрности неподозрительныхъ человѣкъ двухъ или трехъ и представлять гетману» [1]) и состоящему при немъ русскому министру для утвержденія одного изъ нихъ сотникомъ. Само собою разумѣется, населеніе не могло спокойно примириться съ этимъ нововведеніемъ и, въ случаѣ назначенія сотникомъ неугоднаго ему лица, иногда выражало протестъ. Мы имѣемъ свѣдѣнія о бунтѣ въ мѣстечкѣ Носовкѣ Кіевскаго полка, возникшемъ на этой почвѣ въ 1719 году, въ гетманство Скоропадскаго, съ обстоятельствами котораго мы и познакомимъ читателей. Насколько можно судить по слѣдствію, произведенному генеральнымъ асауломъ Жураковскимъ и войсковымъ канцеляристомъ Ханенкомъ, дѣло происходило такъ [2]): когда Шаула «ради немощи и нѣкоторихъ чрезъ его показавшихся тамошнимъ людемъ обидъ» былъ отставленъ отъ уряду, «Носувскіе обиватели на исходѣ сеей весни бувши у мене въ Глуховѣ,—писалъ въ іюлѣ

---

[1]) Матеріалы для исторіи эконом. юрид. и общ. быта ст. Малор. вып. II стр. 261.

[2]) Х. И. А. Дм. К. № 18201.

мѣсяцѣ встревоженный бунтомъ и боясь, очевидно, отвѣтственности за произшедшее передъ Петромъ гетманъ Скоропадскій государственному канцлеру Галовкину,—збѣравши себѣ въ мѣсто единогласними вотами Трофима Билину на урядъ сотнитства просили и моего на тое соизволенія; я прето знаючи его Билини къ тому згодность, же и передъ тимъ былъ у ихъ сотникомъ, велѣлемъ обыкновеннимъ порадкомъ на вѣрную Его Величеству службу виконати присягу и унѣверсалъ «мой на тотъ сотнитства урядъ вицати». Къ сожалѣнію, при дѣлѣ не имѣется прошеніе, поданное Скоропадскому отъ имени Носовскихъ обывателей о назначеніи Былины сотникомъ; надо полагать, что оно было подписано лишь группой его сторонниковъ, присвоившихъ себѣ представительство отъ цѣлаго мѣстечка. Очевидно, они не стѣснялись этими формальностями, надѣясь на поддержку, которую, вѣроятно, имѣлъ Былина въ Глуховѣ. Въ то время, когда въ Глуховѣ уже рѣшалась судьба Носовскаго сотничества, въ Носовкѣ вся чернь—какъ товариство, такъ и все посполство—рѣшила, что сотникомъ на ихъ урядѣ слѣдуетъ быть никому другому кромѣ Антона Ястрембскаго, который въ бытность свою въ Носовкѣ атаманомъ заслужилъ всеобщую любовь, такъ какъ «безобыдно з людми обиходился». Когда же универсалъ, данный Былинѣ на наказное сотничество, былъ прочитанъ на площади во время базара разъ въ пятницу, другой разъ въ понедѣльникъ, «теди все посполство,—по словамъ слѣдствія—почувши тіе слова, же волно кого хотя избрати на сотництво, крикнуло на Ястрембскаго и укрили его шапками даючи сирно и хотѣли ему корогвъ заразъ вручити» [1]). Изъ этого факта, указывающаго на то, что посполъство принимало такое горячее участіе въ выборѣ, можно заключить, что прежде, когда объ административномъ воздѣйствіи не могло быть и рѣчи, посполъство вмѣстѣ съ козаками принимало активное участіе въ государственной жизни. Намѣреніе посполъства вручить корогву доказываетъ, что оно имѣло въ прошломъ такіе прецеденты и что демократическій

[1]) Ibidem.

духъ его не заглохъ еще, несмотря на политику гетманскаго правительства. Заслуживаетъ вниманія еще то обстоятельство, что Ястрембскій, какъ видно изъ его сказки, уроженецъ города Борзны нѣжинскаго полка, съ 20-тилѣтняго возраста посвятилъ себя военной дѣятельности, служа то у Палѣя, то въ Сѣчи запорожской, то подъ Азовомъ до самого того времени, когда, переселившись въ Носовку, былъ избранъ тамъ атаманомъ, на какомъ урядѣ пробылъ полъ года; можно полагать, что полковой старшинѣ было не по душѣ это избраніе. Ястрембскій, видя, на чьей сторонѣ симпатіи населенія, «будучи певнимъ, же поспулство на его дастъ голосъ»—говорилъ—хочай тилко 5 албо 6 товариства зо мною до п-на полковника поедутъ, надѣюся быти сотникомъ, а когда зостану на урядѣ, не буду вамъ жаднихъ долегливостей чинити». Такимъ образомъ, по предложенію Ястрембскаго, была составлена супплѣка полковнику, на которой подписались его единомышленники. Съ нѣкоторыми изъ нихъ Ястрембскій ѣздилъ въ Козелецъ къ полковнику, который ему посовѣтовалъ для успѣшности его дѣла отправить нѣсколько человѣкъ изъ товариства съ супплѣкою въ Глуховъ къ гетману, а самому оставаться дома. Ястрембскій, не теряя еще, очевидно, вѣры въ успѣхъ своего дѣла, отправилъ въ Глуховъ 6 человѣкъ товариства, которые, вернувшись, сообщили, «что на супплику отказано; Былина мѣетъ быти сотникомъ». Дальнѣйшія событія разыгрались уже помимо его желанія, и предупредить ихъ онъ все равно былъ бы не въ силахъ, и обвиняемые въ Носовскомъ тумултѣ, на вопросъ о томъ: «не возбуждалъ ихъ Ястрембскій до того, чтобы смятеніе учинивши, всеконечне Бѣлинѣ корогви не давати?—згодне всѣ сознали, что онъ Ястрембскій о томъ имъ нѣкогда не говорилъ, тилко якъ его посполство, за вичитанемъ першого унѣверсалу, избрали за сотника одъ того часу видаючися онъ зъ нимы прошовал всякого, чтобъ слова своего не отмѣняючи держалися при немъ, и потому оны якъ зъ початку, такъ и до конца на его давали голосъ, звлаща, же онъ будучи чрезъ килка часу въ Носовцѣ атаманомъ, добре з всѣми обыходилъся, а Билина яко былъ за прежднего своего сотництва многимъ починилъ обиды

и того ради посполство онимъ вознегородили». Возбужденіе достигло крайняго предѣла къ тому времени, когда должно было происходить традиціонное врученіе корогви новоизбранному, окончательно закрѣпляющее за нимъ власть. Въ назначенный день для исполненія обряда прибыли въ Носовку полковой асаулъ кіевскій Ханенко съ полковымъ хоружимъ и писаремъ и вмѣстѣ съ Былиною отправились на площадь, гдѣ уже собралось много народа на раду. Панъ асаулъ велѣлъ писарю читать пространно всѣмъ вслухъ гетманскій универсалъ, затѣмъ, взявъ корогву отъ хоружого и «отдаючи оную Билинѣ, началъ до товариства и посполства говорити обявляючи п-на Билину за цѣлого сотника». На его рѣчь изъ толпы отозвался Яцко Шиша «з такою мовою: Бридня се, ти пріхавъ червонихъ брати. Бували передъ симъ аренди на горѣлку, и ви тепер нас живих людей арендуете!» Послѣ этихъ словъ поднялся шумъ, раздались крики «жебы не дать корогви Былинѣ, многіе бросились до корогви и стали вырывать ее изъ рукъ Былины и древко сломали вслѣдствіе сопротивленія Былины и его сторонниковъ; во время общаго смятенія неизвѣстно кѣмъ былъ вырванъ и потоптанъ гетманскій универсалъ «на уничтоженіе чести рейментарской», какъ выражается слѣдствіе. Вирванную корогву въ сопровожденіи толпы народа понесли подъ судовню, а оттуда уже она была взята въ церковь. Ястрембскій пріѣхалъ въ Носовку изъ своего дома послѣ этого происшествія, когда уже отняли корогву. Его встрѣтили со словами: где ти передсимъ отгодилъся: мы бъ тебѣ корооговъ были отдали?» «Ми ему хотѣли отдати короговъ, тилко же была уже въ церквѣ, для того ей оттоль не взялисмо». По совѣту другихъ, Ястрембскій ходилъ съ хлѣбомъ къ полковому асаулу и съ нимъ человѣкъ 70 посполитыхъ, чтобы показать ему, что за нимъ стоитъ все посполство. Асаулъ не принялъ депутаціи и угрожалъ ей за безпорядки. Попытались было сторонники Ястрембскаго испытать послѣднее средство и отправили «повторную суппліку» въ Козелецъ къ полковнику; такъ какъ никто съ товариства ѣхать не хотѣлъ съ нею, то отправили 2 посполитыхъ, «которихъ тамъ в вязеню и удержано». Дѣло Носовскаго

посполства было проиграно: ихъ единодушныя усилія, ихъ непоколебимое сознаніе въ правотѣ своего дѣла разбились о формализмъ глуховскихъ правителей. Можетъ быть, Былина для достиженія своей цѣли употребилъ и подкупъ,—сказать утвердительно за отсутствіемъ данныхъ мы не можемъ. Финалъ Носовскаго бунта для его участниковъ и Ястрембскаго, который былъ признанъ «поводцемъ и принцѣпаломъ бунтовничимъ», окончился печально: они были арестованы и заключены въ тюрьму (арестовано было, насколько можно судить по слѣдствію, 12 человѣкъ). Какое наказаніе постигло ихъ по суду, мы, къ сожалѣнію, не знаемъ. Надо полагать, что не легкое, если Скоропадскій въ письмѣ къ Головкину обвинялъ ихъ въ томъ, что они асаула полкового и новоизбраннаго сотника «ганебне безчестили и на убийство ихъ обоихъ устремлялися». Носовское дѣло ясно показало, что демократическія стремленія еще живы въ украинскомъ народѣ, что онѣ не успѣли еще окончательно заглохнуть. Антонъ Ястрембскій ставленникъ посполства, онъ его истинный избранникъ, провести котораго на урядъ оно желало во чтобы то ни стало. Въ Носовскомъ дѣлѣ роль товариства не выступаетъ такъ ясно, какъ посполства. Здѣсь столкнулись народное право и канцелярскій произволъ; здѣсь ярко сказались приверженность народа къ выборному началу, наивная увѣренность въ превосходствѣ своего права, въ правотѣ своихъ стремленій; этимъ безпочвеннымъ мечтамъ (по условіямъ того времени) суждено было погибнуть, какъ и демократическому строю старой Гетманщины.

Приложеніе.

А во первихъ допрошован был самий поводца и принцѣпалъ бунтовничимъ способомъ отъ поспулства избранний на сотництво Антонъ Ястрембский: для чого онъ будучи в Носувку пришелцемъ, старался о уряд тамошнего сотництва? Тако ж для чого вѣдаючи уже, что уряд тот властію рейментарскою п. Би-

линѣ врученъ, по замѣшаню за оний принялся? Отвѣтовалъ Ястрембский таковимъ порядкомъ: одъ того часу якъ повернулся з Глухова п-нъ Трофимъ Билина и привіозъ унѣверсалъ Ясне-Велможного на наказное сотництво себѣ данний, начали поспулство о немъ Ястрембскомъ, жебы его озбрат сотникомъ, проговорувати; когда зась под час торгу тотъ унѣверсалъ публѣчне был читанъ, в тое время и онъ стоялъ тамъ же между людми оподаль од п. Билини, тогда на ослонѣ сидѣвшого; а якъ чернь почули, же в унѣверсалѣ виражено тое, чтоб кого товариство поволят избрали себѣ за цѣлого сотника, крикнуло все поспулство на его даючи голосъ, и вкрили оного шапками, мовячи сирно: по якомъ посполства крику он з нѣкоторими принцѣпалнѣйшими своей сторони товариствомъ совѣтовалъ, жебы ехати з супплѣкою до п-на полковника въ Козелецъ; на що когда едни з них до того призволилися, теди онъ, списавши суплѣку и поподписуваввши на оной имена своихъ единомислниковъ, ездилъ самъ по ихъ господахъ и приказовалъ имъ зездитися до двора своего недалеко од мѣста будучого, з которого и поехали в Козелецъ, где за прибытемъ своимъ нѣчего болше од п-на полковника на суплѣку свою не отобралъ в отвѣтъ; тилко абы и он, Ястр, когда Билина з товариствомъ забѣратиметься до Глухова, нѣсколко товариства своей сторони посилалъ туда ж до Ясне-Велможного з супплѣкою; а самъ би удержался в господѣ, що онъ такъ и учинилъ; виправил шести человѣка, именно Лукяна Шишу, Степана Калченка, Трофима Круглика, Бокума Поживутка, Мартина Баклана, и Павла Турбенка; котории повернувшися нѣ з чимъ з Глухова, тое тилко сказовали, же Былина мѣетъ быти сотникомъ, а иншого отвѣту не принесли жадного. Якъ же Билина приехалъ з унѣверсаломъ, а потомъ побувавши в Козелцѣ у п-на полковника приехал сполне з п-номъ Ханенкомъ асауломъ полковимъ до Носувки, и як мѣлъ бити оголошован унѣверсал панский, в тотъ час он сидѣлъ в дому, и когда учинился тумултъ в в мѣстѣ, не былъ тому притомний, тилко уже по обѣдѣ всѣвши на коня поехалъ къ мѣсту невѣдаючи еще в городѣ сталося? бо и не зналъ запевне, чи пріехалъ п-нъ асаулъ полковий и за-

чимъ? кгди жъ хочай и говорилъ о томъ з Тосляхомъ, атаманомъ куреня вербувского, идучи з церкви еще перед обѣдомъ, чи пріехалъ п-н асаул, однак же и тот чи не вѣдалъ, чи не хотѣлъ сказать жадной о прибытіи п-на асаула и что мѣла того дня п. Билинѣ вручатися короговъ, не имѣлъ певности. Когда зась пріехал до дворца своего под мѣстомъ будучого, там уже извѣстилъся, же в мѣстѣ посполство учинивши галас, короговъ у Билини одобрали и хотѣли, тилко же на тот час он не згодился, ему отдати, и любо приходилъ до его Семенъ Вилский, даючи о томъ знати, сподѣваючись застат его в дому далеко од мѣста будучомъ, однакъ уже не засталъ его на мѣстцу, бо уже тогда отехалъ онъ до города; котоpий, постановиши коня у дворцѣ своемъ, пошолъ самъ пѣхотою в мѣсто, и якъ зближилъся тамъ, где посполитий народ скупилъся, начали ему многіи говорити: где ти перед симъ отгодилъся: мы бъ тебѣ короговъ были отдали и иншіи слова о учиненю его, а не кого инного посполитий народ произносилъ и примушали его, жебы пошолъ до п-на асаула полкового ознаймуючи, ижъ цѣле его все посполство избирают за сотника. Однакъ онъ, не пристаючи до таковогo посполитого народа волѣ, взялъ колас и пошолъ до п-на асаула того ради, жебы з нимъ повидатися. П-нъ асаулъ зась тогда былъ передъ дворомъ отца Томашовского, памѣсника Носовского, куда и он когда пришолъ и за нимъ вслѣдъ члка з 70 туда ж пришли, п-нъ асаулъ од его, Ястр., не принявши хлѣба и самого его жъ и з нимъ пришовшихъ з погрозками за тумултъ отправилъ. Отколь возвратившися бавился з посполитствомъ на мѣстѣ до самого вечера и позно уже всѣвши на коня одехалъ до господи своей далеко от мѣста найдуючейся. А на утрейший ден знову вмѣстѣ зийшовшися з тими, которіи до збираня оного принципалнѣйшіи были, предлагалъ, чтобъ за нимъ ехали до п-на полковника з супплікою в Козелецъ, и когда нѣхто з них ехати не поднялся, в тот час по совѣту з своими единомислними виправили з супплікою до Козелця едного козака, а другого посполитого, которихъ тамъ и удержано: а яко першую суппліку, когда его по вичитаню унѣверсалу рейментарского на наказниство.

п. Билинѣ даннаго, посполство избрали сотникомъ, самъ онъ велѣлъ писати, такъ и повторную онъ же спорядивши посилалъ до Козелця, тилко ж не без вѣдома тих.

Антонъ Ястрембский о житіи своемъ прежномъ таковую далъ сказку: родилъ ся онъ в городѣ полку Нѣжинского Борзнѣ, одколъ в двадцяти лѣтехъ пошол служит в компанію, над которою былъ полковникомъ покойний Ковѣцкий, где служивши лѣтъ 6, потомъ одставши удалъ ся до Сѣчи Запорожской и тамъ служилъ конно чрез роковъ 8; а оттуду пошовши на низъ Дону, когда войска Царского Величества взяли городъ Озовъ, служилъ тамъ роковъ 3 на полевой сторожи, беручи плату на чверть рублей по 10; четвертого зась року пришовъ до Палія служити, при которомъ мало побавившися, бо его того ж року на Сѣвѣръ взято, зосталъся при компаніи, якая была под коммендою Михаила бывшого полковника Бѣлоцерковского и при той компаніи найдовалъся, ажъ до повороту Палѣевого з сѣвѣру, а якъ уже п-нъ Антоний Танский зосталъ полковникомъ Бѣлоцерковскимъ, онъ былъ при немъ сотникомъ в Ковшоватѣ. Когда зась по указу Царского Величества з там того боку Днепра обывателѣ на сюю сторону переходили, в тот час и онъ сюда перебралъся в Моровску, потомъ оттоль переселилъся в Носувку, где и атаманомъ с полъ рока былъ, потомъ за якъ од атаманства одставленъ, до сего часу мешкалъ тамъ же в Носувцѣ.

(Х. И. Ар. Дѣл. М. Кол. Черн. Отд. № 18201).

II.

Изъ исторіи одной ревизіи въ сотнѣ Новгородской.

Темой нашего второго очерка мы рѣшили избрать одинъ эпизодъ, имѣвшій мѣсто при провѣркѣ ревизіи въ сотнѣ Новгородской въ 1742 году, прекрасно рисующій отношеніе командующаго класса къ этимъ ревизіямъ. Источникомъ при нашемъ разсказѣ служитъ намъ подлинное слѣдствіе по этому дѣлу, сохранившееся въ Харьковскомъ Историческомъ Архивѣ (Черниговское

отдѣленіе № 14422-й); къ сожалѣнію, это слѣдствіе, произведенное спеціально учрежденной ad hoc коммиссіей, не даетъ намъ возможности судить, какое рѣшеніе положила по этому дѣлу Генеральная Войсковая Канцелярія. Не нужно забывать при этомъ, что это время — конецъ царствованія Анны Іоанновны — было однимъ изъ тяжелыхъ для Украины: тяжелый гнетъ деспотизма и отравленная атмосфера Бироновщины сказывались и на Гетьманщинѣ; владѣльческій классъ съ ужасомъ убѣждался, что его хотятъ окончательно забрать въ руки и лишить политическаго значенія; учрежденіе Коммиссіи Экономіи описныхъ на Ея Императорское Величество маетностей лишало его возможности распоряжаться фондомъ свободныхъ войсковыхъ земель, а частая перемѣна «правителей» въ видѣ генераловъ Кейта, Неплюева и другихъ [1]) требовала умѣнія подлаживаться ко вкусамъ и взглядамъ начальства, чтобы не встрѣтить въ его лицѣ себѣ противника.

Обстоятельства интересующаго насъ дѣла были таковы: вслѣдствіе жалобъ на неправильное сочиненіе ревизіи «дворового числа» въ сотнѣ Новгородской въ 1740 году значковымъ товарищемъ полка Стародубовскаго Иваномъ Манковскимъ, былъ посланъ для повѣрки ревизіи по указу Генеральной Войсковой Канцеляріи канцеляристъ Михаилъ Федоровичъ, которому данной инструкціей было повелѣно изслѣдовать, «такъ ли оной Манковской сочинилъ тую ревизию, какъ ему срого притверждено было здѣлать, праведно по самой чистой совѣсти по присяжной должности несмотря ни на кого, хто би не билъ якого званія, чина і достоинства, ктому никакимъ взяткамъ не касатся и усмотривъ о всякихъ неправостяхъ представлять». Федоровичъ былъ опытный и усердный канцеляристъ и имѣлъ уже случай зарекомендовать себя съ лучшей стороны какъ своей безпорочной службой «в минувшое военное время по разнымъ коммиссіямъ, такъ и отысканіемъ въ 1739 году въ Сосницкой сотнѣ Черниговскаго полка до

---

[1]) Ефименко «Исторія украинскаго народа» Спб. 1906, вып. 2. стр. 309.

400 утаенныхъ дворовъ. Свое новое порученіе Федоровичъ исполнилъ блистательно: и въ Новгородской сотнѣ онъ нашелъ излишнихъ утаенныхъ за разными владѣльцами 1272 двора, въ томъ числѣ за «чернецами Новгородскими 365 дворовъ «несмотра ни на какия ихъ—какъ онъ самъ доноситъ—прельщенія и устрашенія. Генералъ Кейтъ и присутствующіе въ Генеральной Канцеляріи члены обнадежили награжденіемъ чина сотничого и дачею до 15 дворовъ, «ибо тимъ отисканіемъ моимъ усмотрено в нѣтахъ разними владѣльцами владѣемыхъ козаковъ в Малой Россіи поверстанихъ в мужики до 22000 и болѣ да посполитихъ болѣе 44000 дворовъ. Перемѣна правителя, давшая на мѣсто Кейта г-на Леонтьева, сказалась и на судьбѣ Федоровича и дала ему понять, что инструкціи и указы—одно, а исполненіе ихъ на практикѣ—другое; чрезмѣрное усердіе Федоровича, открывшее закулисную сторону старшинскаго землевладѣнія, возбуждало противъ него не только мѣстныхъ владѣльцевъ, но й генеральную старшину, которой эта закулисная сторона обогащенія была одинаково близка и понятна. Чего она не могла сдѣлать при Кейтѣ, заслужившемъ всеобщую любовь за свою честность, то стало возможнымъ при Леонтьевѣ. «Точию за самое прамое от мене показаніе вознегодовавши нѣкоторие на мене з еноральной старшини представленіи своими того получить мене не допустили»—пишетъ Федоровичъ, жалѣя о потерѣ и обѣщаннаго сотничьяго чина и 15 дворовъ. Сдѣлать это было нетрудно, такъ какъ на Федоровича недовольныхъ владѣльцевъ сотни Новгородской было немало. Нежданныя бѣдствія обрушились на его голову, о которыхъ онъ подробно повѣствуетъ въ своемъ доношеніи тайному совѣтнику Неплюеву, новому правителю, 14 ноября 1741 года. Походъ противъ его открылъ Новгородскій архимандритъ Созонъ Волынецъ своимъ челобитіемъ въ Генеральную Канцелярію, гдѣ обвинялъ его въ неправильномъ сочиненіи ревизіи. Кромѣ того, архимандритъ и другихъ владѣльцевъ «заохочивалъ» послѣдовать своему примѣру въ борьбѣ съ нарушителями общаго спокойствія. Когда Федоровичъ пріѣхалъ въ Новгородокъ, то архимандритъ «невѣдомо въ какую надежду чрезъ присланнаго своего чернеца запретилъ

мнѣ ѣхать въ ихъ владѣніе с похвалками: буде б поехалъ, мене прибить». 31 іюля Федоровичъ представилъ въ Генеральную Канцелярію доношеніе на дерзскихъ чернецовъ, что они вори, но отъ Генеральной Канцеляріи ничего на то не послѣдовало. Мало того, нарочно присланнымъ унтеръ-офицеромъ несчастный канцеляристъ «невѣдомо почему от того дѣла з бесѣди честной» былъ взятъ 7 сентября въ Глуховъ, гдѣ и находился до 29 числа, несмотря на многія «стужателства», не зная, «зачимъ сисканъ былъ въ Глуховѣ. Теперь только догадался Федоровичъ, «что на его чинится видимое посягательство, но еще к единому во исправленіи того дѣла препятствію запрещеніе мнѣ учинено указомъ 25 іюля к спомоществованію отъ сотенной Новгородской старшини ничего не требовать, без чего дѣла государеви исправляеми когда не биваютъ». Видя, что надъ головой его сгущаются тучи, но все еще основываясь на данной ему инструкціи, представилъ доношеніе на сотника Новгородскаго Суденкова «о разнихъ чинячихся от его противностяхъ». Преступленія сотника были обычными „грѣшками" власти въ Гетманщинѣ. Это были: употребленіе козаковъ къ работамъ, собираніе денегъ съ мѣщанъ Новгородскихъ и рядовыхъ козаковъ въ свою пользу, завладѣніе козачьими добрами и 20 мѣщанскими дворами подъ видомъ купли и укрывательство ихъ отъ общенародныхъ тягостей и наконецъ, самое важное утайка «немалимъ числомъ дворовъ». Но «по тѣмъ представленіямъ моимъ якъ чернецамъ, такъ и сотнику немалая учинилась поблажка и свобода»—пишетъ Федоровичъ, которому на собственномъ опытѣ пришлось убѣдиться: «обаче всѣ виноватие зостаютъ свободними, точию я, что за ними сискалъ неправду, еденъ бѣдствіе и гоненіе претерпеваю». Перемѣна судьбы настолько поразила Федоровича и убѣдила его въ пристрастіи и лицепріятіи суда въ Гетманщинѣ, что онъ рѣшился даже написать въ своемъ доношеніи: «хочай впередъ могутъ и слѣдствія бить о прописаннихъ продерзостяхъ, но весма я ненадежденъ, чтоб праведно произведено могло быть, потому что когда я по указу и інструкціи дѣйствіе въ сотнѣ Новгородской имѣлъ, и что повелено било, тое подлинно здѣлалъ по присяжной рабской своей

должности и ни в кого ничего не взялъ, к томужъ и людей при мнѣ бившихъ, занимая в людей денги и избувая свое имущество на своемъ содержалъ коштѣ, а за то надѣялся несумѣнно получить награжденіе, обаче вмѣсто того награжденія з особливого посягательства за мою вѣрность многие неудобоносніе претерпѣлъ и претерпѣваю бѣдствія». Бѣдствія эти были слѣдующія: вступивъ съ сотникомъ Новгородскимъ «в доказательство» по дѣлу объ обвиненіи его въ обидахъ, Федоровичъ требовалъ отъ Генеральной Канцеляріи своей ревизіи, гдѣ была приложена вѣдомость о «завладѣнныхъ козачьихъ добрахъ», но получилъ въ этомъ законномъ требованіи отказъ и даже былъ взятъ на «говтвахтъ» и тамъ содержался подъ карауломъ болѣе двухъ сутокъ; кромѣ того, полковникъ Тютчевъ, принуждая его вступить въ дѣло съ чернецомъ новгородскимъ Гергелемъ, съ которымъ ему вступать въ дѣло не слѣдовало потому, что Гергель человѣкоубійца, велѣлъ, не храня чести канцеляристовъ войсковыхъ, «взять в турму, которой случай со всей моей братіи единому мнѣ послѣдовалъ билъ, я же за собою и вини жадной не узналъ, к тому же отецъ мой кровию тое заслужилъ, дабы наслѣдники его турмою не били штрафовани, гдѣ простие мужики содержатся». Федоровичъ, чтобы избѣжать тюремнаго заключенія, принужденъ былъ «пойти судъ и окончить допросъ». 30-го же октября безъ всякой причины и «без надлежащого опредѣленія, чого нигде не бываетъ, подъ караулъ велено мене взять»—читаемъ мы въ томъ же доношеніи — «гдѣ и донинѣ безъиспустно содержусь напрасно», отчего и другіе свидѣтели, показанія которыхъ очень важны для выясненія дѣла, «могутъ таитись и правди не покажутъ». Враги Федоровича, порутчикъ Похвистневъ и войсковый товарищъ Демьяновичъ, которымъ было поручено апробовать ревизію, «дабы онъ и впредь сєбе охранити чимъ не имѣлъ», взяли у него документы по апробаціи ревизіи какъ будто для «единого вичитаня и разсмотренія, не возвратили обратно, несмотря на многія требованія, причемъ Похвистневъ уговаривалъ его помириться «невѣдомо с какова умишленія» съ Новгородскимъ архимандритомъ.

О пропажѣ документовъ Федоровичъ доносилъ въ Генеральную Канцелярію и просилъ ее сдѣлать распоряженіе о возвращеніи ему Похвистневымъ документовъ, которые ему «ко оправданію весма потребни», но то доношеніе было оставлено безъ послѣдствій. Въ концѣ доношенія Федоровичъ, формулируя свои желанія, просилъ Неплюева свои дѣла съ чернецами, а особенно съ сотникомъ объ аппробаціи дворового числа ревизіи, «мимо присудствуюющихъ Енералной Войсковой Канцеляріи членовъ разсмотривъ своею високою персоною», освободить его изъ заключенія, приказать Похвистневу возвратить документы сотника Новгородскаго, впредь до окончанія слѣдствія отрѣшить отъ команды и опубликовать въ сотнѣ, чтобы никто изъ подчиненныхъ не опасался давать по этому дѣлу своихъ показаній. О производствѣ слѣдствія по дѣлу съ новгородскими чернецами въ нашемъ источникѣ свѣдѣній не имѣется; по дѣлу же съ сотникомъ мы имѣемъ данныя. 21 декабря 1741 года былъ произведенъ допросъ сотнику Степану Суденкову [1]) объ утаеніи имъ дворовъ при ревизіи на 1740 годъ. Сотникъ показалъ, что во время сочиненія ревизіи Манковскимъ онъ никакихъ дворовъ въ своемъ владѣніи не утаилъ, такъ какъ не представлялъ ему и вѣдомости о своихъ дворахъ, находясь въ то время при Переволочной съ командою козаковъ Стародубовскаго полка «в розездѣ форпостовъ Днепровскихъ». Слѣдствіе тянулось въ высшей степени медленно; лишь въ 1741 году 28 марта Федоровичъ далъ свое показаніе противъ этого допроса, въ которомъ доказывалъ, что сотникъ напрасно таится въ утайкѣ дворовъ, которая тѣмъ не менѣе за нимъ явилась, а именно: въ городѣ Новгородку 11, да въ селахъ Мефедовкѣ и Знобѣ по одному, да при аппробаціи Федоровича онъ утаилъ 5 дворовъ, которыхъ не показалъ и въ вѣдомости; что онъ дѣйствительно утаилъ 5 дворовъ, письменно показали Федоровичу

---

[1]) Свѣдѣнія объ этомъ сотникѣ можно найти у Лазаревскаго Опис. Стар. Малор. томъ I, стр. 207 – 208, гдѣ онъ названъ Суденко; очевидно, сотникъ самъ прибавилъ къ своей фамиліи великороссійское окончаніе «въ».

атаманъ и войтъ села Кренидовки; затѣмъ Федоровичъ показалъ еще, что ревизію, сочиненную Манковскимъ и уже скрѣпленную подписами, сотникъ «невѣдомо съ какова умислу» почернилъ, а именно при селѣ Кренидовкѣ, гдѣ имѣется владѣніе сотника и въ другихъ мѣстахъ; ревизію эту Федоровичъ получилъ не изъ Полковой Стародубовской Канцеляріи, но изъ сотенного Новгородскаго правленія. Того же 28 марта повѣренный сотника сотенный писарь Кисловскій въ оправданіе своего начальника показалъ, что онъ дворовъ во время ревизіи Манковского не утаевалъ, такъ какъ находился въ Переволочной, при аппробаціи же Федоровича въ данной ему вѣдомости 5 ти дворовъ потому не показалъ, что «оние в его владѣніи еще тогда не били, но после того к нему пришли, в чомъ де и самъ онъ совершенно вѣдать не можетъ». Ревизія, сочиненная Манковскимъ, была обратно прислана Стародубовской полковой Канцеляріей въ сотенное Новгородское правленіе для исправленія «надлежащимъ порядкомъ» и переписки на бѣло; въ означенной ревизіи при селѣ Кренидовкѣ иныя слова затерты значковымъ товарищемъ Юркевичемъ въ присутствіи сотника по той причинѣ, что люди владѣнія Юркевича были показаны за сотникомъ и наоборотъ. На другія обвиненія, предъявленныя Федоровичемъ, сотникъ, какъ видно, не счелъ нужнымъ отвѣчать. Для провѣрки показаній сотника комиссія вызывала Юркевича, но по свѣдѣніямъ Новгородскаго правленія оказалось, что онъ посланъ Стародубовской Канцеляріей въ Нѣжинскій полкъ съ почтовыми денгами. Основательны ли обвиненія сотника въ утайкѣ дворовъ, мы не можемъ сказать съ полной увѣренностью; его отсутствіе во время ревизіи Манковскаго подтверждается приложеннымъ къ дѣлу указомъ Стародубовской Канцеляріи; что же касается объясненій его по поводу утайки дворовъ при аппробаціи Федоровича, то нельзя не признать ихъ наивными и малозаслуживающими довѣрія. Купчинскій въ своемъ извѣстномъ доносѣ на Безбородка рисуетъ Суденкова человѣкомъ сомнительной честности; по его словамъ, онъ получилъ въ 1739 году урядъ Новгородскаго сотничества безъ всякихъ выборовъ, потому лишь что «стараючись на сотни-

чество Новгородское, тратилъ 1400 руб., да хутро соболье въ колко сотъ рублей, да особливо жена его дала Безбородку 4 куфы горѣлки»[1]). Конечно, вполнѣ полагаться на это свидѣтельство не приходится, но нельзя также и совершенно оставлять его безъ вниманія, тѣмъ болѣе, что въ этомъ фактѣ нѣтъ ничего не вѣроятнаго. Конечный результатъ нашего дѣла намъ неизвѣстенъ, достовѣрно можно лишь сказать, что сотникъ Суденковъ вышелъ сухимъ изъ воды: урядъ сотничій онъ занималъ до 1762 года. Да и не мудрено, если принять во вниманіе то лицепріятіе, которое явно сказалось въ отношеніи власти къ Федоровичу: владѣльческій классъ, не безъ основанія, видѣлъ въ немъ противника, дерзнувшаго по простотѣ душевной въ наивной увѣренности въ значеніи бумажныхъ инструкцій посягнуть на его класовое господство, и тотъ, конечно, долженъ былъ уступить въ неравной борьбѣ...

Приложеніе.

п. 8 доношенія Федоровича.

Да за силу оной же инструкціи представилъ я на сотника Новгородского Стефана Суденкова о разнихъ чинячихся отъ его сотника противностяхъ указомъ монаршимъ, а именно: 1) о недаче мине по многимъ требованіямъ моимъ сотнѣ Новгородской дворового числа ревизіи сочиненной Манковскимъ; 2) о употребленіи козаковъ к работѣ как би своихъ поданнихъ; 3) о завладѣніи пожень козачихъ въ селѣ Горкахъ безъ указу и безъ куплѣ; 4) при селѣ Кренидовцѣ о владѣніи козачими жъ добрами и другихъ мѣстахъ козаками; 5) о учрежденіи онимъ сотникомъ на свою партикулярную собирать с мищанъ Новгородскихъ, з отамановъ курѣннихъ, радовихъ козаковъ и протчіихъ денги; 6) о собраніи с приезжаючихъ людей на торгъ з разнимъ посудомъ и протчимъ в дворъ свой торгового в противность запретителнимъ

---

[1]) ibid.—207.

того делать указамъ; 7) о держаніи онимъ сотникомъ в себе чужихъ лошадей воровски; 8) что приводомъ его войтъ села Очкина прозваніемъ Лисица з многихъ дворовъ позгонялъ в другие двори людей, а тѣ двори, ис коихъ повигонялъ людей, подѣлалъ пустими и печи побилъ; 9) о завладѣніи мещанъ Новгородскихъ под видомъ куплѣ до 20 дворовъ человѣкъ и о укривательствѣ их от общенароднихъ тягостей и недопущеніи к присяги на вѣрность, о чомъ от мене нижайшого по Министѣрской Канцеляріи октября 28 дня вашому високо-превосходителству подано доношеніе; 10) о утайки немалимъ числомъ онимъ сотникомъ дворовъ, какъ ревизия моя о томъ явствуетъ, и о протчемъ въ разнихъ числехъ доношеніями моими в Енералную войсковую Канцелярію представленномъ, точию по тѣмъ представленіямъ моимъ якъ чернецамъ, такъ и сотнику немалая учинилась поблажка и свобода к вящему помѣшателству моей прамости в сочиненной аппробаціи ревизіи и о протчомъ.

(Х. И. А. Черн. отд. № 14422).

III.

Сущность полковничьей власти.

Проф. Д. И. Багалѣй въ своей рецензіи на I томъ «Описанія Старой Малороссіи» А. М. Лазаревскаго замѣчаетъ пробѣлъ въ этомъ трудѣ, заключающійся въ томъ, что авторъ въ своемъ трудѣ старался изобразить отношеніе власти къ населенію, главнымъ образомъ, ея злоупотребленія, притѣсненія, но не пытался охарактеризовать компетенцію полковыхъ и сотенныхъ властей, представить нормальный объемъ ихъ власти[1]). Вполнѣ соглашаясь съ мнѣніемъ почтеннаго рецензента и признавая важность выясненія затронутого вопроса, мы считаемъ нужнымъ замѣтить, что полному выясненію его препятствуетъ отсутствіе узаконеній, опредѣляющихъ сущность власти старшины и свойства

---

[1]) Багалѣй «Новый историкъ Старой Малороссіи» Спб. 1891 стр. 115.

самихъ источниковъ, оставляющихъ въ тѣни эту сторону. Не нужно при этомъ забывать, что должности полковника, сотника, обозного и т. п. были созданы условіями при военной жизни, такъ какъ народъ въ то время—эпоху революціи—дѣйствительно составлялъ вооруженное войско; когда же жизнь пришла въ мирное теченіе, эти должности стали служить какъ цѣлямъ гражданскаго, такъ и военнаго управленія. Для уясненія этого вопроса, мы приводимъ здѣсь документъ, рисующій, какъ смотрѣли въ Украинѣ на сущность полковничьей власти. Происхожденіе этого документа таково: 3 іюня 1764 года Григорій Тепловъ предложилъ Походной Генеральной Малороссійской Канцеляріи—сочинить немедленно вѣдомость краткую съ объясненіемъ для донесенія Ея Императорскому Величеству:

1. Полковники малороссійскіе какую власть и сколь далеко простирающуюся по правамъ малороссійскимъ въ полкахъ малороссійскихъ имѣютъ, и какая на нихъ потому должность лежитъ.

2. Сверхъ правъ какой они долгъ по званію своему въ отправленіи команды въ военныхъ и земскихъ дѣлахъ имѣютъ, по какимъ указамъ или гетманскимъ универсаламъ? «На это предложеніе 6 іюня Генеральная Канцелярія отвѣчала:

1. Хотя въ правахъ малороссійскихъ въ книгѣ статутѣ, по которымъ малороссійское шляхетство судится, нетъ точности описанія должности полковничей, яко же тѣ права трактують больше о распоряженіи судныхъ дѣлъ, но малороссійскіе полковники учреждены еще до подданства подъ Всероссійскую державу, какъ явственно изъ пунктовъ гетмана Богдана Хмельницкаго и другихъ гетмановъ, въ которыхъ имено оставленъ на чины полковничіе трактамент, а между протчіимъ показано: чтобъ они полковники и другіе къ судамъ опредѣленніе чиновники въ войску, по городамъ, и по селамъ, противъ правъ и звичаевъ стародавныхъ войсковыхъ судили и карали, почему они полковники въ своемъ полку судъ и росправу въ военныхъ, земскихъ и градскихъ дѣлахъ съ полковою старшиною отправляютъ, а надъ козаками и чиновниками козачьими суть дѣйствительніе командиры, и по военнымъ дѣламъ командированіе и дру-

гій распорядокъ съ повелѣнія гетманскаго дѣлаютъ, по своему разсмотренію до гетмана Скоропадскаго имѣли власть, сами полковыхъ старшинъ и сотниковъ производили, но отъ того времени имъ воспящено указомъ Государя Императора Петра Великаго и отданно тое на разсмотреніе гетманское, но оного указа при Походной Канцеляріи не имѣется.

2. Сверхъ оной должности по статямъ же гетманскимъ и обичаямъ малороссійскимъ случай какого важного и обществу касаючогося дѣла они же полковники собираются къ гетману и призываются зъ старшиною на совѣтъ, а въ 1763 году за силу Височайшаго Ея Императорскаго Величества имянного указа, которымъ велѣно учредить въ Малой Россіи подкоморыхъ и поступать по правамъ зъ совѣту оныхъ же полковниковъ и за силу малороссійскихъ правъ унѣверсаломъ Его Сіятельства графа нынѣшного гетмана ноября 19 состоявшимся оставлени они полковники зъ судиею полковымъ и писаремъ судовымъ при одныхъ только градскихъ судахъ, то-есть криминальныхъ и кривавыхъ дѣлъ, яко военно-начальники, имѣющіе въ себя команди къ таковымъ дѣламъ небезпотребніе, а для земскихъ дѣлъ определены особые судьи, подсудки и писарѣ..

(Х. И. А. Черн. отд. № 10510).

Викторъ Барвинскій.

Історія української драми.[1]

V (*кінець*).

«По Феофані Прокоповичу раніша священно-містеріальна вдача київської драми продовжувала ще своє істрування; але побік з нею все більше й більше висовується національний руський елемент, що виявляється або в історичному та побутовому змісті, або в пристосуванні до простолюдного духу й тону: перше виказується в самих драматичних творах, друге—в інтерлюдіях чи в інтермедіях до них. Звичайною формою драми все більше та більше стає трагедокомедія, що хоч і одержала свій початок у класічному світі, але ввійшла у Київі в моду через наслідування Феофану Прокоповичу» [2]).

Такими рисами характеризує д. Петров ніби новий період нашої драми, що почався по Ф. Прокоповичу; із цією його вказівкою не згодитись не можно. Але зовсім інакше стоїть справа, коли ми згадаємо, що ця характеристика відноситься власно до третього періода нашої драми, з якого, звичайно, виділяється творчість Ф. Прокоповича, яко належна, по думці Петрова, до другого періода. Як цей пункт про класіфікацію драм Прокоповича, так і загальний поділ нашої драми на періоди, стоїть у д. Петрова, єдиного доси історика драми 18 в., на дуже хисткому грунті. Цей вчений двічі спробував дати такий поділ нашій драмі до 19-го віку: вперше, в вищецітованій нами праці 1866 р. (Труды к. д. ак.), де стара наша драма ділилась на три періоди, і в друге—1879 р. (там же),—де її розбивалось на пять періодів.

Обидві ці спроби, в більшій частині, не можно визнати цілком влучними. В першій праці автор брав за крітерій поділа двох раніших періодів польськість і антипольськість наших драм,—

[1]) Див. № 10.

[2]) Очерки—стор. 50.

цеб то ознаку зовсім внішню і крім того невірну: антіпольськість швидче можно бачити в першому, а не другому періоді, бо як раз нашу шкільну драму в цей період створено бажанням мати *свою* рідну драму для прославлення *своеї ж* віри прихильниками останньоі. Далі, нема й логічности в такому поділі, бо для першого періоду д. Петров бере польськість в розумінні внішне-формальному, в смислі «наслідування драматичним зразкам езуїтів, переважно польських», а для другого — в смислі внутрішньому, власне — «оживлення київської драми антіпольськими пориваннями»[1]). Третій і останній, після д. Петрова, період «упадка київської драми і поривання її вдаватися до загально-руських переказів і інтересів», по крітерію нічим не звязаний з двома першими, і в істоті підляга ширшому обговоренню.

В другій спробі характеристика першого періода огулом лишається старою. Далі йде зміна. «До другого періоду відносяться власне драматичні твори самого Феофана Прокоповича. Зміст свій вони одержують з рідної руської історії, а в формі наслідують класічним зразкам. Сюди відносяться трагедокомедія Володимир, 1705 р., і два діологи чи розмови Ф. Прокоповича. Третій період південно-руської драми XVIII в., з 1708 р, є період мішанини класічних форм і рідного змісту, які ми бачимо у Феофана Прокоповича, з духом і вдачею раніших священних містерій і драм»[2]). Четвертий і пятий період суть поділом ранішого третього періоду на дві частини; про них балакатимем згодом, а тепер спинимось на другому й третьому.

Чому д. Петров одділив тепер драми Прокоповича від инших драм до 40-х років 18-го віку, коли раніше вони були разом і наповняли в д. Петрова другий період? Цілком незрозуміло, подібний поділ не має в себе ніякої логічної підстави.

Риси драм другого й третього періода, після д. Петрова, ті-ж самі, і виділяти з них твори Прокоповича нема ніякої раці. Подібного вагання не було б у д. Петрова ні в якому разі, коли б він завжди мав перед собою зміст і мету наших драма-

---

[1]) Труды кіев. дух. ак. 1866, 11, стор. 357.

[2]) Очерки изъ истор. укр. лит. стор. 267.

тичних творів, що мусять бути крітерієм поділу нашої драми, і коли б не забув про еволютивний хід всякої творчости, що навіть при позичанні в других літератур відбувається з точною повільностю. Взявши до уваги подібний крітерій, який ми формулювали б у вигляді повільної згуби нашою драмою первітньої містеріальности на користь свіцького змісту, а через те і в вигляді перехода до слугування не тільки релігійним інтересам,— ми б у поділі драми не сплутались. Ми знали б, що чисто релігійні драми мусять бути не тільки в першому періоді і що поступовість нашої драми складається тільки з все більшого переймання свіцькими інтересами. Це-ж останнє могло б статись цілком лише тоді, коли б драма перестала виходити з джерела, яке по природі мусило бути релігійним, а не свіцьким,—власне з київської духовної академії.

Знаючи передовсім це все, ми ніяк не можемо одмежувати творів Прокоповича, по яких мішма йдуть твори релігійні, від творів нерелігійних однакового з першими напряму: свіцькі драми, починаючи з Прокоповича, складають одну логічну і хронологічну группу, до якої належуть і несвіцькі, що вказують на непоривність другого періоду драми з першим. Вносючи це перше спростовання у новіший поділ д. Петрова, ми переходимо до дальшого викладу матерьяла другого періода.

Коли ми обернемось до цього матеріалу, то завважимо змогу довести не тільки мішанину релігійного елементу з свіцьким, яко характерність другого періода, але й де-що инше: твори цього останнього мають і двоїсту літературну форму. З одного боку, як ми це бачимо на прикладі пьеси про Іосифа, фігурує вже в нас запроваджена Прокоповичем трагедокомедія; з другого—тягнуться ті безформенні твори, що своєю прімітивностю цілком нагадують 17-е століття. Почнемо з других, що мають характер пьєс різдвяних і пасхальних.

Таке насамперед «Дѣйствіе на Рождество Христово, изявляющое преступленіе души человѣческой ради грѣха смертію обладанной ея же ради избавленія Богъ посла Сына своего еди-

народнаго» [1]). Вона складається з 10 яв; перед кожною коротенький зміст. В яві 1-й «грѣхъ родившися отъ натуры человѣческой блажитъ себе и убиваетъ раждающую, яко ехідино порожденіе матерь свою». Цей гріх згадує, що через Адама та Єву він тепер увійшов у всіх людей і в захваті покликує.

Азъ силенъ волю мою нынѣ простирати,
Азъ могу людемъ разнство и измѣну дати,
Азъ человѣка свята, честна и блаженна
Вскорѣ могу сотворить даровъ всѣхъ лишенна.
Смотрите, какову власть и силу имѣю!
Виждите, что и самими душами владѣю! [2])

В другій яві «душу благодатную обстоятъ мертвецы». Вони обидва, з двома «Пѣніями», жалкують, що душа втратила свою ранішу красоту і нині пробува в темряві.

В яві 3-й «снисходитъ милосердіе Божіе, жалѣя о погибели душъ человѣческихъ» і заходить у розмову з душею. Ця росповіда, що її спокусив діявол, і просить запомоги у милості:

Просвѣти мракомъ грѣха всюду очерненну,
Сотвори во свѣтъ первый душу облеченну [3]).

Милосердіе обіця послати їй з неба «Превѣчнаго Сына» і ввести її «в покой прежни пожеланны».

В яві 4-й «желаніе праотецъ сѣдящихъ во адѣ вопіетъ ко Богу»:

Разрѣши грѣховныхъ узъ, разрѣши плѣницы [4]),
Изведи насъ отъ адской мрачной сей темницы.

Приходить Надежда і заспокоює їх обіцянкою кінця мук, через Сина Божого, який має для цього бути посланий.

В яві 5-й «пророки Валамъ и Ісаія возвѣщаютъ міру о пришествіи Христовомъ», а як він прийде, то

---

[1]) В. И. Рѣзановъ—Памятники русской драматической літератури. Н. 1907.

[2]) ibid—стор. 2.

[3]) ibid—стор. 4.

[4]) ibid—стор. 5.

Тогда будутъ отверсты очеса слѣпыя,
Тогда слухомъ услышатъ ушеса глухія,
Тогда скочатъ хромыя, яко же елени,
Тогда будетъ гугнивыхъ языкъ изясненны [1]).

В яві 6-й «Волсви за звѣздою шествуютъ и испытаютъ о рожденномъ Царѣ от Ірода, Іродъ же слышавъ удивляется о таковой вѣстѣ, велитъ призвати книжниковъ и испытуетъ о Христѣ гдѣ раждается. Воспріявши же вѣсть отъ книжниковъ, яко Христосъ во Виөлеемѣ раждается, повелѣваетъ волхвамъ его искати, и егда обрящутъ, молитъ, дабы ему возвѣстили; волсви же, получивши таковую вѣсть, в путь свой шествуютъ».

В яві 7-й три волхва «отдаютъ дары Христу во Виөлеемѣ лежащему, идѣ же Марія и Іосифъ присудствуютъ, и ангели «слава в вышнихъ Богу» воспѣваютъ. Отдавши же поклонъ и дары—смирну, ліванъ и злато—шествуютъ во своясіи, и не возвращаются ко Іроду».

В яві 8-й «Іродъ бывши от волхвовъ поруганъ, сѣтующе о таковой вѣстѣ и недоумѣвающе, что съ ними творити имать, совѣтуетъ о новорожденномъ со Злобою, Завистію, Коварствомъ и Убійствомъ». Всі вони обіцяють йому знайти Христа, а убійство просто радить йому.

Во всей Юдеи младенцы избити [2]).

Ірод згожується і оддає відповідний наказ.

В яві 9-й «плачетъ дщеръ Сіонская о избіеніи чадъ своихъ»; її розважа—Пѣніе і врешті Янгол, який поясня, що діти її

Яко бѣлы орлы въ небо возлетѣли,
Идѣже селеніе свое положили;
Божественную славу ясно созерцаютъ,
Безсмертныя сладости себе насыщаютъ [3])

В яві 10-й «Власть Божія» говорить про свою надзвичайну силу, про перемогу над гемоном, тому

[1]) ibid—стор. 6.
[2]) ibid—стор. 11.
[3]) ibid—стор. 14.

Веселый праздникъ нынѣ составляю,
В немъ же твари играти всей повелѣваю [1]).

Смиреннолюбіе и Незлобіе съ Пѣніемъ кажуть Богові «лікувати», а Благочестіе звертається ще до нього з проханням:

Даждь мнѣ скипетръ всесилныя твоея державы
И помощь от велѣлѣпной низпосли мнѣ славы,
Ею же вооруженна зжену супостаты
И люди твоя мудрѣ могу управляти [2]).

Бог передає благочестію свою «власть і силу», те Йому дякує, а Пѣніе вихваля Бога, лає Ірода і розважа «дщерь Сіонську».

Не печалуй сердемъ, прискорбная мати,
Престани отселѣ толь скорбно рыдати:
Чада твои аще от меча падоша,
Но не умроша! [3])

На цьому й кінчається пьеса. Ким і коли її написано? Про перше нема ніяких даних; про друге можно робити ймовірний здогад. Вона мається в збірнику 18 віка і по своїй будові, вельми прімітивній, відноситься коли не до кінця 17 віка, то найпізніще до перших років 18-го.

Як легко можно бачити, цей твір, подібно багатьом аналогічним, тільки з великим обмежуванням може бути названий драматичним. Він є збором окремих епізодів, мало звязаних внутрішньою єдностю, і ніщо більше.

Про те окремі уступи твору виявляють у авторі його дійсний хист поетичний. В викладі пьеси видко образність, часом силу почуття. Особливо це бачимо в яві 3-й, 9-й, 10-й.

По літературній своїй формі пьеса підходить до творів містеріального типу, але з рисами новини: вона власне є мораліте. Мова її вельми типична для кінця 17-го і взагалі 18-го віка. Відповідно классовим, а через те й літературним вимогам того

[1]) ibid. стор. 14.
[2]) ibid—стор. 16.
[3]) ibid—стор. 17.

часу, вона є строго церковно-славянської форми, відповідної високій святості предмета.

Але через ту сувору форму церковности прогляда і національна фарба, яка надає пьесі вигляд славяно-український і дозволя в ній бачити один з кроків розвою нашої драми. Правда, в ній ми сливе не знайдемо типично-українських слів,—що вказує на теоретичний рігорізм автора і ранність пьеси; але українській її колоріт безумовний. Це доводить ряд прикладів. Такі рими, як «предѣлы» і «пріуныли» (ст. 13), «в мірѣ» і «единой вѣры» (ст. 14). «ликуй на вѣки» і «превелики» (ст. 15), «со лики» і «на вѣки» (ст. 15), «супостаты» і «управляти» (ст. 16)—вказують: в цій пьесі «Ѣ» вимовлялось як «І», а «И» як «Ы». Коли так прочитати пьесу, то українська її мовна форма виявиться зразу, хоча, повторюємо, не в народній, а церковній барві.

До прімітівних і одночасних з допіру розглеженою пьесою треба залічити і другу, видану д. Резановим «різдвяну драму». В ній мається 4 дії, і це ніби наближує її до писаних по вказівкам Прокоповича, але короткість цих дій, прімітівність викладу і присутність пролога вказують на її незалежність од такого впливу, коли навіть не на попередність в хронології. Зміст твору мусить це довести навіч. В пролозі коротко оповідається зерно пьеси: чоловік «велкихъ благъ и красотъ исполненъ, в раи сладости посажденъ и ко вѣчному блаженству устроенъ былъ», але «Богу соравнитися хотяще, неизглаголанных оныхъ благъ отпаде»; «но чтожъ творитъ премилосердый Богъ?» «Праведенъ сый» — рід людський «в первое паки привести достоинство умыслилъ»; Син Божій, «на землю сниде, во утробу Приснодѣвыя вселися». «Обаче мы в память толиких его щедротъ тайны промыслъ сей краткими дѣйствіями изъявити... умыслихомъ» [1]). От ці «краткія дѣйствія». В першому, яві в 1-й, виходить «буйство», яким є «Премудрость Божія». Вона вихваля себе вище всього:

Вся блага мира сего превышаю,
Крѣпка бо, постоянна во векъ пребываю.

---

[1]) Рѣзановъ—стор. 18—19.

Вона вважає неможливим, щоб хтось перелічив її чесноти і переваги:

Аще же кто дѣла моя хощетъ исчислити,
Первѣе изволь звѣздамъ число положити,
Песочины такожде, яже лежатъ въ морѣ,
До единой изчислить подщися воскорѣ.

І така лічба навіть з її боку здається зайвою:

Но что много словами глаголю напрасно,
Егда дѣломъ показать могу сіе ясно? [1]).

В яві 2-й виходить «Ветхій вѣкъ» і теж почина вихваляти свою владу. Його основна риса є політеїзм. От через що він каже:

Радуюсь же премного и серцемъ играю,
Яко многобожіемъ зѣло процвѣтаю
. . . .
Не такъ въ градѣхъ, какъ въ вѣрахъ разныхъ обилую,
В едномъ бо градѣ вер пят или болшъ знаілую [2]).

Приходить Вавілон і прийма участь у лікуванню «Ветхого віку», говорючи між иншим:

Славу во свѣтѣ имѣеши дивну,
Являешъ бо дѣлъ чюдныхъ силу изобилну,
От них же тебѣ слава, нам ползы доволны:
Растутъ ты чести, мы же всих благъ есмы полны [3]).

По Вавілоні надходить, Єгипет і заявля «Ветхому віку»:

Радуются в тебѣ концы всего мира,
Веселятся же с ними и вся наша вѣра;
. . . .
Боги вездѣ в пѣніяхъ и пѣснѣхъ гобзуютъ,
Веселятся, играютъ, скачютъ, ликовствуютъ.

---

[1]) Рѣзановъ.— стор. 20.
[2]) ibid —стор. 21.
[3]) ibid—стор. 21—2.

Въ людѣхъ плача нѣсть, ниже вопля, ни болѣзни,
Но живутъ во хвалебной и блаженной жизни [1]).

За це все,—присуджує Єгіпет, —

Тебѣ похвалы всегда должни воздавати,
Тебѣ благодарствіе должни возсилати.

В яві 3-й «семь мудрецовъ исходятъ и поютъ» «красно сѣда человѣка», цеб то—«Ветхий вік».

Людемъ во мирѣ выше их мѣры дара раздающа,
Себе же от них потреб нѣких отнюдъ не вземлюща [2]).

Дія 2. Ява перша і едина. Виходить Благовѣстіе і упрежда «Ветхий вік» не лікувати, а почати «тужити»:

Бог на тя простираеть кроткую десницу
Славу твою и мысли в конецъ истребити
И полную гордости державу сломити...

Далі Благовѣстіе пророкує «Ветхому віку»

Храмы твоя с капищи вскорѣ разорятся,
Жертвенники погибнутъ, олтари стребятся
. . . .
Все ветхое с тобою в мирѣ ничтожится,
Благодать бо Божія нова в немъ явится.

Дія 3. Ява перша. Жрец 1-й, обертаючись до Аполлона, просить оборонити присудженого до кари на горло

Бѣдна человѣка,
Его же без разсмотру за ту вещь едину,
Что убилъ худородна якогось людину,
Безбожныи—ах, увы!—на смерть осудиша,
Чим тебѣ надлежащой славы уменшиша,
Онъ бо ти жертвы и смирну хотяще воздати і т. д. [3]).

---

1) Рѣзановъ.—стор. 22.
2) ibid.—стор. 23.
3) ibid—стор. 25.

Умоленъ Аполлонъ вѣщаетъ:

Тайно убо во храм мой его воведите,
Жива от напрасныя бѣды сохраните [1]).

Жрец 2-й—просить в Аполлона иншого:

Умножи в мирѣ не миръ, но мятежъ и брани,
Да множайшая сими корысти собраны...

Аполлон згожуеться і на це.

Воздвигну в человѣцехъ такія нестатки,
Востанетъ сынъ на отца и дщери на матки

Ява 2. Виходить Ехо 1 глас, вказує на свою істоту і на свій хист—все чуте передавати. Ехо заявля, що

В полунощи гласъ ангелски слышася:
«Слава въ вышнихъ Богу» близъ града Виѳлеема
До пастырей [2]).

Це означа народження Сина Божого і те, що
Сынъ Божій днесь живот даетъ всему миру...

Останні слова відносяться до того, хто втік під захист статуї Аполлона:

Сей человѣкъ убійца искони да знаетъ,
Что Богъ его з ідола нынѣ изгоняетъ...

. . . .

Слышасте, что провѣщалъ жрецамъ своимъ ложно?
Нужно для жертвы забойствъ быти непреложно!

Тут же жрец 1-й, обертаючись до Аполлона, завважа, що по вбивстві, для офіри йому, згаданої людини

жертва
Упразнися от того человѣка мертва,
Его же чести твоеи истины ревнитель
Закля на приноси в твою святую обитель.

---

1) Рѣзановъ.—стор. 26.

2) ibid. стор. 27.

В призрі жрець покликує:

Тѣмъ безчинствомъ не есть ли честь ти умаленна?
Избави насъ, боже нашъ, от людскои ловитвы [1]).

Про теж просить і другий жрець; Аполлон упарто мовчить і врешті каже:

Мене отрокъ еврейски, Богъ небомъ владущій,
Изгоняеть отсюду в пецелпыя пущи.
Виждте убо, что отднесь в мирѣ умираю,
В сердцах чтителей моих себе погребаю [2]).

Жерцы падшаго бога износять вже на погребеніе с плачемъ:

Голосим, износим тя, боже, ко гробу:
Снѣдаешъ, терзаешь днесь нашу утробу!

Дія 4. Ява 1. «Ангел» обертаеться до Еха; оголошує, що Бог

Прогна тму вѣтхой сѣни
. . . .
Смиряеть буйство Вѣка ветха вознесення...

Ангел заявля, що він

Единъ от воспѣвших пѣснь «Слава в вышних Богу»

І що Ехо мусить розсказувати про подію, яка викликала ту пісню, всім:

Благовѣтствуй убо днесь глаголъ пожеланный,
Да прійдуть славить Христа чтыре земли страны,
Азъ же с прилѣжаніемъ потщуся воскорѣ
Пославшаго мя славить тогожъ Христа в горѣ.

В яві 2-й Ехо хвалить Ангела, каже, що цей явився

в свѣтѣ гостем своим славен [3])

і з свого боку готовий іти «себе разсѣявъ по земли, по морѣ», виконувати наказ янгола.

---

[1]) Рѣзановъ.—стор. 28.
[2]) ibid—стор. 29.
[3]) ibid—стор. 30.

В яві 3-й являються 4 частини світа, дають собі характеристику і прославляють Сина Божого.

В яві 4-й «Давидъ пріемъ гусли и цевницу играетъ посредѣ дѣвъ в тимпан»... і «красно припѣваетъ хвалу Богу-Сину.

На цьому й кінчається пьеса, що, як видко, має вигляд мораліте. Чи має вона також вигляд справжнього драматичного твору? Натяк на дію тут, звісно, є: це власне в події з жерцями, що тратять віру в свого Аполлона, і в заміні влади Ветхого віку владою Бога. Сам автор відноситься свідомо до свого завдання, яко драматичної вистави; він підкреслює, «и простый народ не ложно твердити обыче, что всякая вещь красится слышаніемъ»; але разом з тим він визнає, що представлені ним «дѣйствія»—«за краткость ума в словѣ и не красна, но вещію красящаяся» [1])... Ця заява автора полегшує змогу крітіки його твору, який, звичайно, треба назвати прімитивним. Але не вважаючи на це, окремі уступи пьеси вказують на деякий поетичний хист автора. Так, характеристики дієвих осіб відзначаються образностю, яка так трудна для творів аллегоричних. Крім того, вельми оживляєть пьесу епізод з жерцями, що змальовані цілком реально і наближують її до життя дійсного. В цьому смислі вона нагадує «Владимира» Прокоповича і різдвяний твір Дим. Ростовського і продовжує їх традіцію. Що до її національної вдачі, то вона безперечно українська і при цьому в далеко більшій мірі, чим пьеса попередня. В ній мається цілий ряд слів і форм чисто українських; такі слова: «куповати» (стор. 19); «избѣгнути може» (ст. 20), «знаідую» (ст. 21), «боги... гобзуютъ» (ст. 22), «безъ всякаго прилога» (ст. 23), «въ людской пригодѣ» (ст. 27), «жертвы забойствъ» (ст. 27), «нецелныя пущи» (ст. 29), «голосим» (ст. 29), «грады мнѣ подлеглые» (ст. 31), «о сладкая мова»! (ст. 31), «на земной краинѣ» (ст. 32).

Український колоріт виявляється не тільки в наведених словах; вся церковно-славянська мова твору має українську барву.

---

[1]) Рѣзановъ.—стор. 19.

Численні докази цього в римах, де ѣ, очевидячки, вимовляється як «і»; такі: «миру»—«вѣру» (ст. 20); «быти»—«имѣти» (ст. 24), «кадила» — «изтлѣла» (ст. 26); «обѣты» — «явити» (ст. 29); «тѣло»—«обогатило» (ст. 30) і т. д...

Але при цьому всьому «Різдвяна пьеса» цілком видержує традіційну теорію початку 18-го і кінця 17-го віку: вона поважні сюжети зодяга і в форму поважної церковної мови, не порушеної жадними «вульгаризмами».

Такогож тіпу і третя нововидана д. Резановим «пасхальна драма». Вона коротка; складається всього з 6 яв і пролога, де завважається, що автор свою пьесу «въ роспеншагося насъ ради и воскресшаго и спасеніе содѣявшаго посредѣ земли славу и честь дѣйствіемъ умислихом вкратцѣ явити» [1]).

В яві 1-й виходить «Мудрость мира сего» і хвалиться своєю могутою; буйство заперечуе, говорючи:

Богом, царствующим горѣ,
Избрахся в проповѣдь новой благодати
И Мудрость мира сего вничтожати. [2])

З свого боку Ревность Божая поясня, що буйству

Богъ... повелѣ владѣти землею
. . . .
Да благодати новой прояснится вѣра [3]).

В яві 2-й Єллінство пита, що йому слід тепер шапувати—Ветхост чи Новост? Ветхость одповіда, що не зна, чи хто зрятувався «чрез новій закон», а що через «старозаконство»

спаслись ветхіи пророци.

Тому, після Ветхості,

совѣтъ мой буди ти во благо:

---

[1]) Рѣзановъ.—стор. 108.
[2]) ibid—стор. 109.
[3]) ibid—стор. 110.

Знай Саваоѳа Бога единаго,
Пади на землю, Ему помолися,
И прослезися [1]).

Благодат новая заперечуе і вказуе діла Христа:

Слѣпих просвѣти, хромих же скакати,
Нѣмим глаголати, глухим же слишати
Словом повелѣ, напослѣдокъ убо
Мертвих воскреси [2]).

Для більшого доказу, вона чекае на Віру; ця приходить, стверджуе все і заявля

Христу Господу поклонъ воздадѣте,
Аще хощете яко орелъ быти
Обновленній, юнъ, и съ Христом жити.

Єллинство і Ветхость готові вступити до «нової благодати» і Віра запрошуе їх дякувати Христові.

В яві 3-й Вѣра оголошуе, що її «щит і оружіе»—крест, яким

Род человѣческъ и прославляется:
Грѣшнимъ спасеніе крест во правду родит [3]).

В співі і розмові грішна душа нудьгуе про свій занепад і що ніхто їй не допоможе, бо навіть образ Христа вона

Попрах премерзска и злобна ногамы [4]).

Вѣра заспокоюе її, що Христос

Давъ радост вѣчну, даде и вход рая
І грішна душа торжествуе.

В яві 4-й Разбойник оголошуе, що тепер, через муки Христові, рід людський зрятувався; тому

---

[1]) Рѣзановъ —стор. 110.
[2]) ibid—стор. 111.
[3]) ibid—стор. 112.
[4]) ibid.—стор. 113.

Всякъ невозбранно гряди днесь до раю,
Токмо покаюся грѣховъ,— впредъ желаю [1]).

Виходить Покаяніе і каже до Христа:

Покаяніе всуе даешь миру:
Убѣгаютъ мя, и никто же вѣру
Мнѣ днесь не емлет

Разбойникъ просить її не турбуватися:

Без тебе въ мирѣ ни единій
Не насладится райской благостини
Се тебѣ и ключъ вручаю от раю.

Покаяніе просить Бога, щоб він дав йому

во людех жит не без успѣха,
і... мною рая вратом отверзтися
. . . .
И дабы уже отселѣ мя чтили.

Ява 5. Виходить Благовестіе і оповіща «торжество новой благодати», через яку, каже воно про себе

да исцѣляю
Въ немощи сущихъ и да збогащаю
Нищих, убогих богатством от неба.

До благовестія підходють Хромий, Прокаженний, — і воно викуровує їх; нагота—і вона вдягається благовестієм. Всі вони славлять Бога.

В яві 6-й. Виходить милосердіе і висловлює жаль про невірних, бо

В невѣрствіи же злѣ окамененни
Гинутъ во вѣки, надежди лишенни,

---

[1]) Рѣзановъ.—стор. 115.

Вѣрніи же вси тѣшатся во вѣки
Со Ангелъ лики [1]).

Христос, що постраждав, нині воскрес, і з цього приводу Милосердіє запрошує радіти всю природу, а особливо людину, для якої й відбулися муки Христові.

Убо, человѣче, во вѣкъ слави Бога,
А от Єго тебѣ дастся радост многа,
Тебе бо ради пострадъ отъ вѣка
Да тя, человѣка,
Возведет в чертог небеснія слави [2]).

Милосердіє просить також небесні хори вітати людину «вводя... въ небеснія двори»,—і на цьому кінчається пьеса.

Настрій, зміст її і стіль очевидні: це є типічна драма, саме пізніше, перших років 18-го віку.

Вигляд вона має мораліте.

Мова її церковно-славянська, але з українською барвою: на це вказують перш за все явно українські слова—розмова (ст. 111) «оздоба» (115) «збогащаю» (116) «небоже», (118), «треба» (116), а особливо рими, з яких видко, що «ѣ» в мовіції драми читається яко «і». От приклади їх: «сили—предѣли» (109); «мира—вѣра» (109); «отложите—воздадѣте» (111) «безмѣрним—изобилним (112); «внушите—начнѣте» (114); «отрѣте—преложите (116); «приодѣти—ходити» (ст. 118) і т. д. Про художню вартість твору говорити годі; він далеко низче попереднього різдвяного: в ньому нема ні сили почуття, ні образности виразів, ні натяку на драматичність... Це твір шкільного автора—без талану і естетичного смаку.

Без порівняння вища і цікавіша в усіх смислах четверта новонадрукована д. Резановим пьеса, що має такий заголовок:

---

[1]) Рѣзановъ.—стор. 119.
[4]) ibid. стор. 120.

«Торжество Естества человѣческаго, прежде снѣдию завѣщаннаго древа умореннаго, нынѣ же смертию Христовою оживотвореннаго, еже Милость Божая, любве ради изшедшая, з нерушимихъ узъ адових раздрѣши, изведе на царство неконъчаемия жизни, давши ему перви благодати вѣнецъ; трома частми през благородних младенцовъ стихотворнаго учения Академиі Киевския в день страдання, и в день востання Господня изявленное. Року 1706, мѣсяця Априля дня 7». Ця внішня будова твору і поділ на 3 частини, навіть без огляду на його зміст і весь стрій, вказує, що пьеса походження старого; що авторітет теорії Прокоповича її не торкнувся і що вся вона мусить підлягати старим літературним законам 17-го віку. Переказ змісту пьеси, що зразу починається ознакою старого часу «проліогом»,—доводить це навіч.

По загальному заголовку іде підзаголовок—частини першої. «Сія часть первая в нѣкоторых явлениях содержит от Бога Естества человѣческаго падение и изгнание, такожде фѣгури или образи страстей Христовихъ даже до самаго во гробъ положения». В «проліозі» автор оповіда зміст пьеси про створіння людини, про її бідування через гріхопадіння, про втілення Бога сина, його смерть, воскресення і зрятування людей.

В яві 1-й «Естество человѣческое зрится в первой славѣ якою зобилие всяко; но с небесе глас слишится, даби заповѣданна не вкусило древа, ижденет бо ся, аще коснется его: Лакомством убо возбужденное, такожде и Невоздержаниемъ прелщенно, простре руку на завѣщанъ плодъ и снѣде се яже му даде Невоздержание» [1]). Які ж подробиці цього змісту? Виходить Єстество і вихвалює своє становище, через яке воно є «царица всемощная... окрестна свѣта».

Його воведоша в цвѣтную ограду,
Да насищуся плодовъ сущих в райском саду.
Что хощу, в Едемѣ вся ми невозбранна,
От всѣхъ древесъ снѣдаю плоца преизбранна» [2]).

[1]) Памятники.—стор. 34.
[2]) ibid., стор. 35.

Тут розлягаеться «глас с небесе ко Естеству», який забороня Єстеству вкушати «плода з древа средѣ раю». Єстество приймае це до уваги, хоча й каже, «что красно зраком, серце влечет к себѣ»; виявля при цьому сум:

Аз Его твар опечаленна:
Не видал единаго плода...
Скорблю, скорблю до зѣла, но трепещу гласа,
Да не приму за дерзость смертнаго ужаса [1]).

На спокусу Єстества виходить Лакомство, пита перше за причину суму, курить тіміам силі Єстества і присуджуе

В Едемѣ, что хощеши, можеши творити:
Никто ти не возбрани сихъ плодовъ вкусити.

Єстество каже, що йому це заборонено з неба. Лакомство зве заборону «праздними словесами» і спонука його зьїсти овоча, бо

Аще снѣсть плодъ, то будетъ Богу соравненний [2])

Является Невоздержание і говорить, що Бог не дав дозволу вкушати від цього дерева,

Да не равну чест з Богом имѣеши в небѣ»

Єстество не згожуеться зламати заповіту Божого, але Невоздержание продовжуе його спокушати:

Что еси за царица, кая твоя хвала,
Егда ти не возможно снѣсти плода мала?
Красенъ ест, добрий во снѣди, сладокъ, доброзраченъ,
Прежде снѣди гортани паче сотовъ смаченъ [3])

---

[1]) Памятники—стор. 36.
[2]) ibid—стор. 37.
[3]) ibid—стор. 38.

Єстество згожується зламати закон, але тільки не хоче на овіч «руки подносити». Невоздержание готово йти на його послуги і принести йому «плода» від забороненого дерева.

В яві 2-й «Ревност Божая ярится, яко попранна заповѣдь Господня, и взивает Справедливости, да разсудит тяжест преступления, еже сложивши на вѣси, за тяжест безакония, Отмщению Божию повелѣвает изгнати из рая, которое Отмщение вручает на пагубу вѣчную» [1]).

Одже спочатку виходить Ревность і, розьярена з приводу гріха Єстества, готується завдати їй найлютіші кари.

Увидитъ окаянна, же за дерзост тую
Предам ю безднѣ адской на вѣки живую,
Упою стрѣли гнѣву мерзкой ей утробѣ,
Мечъ снѣсть мяса з еи глави, затвору ю в гробѣ

На поміч в цій справі вона кличе Справедливість Божу: ця приходить, дізнає про гріх Єстества і каже, що сам Бог

от мерзкой твари нынѣ велми разделенний...

Розсержена, вона йде поважити гріх Єстества —

Кая ест злоби тяжест, добрѣ да увѣси [2]).

Приходить Отмщение, теж дізнає про гріх Єстества і теж «ярится», нагрожуючи йому страшними карами:

згублю, предамъ аду, ижделу прекляту,
В мерзку ся утробу вонзу мои стрѣлы,
Изсѣку мечемъ вию з крѣпкои моеи сили [3])

По цих словах воно викликає Єстество і останнє являється. Отмщенне виганя його з раю і віддає Люциферу. «Явленіе 3-е. Отчаяние Естества человѣческаго со Плачемъ горко ридает, яко

1) Памятники—стор. 39.
2) ibid—стор. 41.
3) ibid—стор. 42.

изгнанное и воверженное до ада отнюдь не получитъ проценія; чесо ради хощетъ ся убити; се внезаапу изходитъ съ небесе Надежда; такожде ликъ Ангелский слишиться, утѣшая Отчаяние со Плачемъ и вѣщая имъ нелестно, яко воскорѣ избавление пошлет Господь Естеству чловѣческому такожде и благодать укрѣпляющая по Надеждѣ тое вѣщает» [1]).

В цій дії, як видко з попереднього переказу зміста, отчаяние Єстества плаче в Аду, не сподіваючись вийти до світла, і через це готово себе вбити. Разом з ним ридає плачъ натури людской, теж будучи певен, що

Затворися утроба милости пресвята,
Благодать от человѣкъ во вѣки отнята [2]).

В цей мент чується спів з неба, який велить їм перестать ридати, бо

Богъ богатий во благодати і
Скорб... в радость претворися, в сладост,

Являється з неба й Надежда і оголошує:

Се ново вамъ небеса славу повѣдають,
По горкой скорби сладку радость возвѣщают...

Теж стверджує і Хор, кажучи, що Бог для Єстества

Сниде с висоти
Зъвести зъ темници [3]).

Але Плач не йме віри цій обіцянці, бо виконанням її Бог би образив себе самого. Знов Надежда його заспокоює і на запит Плача, хто вона така, одмовля своєю характеристикою і новим указанням, що прийде Милосердіє Боже постраждати за Єстество і

---

[1]) Памятники—стор. 43.
[2]) ibid—стор. 45.
[3]) ibid—стор. 46.

По семъ воскресет, яко женихъ от чертога,
Естеству царский вѣнецъ дастъ на лѣта многа.

Плач готовий вірувати обіцянці, але все таки будетъ жалѣти

Поки на твар свободну не будетъ глядѣти.

«Благодать укрѣпляющая» теж пропонує Плачу вгамуватися, з огляду на «посѣщеніе Божие»; в тому ж смислі висловлюється і Пѣніе Ангелськое, впевняючи, що для натури.

«Избавление придетъ некосняще» [1])

В яві 4-й «Авъраамъ жертву приноситъ Господеви, Исаака сина своего закалает, но Ангелъ запрѣщает Аврааму, да не прострѣт руку на благопослушлива Исака».

Вдячний Авраам заявля, що він не знайде нічого, щоб запропонувати Богові в офіру, бо останньому все підвладно і ніщо не може бути новим. Навпаки Він сам може створити все. Одже, закінчує він,

Самъ ся Тебѣ, Боже мой, въ жертву приношу,
Прими мя, якъ даръ Авеля, смиренно тя прошу» [2]).

Голос з неба наказує йому віддати в офіру сина його—Ісаака. Авраам висловлює на це згоду і кличе рабів помогти йому в цій справі; потім виявля Ісаку своє бажання принести офіру; той згожується, і Авраам просить його за ним «шествовати охоче». Ісак заявля, що для офіри він

не взяхомъ отъ стадъ з собою овчати.

Авраам одкрива, що Богъ хоче його, Ісака, мати собі офірою, і син не заперечує батькові. Рука цього ладна вже підвестись на Ісака, але тут чується голос з неба, що показує замінити сина иншою офірою, а за виявлену Авраамом віру обіця йому:

---

[1]) Памятники.—стор. 47.

[2]) ibid—стор. 48.

Будешъ отцемъ до вѣка во многи язики,
Ихъ же число узриши, яко звѣздъ небесныхъ
И якъ пѣску морскаго,—вѣруй зъ словъ
нелесныхъ![1])

Авраам, показуючи Ісаку нікому не говорити про подіяне, відходить.

Ява 5 «Продание Іосифово братией во землю чужду»; шість братів Йосифа, стурбовані його сном—пророкуванням про прийдешню підвладність всіх братів йому, меншому, задумують його або знищити, або віддалити від себе.

На цей час надходить Йосиф, приносючи їм «снѣдь» і привітання; брати оголошують йому свій вирок і обмірковують кращий захід од нього спекатись: врешті присуджують його продати перехожим Ізмаільтянам. Ці купують його за «двадесят сребрениковъ». По цьому, щоб одвести батькові очи, вони надумуються принести йому «ризу омоченную во крови» ніби розшарпаного звірами Йосифа.

Ява 6. «Іяковъ, принявше ризу проданнаго Іосифа, ложнѣ от братий окривавленную, лишения Іосифова прегорко ридаеть» і приєднатись до того ж плачу кличе матір Рахиль.

В яві 7-й. «Милость Божая Любве ради исшедшая является, нося вся оружия страстей, их же восприяти щедрот ради хощеть, даби спаслося от плѣненія Естество, того ради со тщанием градет ко Голгоѳѣ, да тамо на крестѣ житие скончает».

В яві 8-й. «Побожност ищетъ Милости Божія, и нескоро обрѣтше, глас с небеси к ней вѣщает, да грядет ко Голгофѣ; тамо и обращъ на крестѣ между скорбна ангелским ликом животь скончавшую, юже обрѣтше и сама подъ крестомъ ради болѣзни умираеть».

Бачучи це, 7 янголів нудьгують і собі, але від одчаю рятує їх сподівання, що Милость Божія воскресне і зрятує весь світ.

---

[1]) Памятники.—стор. 51.

В яві 9-й «Іосифъ съ Никодимомъ распятаго и умершаго на крестѣ снимают и у вертоградѣ полагаютъ в новомъ своем гробѣ, с погребателнимъ Ангелски пѣнием болѣзненним, и отходят. Послѣжди приходит сонмище еврейское, запечатлѣвает гробъ и утверждает крѣпкою кустодиею, да не возмутъ И ученици нощию».

По цьому слідкує «Епѣлог», що переказує уже виявлені події і обіця росповідку нових:

Сего еднакъ воскрешша не за часи многа
Изявимо сходяща, яко отъ чертога,
Иже связавши Ада сокруши отцами,
Низведе вѣчности ихъ вѣнчати вѣнцами [1])

Епілогом завершується частина 1-ша і починається друга, де «Образи торжественна от гроба востання Господа, избавления Естества человѣческаго со прочими праотци з адской темници по разореніи адова царства содержить». Іде «Антепролог», де «Смерть царствующая со князем тми величаются, ихъ же побѣда Христова область разрушаеть».

В яві 1-й. «Апостоли собравшеся цѣлование послѣднее творят Милости Божией в гробѣ положенной, сѣтующе; которих воини, смертию им претящи, вон изгоняют. По сем является ревность матерняя, возбуждающа от гроба Милость Божию; юже потѣшают Ангелския скорбныя на небеси хори, яко востанетъ внезапу. Апостоли творятъ цѣлованіе» [2]).

В останньому приймають участь—Петр, Лука, Клеопа, Іяков, Іоан.

В яві 2-й. «О пении Ангелском со многим ужасом Милость Божая востает от гроба, такожде и многая тѣлеса мертвих; сущей потрасенной землѣ, воскрешаючим смятении воини, аки мертви падши на землю, чрезъ много времени лежат». Встаючи від свого сна, »Милость Божая» заявля, що

---

[1]) Памятники.—стор. 66.

[2]) Ibid.—стор. 68.

Ниспровержеся княз мира покоя,
Притупих жало смертносна яда,
Связанну живу послах смерть до ада»[1]).

Воскресению Милости радіє Ревность матерня,

Ибо тая ся мнѣ милость являеть,
З нею же жити душа моя чаеть.
Отселѣ скорбно время покидаю,
Воскресеніе да в мирѣ вѣщаю![2]).

Милость Божая теж просить іти й росповісти про її «востаніе всюду» і про те, що вона буде свою «крѣпость изявляти» і особливо завдасть «Аду—заключенну». Чуючи це, Ад турбується і велить своїм слугам замкнути ланцюгами.

В яві 3-й. «Сонмище еврейское, пришедши ко гробу, обрѣтает камень отвален и стражиевъ аки мертвих лежащих; на них единодушно устремляются; по малом времени воставши аки от сна, воини вѣщают, что яко спя воста со многим ужасом. Евреи прочее, да не промчеться слово се в народѣ, даютъ имъ мзду, да вопрошающимъ отвѣщают, яко нам спящим украдоша Его ученицы».

В яві 4-й. «Петро горко ридает, яко трикрати отвержеся Христа, аки не зная Его бити».

В 5-й—«Генѣушъ Марии Магдалини ищет прилѣжно Господа во вертоградѣ, ей же является Милость Божая во образѣ вертоградаря, которая послѣжде исто от нея познается; такожде повелѣвает Милость Божая, да возвѣстит Петрови ридающему, яко первой приятенъ благодати ради горких слезъ». Про «востания» Милости оголошують Магдалині два янголи; ця пита про Милость Божу у вертоградаря, який і одкриває, що він і є—Милость.

---

[1]) Памятники.—стор. 71.
[2]) ibid.—стор. 72.

В яві 6-й. «Милость Божая свобождает Естество человѣческое з ада со прочиими праотци и возводит его отъ земли на небо, дая ему первый благодати вѣнец со радостним Ангелским пѣнием. Послѣжде Ад ярится, яко разоренно его царство и узники изведенни; но изшедшая съ небесъ Побѣда Христова князя тми крѣпко связуетъ, седмоглавнаго змия обезглавляет, рукописание приемлет и раздирает, самаго же предает геенн огненной, гдѣ палящеся ридает, ликъ же Ангелский на небеси торжествуетъ».

Ось подробиці тії яви. Милость Божая присуджує швидче зрятувати страждениую натуру і вивести з Ада старців

По цьому вона виводить Єстество з Ада. Це дякує їй, а Милость наказує Єстеству йти до небесного трону і вінча її вінцем. Ад висила на побіду Христову змія, якого вона замертвляє; забира в Ада рукописаніе, роздира, Ада-ж кида в вогонь. Той рида в вогні і нахваляється:

Лечъ поки въ пламени семъ азъ буду горѣти,
Дотолѣ не престану Вишняго хулити:
Понеже преступника от мя зволил взяти,
Як неправедна Его буду нарицати [1]).

На цьому кінчиться частина 2 і починається третя.

В яві 1-й «Три добродѣтели: Вѣра, Надежда и Любовь градутъ ко гробу, несуще со собою аромати благовонния, и пришедше къ гробу видят камень отваленъ и ангела сѣдяща и глаголюща къ нимъ, яко нѣст здѣ, но воста; послѣжди является сама Милость Божия; которие вѣщаютъ Апостоломъ, яко видѣхомъ Господа воставша».

Спочатку Вѣра хоче одвалити камінь од труни і помастити Милость Божу миром... Теж наміряються зробити Надежда и Любовь. Потім являеться до них сама Милость Божа і справля їх, щоб знов з ними побачитись у Галілеї.

---

[1]) Памятники.—стор 84

Ява 2. «Петр со Іоаном текут ко гробу, но пришедши вѣсть такожде приемлют от ангела, яко «воста, се варяетъ вй во Галилеи». Зваживши̂сь іти за Милостю Божою, Петр заявля:

Иду по Тебѣ, есмъ бо без дѣлъ нагий;
Облечеши мя во перву одежду,
На тя з юности возложих надежду [1])

Іоан, що, як він каже, «всегда съ Ісусом бѣхъ до крестной смерти», теж готовий іти шукати Милость Божу «окрестъ землѣ всея». По різних запевненнях, що вони не одступляться від Христа, Петро й Іоан ідуть обидва шукати Милость Божу.

В яві 3-й. «Лука со Клеопою шествуютъ во Емаусъ, имже во образѣ страннаго являетъся Милость Божая, творящая далечайше ити, но умолима, да возляжет с ними, яко пут далек есть, и примет пищу, по отшествии послѣжди познаваетъся во преломлении хлѣба».

Насамперед, в обопільній розмові, Лука з Клеопою згадують про муки Христа, і про чутку, що він воскрес. Обидва вони висловлюють недовірья, бо, вперше, ніхто з пророків не воскресав, а вдруге—«болѣзни ради превеликой»:

весь бо бѣ ажъ до костий з тѣла обнаженний,
Посемъ пробит копием на крест воздвиженній,
Тамо умерший, з креста в гробѣ положися,
Тяжчайшим каменем зверху привалися [2]).

Стріва їх Милость Божа і пита про зміст розмови; Клеопа росповіда про свої сумніви; Милость Божа їх розвязує:

Како Тому не встать, что животъ даруетъ,
Многихъ от одра смерти чрез слово врачуетъ?
Слѣпи, хроми, немощни з грѣхом испѣленний,—
То что жъ не мѣлъ востати в гробѣ положенний?

---

[1]) Памятники,—89.
[2]) ibid.—стор. 93.

Клеопа з Лукою ймуть врешті віру і запрошують Милость Божу з ними потрапезувати. Потім вона зника, і з цього, між иншим, вони роблють вивод, що

истинно Онъ Месия, от гроба воставій[1]).

В яві 4-й «Побѣда Христова торжествует на небеси з Ангелскими лики между четирмя животними, яко свобожденно Естество и связанъ княз мира, страждущій в пламени огненномъ».

В яві 5-й «Милость Божая уврачуеть немощнаго, повелѣваеть ему взяти одръ, которому соборище еврейское по благодарствіи многи пакости творятъ, изганяютъ его вон».

В яві 6-й «зритель божественныхъ тайнъ видитъ на престолѣ Агнца по закланіи, грѣхъ ради человѣческихъ, чест от силъ небесныхъ приемлюща, пред нимъ же двадесят четири старци, падше на лица своя, «святъ, святъ, святъ» восклицают. Послѣжде Милост Божая ликуеть на небеси, ей же хори ангелскіи благодарствуют, яко спасе Естество от работи вражія и первой причте благодати, славѣ».

В яві 7-й «Милость Божая со ангелскіми хори, ликуетъ». Вона заявля, що їй і з приводу неї всім треба «ликовати»:

«Ви мнѣ торжествованія гласи восклицайте,
Торжественну над враги мене прославляйте:
Богъ мнѣ даде тми князя ногами попрати,
На змію, на скорпію дерзко наступати»[2]).

Її вихваля хор Ангелский. І кожен з 7 янголів окремо віддає відповідну хвалу. Потім слідкує Епиліог, де автор «благодарствует благоразумному слишателю за прилѣжное слишаніе, при сем прощенія просит за вся въ дѣйствіи прегрѣшенія»,

Ибо и солнце аще з естества свѣтлѣет,
Видим часто, от нощних что мраков темнѣет, —

---

[1]) Памятники.—стор. 95.
[2]) ibid.—стор. 104.

Колми паче человѣчій умъ несовершенній
Живет невидѣнія тмою помраченній» [1]).

Так закінчується ця драма, яку ми по багатьох причинах мусимо назвати вельми цікавою. Як це видко, вона не є твором перших часів нашої драматичної літератури, бо наполовину носить вдячу мораліте. Але при цьому вона представля дуже рідкий зразок духовної драми, що зветься іменем коллективної містерії. В три її частини входять, як ми бачимо, не тільки сюжети Воскресної драми, але й різні другі: про гріхопадіння, про Іосифа і т. и.

Не ознаймуючи собою перших часів нашої драми, «Торжество Естества Человѣческаго» є тим часом твором тіпічним для 17-го віку і початку 18-го. В ньому маються прологи і згадки мітологічних божеств, які, напр., Феб (стр. 70, 85). Пьеса цікава теж нецілковитою своєю догматичностю і одступанням од положень св. Письма. Зазначимо для приміру факт, що спокушаеться і в гріх впада не Єва, а за нею Адам, але все людське «Єстество». Це, звичайно, вимагалось метою автора, який хтів простежити взагалі історію людського Єстества. Зазначимо також, що це Єстество попада в Ад, і що для виводу його відтіля потрібувались муки і схід в Пекло—Милости Божої Христа. Але відступаючи від біблейської букви по істоті, пьеса в настрої і мові цілком стоїть на точці літературних традіцій кінця 17-го віку. Її писано ц.-славянською мовою, з українським колоритом, доказом чого слугують перш за все окремі українські форми і слова: «смаченъ, (ст. 38), примус (ст. 38), разсѣлих (43), пожерла (ст. 44), кирниця (44), мусѣлъ (45), укрипляющая (47), рач (48), отмова (49), охоче (49), потреба (50), офѣра (51), шпне (51), рушонъ (51), гонба (52), нагла (57), згуба (57), прикути (63), карк (67), за що (67), мари (68), тобѣ (68), господаремъ (69), шату (71), втерти (70), зволъ (70), матерня (72), опока (76), моеіи (81), вдячна (85), гойне (95), крипости (106)

---

[1]) Памятники.—107.

і др. Теж доводять і рими, з яких видко, що «Ѣ» в словах читалось як І; напр.: «хранити—терпѣти» (ст. 36); «вѣки—лики» (ст. 37); «спѣла—била» (37); «превелика—человѣка» (41); «разгорѣся—разорися» (42); «разорити—совѣти (42); «вѣсте—сотвористе» (53); «жениха—утѣха» (ст. 60) і т. д. Видержуючи прінціп поважности в зображенню високих сюжетів, данна піеса трімалась скутків того прінціпа і в зображенню сюжетів «подлих»: де фігурірував народ, там і мова вривалась відповідна, цеб то не церковно-славянська, а близька до народньої української. Цей факт також вказує на віддаленність пьеси від перших кроків розвою драми: в раніших наших творах, як і в західних, народне життя малюється мало.

Що до художнього боку пьеси, то тут гідності її незліченні, і головно це примусило нас визнати її цікавою. Трудно від неї, твору шкільного і обмежованого заздалегідь данним сюжетом, чекати відповідности вимогам шекспіровської драми. Дія в ній, звісно, вельми проста, а переважно—нема ніякої; про те в різних випадках виявляється драматичність, яко внутрішня боротьба людини, і разом з тим видко знання души людської і, що найважніше, уміння її намалювати. Це ми мусимо сказати особливо про подію спокушення Єстества і про повільне увірування Луки й Клеопи у воскресення Милости Божої—Христа. Але коли багато можно закинути пьесі, яко твору драматичному, то в инших смислах її треба поставити дуже високо. Я не знаю такого твору до початку 18-го віку і навіть до пьеси «Милость Божа», яка, в смислі уміння передати тіпи і відчути красу вираза, рівнялась би «Торжеству Єстества». Доказом цього сила окремих уступів, або їх частин. Для ілюстрації розуміння автором краси природи і уміння її передати, наведу кілька прикладів. От як описує себе «Єстество»: (ст. 35).

Бездна морска, пустиня з райски вертограды
Под моим господствием, вкусни винограды,
Плодъ древесъ, иже в садѣхъ блазѣхъ насажденний,
Сладкий гортани моему, во снѣдь принесенний;
. . . .

Царскимъ вѣнцемъ вѣнча мя в Едемѣ прекрасно,
Свѣтлою одеждою одѣл мя красно
. . . : . . . .
Райска устремленна мя увеселяют,
Ихъ же благовонние цвѣта орошают і т. д.

Другі приклади можуть вказати, як на розуміння краси природи, так і на силу почуття і відповідного вислову. От як ним малюється Отчаяніє; його мова про Єстество: останнє —

ридаетъ во безднахъ разсѣлихъ,
Откуду не изийдетъ на премногие лѣта,
Поки станет до вѣку видимаго свѣта.
Первие солнце, луна не будутъ свѣтити,
Такожде звѣздъ лѣпота не будет ся зрѣти,
Первие води морски будутъ изсушенни,
Гори в низки удоли станутъ претворенни,
Негъли Естество мое, адови врученно,
Будет от узъ вражнихъ когда свобожденно.
. . . .
Чему мя бездна морская живо не пожерла,
Или гора твердая о камен не стерла,
Нежели нинѣ живщу в адѣ страждати,
Вмѣсто райскихъ веселий во вѣки ридати?
. . . .
Падѣте на мя, гори каменѣ, падѣте,
В прах мя той, з негоже есть созданний сотрѣте!
Небеса, молиними зволте мя убити:
Прочее тоя казни не могу терпѣти! (стор. 43—4)

Дуже образний також вигляд смерти, намальований майстерною рукою.

Сили моей, — каже смерть, — трепещутъ в мирѣ
царі славни
Мною заключени в гробъ прахомъ нищим равни;

Предрагия зриваю под глави корони,
Скипетра отбираю, спровергаю трони;
Силу, аки Самсоновъ, вождовъ прекрѣпчайших,
Или якъ Голиаѳтов, зрастом величайших,
Единим смертоносним вѣтром скореняю,
Самих во смрадном гробѣ вѣчне заключаю

. . . .

И до днес ся вельможе мене устрашают,
От коси бо моея як дим изчезают...
Трепещите, людие, се слишасте слово:
Жало коси моея на вашъ каркъ готово...

Дуже сильно намальовано і образ розгніваного Бога (ст. 41):

Гласъ Его разярений, яко гласъ от грома.
Молния суть слова уснама рекома,
От очей страшнихъ пламен обохъ истощает,
Руцѣ омити в кровѣ злобной твари чает.

Варті уваги також образні порівняння, напр.

Удобне ест слонцу темним мраком бити,
Нежели человеку Богу ся сравнити (ст. 37).

Або в другому місці (стор. 42):

Не такъ яростно море корабль пожираетъ,
Якъ гнѣвъ велкий серця мнѣ утробу снѣдаетъ

Або ще инше (ст. 53):

Аще юнъ есмь, но готовъ з рукъ ваших умрѣти:
Вѣмъ, что коса младие посѣкает цвѣти

Всіх цих прикладів досить на те, щоб упевнитись у дійсній художности твору; а все висловлене вище дає, думається мені, підставу думати, що в вигляді «Торжества єдинства» ми, справді, маємо твір знаменитий: і сила виразів, і мальовничість картин,

і ознаки її давности, і присутність народнього елементу,—достатня для цього твердження основа. Мимо того, данна пьеса не є тіпічною для 18-го віку: вона є пережитком століття 17-го і характеризує, власне, останній... Лічучись же в віці 18-му, вона слугує явним доказом того, що на початку цього віку тримається раніший релігійно-церковний напрям; що свіцький елемент у пьесах присутний в дуже малій мірі і—що теж цікаво—в технічній обробці та назві цей твір слідкує старій традиції літературній. Теж саме треба сказати і про всі надрюковані д. Резановим драми, що їх можно віднести до початку 18-го віку. Нова теорія Өеофана Прокоповича для цих творів здається ще чужою.

Та пьеса, до якої ми зараз переходим, в цьому смислі є вже тіпічна. Вона цілком держиться старого напряму,—але не трактує про Христа і має классічну будову,—відповідно вимогам Прокоповича.

Вся ж разом вона показує ясно, що другий період нашої драми, до якої і ця пьеса належна, має характер переходний,—повільного визволення від переказу подій Христового життя і переймання характером свіцьким.

«Трагедокомедія ця має такий заголовок: «Іосифъ Патріарха своимъ преданіемъ, узами, темницею и почтеніемъ Цр҃кого престола Х҃а Сп҃а Бж҃ія преданнаго, страждущаго и вознесшагося съ славою преобразующій, въ преславной академіи кіевской на позѣръ российскому Хр҃толюбивому роду, отъ бл҃городныхъ российскихъ сн҃овъ, дѣиствіемъ еже отъ поетовъ нарицаеть ся трагедокомедія року 1708, мая 25 во вторникъ по сошествіи Ст҃ого Дх҃а показанный» [1]) Зміст твору такий. В дії першій яві першій «во Египтѣ другъ Іосифовъ веселится, яко Іосифъ, аще бысть и на смерть уготованній и въ работу отъ братіи проданній, но не

---

[1]) Труды кіев. дух. акад. 1866, ноябрь, стор. 372. і Тихонравовъ—рус. Драм. произв. т. II, стор. 356.

погубленъ есть, и возвѣщаетъ, яко въ дому велможи Пентефрія добрѣ». З цього приводу друг Іосифов покликае:

Радуйте вси, иже правдою пожисте,
И иже свѣтъ паче тмы зѣло возлюбисте,
Яко Богъ неповинна отрока отъ смерти
Избавилъ, ниже подал братіи пожерти» [1])

В яві другій «зависть братоубійственная, наустившая братію погубити Іосифа, слишавши отъ друга Іосифа, яко живъ есть Іосифъ, лютѣетъ, проклинаетъ Іосифа и братію и Пентофрію, и день той, воньже не убіенъ есть Іосифъ, и хочетъ всякимъ образомъ погубити Іосифа» [2]). Для цього зависть покликае до ада, щоб він згубив Іосифа. В яві 3-й «сила адова зъ бѣсами приходитъ отъ ада ко зависти на помощъ и различнія смерти на Іосифа уготовляетъ, въ конецъ же, по желанію зависти, душу зъ тѣломъ Іосифову хощетъ безчестно умертвити.» [3])

В яві 4-й защищеніе божое разганяетъ все сборище адское и предлаголетъ о Іосифѣ, яко аще и претерпитъ искушеніе многое, узи, бѣди, темницу, но на царскомъ престолѣ будетъ посажденній.» [4]) Дія закінчується хором, що «показуетъ непостоянство міра сего: како человѣковъ возноситъ и низвергаетъ, изгонитъ, завидитъ и убиваетъ; воспѣваетъ же Іосифовы бѣды, гоненія и скорби, яже въ дому отъ братіи, въ роботѣ же отъ зависти претерпѣваетъ» [5]).

Дія 2. ява 1. «Велможа, жена Пентефріева, наваж денна отъ бѣса плоти, сквернимъ желаніемъ бѣснуется» [6]). Вона заявля:

«Страсть язвитъ ми утробу, горѣетъ ми тѣло,

---

1) Тихонравовъ—Русскія драм. произв.—стор. 357.
2) ibid.—стор. 358.
3) ibid.—стор. 360.
4) ibid.—стор. 362.
5) ibid.—стор. 364.
6) ibid.—стор. 365.

Внутрь ми сердце паляеть, яко же огнь зѣло
Возгорѣвійся» [1])

В яві 2-й «приходить совѣсть и хоцеть велможу отвести оть скверпаго начинанія, но ничто же успѣваеть: велможа бо, не послушавши совѣта, совѣсть свою зъ безчестіемъ связуеть и въ темницу на смерть вовергаеть». В її поступованню вельможу підтрімує свідомість, що ніхто з родичів, і навіть чоловік, не зроблють їй з жалю нічого неприемного. В яві 3-й «прелесть похваляеть велможу, яко не послуша совѣсти своей, и обѣщается велможи помогти и прелстити Іосифа, того бо ради предъ дружинею своею хвалится своею хитростною силою, и грядеть уловити святаго.» [2]) В яві 4-й «дѣлатели, идущіи на село, ожидають Іосифа, строителя своего, пріемлють же оть его приставника и отходять по повелѣнію на дѣло свое. Но Іосифъ, хотяще отъити въ иную страну, молится Богу.» [3]) В яві 5-й «Прелесть, еще молящагося Іосифа обрѣтпи, начинаеть его прелщати глаголи лестними, похваляющи его строеніе, труды, добрій промислъ и красоту тѣлесную, и тщится его преклонити ко желанію велможи; но Іосифъ прелесть вонъ изгонитъ, самъ же со слезами молится да не побѣжденъ будетъ отъ прелести». [4]) В яві 6-й «прелесть возвѣщаеть велможѣ яко Іосифъ не послуша совѣта прелести и яко, прелесть вонъ изгнавъ, самъ же пребисть твердій, непреклонній и глаголеть, яко удобнѣе неподобніи вещи въ мірѣ сотворити, неже прелстити Іосифа: ибо Іосифъ, изгнавши вонъ прелесть, паде на колѣнѣ молитву творить Богу, да сохранить его Богъ отъ грѣха, близь сущаго». [5])

Дія друга закінчується хором, де маліи младенци воспѣвають Іосифово мужество, ибо многажди прелщаемій бисть непрелщенній; и являють Іосифа бити образомъ Христа, сина

[1]) Тихонравовъ—Русскія драм. произв.—стор. 366.
[2]) ibid.—стор. 371.
[3]) ibid.—стор. 373.
[4]) ibid.—стор. 376.
[5]) ibid.—стор. 381.

Божія, егоже во пустини искуситель прелщаше; прилагають же, яко Іосифъ, молящійся, прознаменова Христа, во вертоградѣ молитву творяще». В дії 3-й, яві 1-й, «тайновидецъ открываетъ тайну, юже безстудная велможа сотворити дерзнула: си естъ, како многообразними види и многажди прелщающе, Іосифа ко своей воли не прелстила и како въ конецъ безстудно нападе на Іосифа и како Іосифъ еи безстудству сопротивися, одежу оставилъ и избѣглъ отъ руки ея, и како велможа, удержавши туюжде Іосифову одежду, хощетъ Іосифа передъ Пентефріемъ неповиннѣ оклеветати» [1]). В яві 2-й «велможа гнѣвается, что Іосифъ не соизволилъ тоя желанію и пришедшему Пентефріевѣ отъ пути неправедно оклеветуетъ Іосифа; на увѣреніе же своея ложнія клевети показуетъ мужевѣ ризу Іосифову» [2]). В яві 3-й «Пентефрій неразсудно ять вѣру ложнимъ словесамъ жени своея, воскорѣ повелѣваетъ взискати Іосифа, самъ же гнѣвомъ ярится на мужа неповинна». В яві 4-й «Іосифъ, неповиннѣ оклеветанній, сталъ предъ Пентефріемъ и повелѣніемъ Пентефрія связанній, окованній, быенній и въ темницу естъ воверженній; Пентефрій же паки гнѣвомъ ярится на Іосифа и сердцемъ болѣзнуетъ» [3]).

Дія закінчується хором, де «добродѣтели ридаютъ Іосифа, неповиннѣ въ темницу воверженнаго, и глаголютъ, яко Іосифъ, связанній, быенній и окованній, образъ бысть Христа страждущаго, въ темницу же воверженній прообрази Христа, сошедшаго въ преисподняя страни земля» [4]).

В дії 4-й, яві 1-й «царъ фараонъ, видѣвъ во снѣ страшное видѣніе, и зѣло о томъ смутится; повѣдаетъ же тое жъ видѣніе княземъ своимъ и боляромъ и возвѣщаетъ, яко повелѣвъ отрокомъ своимъ взискати отъ града звѣздочетцовъ, да столкуютъ предъ всѣми сонъ его» [5]).

---

[1]) ibid.—385.
[2]) ibid.—387.
[3]) ibid.—390.
[4]) ibid.—393.
[5]) ibid.—395.

В яві 2-й «приходятъ звѣздочетцы и предъ всѣми толкуютъ сонъ царскій; но не могутъ достовѣрно зтолковати, сего ради и отсилаются въ доми своя»[1]). В яві 3-й «фараонъ повелѣваетъ княземъ отъ всего Египту собрати звѣздочетцовъ и толковати сонъ свой во всѣхъ египетскихъ странахъ; аще же кто столкуетъ, обѣщеваетъ ему многія почести сотворити»[2]).

В яві 4-й «вражда, боящеся, да не како Іосифъ столкуетъ сонъ царскій, умислила новую лесть на конечное погубленіе Іосифово: оглаголуетъ Пентефріевѣ Іосифа, яко Іосифъ похваляется (аще изидетъ) погубити Пентефрія и весь домъ его, совѣтуетъ же Пентефріеви всеконечнѣ Іосифа погубити»[3]).

В яві 5-й «Пентефрій, послушавъ совѣта враждебнаго, устремляется на убыеніе Іосифа и уже повелѣвъ его извести зъ темницы на мученіе, внезаапу отъ царскихъ слугъ на приключшееся нуждное дѣло царское воззванній оставляетъ еще Іосифа жива и отходитъ ко цару; но, возвратившеся, хощетъ Іосифа умертвити»[4]). Дія 4-я закінчується хором: «младенци аравицстіи скачуще въ своемъ ликованіи являютъ, яко скорби и печали не токмо убогихъ и богатихъ, но царей превисокихъ во дни и въ нощи, во снѣ и на явѣ многовидно смущаютъ и мучатъ»[5]). В дії 5-й, яві 1-й, «царъ вопрашаетъ сенаторовъ, аще обрѣтоша человѣка, да столкуетъ сонъ его; но во всѣхъ странахъ египетскихъ не обрѣтеся, того ради болшъ смутися и обѣщеваетъ сугубо того превознести, кто сонъ зтолкуетъ»[6]). В яві 2-й «виночерпія повѣдаетъ цару, яко, егда бысть въ темницѣ на смерть всажденній, видѣ страшній сонъ, его же тамо зтолковалъ ему Іосифъ, и яко же столковалъ, тако во скорѣ собысться. Царъ же повелѣваетъ скоро къ себѣ взискати Іосифа; но Пен-

1) ibid.—399.
2) ibid.—403.
3) ibid.—405.
4) ibid.—410.
5) ibid.—412.
6) ibid.—413.

тефрій хощетъ препяти дѣло, всуе же тщится»[1]). В яві 3-й «Іосифъ, отъ узъ изведенній, предъ всѣми сенаторами толкуетъ сонъ царевѣ и ради преизящнѣйшаго толкованія раздрѣшаетъ скорбь царскую»[2]).

В яві 4-й «Царъ Іосифа за толикую его премудрость повелѣваетъ облещи въ царскія своя утвари и, возложивши ему гривну злату на выю, поставляетъ его вторимъ царемъ всему Египту и вдаетъ подъ его власть совершенну все свое царство. Пентефрій же, видѣвъ сія, страха ради оттуду тайно вонъ исходитъ»[3]). В яві 5-й «Пентефрій, видѣвше, яко Іосифъ, его же онъ крѣпко оковалъ бяше желѣзомъ и хотѣлъ уже убити, сотворенъ естъ царемъ вторимъ, боится и зѣло смутится, повѣдаетъ же велможи, яко Іосифъ нечаянно господь есть всему Египту; но велможа откриваетъ ему злобную хитрость свою, како ея ради неповиннѣ страдалъ Іосифъ, и обѣщеваютъ отъ Іосифа прощенія себѣ испросити»[4]). В яві 6-й «Іосифа провождаютъ на престолъ царскій всѣ добродѣтели и всѣ хори со мусикіи и пѣснми и со всѣмъ царскимъ синклитомъ. Посажденному же на престолѣ князи сорадуются и, яко господу своему, покланяются. Приходитъ же и Пентефрій зъ вельможею, свой грѣхъ предъ всѣми исповѣдаютъ и прощенія, — всесмиренно кланяющеся ему, яко цару и владицѣ, — получит себѣ желаютъ»[5]). І нарешті «хоръ вкупѣ и епілогъ» возвѣщаетъ, яко Іосифъ, отъ узъ изъ темници изведенній и престоломъ царскимъ почтенній, прообразова Христа, возставша отъ мертвихъ и за пріятіе смерти славою и честію вѣнчанна превише всѣхъ небесъ на божественномъ посажденна престолѣ»[6]).

---

[1]) ibid.—415.
[2]) ibid.—418.
[3]) ibid.—421.
[4]) ibid.—422.
[5]) ibid.—425.
[6]) ibid.—427.

Такий зміст поіменованої трагедокомедії, переказаний нами словами з тексту останньої.

Хто є автором пьеси? На це можно відповісти лише здогадом; рукопис її подвійно поміщено в кінці піітики Лаврентія Горки; «уміщення трагедокомедії—каже д. Петров—при примірниках піітики Лаврентія Горки, що був учителем піітики 1707—08 рр., і примушують нас приписати її цьому вченому» [1]). Цей здогад можно вважати влучним і його цілком визнати. Далі д. Петров каже [2]), що «Іосиф Патріарх» уміщено побік з старинным «дѣйствіемъ на страсти Христовы», про яке вже ми казали, і почина оповідання про Іосифа з тих обставин, на яких спинилось «дѣйствіе», що представляло Іосифа прообразом Христа. Може, Лаврентій Горка, при складанні своєї трагедокомедії, мав на увазі «дѣйствіе на стражи (?) Христові». На це натяка й напис, зроблений, певно, рукою профессора на горі сторінки перед першою дією трагедокомедії: «Сvнопсисъ маешь пред всѣми явленіями. Збери в едно и будетъ цѣлы. До синопсису титулъ зри на по... (слова обрізано) Іосифъ Патріархъ».

По своїй літературній формі, не вважаючи на назву, пьеса представля мішанину міракля з мораліте; мовою написано її славяно-українською, на що в фонетиці вказує читання *ѣ* як наше *і*, а *и* як россійське *ы*. Приклади і докази головно в численних римах: «бездѣлне і всесильне» (стор. 362 Тихонравов), «темници» і «велицѣ», «жити» і «сѣти» (ст. 365), «мірѣ» і «четирі» (372), «дѣла» і «прелстила» (ст. 383), «клеврѣти» і «благодарити» (ст. 389), «покріють» і «зразумѣють» (ст. 400) і т. д.

По художній розробці пьеса дуже мало, в усіх смислах, заслугує на ймення трагікомедії. Перш за все, комічного в пьесі не видко, тому другу половину назви можно одкинути з правом. Не зовсім заслугує пьеса і назви трагедії, бо кінець її теж не трагічний,—це що до змісту. Що-ж до техніки пьеси,

---

[1]) Труды Кіев. дух. акад. 1866, нояб.—стор. 372. Увага.
[2]) ibid.—373.

то і тут вона мало видержує вимоги теорії драми. Подібно «Владимиру» Прокоповича, пьєса не є малюнком внутрішньої боротьби, цієї основної умови драми,—тому данний твір можно швидче назвати драматичними картинами, або просто діалогом. Внутрішні її гідности теж невеликі. Д. Петров зве її «сухою і строгою» [1]) і естетична її цінність дійсно мала. Але є окремі красовиті місця, нпр. опис Іосифової душі (стор. 384), порівняння в устах звѣздочетця (стор. 400) і др.—таких одначе уступів небагато. Цікавіший цей твір в другому смислі, по різним техничним звичаям і яко відбиток тогочасних соціальних відносин і поглядів автора. В смислі першого «пьєса ця—каже д. Петров—єдина відносно уваг для актьорів. Ми з неї наводили вище рисунок танця 24 муринів. Крім цього рисунка, на берегах її дуже часто стрівуються уваги на зразок подібних: «бѣси падаютъ и во адъ утѣкаютъ» і т. д. [2]).

Але далеко важливіші ті місця, де автор дотикається тодішньої дійсности. Д. Петров каже, що автор «в окресленню деяких подробиць життя Іосифа ніби натяка на сучасну дійсність.»

На жаль, він не вказує, де власне є такий натяк, та навіть додає «ніби». На нашу думку, подібні уступи в трагікомедії Горки зовсім очевидні. Така, насамперед, ява 4, в дії другій, де є натяк на тогочасні трудові відносини в сцені з «дѣлателями». Такі й місця, де малюються классові погляди автора. От, нпр., іллюстрація до тогочасних соціальних умовин, коли нашими державцями реально заводилось крепацтво, руськими монархами зміцнене потім юридично

«Тяжко тимъ угасити, иже суть во власти
И иже не труждшеся почиваютъ, страсти
Неукрощаютъ, ядятъ доволѣ и піютъ,
Къ тому аще зъ богатствомъ многую имѣютъ
Власть, силу и державу. Такіи то вишше

[1]) Труды кіев. дух. акад.—1866, ноябрь,—стор. 372.
[2]) ibid.—373.

Мѣри горѣютъ, хотять аще преизлишне
Показати власть свою і т. д...

. . . .

Нѣсть сего безчинія во дворѣхъ убогихъ,
Идеже нѣсть свободи, ни сластей премногихъ» [1]).

З цих слів Совісти ясно видко як сваволю тогочасних українських державців, так і ідеалізацію автором несвободи, послушанія, що стає гаслом економічного поневолення нашого народа своєю-ж старшиною.

Важливий теж і другий уступ, виголошений у дії 4-й (яві 4) Враждою [2]):

Не вѣси ли, кія
Суть мерзкихъ рабовъ нрави? Прежде люта змія
На любовь преклонишн, нежели раба злаго.
Льви, тигри, парди, но и чада самаго
Смертнаго крокодила весма подобнѣе,
Да благодѣянія помнятъ, нежели сіе
Студное исчадіе. Раба раздраження
Отъ ярости, гнѣва и мести притворенна
Любовь не утолитъ, ни дари что успѣютъ,
Ни милость преклонитъ; і т. д.

. . . .

Рабъ всегда памятозлобивій,
И никтоже въ мірѣ естъ тако щасливій,
Дабы могъ рабску ярость когда претворити
На милость: рабъ бо вмѣетъ на зло обратити
Всяку благость и правду, любовь отвергаетъ,
Дари пріемлетъ и то скоро презираетъ і т. д.».

Такий величезний уступ присвячує автор змалюванню псіхіки раба, відзначеної самими чорними рисами.

---

[1]) Тихонравовъ.—Р. драм. пр. т. II. стор. 367—8.
[2]) ibid.—408.

Як відноситься до рабів наш автор? Чи поділя він наведену Враждою її характеристику? Навряд: цьому перечить допіру вказана ідеалізація убогого стана: автор може хвалити цей стан за його «послушенство» і не закривати очей на всі лихі наслідки його «рабського» стану... З другого-ж боку, вкладаючи означені слова в уста власне брехливої Вражди, автор тим самим підкреслює всю побільшеність наданих рабам чорних рис і висловлює своє спочуття українському посПільству. Таким чином Горку ми можемо вважати одним з письменників, що, поруч із вихваленням різних загальних цнот, як чесність, правда та инше, стояли на охороні інтересів нашого трудящого класа на початку 18-го віку. Що до місця пьеси в еволюції нашої драми, то воно, по вищесказанному, дуже ясне. Д. Петров каже, що ця пьеса, [1]) «взята сама по собі, не може слугувати свідоцтвом повільного розвою київської драми в національному напрямі». Національного зміста в пьесі, звичайно, нема ніякого, крім одзначених натяків, але в історії драми вона своє місце займає.

«Іосифъ Патріарха» показує навіч, що навіть на початку 18-го віка наша драма гостро одійшла од драми 17-го віку: при всій божественності сюжета, в «Іосифі» видко штучність компонування, натяк на сучасні події і повну далекість од яких „небудь відносин до церковної одправи.

І коли порівняти її з «Владимиром» Прокоповича, то в смислі «свіцкости» сюжета ми можемо поставити їх обидві в одну группу пьес, тільки з натяком на сучасні події, а не їх змалюванням. Тим паче, що й «Владимир», хоч і взятий з рідної історії, теж власне відноситься до святих, і цю пьесу Прокоповича можно було-б врешті розглядать як і з сюжетом церковно-релігійним.

По цій пьесі ми не знаходимо нових аж до 1727—8 рр.,— це не значить, що їх не істнувало взагалі: вони, очевидячки, попропадали, а частинно лежать десь нерозшуканими.

---

[1]) Труды К. Д. Ак. 1866, 11, стор. 372., Очерки—стор. 51.

Їх одкриття не може одначе внести нічого нового в намальований нами хід драми, яко постійне наближення до свіцькості. Найблизча драма «Милость Божія», що ми стріваємо її по вказаній хронологичній прогалині, доводить це очевидячки. Які-ж історичні обставини спричинилися до створіння подібної цілком свіцької пьеси? Цих обставин дуже багато і належать вони до однії з трагичніших діб нашої історії, а власне до періода по гетману Мазепі. Нещаслива спроба цього гетьмана одірватися од Москви, яка не забезпечала народних прав Украіни, потягла за собою для останньої довгу низку злигоднів.

Украіна стала в Петра Великого на призрі, і він став уживати всіх заходів, щоб її автономію обернути в нівець. Ознаками тієї автономії було власне украінське військо і власне урядування з гетьманом на чолі.

Петро в цих пунктах почав знесилювати Украіну: він роздавав украінські землі московцям; посилав козаків на канальські найтяжчі роботи; призначав усюди московських урядовців; для головної управи краєм, при живому гетьмані Скоропадському, 1722 року призначив так звану «Вельяминовську коміссію». По таких мірах від украінської автономії лишилось, звісно, дуже мало, а коли вмер 1722 року гетьман, то Петро одмовив обирати нового. Московські урядники гнобили народ, поради проти них не було ніякої,—тому не дивно, що царювання Петра І видавалось різним патріотам Украіни одним із самих нещасливих.

Таким коллектівним патріотом, безперечно, була й киівська академія. Як мусили відноситись присяжні її драматурги до всього, що робилось перед очима?.. Звісно, цілком негативно... Але чи переливали вони свою образу в форму драматичну? Данних для одвіту немає, але не треба і їх, щоб одмовити в смислі негативному: соціальних драм в академії бути й не могло. Драматурги академії, вчителі піітики, були людьми оффіціальними: за драму-сатиру вони могли одержати велику кривду і про лихі вчинки людей сильних мусили говорити аллегорично. Це ми, наприклад, бачили в попередній пьесі «Іосифъ Патріота», це ми побачимо далі, в пьесах пізніщих. В «Іосифі» на різні внутрішне-украін-

ські соціальні непорядки вказувалось тільки натяком: тим паче не могли драматурги, навіть і натяком, писати про непорядки, викликані вішнею силою,—цеб то самодержавством Петра. Дуже добро відомо, як поводився московський уряд навіть у 17 віці із всіми, хто спокушався на критіку московських зловживань. Тому не можно було й сподіватись, щоб та критіка, та ще в духовній академії, спрямована була проти всіх грізних мір Петра, які нищили автономію Украіни.

І украінські драматурги-патріоти мовчали.

Така критика могла зьявитись лише тоді, коли нічого не пагрожувало-б ні з якого боку, коли-б самий уряд побічно спочував критиці. Такий випадок в політичному житті Россії врешті трапився. По смерті жінки Петра І, Катерини, при якій точилась раніша політика, до престола вступив Петро II, і Украіні повелося далеко краще. Хоча всіх раніших прав і не було повернено, але за те скасовано «малороссійскую коллегію» і навіть дозволено обрати гетьмана: ним став Данило Апостол. Поводження Петра II-го «підогрівало надії малоруських патріотів» [1]; «в царювання молодого Петра другого повеселішала східна Украіна гетманством заслуженого старця свого, Данила Апостола» [2]. Такий настрій, що безперечно одбився і на київській академії, мусив довести нашу церковну інтеллігенцію як до критики сучасного, так і до спогадів про минуле. Мимоволі павerталась думка до того, хто найбільш дбав про долю Украіни, хто видавався в тім минулім яко найвидатніша особа? Такою особою був, звичайно, Богдан Хмельницький. Слава його далеко сягала за межи 17-го віка і, само собою, мусила бути памятною і під час створіння згаданної драми.

«1728 року докінчувалось поновлення великої Печерської церкви (по лаврській пожежі 1718 року), і в ній, на північному боці, написано було тоді патрет Богдана Хмельницького у всю

---

[1]) Петровъ. Очерки—стор. 52.

[2]) Собр. сочин. М. А. Максимовича, т. I, стор. 484.

постать; і більш ста років дивився на нього народ, що приходив у Печерську лавру з усіх кінців Руського царства... Благолінний лаврський патрет Хмелницького для багатьох був живим нагадом, як колись звитяжного Богдана, що йшов у Київ з Замостя, стрінуто було на київському полі численним людом, і митрополитом київським, і патріархом іерусалимським, і величано було, в привітних промовах академії, Богоданним визвольцем народа свого від лядсько-египецького ярма, подібно стародавньому Моісеєю»[1]). При таких данних не дивно, що мусив явитись автор, який вихваляв би «Петра II-го, і новообраного гетьмана Данила Апостола, і з побожностю згадав-би Б. Хмельницького, як ідеальну особу в козацькій історії»[2]). І дійсно, наслідком такого настрою зьявилась драма «Милость Божія, Украину отъ неудобъ носимыхъ обидъ лядскихъ чрезъ Богдана Зиновія Хмельницкаго, преславнаго войскъ запорозкихъ гетмана, свободившая, и дарованными ему надъ ляхами побѣдами возвеличившая, на незабвенную толикихъ его щедротъ память репрезентованная въ школахъ кіевскихъ 1728 лѣта»[3]).

В дії і яві першій «Богданъ Хмельницкій долю козацкую оплакуеть, и новые совѣты въ умъ пріемлетъ»[4]).

Гіркість тієї долі утворено «ляхами», які

честь и славу въ нивочто нашу обращаютъ,
козацкое потребить имя желаютъ.

Б. Хмельницькій вважає це невдячностю і поганою заплатою козакам

За неисчислимые пріятые раны,
За смерти различные на различной брани,

---

1) Собр. сочин. М. А. Максимовича т. I, стор. 484.

2) Петровъ. Очерки—стор. 52.

3) Истор. пѣсни малор. народа. — Антоновича и Драгоманова т. II, стор. 141 і Собр. сочин. М. А. Максимовича т. I. стор. 486.

4) ibid.

За толикіе и столь славные побѣды
Терпѣли толикіе, толь тяжкіе бѣды...

Про-те Гетьманъ не пада духом:

не совсѣмъ пропала
Многоименитая оная похвала
Наша...
Не отобрали еще ляхи намъ остатка:
Живъ Богъ и не умерла козацкая матка!

В «хорі» Муза і Аполло «грядущую ляхомъ погибель предвозвѣщаютъ. Обертаючись до «Поляка», вони віщують, що за таку невдячність.

Вдарять на тя бури:
Шкуры тебѣ дерти,
Главы будуть терти,
Шіи вытягати,
Въ ярмо закладати,
По лѣсахъ гонити,
По рѣкахъ топити і т. д.

В дії другій «Хмельницкій козакамъ запорожскимъ обиды и озлобленія неудобноносная, отъ ляховъ дѣемыя, предлагаетъ, и свой имъ совѣтъ объявляетъ, которому Кошовійименемъ всѣхъ козаковъ отвѣтствуетъ, и якъ въ прочіихъ потребахъ, такъ найпаче въ томъ, послушнихъ себе быть, и головъ своихъ не щадѣть, обѣщаетъ». І той і другий висловлюються дуже виразно. Б. Хмельницький зразу пропонує запорозцям «сіе предьизбрати или жити тако

При козацкихъ вольностяхъ безъ налога, яко
Издавна жили, или вѣчными рабами
Въ ляховъ быть, которіи якъ хотять надъ нами
И надъ дѣтми нашими руки истирають.

Що-ж до самого Хмельницького, то йому

лучше видится и главу
Свою положить, нѣжбы козацкую славу
И Украину зъ крайнимъ студомъ потеряти,
Или неблагодарнымъ врагомъ голдовати.

По цьому йде доказ невдячности поляків і лічба звитяг, утворених для останних козаками. За все те,—каже Богдан,—

тяжко угнѣтили
Бѣдную Украину тыми очковыми,
Поемщизнами тыми, тако жъ роговыми.
Повымышлялы къ тому уже и ставщизны,
А при иныхъ поборахъ и сухомельщизны.
Власное наше добро въ очахъ передъ нами
Арендуютъ, и въ своемъ невольни мы сами.
И уже по времени а-ни дѣтей родныхъ,
Ни женъ власныхъ нашихъ, намъ не будетъ свободныхъ.

Виложивши всі ці біди, Богдан заявля:

Имѣю же надѣю на шаблю по Бозѣ,
Что нахилитъ подъ наши враговъ нашихъ позѣ.
Только вы всѣ въ единъ гужъ со мною тягните,
А отчизны и вѣры своей не дадите
Православной до конца отъ нихъ пропадати
И козацкой на вѣки славѣ исчезати.

Богданові видатними словами одповіда Кошовий:

Поки силы нашея, поки духа стане,
Будемъ себе боронить, вельможный Гетьмане;
Туркамъ, татарамъ въ очи отважне ставали
За плюгавцевъ тыхъ, когда на нихъ наступали.
За себе противъ Ляховъ не вооружимся,
Въ своихъ бѣдахъ помогти себѣ убоимся?
Вѣдаемъ, яко всѣмъ намъ Украина мати,
Кто жъ не похощетъ руку помоцы подати

Погибающей матцѣ, былъ бы той твердѣйшій
Надъ камень, надъ льва былъ бы таковый лютѣйшій!
Мы всѣ, якъ прежде были безъ всякой отмовы,
Такъ и найпаче теперъ служити готовы,
Будемъ себе и матку нашу боронити,
Аще намъ и умерти, будемъ ляховъ бити!

В яві другій «козаки, Днѣпромъ пришедши, приходятъ до Хмельницкаго, и что ляхамъ сдѣлали, ему повѣдаютъ; вѣстникъ извѣщаетъ недалекій лядскій приходъ; Хмельницкій кажетъ козакамъ на кони сѣдать.

Що ж вони «ляхам» зробили?

нещадно побили
Иншыхъ, а иншихъ живцемъ въ Днѣпрѣ потопили.
Лучше збравши, що будетъ, то будетъ, терпѣти,
Нежели ляхамъ, хочъ присягши, служити.

В дії 3-й, яві 1-й, «Украина о помощь и пособіе Божіе Хмельницькому во брани той просить».

На початку Україна каже, що

утѣхи ощутихъ нѣчто того ради,
Что чада мои уже якъ отъ сна востали
...и вси обще почали гадати,
Якъ бы матери своей пропасти не дати і т. д.

Її одначе смутить, що

не извѣстна фортуна есть брани . . .

Ця непевність примушує Україну просити в Бога помочи Богданові.

В яві 2-й «Вѣсть приходить, повѣдая преславные козаковъ надъ ляхами побѣды, и студное ихъ за Вислу прогнаніе, и торжественное вскорѣ Хмельницкаго на Украину возвращеніе». Вѣсть каже Україні

Не плачь, о Украино, престани тужити,
Печаль твою на радость время преложити:
Призрѣ на тя съ небесе Вышняго зѣница,
Поборствуетъ по тебѣ Божія десница!
. . . .
Враговъ твоихъ студно въ лѣсъ, якъ зайцовъ, загнали,
И единыхъ побили, другихъ повязали...

Вѣсть малює далі картину втеків поляків:

тамо рисы,
Соболи, горностаи, кункы, волки, рисы,
Сѣбирки, ванны, конвы, набрики, наметы,
Мѣдницы сребряные, фарины, паштеты,
Цукры, кредепсы, столы, скрини зоставлялы,
Окованныхъ возовъ сто тысящъ покидали.

Вѣсть каже про близький прихід Богдана і додає, що

Слава о немъ повсюду дивная проходитъ,
Имя его до морей послѣднихъ доходитъ,
А ляхамъ такъ страшно, что гдѣ либо повѣютъ
Вѣтры, всѣ, же Хмельницкий идетъ, разумѣютъ.

Украіна висловлює радість з причини приходу Богдана. Хор вихваляє «Бога скорбящихъ» і каже, що

Упованіе оныхъ не сумнѣнно;
Богъ бо есть щедрый, въ Немъ же уповаютъ,
Яко на нь свою печаль возверзаютъ.

В дії 4-й, яві 1-й «Хмельницкій со торжествомъ на Украину возвратився въ Кіевъ, при вратахъ торжественныхъ благодаритъ Бога за толикіе побѣды: дѣти Украинскіи, во училищахъ кіевскихъ учащіися, его привѣтствуютъ, потомъ и козаки чрезъ писара толикой ему славы вѣншуютъ».

Які подробиці всіх діалогів?

Хмельницький, обертаючись до Бога, хвалить його ласкавість; бо він милує грішних, що каються; от і тепер Бог

призрѣ съ небесе на наша обиды,
Толикіе намъ нынѣ дарова побѣды.

Вказуючи на ті побіди, він заключа

Твое сіе дѣло есть, а не человѣка,
Буди благословенъ Ты отъ нынѣ й до вѣка!

Обертаючись до Богдана, українські діти вихваляють його в 4 куплетах і кожен з них по черзі замикають такими реченнями:

Доколѣ убо Церковь имать пребывати,
Дотоль и твоя будетъ похвала сіяти.

. . . .

Всякъ убо, иже имать Отчество любити,
Не можетъ тя никогда въ любвѣ не имѣти

. . . .

Иже убо за отчу подвизался славу,
Безсмертнымъ слава вѣнцемъ увѣнчаетъ главу

. . . .

Добродѣтель убо мы твою величаемъ,
Тебѣ Несторовыхъ лѣтъ отъ Бога желаемъ!

Писарь теж каже до Богдана:

О дивный въ Гетманѣхъ, ты, нашъ Вельможный пане!
Радуется о тебѣ Россія Малая,
Веселится жъ купно и Церковь святая

. . . .

Торжественны гласы происходятъ всюду,
Тамо пѣсни слышатся, кимвали оттуду,
Грады, веси, дубравы, горы, холмы, рѣки,
Красно являютъ лице свое съ человѣки!
Словомъ единымъ сказать: якъ Вкраина стала,
Толикая въ ней радость еще не бывала.

На це Богдан одповіда:

Радости сея не я и не добродѣтель

Кая моя вина, по Творецъ и Содѣтель
Нашъ.

По цьому він лиша їм свій знаменитий заповіт:

... въ мірѣ между собою живите,
Друголюбіе над вся паче возлюбите
И малыя бо вещи умножаеть згода,
Великія вопреки вмаляе незгода
А желѣзо доброе важте и надъ злато.
. . . .

Что Богъ дастъ, тѣмъ довольни суще, ни коея
Не обидите ни чимъ братіи своея
Кто лѣсокъ добрый, или хуторецъ порядный,
Кто ставъ, кто луку, кто садъ имѣетъ изрядный,
Болѣть или завидѣть тому не хотите,
Якъ бы его привлащить къ себѣ не ищите.
Ибо когда козаки уже обнищаютъ,
То не долго остатки ваши потрываютъ
. . . .

На послѣдокъ глаголю: сами не купчуйте,
Лука, стрѣлки, мушкета и шабли пильнуйте!
Куплями бо обвязанъ житейскими воинъ,
Имени сего весьма таковъ не достоинъ.
И дѣтей своихъ, скоро отправлять науки,
До сей же обучайте козацкои штуки.

В дії 5-й, яві 1-й. «Украина радуется Богу, помощнику своему, и благодареніе возсылаетъ».

Україна пропонує всім россіянам і християнам радіти, що, дякуючи Богові, «ляхів» прогнано, що

зима отступила,
А благопріятная весна наступила
. . . .

Се мѣсяцъ новъ явися; се день торжественный
Всемірный нарочитый, свѣтлый, празднественный!

З цього приводу Украіна присуджує:

Что иное за милость воздамъ толь велику?
Буду развѣ имени Его воспѣвати,
Буду Господне имя во вѣки прославляти!

В яві 2-й «Смотрѣніе Божіе предсказуетъ Украинѣ незыблемое ея блаженство подъ крѣпкою непобѣдимыхъ Монарховъ Всероссійскихъ рукою, добрымъ и Рейментарскимъ правленіемъ». Воно каже:

Монархи россійскіи,—поборники суще,
Иже благочестія, зловѣрныхъ бодуще:
Тебѣ въ твоей потщатся пособляти нуждѣ;
Не лишатъ тя помощи своей, аки чужды.
Подъ тымъ непроломимымъ щитомъ пребывая,
Аки на твердой скалѣ себе утверждая,
Посмѣешься всѣмъ вѣтромъ...

Украіна висловлює з цього приводу радість.
Смотрѣніе далі поясня, що

Петръ тебѣ будетъ камень, отъ Бога поданный
И за величество дѣлъ Великій названный...

Зачувши імя Петра І-го, Украіна впада в смуток:

Увы мнѣ окаянной, убо мя порушитъ!

Але Смотрѣніе заспокоює її:

Стой, не бойся, за камень первый сокрушенный,
Камень другій, не меньшій, будетъ положенный,—
Петръ, глаголю, имени Вторый таковаго.
... не дастъ ти упасти,

Не дастъ и славѣ твоей всячески пропасти.

. . . .

Подастъ ти Даніила, вождя изряднѣйша,
Не токмо благородствомъ надъ иныхъ краснѣйша,
Но и дѣлы храбрыми славнаго, который
Супостатомъ Хмельницкій твоимъ будетъ вторый.

. . . .

Но Богъ тя въ воинскомъ искуствѣ и штуцѣ
Прославивый, прославитъ Той же и науцѣ.

. . . .

Тако ти, миръ ли будешь, или брань имѣти,
Надъ врагомъ твоимъ главу будешь возносити».

Україна висловлює бажання:

О, Боже! возсіяй ми день онъ скоро златый,
Толикое блаженство мое оглядати!

Хор тоді «поетъ похвалы Хмельницкому» і закінчує:

Въ похвалахъ твоихъ языкъ нашъ бездѣленъ,
Ублажить бо тя достойно не силенъ;
Будешь развѣ ты возвеличенъ въ небѣ,
Яко есть требѣ!

В епілозі, що замикає драму, поясняються мотіви створіння пьеси, яко подяки Богові за «Милость Божію, къ намъ прежде осмидесятъ лѣтъ явленную» [1]). Такий зміст означеної пьеси.

Хто-ж був її автором? Про це йшли змагання. Максимович, що вперше видав цю драму, писав: «вона звісна мені по двом рукописним збірникам творів Феофана Прокоповича, написана в обох слідком за драмою «Владимир». І не можно не визнати, що обидві драми одного автора, що в них один і той-же художний захід, з тією тільки одзнакою, що у «Володимирі» примітно ще молодого академичного вчителя поезії, а в «Милости Божієй»

1) Истор. пѣсни.—стор 164.

видко вже велико-досвідченого вітію, що вдався до свого ранішого віршового пера, яким і потім, як вітання молодому поету Кантемиру, написав він перші руські октави...

Знаменитий співотворець і проповідник та історик Петра Великого був головним духовним діячем і при Петрі Другому, і стільки разів привітав його златим словом своїм, особливо в рочистий рік його коронування. Тоді в Москві мався і новообранний Гетьман Малороссійський, так ласкаво і почесно принятий молодим Царем; архиепископ Феофан показував усяку повагу велебному і гідному привидці козацькому; і, певно, тоді в Москві, згадавши свої раніші роки і свою родину, він написав для улюбленої академії своеї нову драму, виставу якої приготовано було, певно, до приїзду гетманського»[1]).

Д-ій О. Бодянскій, видаючи означену пьесу, згадуе теж про висловлену Максимовичем думку, після якої пьесу написано Прокоповичем, але свого погляду на це не показуе. Видаючи пьесу, «я мав на увазі,—каже він,—подати змогу нашим прихильникам рідної старовини розвязати питання, чи справді ця пьеса належить перу знаменитого іерарха, чи вона е твором другого поки загадочного для нас письменника першої чверті минулого століття»[2]).

Д. Петров, вдаючися до розвязання спору, одміченого Бодянським, не може згодитися з Максимовичем і каже з «приводу одного старого вірша: «на сей час представлена нами вправа, що мае одну спільну думку з «Милостью Божіею» одкрива такі обставини з тодішнього життя Украіни, які гідні були натхнути всякого щирого сина Россії і поставити навіть вище Ф. Прокоповича. Та й сама мова «Милости Божої», одзначаеться від мови «Владимира» більшим вриванням польсько-украінських слів. Взагалі, дивна думка Максимовича, ніби Феофан Прокопович, що мешкав тоді у столиці, обтяжений прямими своїми заняттями,

---

1) Русская бесѣда—1857, № 1 стор. 78—9.

2) «Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и др. росс.» 1858, кн. 1, ст. 78.

зважився писати драму для київських училищ. Кому ж належить вона? 1727 р. був учитель піітики Іннокентій Неронович. Незвісно, хто був учителем піітики 1728 р., але від 1729 року дійшла до нас піітика, преподана Феоф. Трофимовичем; одноіменність і схожість по фамилії з Феофаном Прокоповичем, а також і висока гідність драми примусили приписувати її останньому і помістити в збірник» [1]).

Крім того, на початку піітики Феофана Трофимовича завважено», «сей почти книги конца не маешь»,—і ще більш доводить д. Петрову, що автором цієї пьеси, яка могла бути в кінці означеної піітики, являеться як раз Трофимович.

З приводу цієї думки і в оборону своеї, висловився знов Максимович. Петров,—каже Максимович [2]), — «уважає, що цю драму скомпановано—«*може*»—Феофаном Трофимовичем, який був у академії учителем піітики 1729 року. Але я лишаюсь при своїй ранішій гадці, що її написав 1728 року Феофан Прокопович. Я знайшов її тому літ 20-ть у двох рукописних збірниках Феофанових творів, і в обох слідкує вона за драмою «Владимир Великий». А що знайшовся тепер ще один її список—в ріторіці, преподаній в академії 1728 р. Стефаном Калиновським, то це, мені здається, тільки зміцня належність її зразковому письменнику. Через те ж вона могла бути приложена і до піітики, преподаної у 1729 році Феофаном Трофимовичем, і ходити по руках у окремих списках. Але навряд щоб збирателі творів славетнього, єдиного *Феофана* приписали йому твір сливе незвісного вчителя піітики, через схожість імен. Для д. Петрова здається навіть дивним, щоб знаменитий ієрарх, «який жив тоді в столиці і обтяжений був безпосередніми своїми заняттями, зважився писати драму для київських училищ. Але ж цей верховний Феофан був учнем, учителем і ректором Київської академії. Викликаний з неї для епископства, він і на далекій півночі чув

---

[1]) Кіев. епарх. вѣд. 1865, № 18, стор. 710—11.

[2]) ibid. № 22, стор. 840—2.

свою близину до неї, називав себе її *представником*, від репутації якого залежить і її репутація (кажу словами звісного листа його до академістів). А 1728 року Феофан більш як півроку був у товаристві гетмана Данила Апостола, прилуцького полковника Галагана, Лизогуба і багатьох других українців. що мались тоді у Москві, з приводу коронації Петра Другого. В ту світлу блискаву для нього добу палкий душею Феофан, натхнувшись головним героем своєї батьківщини Богданом, — написав драму «Милость Божія».

Ця невеличка драма вийшла з-під його пера далеко художнішого чим перша, написана 1705 р. І як в тій першій драмі учителя піітики—поставлено хвальний фінал про мітрополита і гетмана того часу, віщуванням св. Андрея Первозванного, так під кінець цієї драми ~~піти~~-ієрарха «Смотрѣніе Божіе» пророкуе Україні блаженство,—і тут воздається хвала молодому цареві, новообраному гетману Даніилу і академії київській».

Розглядаючи в цітованій уже статті питання про авторство «Милості Божої», Тихонравов каже: [1])»

«Милость Божія», на нашу думку, не належить Феофану Прокоповичу, і приписувалась йому небіжчиком Максимовичем без достатних підстав (пор. Чтенія въ обществѣ исторіи и древностей россійскихъ, 1858, кн. I, «смѣсь», стор. 77—8). Ми не знаемо жадного випадку, щоб шкільну драму в Москві чи Київі написано було особою, що не належала до академії. Безперечно, навпаки, що всі «презентовані в київских школах пьеси виходили з-під пера чи вчителя поезії, чи вчителя риторики. Одже, треба дізнатись, хто викладав у Київі 1728 року поезію і риторику, щоб розвязати питання, хто був автором пьеси «Милость Божія».

Це й було зроблено, як звісно, д. Петровим, який в останній своїй праці про українську драму висловлюеться рішучо: «високі гідности цієї драми і уміщения її в збірниках разом з творами Ф. Прокоповича примусили небіжчика М. А. Максимо-

---

[1]) Журналъ Мин. Нар. Просв. 1879, № 5 стр. 95.

вича приписати її цьому звісному архипастирю того часу. Але ми бачимо в ній тільки наслідування Ф. Прокоповичу Ф. Трофимовичем, що був 1728 року вчителем піітики у київській академії. Він мав і засоби і достатний привід на те, щоб написати трагедокомедію, варту пера соіменного йому Феофана Прокоповича» [1]).

Питання про авторство «Милости Божої» порушено було в останні часи П. Житецким. Він згадав про дві різні думки Петрова та Максимовича і заявив, що як та, так і друга не мають достатних підвалин, особливо гадка Максимовича. Переказавши довід останнього,—пробуття в Москві Прокоповича вкупі з приїзжими украінцями, наслідком чого був його піднесений настрій і створіння драми,—д. Житецький каже: «Все це бездоказно; а головно,—власне въ ту добу Феофану Прокоповичу не до писання було драм. Не без драми було і в його особистому житті. Хоча по засланню Меншикова йому стало лехше, але все-ж і при Петрі II він мусив би напружувати всі сили свого вибачливого розуму, щоб не загинути в боротьбі з численними ворогами, на чолі яких стояв енергичний архиерей з великороссіян Георгій Ростовскій (Дашков) [2]).

Наводючи потім уступ, що свідчить про патріотизм автора, П. Житецкій говорить: «в цьому бачимо ми новий доказ, що драму було написано не Феофаном Прокоповичем, що, як відомо, не був голінний до малоруського патріотизму» [3]).

З такими запереченнями д. Житецького ми одначе не можемо згодитись. Що Прокоповичу треба було боротись із ворогами,—це факт, але чому-б це пошкодило писанню драми? Навпаки, утворення такої драми, де вихваляється новий імператор, було-б навіть плюсом в цій його боротьбі з ворогами! Далі: що Прокопович не рвався до украінського патріотизму—це факт; але патріотизм в деякій мірі, яко визнання заслуг видатних украінських діячів, як Мазепа та Б. Хмельницкий

[1]) Очерки изъ ист. укр. лит. XVIII в.—стор. 51—2.

[2]) Энеида—стор. 19.

[3]) ibid.—стор. 20.

і др.—в нього були: тому, з цього боку Прокопович означену пьесу написати міг. Але суть другі вказівки, що не допускають такого твердження. За свое пробування на півночі Прокопович досить обрусів: його пізніші літературні твори далекі від украінської мовної форми; тому трудно припустити, щоб багата національним колорітом пьеса, повна свіжих фарб народньої поезії, могла належати йому. Проти його авторства говорить теж і весь дух пьеси, ворожий Петру Першому: само собою ясно, Феофан Прокопович, вірний його помішник, що звікував весь вік з Петром І-м, не міг вкладати в уста Украіні того недружнього відношення до цього імператора, що ми бачимо в пьесі. Одже, коли не Прокопович, то хто-ж есть її автором?

Слідком за Петровим і згодно з вказівкою Тихонравова, ми вважаемо, що творцем її був дійсно Трофимович, академичний учитель піїтики. Імья його—Θеофан дае змогу думати, що небезпідставно приписували пьесу другому Феофану — Прокоповичу, який пьес для вистави, крім згаданої вище, не писав... Теоретично говорючи, міг її, звісно, скомпонувати і Прокопович, але, через вказані причини, такої пьеси, і до того ще для академії, він написати не міг. Це раптове писання для академії, при неукраінській пізнішій творчості Прокоповича, було-б фактом і логічно, і псіхологічно, і історично незрозумілим.

Одже, написав цей твір Трофимович, або, зовсім можливо, і якийсь инший вчитель академії,—але, в усякому разі, людина з краем звязана. Це для нас важливо одзначити через те, що «Милость Божа» е власне проявом настрою цілої нації, так пригнобленої Першим Петром і на час піднесеної Другим... З огляду на це було б дивно, щоб в серці самої Украіни не знайшлось людини, яка відчула-б злигодні рідного краю, порівняла-б їх з колишніми часами і не прославила б його визволення в особі тих, хто був тоді в неї на чолі... От через що треба припустити, що гірке слово Украіни вийшло не тільки від украінця, але ще й від такого, який був не на далекій півночі, не разом з тим, хто рідний край гнобив, але в самому матернім лоні...

По цих увагах перейдемо до близшої характеристики пьеси, яко літературного твора.

Які-ж її внішні і внутрішні відзнаки?

Насамперед, як ми казали, написано її славяно-українською мовою: прикмета її—вимовляння *ѣ* як *і*, чому є ряд доказів у римах [1]): виды й бѣды (стор. 150); имѣти і побѣдити (156); славити і пѣти (157); измѣна й едина (стор. 160); творити и худѣти (162); бездѣленъ і силенъ (164) і т. д.

По літературній формі вона уявля з себе мішанину історичної хроніки з моралітe. Історичність її—без сумніву: це видко як із самого тексту, так і з побічних міркувань. Джерелом її д. Петров уважа одну «з кращих малоруських літописів, літопись Самуіла Велички, що давала багатий матерьял для представлення доби Богдана Хмельницького» [2]). Д-ій П. Житецький вказує на літопись, що вийшла ще раніше,—Грабянки [3]).

З боку формально-естетичного важливо одзначити цілком народню образність, що переймає увесь твір: через те можно сказати, що він є ніби одбитком або переказом народних дум та пісень. В цьому смислі цікаво проглянути список пьеси, надрукований в „Історичних піснях Ант. і Драгоманова"; там в увагах видавців указано ряд пісень, яким відповідає той чи инший уступ пьеси. Такі уступи про загнання Поляків за Вислу, про знущання їх над козаками, про славу козацьку і т. инше.

Внутрішній бік пьеси ще важливіший. Не вважаючи на те, що сюжет її відноситься до часів 17-го віку, різні місця її віють сучасностю, звичайно, автора, і передовсім мають риси життя соціально-економічного. Ми вже цітували уступ, де пропонуеться козакам не вдаватись до купчування,—факт, що вказує як на слабкий зріст торговлі на Україні, так і про козакофільську псіхіку того часу.

---

[1]) Истор. п. малор. народа.

[2]) Очерки.—стор. 52.

[3]) Энеида.—стор. 20.

В другому місці вказується на одбирання в бідніших людей маетків,—факт, як звісно, хорактерний для всього 18-го віку.

Поклик автора до зьеднання гучить ідеалістичностю, тіпічною для того козакофильського часу

Коли таким чином зібрати всі побутові і політичні риси, то в вигляді данної пьеси ми одержимо дійсну картину реального життя. В ній,—каже д. Петров,—досить вірно обмальовано відносини Малороссії до Польщи та Россії, а почасті вказано внутрішні риси самої Малороссії і особливо козацьтва» [1]).

Вірність змалювання реальних картин умовлює й художню вартість цієї пьеси. Через те, на думку д. П. Житецького, це есть один з видатних драматичних творів XVIII віку як по реалізму в зображенні бідувань, пережитих українським народом під владою панів польских, так і по співзгуку тона з тоном народних українських дум, в яких можно вказати на цілі картини, стиснуті в коротких, енергічних виразах драми» [2]).

З такою характеристикою пьеси можно тільки погодитись.

Розглежена драма сюжетом своїм наближується до світських, бо має зміст історичний. Але тим часом її все ж таки перейнято рисами цілком религійними,—і ця мішанина—характерна риса другого періоду нашої драматичної творчости. Що це так, доводиться особливо виданою через рік пьесою під заголовком «Трагедо-комедія, изданная въ Академѣи кіевской честнимъ іеромонахомъ Сильвестромъ Ляскоронскимъ, учителемъ школи поетики 1729 года» [3]). В ній навіть, яко відгук стародавности, мається пролог, де автор обіця розсказати про «паденіе рода Адамля» і про вивід його через божу благодать «до рая от адской пропасти». Потім в дії 1-й, яві 1-й. «Архистратигъ Михаилъ брань имѣеть наносить с Луципером»; останний росповіда, що він має на небі велику силу і що

[1]) Труды К. д. ак., 1866 № 11, стор. 379.

[2]) Энеида стор. 22.

[3]) Труды Кіев. дух. акад. 1877, сент.

ежелибъ кто возмоглъ власть мою отъяти
И великои крѣпости сопротивустати,
Удобѣ есть стихія тварѣ превратити
Нежелиби восхотѣлъ равенъ мнѣ кто быти [1]).

Михаіл застерега проти похвальби і нагрожує, що його може вразити «денница Вишняго». Люципер не гамується нахвалятись своєю силою і не вважає нікого рівним собі, кажучи: «ктоже есть якоже азъ въ моей благодати»? Михаіл одповіда, що вище його Бог, і кличе небесні сили довести Люциперу, зухвальство його «гордости проклятої». В яві 2-й «Люциперъ сказуетъ великі свої скарги про те, що його вже скинуто «въ геенну»; за це він обіцяє:

Кто дерзнетъ оградою рая обладати,
Славу его вскорѣ потщуся попрати,

З такою метою він кличе своїх підданців.

Сходяться демони; Люціпер росповіда їм за прийдещнє піднесення «людскої натури» і ті обіцяють її «сокрушити і стерти». В яві 3-й «Премудрость или Богъ» оберта персть у животъ», це-б то наддає їй життя.

З неї виходить людська істота, і в промові премудрость дарує їй владу над раем і насолоду в ньому, тільки наказує не займати «древа смертна». В яві 4-й. «Зависть сказуетъ, ходя коло рая», що на людину вона пошле всякі напасті. В яві 5-й, естество питає в «Прелесті», чого вона ходить по саду. Та одповіда, що любується його окрасами, але висловлює дивування, через що «естество», царица над усим раем, не зважується «снѣсти» від одного дерева? Одержавши звісний біблейський одвіт, «Прелесть» подбива Єстество вкусити від того древа, наслідком чого ніби буде нове піднесення «естества». Знажене «Єстество» зважується на переступ, малюючи собі надзвичайні

[1]) ibid., 518.

перспективи своєї влади. З цього приводу «приходящу демону хори поють пѣснь торжественную». В яві 6-й «Гнѣвъ или справедливость Божія», нагадуючи всі дари, подані ним Єстеству, сердиться на нього і нагрожує йому адовими муками. При цих словах бьють великі громи. Але тут являється Милосердіє Божіє і просить гнів не віддавати естества пекельній муці. Гнів не згожується. Милосердіє просить тільки вигнати з раю винуватця. Тоді приходють «Казни», виганяють його з раю і додають.

Сице неблагодарнимъ Божеской благодати
Должно всегда во вѣчной пагубѣ страдати.

В дії 2-й чується плачъ Єстества по згублених радощах і висловлюється надія на поміч Божу.

Але гнів Божий одмовля їй у всякій милості і нагрожує їй усякими муками:

Адъ отверзися, преступницу сію
Пріими во вѣки, ланцуги на вію
Тверди взложивше, мучиму зрѣте
И огнемь зжѣте.

В яві 2-й «Гласъ» наказує Моісеєві іти до фараона й обьявити йому волю божу про необхідність ослобонити замучений ізраільский народ. Той іде і в яві 3-й наказує фараонові визволити ізраіля, бо інакше йому нагрожує кара Божа. Фараон лютує, не згожується, посила дивитися своїх дозорців за ізраілем, якого обіця «сокрушити» (ст. 596). В яві 5-й евреї сердються на Моісея, що він нацькував на них фараона; Моісей кличе їх за собою на-втеки, і ті біжать. Про це докладають воіни фараону і він посила їх на вздогін, щоб покарати евреїв. Але тут Моісей ублаговує Бога, щоб він звелів морю розступитися. В яві 5-й «Іона свободився отъ кита молится», що слугує прообразом зрятування евреїв. Тут же являється «вельможа», що вихваляється «любовью и афектом» своїх ближних; троє з останніх бажають йому «многиї літа». В яві 6-й апостол Павел наказує увірувати в «істинного Бога», в Іисуса, распята на

поносномъ древѣ отъ Понтейска Пилата» (стор. 600). Євреї заперечують цьому, вказуючи, що «в них є закон і книжки Фарисеи,

Иже насъ поучают всегда о Моисеи.

Потім нагрожують Павла віддати тисячнику,

да повелитъ бити
Палицами за сія, да не будешъ вчити.

По цих словах вони й справді скаржаться на Павла.

Что хощетъ развратити Мойсей и люди
Своею проповѣдію ко иному Богу.

Тисячник забороня Павлові проповідь нової віри. Павел на те каже:

Аще ми и умрѣти, не пойду отъсюду,
Дондеже проповѣди совершитель буду

Тисячник готовий уже його покарати, але дізнавшись, що він римський горожанин, одпуска Павла.

В яві 7-й один з євреїв доказує на Петра, що бачив його «въ той же слѣдъ Христовъ ходима». Петро одрікається від Христа і «здѣ пѣтель возглашаетъ и Петръ грѣхъ познавъ плачетъ и страдать желая отходитъ». В яві 8-й «Отчаяніе сумує, що через гріхи свої не може мати надії на царство Боже.

«Надежда» підбадьорює його:

Це уже Іисусъ оцѣ на тя обращаетъ,
Толко въ покаяніи видѣти тя чаетъ.

Але «Отчаяніе» зневіряється у своєму каяттю.

Всуе мнѣ Бога милость и воспоминати,
Всуе и надежду болшъ въ Богѣ полагати

Надія знов підтрімує його. Але «Отчаяніе» в зневірьї готово не чекати ніякої милости і присуджує:

Чимъ ублагаю Бога дѣлами моими,
Пойду, болшъ нестужей ми словеси сими.

В яві 9-й «въ скалѣ ридаетъ Петръ»; через своє одречення від Христа, не хоче показуватися на світ і врешті просить Бога:

Даждь мнѣ отъ грѣхъ спасшуся крестъ свой восприяти,
За тя, владико, житіе скончати.
Прійми покаяніе и горкіе слезы,
Заблудшаго исправи на спасенни стези.

В дії 3-й «являются страсти Христовы, смерть, погребеніе, воскресеніе и освобожденіе человѣческое». В яві 1-й «молящагося Господа емлють и ведутъ въ преторъ ко Пилату». В яві 2-й «отъ ранъ на крестъ распятаго изливается кровь въ чаши отъ ангелъ державы. В яві 3-й «Плачь богоматери подъ крестомъ»; вона рида, що згубила свого сина і свій плач вилива в довгих жалях. В яві 4-й «грѣшникъ молится о отпущеніи грѣховъ», в яві 5-й «Іосифъ съ Никодимомъ поютъ», де шукати Христа і де есть до нього шлях. Тут же «приходят ангели і поют» свої жалі про муки Христа; врешті проголошують

Цѣлованіе послѣдне
Отдаемъ ти неизслѣдне,
Рани святіи лобизаемъ,
Глави склоняем.

В яві 6-й. «Ангелъ Господень отваливаетъ камень и стражей устрашаетъ». В яві 7-й. «Избавленіе глаголетъ», що народи, замкнені в «адскій отхлані», можуть бути нині спокійні, бо тепер їм через нього уготовано шлях з пекла і вони здолають стати вільними. На ознаку цієї волі і людського торжества

Избавленіе обіця Єстеству «перву райску діадему» і каже:

Сѣди увѣнчанна днесь на вишнемъ престолѣ,
На вся райска имуща державу во полѣ [1]).

[1]) ibid. стор. 613.

Тут же «слава является въ наметѣ одѣянна въ слонце ангеломъ поющимъ пѣснь сію», а власне, зичення людському естеству, щоб воно жило

Посредѣ самаго прекраснаго рая
Свѣтолучіемъ со блаженними сіяя.

«Егда избавленіе натуру вѣнчаетъ и посаждаетъ на престолѣ, ангелы поютъ»... запросини до раю, де вона

во благодати
Первою будетъ обитати,
Во дни невечерня свѣта,
Во безконечніе лѣта».

В яві 8-й. «Орелъ монаршій перунами побиваетъ льва, ангеламъ поющимъ кантъ» во славу царя і зичення

Да будетъ же во вѣки окрестнія слава
Православному царю на многіе лѣта...

Тут же «Орфей играетъ на гуслі хоромъ сія поющимъ»; а власне, бажання побіди «кріпкому россійському Марсу» і торжества «россійським тронам»... В епілозі автор просить у слишателя вибачення, коли вийшло щось не так, як йому гадалось. На цьому пьєса й кінчається.

«Вся, яже соверши,—каже автор,—хоть не во часѣ множѣ,

Дѣйствія художная склоняемъ подъ нозѣ»...

Яку мету мала і при яких умовах одбувалась ця пьєса? Що до першої, то ця пьєса стоїть близко до попередньої: вона,—як вірно завважа д. Петров,—«теж мала на увазі прославити Петра II і Верховний Совіт. Тут у 8-й яві третьої дії, фігурує, з натяком на тодішні відносини Россії до Персії, «орел монаршій», який перунами побива лева» [1])... В пьєсі згадуються теж і «вельможа». «Хто був цей вельможа, чи архіепископ київський Вар-

[1]) Очерки—стор. 61.

лаам Ванатович, чи другий хто, про це не можемо сказати нічого певного. Можно покладати тільки, що наступні за цією сценою чотирі яви, в яких виводяться апостоли Петро й Павло, вставлено в трагедокомедію на честь цих апостолів і вказують на свято їх 29 червня, як на час виконання трагедокомедії. Це був день патрона імператора Петра II. Значить, пьесу написано було на день патрона Петра II і виконувано в присутности якогось «вельможі» [1]). По літературній формі пьеса представля мішанину містерії з мораліте і по внішнім і внутрішнім гідностям представля велику цікавість.

З приводу них д. Петров заявля: «останній змістъ пьеси доволі блідний і безбарвний. По замислу своєму, вона живо нагадує собою священні містерії першого періода київської драми XVII віку і початку XVIII і особливо «Мудрость предвичную 1703 р., з якою місцями сливе дословно схожа. Що до «замислу» і близькості його до пьеси «Мудрість», то д. Петров цілком правий... Що ж до гідности її, то він неправий цілком.

З боку внішности пьеса представля ряд вельми красовитих місць, що виказують у авторі дійсне «художество», про яке він згадує сам. Такі уступи, нпркл., в промові Люципера; такі уступи в промові «Премудрость, що, між иншим, каже:

Сладчайшіи сота отъднесь Нилъ изліетъ струи,
Златоплѣнніе вѣки вамо здѣ даруя;
За пролитіемъ сего во вся ваша часи
Прораститъ земля отъ днесь вамъ златіе класи і т. д. [2]).

Такі уступи—з промов Єстества, гніва Божого і багато других місць, що відзначаються силою почуття, виразностю та красотою образів і відносним, звичайно, умінням малювання сюжету. Але крім цих гідностів, є в пьесі і чисто внішні, що доторкаються самого змісту. Вона, що вдає з себе ніби коллективну мі-

---

[1]) ibid., 64.

[2]) ibid., 584.

стерію, показує довгу низку картин, де, самим ходом річей, ми наближаемся до реального життя... І от, в картинах власне останнього, ми стріваемося, з таким елементом, що, важливий сам по собі, і особливо з погляду вложеної в нього громадської ідеї, заслугує на велику увагу. Так не можемо не звернути уваги на ту частину пьеси, де йде мова про визволення Мойсеем народа від фараона... Ми не хочемо накидати авторові якихсь особливих замірів, але мимоволі напрохується порівняння египецького пліну з становищем нашого народу за Петра І і його визволення, чи, принаймні, натяк на це, при Петрі II, — що власне й підкреслюеться в пьесі попередній. Незалежно від провідної ідеї, що поверта нас до тодішньої сучасности, важливо одзначити також реалізм цього місця пьеси, який віщує прийдешні реалистичні твори української літератури. В цьому ж смислі варта уваги і сцена з евреями в другому місці пьеси, де вони дорікають апостолам Павлу й Петрові.

Такі й инші риси данної пьеси ставлять її досить високо в низці подібних же шкільних пьес, наперекір думці д. Петрова, доказами не вгрунтованій.

Провадючи дальший аналіз твору, мусимо визнати його по фарбованим фарбою українською: це видко як з окремих слів, так і з рим віршу. Нагадаемо такі слова, як «здавна», «мова» (ст. 603), «властними очима» (602), «не уважахъ» (603) і багато слів подібних. Нагадаемо й такі рими, як — «сили — стрѣли» (597), «умрѣти—склонити» (ст. 597), «усмотрѣти—бити» (586) і багато других. Всі такі зразки вказують, що церк.-славянську мову пьеси дійсно перейнято украінізмом і що стара мовна традиція видержується в ній ревно.

На цій пьесі ми й закінчуемо розслід другого періоду нашої шкільної драми... В її історії ми дійшли до того пункту, коли перейнята подекуди сильним реалізмом, вона входить в тісне зіткнення з державним життям російським. Цей звязокъ усилюеться і з внішнього переходить у внутрішній тоді, коли форми українського життя починають зливатися з формами російськими; коли руссіфікація уреінства відбуваеться в стінах

самої академії. При таких умовах в історії нашої драми спостерегається подвійний процесс. З одного боку оживляється зміст шкільно-духовної драми, але яко пристаріла по формі та релігійній вдачі наша поважна драма на кінці 18-го віку гине. З другого боку в комічній творчості інтермедій, цій прилозі до трагедокомедій, все більше вироста реалізм, яко основа української комедії 19 віку з цілком новими рисами, позиченими в технічному і иншому смислі у Європи.

Хронологічно всі згадані умови розвою нашої драми виявляються вже в царювання Анни Івановні; розгляд тих умовин в звязку з розглядом вертепу, що виріс на лоні шкільної творчости, буде предметом нашої уваги у другому томі цієї праці.

І. Стешенко.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Українсько-руський Архив. Матеріяли й замітки до історії національного відродження галицької Руси в 1830 та 1840 р.р. *У Львові 1907. ст. XVII+307.*

Наукове Товариство імени Шевченка у Львові роспочало з кінцем 1906 року нову серію наукових публікацій, під назвою «Українсько-руський Архив», де мають міститися орігінальні розвідки й матеріяли з української історії, — оброблені, або тільки зведені в сістему для зручніщого користування ними. Досі вийшло два томи «Укр.-рус. Арх».: перший — опис рукописів Народного Дому у Львові (впорядкований Іл. Свенціцьким) і другий — громадські шпіхліри (гамазеї) в Галичині 1784 — 1840 рр., — оброблений Ів. Франком. Оце маемо перед собою вже й третій том, що містить в собі матеріяли й замітки до історії національного відродження галицької Руси в 1830 та 1840-х роках. Матеріяли ці зібрав і зредактував д. М. Тершаковець, додавши свою вступну статтю «Короткий огляд національних та політично-суспільних течій в Галицькій та Угорській Руси».

Історія галицько-українського суспільства й його національного відродження, що ознаменувалось початками національного письменства на мові, зближеній до народньої, досі ще мало розроблена. Матеріял до історії цих часів роскиданий по ріжних старих виданнях, тепер сливе недоступних, а спроб сістематичної історії галицького відродження і звязаного з ним москвофільства маемо досі дуже неба-

тато: дві праці д-ра Іл. Свєнціцького [1]), що вийшли торік, статті пр. Ів. Філевича, друковані у Варшав. Унив. Изв. (недавно вийшли одбиткою), перейняті певною тенденцією, — оце сливе і все. Д-ві Тершаковцю прийшла щаслива думка використати віденський архив міністерства внутрішніх справ, де серед матеріялів, що перейшли туди з інституції, яка в передконституційні часи Австрії держала в своїй опіці думку і письменство народів австрійської держави; це— Zenzur und Polizei—Hof—Stelle; в її архиві міститься ціла історія умового руху галицького суспільства до 48 року, історія «живих і ненарожденних» творів, котрі зьявлялися тоді на убогій ниві галицького письменства. Цензурна історія галицько-українських видань, урядова переписка з приводу ріжних проявів громадського і навіть революційного (полонофільського) руху серед русинів, листи, меморіяли, посвідчення арештованих,—все це, роздобуте в сховищах віденського архиву й опубліковане д. Тершаковцем, становить дуже цінний матеріял для історика галицького суспільства й його літератури. Передмова ж д. Тершаковця вводить читача у користування цим матеріялом і помогає йому уявити собі обставини, серед яких розвивалось молоде галицьке письменство. Разом із тим вона кидає нове світло на деякі моменти того письменства й його діячів.

Д. Тершаковець одкидає ту думку, ніби австрійський уряд занадто прихильно відносився до русинів—«тирольців Сходу» і спріяв їх суспільному розвитку: австрійський уряд був прихильний до стремління гал. русинів, «доки вони не виходили по-за межи пасивности, значить, були нічим. Як же вони стали заявляти себе активно, як прим. з руської сторони прийшла охота висказати своє відношення до своїх сусідів хоч би в минувшині, тоді пригадувано, що Тирольцям Сходу не лицюють такі ворохобні діла». І ось цензура забороняє 1835 р. „Зорю“ за те, що там уміщено було статтю та вірші про Б. Хмельницького. А ще раніще, 10 мая 1822 року заборонено спроважувати з Росії та України російські та українські книжки світського й церковного змісту. Тим самим австрійський уряд приневолював декого з русинів, як от Ден. Зубрицького або Йосифа Бляйма, звер-

---

[1]) «Матеріалы по исторіи возрожденія Карпатской Руси», Л. 1906 і «Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1 пол. XIX в»., Спб., 1906.

татись із своїми працями до Росії. Дуже неприхильну роль відограли в справі утисків над молодою галицькою літературою митрополіт Михайло Левіцький, вузький егоїст і сервілістичний слуга уряду, цензор В. Копітар: заборона 1822 р. була його ділом. Оживленню громадського руху серед галицьких українців спріяла польська революційна агітація, яка знаходила серед українців, а особливо молоді, чимало адептів. Галицьке духовенство, що становило в першій пол. XIX віку одинокі круги української інтелігенції, виховувалось в польському дусі, в польських традиціях, і свою національну відрубність од поляків бачило хиба в ріжниці обряду. Не диво, що серед українців ідеї реставрації історичної Польши знаходили щирих прихильників, і між галицькими попами та семинаристами траплялись більші польські патріоти, ніж самі поляки. Д-ій Тершаковець подає цілий ряд документів про прояви польського революційного руху серед русинів і про те, як реагував на ці прояви австрійський уряд, наприклад, історія із знайденою в греко-католицькій семінарії брошюрою про відбудовання Польши, справа Дмитра Мохнацького, питомця греко-католицької семінарії у Львові, арештованого за участь в польських конспіраціях, справа попів Мінчакевича й Кульчицького, що сиділи за теж саме в Шпільбергу і т. д.

Подає д. Тершаковець також кілька документів до історії розвитку москвофільства на Угорській Руси; тута обставини стояли инакше, ніж у Галичині: з боку культурних вимог, які зводилися до потреби церковної книги та шкільного букваря, зближалися угор. русини зовсім до інтересів одновірних угорських славян, передовсім сербів, та входили в круг тих надій політичного та культурного характеру, якими жили тоді, та ще й тепер живуть, серби—в літературний та політичний русофілізм. Ці сімпатії до Росії объявлялися таким самим способом, як і у сербів. Мандрували серби до Росії, мандрували й угор. русини" (ст. XVI). Документи, які подає д. Тершаковець (анонімні листи про русофільство на Угорщині, донос про тайне москвофільське товариство серед угор. русинів та ин.), свідчать про москвофільський настрій уг. русинів од мужика до попа та епіскопа, про їх царефільство і надії на економічну поміч з боку російського царя. Цілий ряд угорських русинів, як от: Балудянський, Кукольник, Ладій, Орлой, Ю. Венелін, Павлович, Дудрович, Білевич та инші—переселились до Росії і займали тут визначні посади в науковому й бюро-

кратичному світі. Це також впливало на скріплення москвофільства на Угорській Руси.

Переважна більшість матеріялів, видрюкованих в III томі «Укр.-Рус. Архива»,—на німецькій мові, решта—на польській. Взагалі цей том становить дуже цінну вкладку до скарбниці джерел по історії галицького суспільства в першій половині XIX стол. На його підставі можно написати ряд дуже інтересних суспільно-побутових нарисів.

Д. Д-ко.

Календарь „Просвіти“ на рік 1908. Рік другий.

Видання товариства „Просвіта“ у Києві. 1907 стр. 152. Календарь Київської „Просвіти“, виданий на 1908 рік, куди кращий, а-ніж той, який це товариство видало минулого року. Він більший і обьемом своім, тай зміст його більш ріжномаїтий та повніший, ніж у календаря попереднього. Видко, що видавнича коміссія Київської Просвіти чимало поклала зусиль та праці на те, щоб подарувати українській публиці коштовне і дуже користне справочне видання. Робота комисії не загине марно і, ми певні, буде оцінена кожним свідомим українцем. Календарь містить в собі чимало „справочних відомостів“, потрібних кожному в ріжних практичних справах. Дуже до речи примiром, уміщено, „календаря для сільських хазяїнів“ (стор. 8—31), відомости про почту, залізниці, пароходи, про кошти гербових паперів на оплату актів та правительственних документів, закони про товариства, спілки, та збори то що. Не дивлячись, одначе, на свої позитивні риси, календарь має і де-які дефекти. Візьмемо хоча-б „справочну“ частину. В отділі, де уміщено відомости про „пароходи“, видавнича коміссія через щось обмежилась тільки тим, що подала необхідні відомости про пароходство на Дніпрі та деяким його „притокам“. Через що обмежувати себе? Аджеж календарь „Київської Просвіти» має не виключно київський характер, а всеукраінський. В такому разі слід би було подати дотичні відомости про всю Украіну, а не тільки про лінії Київ-Катеринослав, Київ-Чернигів, Київ-Могилів і т. д. Далі, подаючи ріжні статистичні відомости про Украіну, комісія обмежилась тільки Украіною російською, про Австро-угорську не обмовилась. Коротенькі відомости про украінців в Австрії були б до речи.

Не зашкодило б «Календарю», коли б в ньому було уміщено відомости про украінців в иньших частинах світу, напр., в Америці, в Азії (Сибіру) то що.

Та й про російську Украіну слід би було подати більш ріжномаїті відомости, а-ніж ті, які уміщено в календарі. Читач, або кожен, хто буде користуватись „календарем“, не знайде, прим., в ньому відомостів про заробітки, про промисли, що істнують на Украіні, про умовини праці по ріжним підприемствам, як фабричним, так і сільсько-господарським.

Числа про „Землю на Украіні“ взято з праць „Центрального Статистического Комітета“, але ці відомости в багатьох випадках вимогають провірення—чого ми не бачимо в роботі Комісії. До тих відомостів, на які вказує комісія, кожному, хто хотів би докладніш познайомитись з питанням про „Землю та людность на Руси-Украіни“, треба додати, крім праці Л. Падалки, невеличку, але цінну справочну статтю д. М. Порша. „Із статистики Украіни“, уміщену в „Украіні.“ Невідомо також, яким критеріем користувалась видавнича коміссія, уміщаючи відомости про музеї (стр. 126—127). Через щось згадано тільки такі музеї: а) музей украинскихъ древностей им. В. В. Тарнавскаго в Чернигові, в) Музей ім. Поля в Катеринославі; c) „Кіевскій Художественно-промышленный музей Имератора Николая Александровича і d) музей при київскій духовній академії. Про музеї в Харькові при Кубанському статистичному Комітеті, в Полтаві (при земській губернській Управі), Одесі то що—немае ніякої згадки. Аджеж і в цих, незгаданих календарем Просвіти музеях міститься чимало цікавих українських раритетів, аджеж і вони мають певний украінський характер. Переглядаючи далі інформації про ріжні украінські інституції та видавництва, ми моглиб констатувати де в чому прогалини, пропуски, а де в чому занадто вже „сухі“ відомости. Так примірoм, в реестрі „украінських видавництв“ згадано тільки четверо: Украінсько-руська видавнича спілка у Львові, „Вік“, Бібліотека „Молодість“ д. Грінченка. „Украінській учитель“. Про „Дзвін“, „Ранок“ видавнича коміссія й „пари з уст“ не пустила, не дивлячись на те, що, приміром, „Ранок“ видав досить поважне число користних книжок. Так само в виділі „Наші інституції“ не згадано про украінські академичні товариства в Галичині, на Буковині, про украінські студенські (легалізовані) організації при київському, харківському,

петербурському університетах, на жіночих вищих курсах і т. д. В отділі «Преса» немає згадки про українській журнал в німецькій мові: «Ukrainische Rundschau», про орган українських соціал-демократів в Галичині «Земля і Воля» і инш. Дуже до речи було, колиб згадки про українські газети та журнали супроводились загальною, коротенькою характеристикою їхнього напрямку чи програми, щоб читач «календаря» був поінформований більш докладно про те, яке ідейне обличча у певного органа, що боронить він, за що обстоює в своїй програмі. Нічогісенько не завадило «Календарю», а, навпаки, додалоб йому інтереса, колиб видавнича комісія умістила в ньому відомости про українську парламентську репрезентацію в Віденському парламенті, про українські політичні партії, як в Україні Австрійській, так і в Україні Російській, про програмові ріжниці між цими партіями то що.

Ми згадали тільки пропуски, що кидаються на очі при першому обзнайомленню з календарем. Справді—їх більше. Бажано б було, щоб на той рік інформаційна частина «календаря» спеціально що до українського життя була поставлена повніше і ріжномаїтіш.

С. Петлюра.

Нѣкоторыя данныя по вопросу о заработкахъ населенія Подольской губерніи на земляхъ частновладѣльческихъ и въ сельско-хозяйственно-промышленныхъ предпріятіяхъ, собранныя Подольскимъ Обществомъ Сельскаго Хозяйства и Сельско-хозяйственной Промышленности. Кіевъ. 1907 г.

Боротьба в Думі і поза Думою між прихильниками експропріації великих земельних власників для задоволення земельного голоду селянства і противниками її спонукала Подільське Товариство Сільського Хазяйства зробити статистичний дослід над заробітками подільського селянства на землях пріватних власників, щоб, таким чином, підвести науковий фундамент під розмови про великі буцім втрати селянства від експропріації великих земельних власників.

Вже один той факт, що за такий дослід взялася організація подільських аграріїв, примушує нас віднестись обережно не тільки до тих висновків, що зроблено на основі зібраного матеріалу, але і до самого матеріалу.

Для свого статистичного досліду Подільське Товариство вжило анкетного методу.

Воно розіслало „вопросные листки“ земельним власникам, арендаторам, власникам всіх сільсько-хазяйственно-промислових заводів і, крім цього, ще й всім волостям губернії. Відповіді аграріїв і заводчиків повинні були показати розміри заробітків селянства на землях пріватних власників і на тіснозвязаних з ними сільсько-хазяйственних заводах, а відповіді волостів, встановивши розміри заробітків селянства на власній землі, повинні були дати матеріал для висновків про великі вигоди для селянства од істнування великоземельної власности і, навпаки, про великі втрати од її знищення.

Перше, на що ми повинні звернути увагу в цій анкеті, це те, що матеріалу порівнюючи досить мало для того, щоб мати середні, типові данні в справі заробітків селянства в сільсько-хазяйственних підприемствах Поділля. Товариством було розіслано 4000 вопросних листків пріватним власникам і арендаторам; відповідів же од них було одержано тільки 120, а використувано 100 або 3%, і відповіді ці обхоплювали тільки 95.706 дес. або 8,1% всієї площи пахатної власницької землі (1.178.500, 47 дес.) Заводам, по числу їх в губернії, було розіслано вопросних листків: сахарним 52, а відповідів одержалося тільки 20, або меньше 40%; винокуренним 80, а відповідів одержалося 16, або 20%; пивоваренним 17, відповідів же дістано тільки 3, або меньше 20%. Теж саме і що до волостів: їм було розіслано, по числу волостів в губернії, 153 листка, а відповідів прийшло 61, або 40%. Таким чином, матеріалу дуже мало для наукової певности статистичних висновків із анкети.

Опріч цього не можно не звернути уваги на те, що керування анкетою і розроблення статистичного матеріалу доручено було не специалистам статистикам, а агрономам Подільського Товариства. Це не могло не одбиться на постановці самої анкети, на крітичній оцінці здобутого матеріалу, eo ipso, і на обережності в тих чи инших висновках.

Переходимо до висновків. На основі відомостів про 100 хазяйств вирахована середня величина заробітків селянства на 1 дес. пріватно-власницької землі в 27 карб. 90 коп. по губернії, при чому найвишча середня припадала на Брацлавський повіт—35 крб. 15 коп. і Летічевський—32 карб. 29 коп.; найнизча на Ново-ушицький—19 крб. 27 коп.

і на Балтський—17 крб. 50 коп. На основі цієї губернської середньої вираховані і заробітки подільського селянства на пріватних землях всього Поділяя в 32.880.163 карб.

Такий середній розмір заробітків всього подільського селянства на 1 дес. панської землі являється, безперечно, дуже і дуже прибільшеним. Залишаючи на боці те, що вираховані за пятилітній період (1901—6 рр.) середні розходяться—і розходяться занадто—з данними инших джерел (описаніями окремих великих хазяйств Поділля), не можемо не звернути уваги на один факт, який зразу-ж в корні підкопуе вартість рахування видання Подільського Товариства. Коли ми уважно розглянемо, які ті хазяйства, що прислали відповіді на запитання, то ми побачимо, що всі вони, здебільшого,—хазяйства, тісно звязані з тими чи иншими сільсько-хазяйственно-промисловими підприемствами. Так, напр., із 100 хазяйств, відповіді яких розроблені в «Нѣкоторыхъ данныхъ», 79 займаються в тих чи инших розмірах культурою буряка для цукроварень, а землі під ними 84.177 дес. із 95.706 дес., які дали матеріал для висновків. Натуральна річ, данні про заробітки селян в цих хазяйствах, коли б навіть припустити, що вони не прибільшені підприемцями—не можуть вважатися типовими для всіх хазяйств. В цих капіталістичних інтенсівних хазяйствах, безперечно, великі трати на купівлю робочої сили. Концентрація їх коло заводів і залізно-дорожних ліній утворюе місця більшого, ніж в губернії, попита на робітників, ergo—умову вишчої заробітної плати, ніж в инших місцях Поділля. Тим часом, як не як, хоч такі інтенсівні хазяйства і доволі розвинені на Поділлі, а вони складають все ж таки меньшість, і при тому не можно сказати щоб значну; більшість хазяйств не мае таких трат на робочу силу, цеб то—вони більше характерізують заробітки селянства, а-ніж ті, про які маемо відомості в «Нѣкоторых данных». Але, опріч цього, треба зауважити, що навіть, коли ми спинимося тільки на цих інтенсівних капіталістичних хазяйствах, середні данні про заробітки селян в них більше, ніж непевні. Серед всіх відомостів, надісланих від земельних власників і арендаторів Подільському Товариствові, е нечисленні, але більш ймовірні середні данні. До таких відносяться якихсь 4—5 маетків, в яких заробітки селян на 1 дес. землі пріватних власників були 12—13 карб. Що ж торкається решти, то треба зауважити, що графа «Уплочено рабочим рублей», дякуючи своїй неясності, не каже

нічого про, те, чи тут містяться всі і всякі трати маєтку на робочу силу, чи ж тільки трати на робітників, безпосередне занятих в сільському хазяйстві. Можно думати, що в цій графі уміщено трати на ріжні будівлі, меліорації, т. є. трати, які мають значіння для досить довгого часу, а, значить, і повинні бути розкладені не на 5 років, а на далеко більший період. Деталізація цієї графи в анкеті дала б нам спроможність знайти дійсний середній розмір сільсько-хазяйственних заробітків селян Поділля на землях пріватних власників.

Що ж торкається заводів, то тут досить важко перевірити і відомості і висновки «Нѣкоторых данных». Із таблиці № 13 ми дознаємось, що 20 цукроварень, при продукції в них в 5.310.150 пуд. цукру, платили в середньому робітникам 1.277.165 карб. або по 24 коп. з 1 пуда. Коли ж взяти на увагу, що всі цукроварні губернії виробляють що року 12.857,408 пуд., тоді ми будемо мати заробіток селян на цукроварнях 3.085.778 крб. Так, маючи відомості про *меньшу* половину цукроварень, агрономи Подільського Товариства вирахували заробіток селян на всіх цукроварнях.

Ще більш непевні рахування що до винокуренних, пивоваренних і инших заводів. 15 винокуренних заводів тратять в середньому на робітників 57.385 карб. або 3825,6 карб. кожен завод, а 80—306.048 крб. Зробивши теж саме і що до пивоваренних, ми будемо мати, що заробітку од них селяне Поділля мали 217.991 крб. Приєднуючи сюди ще заробіток при «очистительному складѣ сѣмян», ми побачимо, що од всіх ціх заводів селяне мають в середньому заробіток в 535.290 карб.

Маючи ж на увазі, що всі сільсько-хазяйственні заводи, як от цукроварні, винокуренні і инші, дістають сирий матеріал мало не весь з пріватних маєтків, ми прийдемо до того висновку, що разом від пріватних власників селяне подільські мають заробітку — на 36.489.980 крб., або 29 крб. 92 коп. на 1 дес. пріватної землі.

Такі будуть втрати селянства Поділля, коли перевести в життя експропріацію пріватних земельних власників на користь малоземельних селян.

Для того, щоб опреділити, що ж матимуть селяне від експропріїрованої власности, Подільське Товариство Сільського Хазяйства і зібрало відомості про урожаї на селянських землях і ціни на продукти.

Відомості ці дали спроможність встановити середній заробіток з 1 дес. селянської землі на Поділлі.

Перш за все мусимо зазначити, що і тут ми маємо матеріал непевний, бо відомості ці збіралися через предводителів дворянства од волостних правленій, а «вартість» волостної статистики є річ загальновідома. Груиіровка здобутого од волостів матеріалу приводить дослідувачів до того висновку, що урожай на поміщицькій землі більший, ніж на селянській, в півтори рази (Озимина: на поміщицькій—108,2 пуда, на селянській—71 п.; ярина: на пом.—102,3 пуда, на селян — 65 п). Що ж торкається до заробітку на 1 дес. селянської землі, то тут ми бачимо, що в той час, коли од самої тільки продажи робочої сили своєї селянин заробляє на 1 дес. прів. зем. 29 крб. 92 коп., від 1 дес. селянської землі *валового* доходу селянин дістає тільки 27 крб. 30 коп., с. т. на саму заробітну плату селянинові припадає далеко меньше на своїй землі, ніж на панській.

В цій справі насамперед треба пригадати те, що ми вже говорили вище. Не можно рівняти валового доходу подільського селянина з найвищими середніми заробітками в найбільш інтенсівних капіталістичних хазяйствах Поділля. Порівняння ж з дійсними середніми заробітками селянства на пріватних землях губернії значно б зменьшило дістанцію між заробітками селян на власних землях і на землях поміщиків, хоч, безперечно, і не знищило б її зовсім.

З другого боку навіть, коли б справа і стояла так, як її *поставлено* в «нѣкоторых данных», не можно б було зробити того висновку, що експропріація була дуже шкодлива для розвитку всього сільського хазяйства краю. Цілий ряд політико-юрідичних, фінансово-економічних умов, при дуже великому малоземеллі, довів продукційність праці селянина у власному хазяйстві до того мінімума, за яким йде вже деградація і виміраиня сільської людности. Знищення юрідичних пут на особі селянина, зміна фінансової сістеми і напряму економічної індустріально-протекціоністської політики, як необхідна умова цього, стале функціонування народнього представництва, збільшення земельного фонду селянства—все це повинно дуже і дуже побільшити продукційність праці селянина. Опріч того, колиб навіть, безпосередно після експропріації великих земельних власників, загальна продукційність сільського хазайства і підупала, то більш швидкий темп соціально-економічного розвитку, який повинен був би наступити після експропріації, надолужив би цю часову втрату.

Та і, крім того, експропріація не в усіх своїх формах неминуче веде до знищення сільсько - хазяйственної індустрії цукроварень, винокуренних і инш заводів. А історія цукроварства в Германії показує, що і селянські хазяйства здатні до культури буряка, який у нас постачають заводам сливе виключно наші латіфундіарні маєтки. Таким чином, при загальній своїй цікавості, видання Подільського Товариства має дуже невелику наукову вартість.

М. Порш.

ПО ЖУРНАЛАХ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, книга V, том. LXXIX.

Ів. Крипякевич. Львівська Русь в першій половині XVI в. Ст. 5—51. Українське населення Львова у відносинах до инших націй: евреїв, вірмен, поляків німців. Поспольство і патриціят. Обмеження Руси й її боротьба за права. Поголоска про руський заговір 1538 р. Релігійне життя. Церкви й духовенство. Братства. Упадок галицького епіскопства. Намісництво. Яцько Гдишицький. Макарій Тучапський. Відновленне епіскопства. Владича діяльність Тучапського. Огляд життя львівської Руси. В додатку: 1) каталог членів мійського братства (в 1498—1548 роках). 2) Каталог львівських церков і парохів до середини XVI в., світські церкви і манастирі.

Ів. Огієнко. Огляд українського языкознавства. Ст. 52—93. Автор поклав в основу своєї статті працю проф. С. Буліча «Очерки исторіи языкознанія въ Россіи» (1904 р.), т. І-й; він позбірав і звів до купи матеріали по історії українського язикознавства, що були розкидані в книзі Буліча, і доповнив його з инших джерел, особливо за XIX століття. Мета д. Огієнка — «по змозі проложити шлях тим, що працюватимуть над історією розвитку рідної мови», а для того зібрати яко мога більше бібліографічного матеріала, котрий торкається українського язикознавства. В тій частині своєї праці, що міститься в 5 кн. «Записок»,

д. Огієнко умістив такі розділи: рукописна граматична література XIII—XVI віків. Знайомість з чужоземними мовами; давні «глоссарії-азбуковники»; перші українські словники; перші українські граматики XVI—XVII віків; перші букварі; українські вчені в Москві; наслідки приєднання України до Москви; характеристика тогочасньої української мови; викладання мов по українських школах; розвідки про український язик (друга половина XVIII і початок XIX ст.).

Мих. Грушевський. Матеріали до історії Коліївщини. IV Оповідання очевидця про смерть Гонти. Ст. 94—97. Тим очевидцем був шляхтич Адам Конюшковський, що, утікаючи перед гайдамацькими загонами, зустрівся з російським отрядом, що вів захоплених гайдамацьких ватажків, і між ними Гонту, і був наочним свідком варварських катувань і страти бранців. Оповідання Конюшковського наводить Л. Зелінський у своїх увагах до василіянських записок, свого часу заборонених цензурою. Конюшковський описує страшенні муки Гонти і той невимовний жах, який охопив його, коли він бачив катування своїх товаришів; подробиці момента замордування Гонти суперечать старим звісткам, канонизованним у біографії Гонти, написаній пр. В. Антоновичем, про надзвичайний стоїцизм Гонти, проявлений ним під час страти. З цього ж оповідання виходить, що Гонта був замучений за один день, а не протягом кількох днів, як уважали досі.

Ів. Франко. До біографії Івана Вагилевича. Ст. 97—141. Д-ій Франко здобув у антікварія кілька документів, між иншим уривок з автобіографії, що кидають нове світло на де-які моменти з життя одного з членів галицької «тройці»—Івана Вагилевича. Ще в 1883 р. Яків Головацький умістив біографічні відомости про Вагилевича на сторінках «Кіевской Старины», де оповів і про його любовні пригоди, котрі показують нам Вагилевича жертвою досить поганих жартів із ним польського магната Борковського. «Уривок з автобіографії» (писаний польською мовою, як і всі инші документи — листи, виписки, і т. ин.) подає багато нових причинків, що освітлюють любовну історію Вагилевича

де в чому інакше, ніж як про це говориться у Головацького, а самого Вагилевича показують як еротичного маніяка, і в усякім разі людину не зовсім нормальну.

Мих. Зубрицький. Імена, назви і призвища у селян с. Мшанця, старосамбірського повіту. Ст. 142—154.

Miscellanea ст. 155—164: В. Гнатюк — До колядки про св. Софію в Київі; Ів. Свєнціцький — Бібліографічний куріоз; Ол. Грушевський — Маловідома стаття Костомарова з 1848 р. («Мысли объ исторіи Малороссіи» в часописі «Библіотека для чтенія», 1846, IX).

Наукова хроніка: Етнографія в західно-европейських часописях за 1905 рік. Подає д-р З. Кузеля. Ст. 165—210. Перегляд змісту більш як 150 наукових часописей на ріжних европейських мовах.

У відділі *Бібліографії* Ст. 211—239 рецензії на 25 наукових видань і статей в мовах українській, російській, польській, німецькій і чеській.

«**Былое**», кн. 10 за октябрь.

Письма Герцена къ Марко-Вовчку. Ст. 63—76. Знайомство Марка-Вовчка з Герценом почалось в 1859 році, тоді ж в літку почалось листування, що тяглось до весни 1860 року. Після того незабаром Герцен переїхав на сталий побут до Парижа, де ще раніще оселилась М. А. Марковичка, і листування само собою спинилось. В 1867 році М. А. переїхала до Петербурга, але їздила іноді за кордон і бачилась з Герценом, привозила йому статті або доручення. Вона й раніш привозила статті для «Колокола», а також передавала туди дописі й фактичний матеріал з листів до неї ріжних осіб з Росії. Видрюковані в «Быломъ» 13 листів Герцена до М. А. свідчать про дуже велику повагу, щирість і признання авторітету в літературних справах, які почував великий російський вигнанець до української письменниці. Листи писані в самому теплому, дружньому тоні. Зазначимо, що в примітці до передмови, яка попережає листи (очевидно

од редакції), не вірно показані деякі дати з життя М. А—ни: побралась вона з Опанасом Марковичем у 1848 році, а не 1851, як тут сказано; помер Опанас в 1867 а не в 1868 році.

В. Батуринскій. Къ біографіи Н. И. Костомарова. Ст. 89—93. Д-ій Батуринський передрюковує два листи Костомарова: один од 19 янв. 1864 до київських семінаристів (з львівської «Правди», 1892, V) і другий лист до Драгоманова од 8 янв. 1877 року (з брошюри, виданої у Львові в 1902 році, як № 9 «Літературно-Наукової Бібліотеки»). З огляду на те, що «Правда» стала тепер великою рідкістю, передрюковуємо перший лист, писаний з приводу того, що семінаристи прислали до Костомарова гроші на видання народніх книжок і при них листа, де засвідчували свою глибоку повагу до історика:

Генв. 19—1864.

Шановна Громадо, Панове семинаристи! [1])

Великі радощі мені сталися, коли я одібрав листъ Вашъ, и нема въ мене кибети, шчобъ віддячити за ту ласку и увагу, шчо мені есте показали. Дай Боже Вамъ счастя—здоровья и шчобъ ви росли духомъ и сердцемъ. А якъ постановлять Васъ пастирями, нехай кожний запечатае собі у сердці ту любовь до свого краю и до свого народу, шчо теперь маете; и будете ви світло людямъ вашимъ, и станете кріпкою сторожею народовій мові и народовій освіті.

И колибъ то скрізь по семинаріяхъ бувъ такий духъ, якъ у васъ, не зломила бъ народности нашои ніяка в світі ворожа сила во віки вічні. Памятайте, панове, про слівця: дай боже, щобъ любовь наша до рідноі мови не була похожа на те насіння, що було зійшло, та росту ему не було. Шчобъ люде васъ не звели, щобъ а ні ради жінокъ и дітей, а ні ради омани світовоі, кваплючись на лакомство велике, а ні ради страха архіерейська, не покинули ви мови рідней. Бо хто любить народъ, той річъ его любить, а хто каже, що любить народъ, а річъ его ненавидить, той бреше, як брешуть Гогоцький та Кулжинскій [2])

[1]) Удержуемо правопис такий, як надрюковано в «Былое».

[2]) Див. про його в X кн. «Украіни», стаття В. Данилова.

и ті, шчо на ихъ похожи, шчо ихъ менà покриються соромомъ и поругаються въ памятьці у потомківъ. Да не смущаеться сердце Ваше: идіте смілими и твердими ногами до мети своеи.

Щиро прихильний

Н. Костомаровъ.

„**Літературно-Науковий Вістник**". Книжка X за жовтень.

Мих. Грушевський. Студії з економічної історії України (кінець). Ст. 24 — 38. Останній відділ праці д. Грушевського присвячується панщині, яка розвилась з особливою силою на правобережній Україні на переломі XVI та XVII століть, наслідком обезземелення селян на користь панських маєтків, розвитку фільваркового господарства на вивіз, що привело до збільшення суми робочих днів і повного закріпощення. Панщина виявлялась не в однаково тяжких формах у ріжних частинах правобережної України, але чим далі, зріст її одбувався все інтенсівніще. Проф. Грушевський змальовує ті форми панщизняних обовязків і подає кілька прикладів, як реагували селяне на своє закріпощення і робили іноді справжні невеличкі революції на грунті економічних відносин. Ці дрібні бунти були вістунами великої революції, яка незабаром обхопила всю теріторію українських земель за часів т. зв. Хмельнищини.

Ів. Кревецький. Пятнадцять літ істнування „Записок Наукового Товариства імені Шевченка". Ст. 64 — 80. Автор підводить сумму наукових праць, які містились в „Записках" за 15 літ їх істнування, і зазначує велику вартість цих вкладів до скарбниці українознавства. Попутно торкається він історії самого Наукового Товариства ім. Шевченка, особливо в його перших роках. „Записки" повстали з ініціятиви кружка російських українців, які перші часи й підперали їх своїми працями: у перших 4 томах „Записок" уміщено 12 праць рос. українців і 7— галицьких. Але далі журнал мусів опертись переважно на місцевих галицьких наукових силах, для зорганізовання котрих

найбільше потрудився проф. М. Грушевський, що з 1895 року зробивсь редактором „Записок“. У 74 томах „Записок“, що вийшли до цього часу, надрюковано 200 статей і розвідок, велика сила дрібних заміток і повідомлень і біля 1800 рецензій та справоздань. Д-ій Кревецький зазначує великі заслуги „Записок“ для української історіографії, а також для розвитку наукових інтересів і занять серед галицьких українців.

Антін Крушельницький і Ів. С-ко. Новини нашої літератури. Ст. 109—121. Два критики подають оцінку нової драми В. Винниченка «Дізгармонія». Д-ій Крушельницький розбірає зміст драми, характеризує її персонажі, не вдаючись в загальну оцінку твору. Д-ій С-ко бачить в драмі субьектино-тенденційне відношення до певних ідеалістичних течій серед українського громадянства, що, на думку критики, значно позбавлює твір Винниченка художньої правди.

Мих. Грушевський. На українські теми «Конець рутенства». ст. 135—148. Стаття присвячена москвофільству в Галичині і спеціяльно—новіщим виступам москвофільських послів у віденському парламенті в звязку з проголошенням москвофілами «нової ери», яка має означити рішучий поворот од давнього рутенства в бік панрусизму. Москвофіли заявили одверто, що вони—Росіяне і дбають про прищеплення російської культури до галицького грунту. Д-ій Грушевський витає цю „нову еру“, бо вона ще більше одірве москвофільство од народного грунту в Галичині і покаже всю екзотичність і фантастичність російської культури на галицькій Украіні. Разом з тим він закликає до рішучої боротьби з москвофільством, як одним з найбільших тормазів для розвитку національної й політичної свідомости галицьких українців.

Ф. Матушевський. З українського життя. Ст. 148—156. Автор виясняє причини малої інтенсивности українського руха за останні часи, які лежать, на його думку, в загальних умовинах громадського життя цілої Росії, і подає огляд проявив культурно-просвітних змагань російських українців за останні місяці:

«Просвіти», укр. кафедри, укр. Наукове Товариство в Київі, публичні лекції з українознавства і т. ин.

М. Лозинський. З австрійської України. Ст. 156—167. Д-ій Лозинський зазначає змагання укр. соціяль-демократів у Галичині до більшої самостійности супроти польської сіціяль-демократії, показує шовіністичне й асіміляторське становище, яке заняла остання відносно українського та еврейського пролетаріята. В кінці подає оцінку значіння віденського процесу укр. студентів в справі вияснення польсько-українських відносин у Галичині.

Русская Школа, № 10 октябрь.

С. Русова. Первые шаги къ націонализаціи народнаго просвѣщенія на Украинѣ. Ст. 44—45. Про видавниче товариство «Український учитель» і його діяльність.

Историческій Вѣстникъ, кн. X и XI, октябрь і ноябрь.

В кн. X у відділі «*Смѣсь*» замітка про археологичні знахідки В. Хвойка в Київі. В одділі *некрологів* коротенька біографія і літературна характеристика Карпенка-Карого (ст. 364—366).

„Русскій Филологическій Вѣстникъ". Томъ LVIII, № 3.

А. М. Лукьяненко. О языкѣ Несторова житія преподобнаго Ѳеодосія Печерскаго по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ. ст. 1—80.

А. В. Ветуховъ. Заговоры, заклинанія, обереги и т. п. ст. 80—154. Автор широко користується й українським матеріялом із збірника Милорадовича, Чубинського, Єфименка та ин.

Труды Московской Діалектологической комиссіи. Сводъ матеріаловъ, собранныхъ комиссіей. ст. 190—211. Між иншим подано матеріяли «малорусскихъ говоровъ» Курської губ. в повітах білгородському, новооскольському, путивльському, старооскольському і суджанському.

У відділі «*Критики и библіографіи*» рецензії Є. Карського на книги: 1) Єтнографічний збірник, т. XIX. Вол. Гнатюк. Коломийки. т. III. У Львові, 1907; 2) Галицкая Русь прежде и нынѣ. Историческій очеркъ и взглядъ на современное состояніе очевидца. Спб. 1907; 3) В. Щурат. Дві статьї про Грунвальденську пісню. Відповідь проф. Брікнерові. Жовква. 1906; 4) В. Щурат. Пісня про поход Ігоря Сьвятославовича. Львів. 1907.

Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. 1907 г. Тома XII-го книжка 2-я.

П. Н. Жуковичъ. Брестскій соборъ 1591 года (по новооткрытой грамотѣ, содержащей дѣянія его). ст. 45—71. Грамота ця належить до паперів, що залишилися після еп. Павла Доброхотова і були передані до рукописного відділу Академії Наук. Грамота містить в собі опис дій собору і скріплена власноручними підписами й печатками митрополіта Михайла і пяти єпископів (Мелентія Хребтовича володимирського, Кирила Терлецького—луцького, Гедеона Балабана—львівського, Леонтія Палчицького—туровського і Деонисія Збіруйського—холмського і белзького).

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. октябрь.

Ѳ. И. Леонтовичъ. Рада великихъ князей литовскихъ (окончаніе). ст. 273—332.

Naród a Panstwo, tygodnik, 1907, № 21.

Wł. Studnicki. Kwestya rusińska w Rosji. Автор стоїть на державно-централізаторському становищу і ділить народности Росії на «дозрілі й недозрілі» для самостійного національного життя й автономії; одні народи належать, на його думку, до виробивших собі історичну індивідуальність, другі ж уявляють з себе тільки етнографічний матеріял. До останніх залічує д. Студницький і українців. Курьйозно, що національний український

рух в Галичині д. Студницький признає результатом «польської інтриги»! Українство, каже він, утворив вплив польської псіхічної атмосфери, яка будить почуття антагонізму до Росії, яко державної організації великорусів: коли австрійський уряд в 1846—67 роках робив концесії галицьким українцям, з історичної реторти виходили москвофіли, що не признають української народности. Коли ж національні концесії давано українцям в політичній атмосфері, де панував елемент польський, перейнятий антагонізмом до Росії, з дієвої реторти виходили українці, які почувають свою відрубність, свій антагонізм до великоросів“... На скільки д. Студницький обзнайомлений з розвитком українського руху, показує те, що він запевняє, ніби окрім гуртка Шевченка-Костомарова, Чубинського й дослідниці звичаєвого права Єфіменкової (?) нікто в Росії не був переслідуваний за українство; він же запевняє, що в Чернівцях нема ні одної укр. кафедри в університеті, а на Буковині взагалі нема ні одної укр. середньої школи. Стаття д. Студницького в цілому виявляє велику плутанину думок і фактичних відомостей.

Записки отдѣленія русской и славянской археологіи Императорскаго Русскаго Археологическаго Общества Т. V. Вып. II. 1907. У цьому випуску находимо наукову розправу Н. Привалова під заголовком *Лира (ліра, рыле и реле).* З різних джерел автор зібрав усе, що відомо про музичні струменти, з яких народилася й українська ліра. Ще з IX століття находяться малюнки так званого organistrum'а, на якому грало двоє: одна жінка, як намальовано, крутить ручку, а друга—перебірає клавіші. Привалов думає, що до VIII століття не було смичкових струментів і що перші такі струменти походять з Візантії. У псалтиру VIII—IX в, з якого перемельований був рисунок у XIII столітті в псалтирь славянський, теж є ліра у руках Давида з надписом: **Дв҃дъ цр҃ь съставлꙗєть пл҃трь**. Тут вже й крутити й перебірати пальцями можно одному. Багато чертежів дає Привалов на різні струменти: фінську *кантелє* (у одну струну з прямим смичком), німецькі philomele (у 2—3 струни), streichzither (у 4

струни), bawrenlyren (у 3 струни з клавишами, з колесом без клавишів, з колесом і клавишами); переказує далі (теж з чертежами), які були у романських народів lira rustica, lira tedesca, vielle en luthe ma vielle en guitare, а потім переходить і до великоруських і українських лір. На Вкраіні ліри були вже в XVI і XVII столітті, у великороссів—тільки в XVIII, а в XIX вже—не було. Він находить, що українські ліри, які були описані за останні часи, найбільш підходять до французської vielle, де були три струни з постоянним згуком (trompette, mouche і grand bourdon), а одна—chanterelles, на якій клавишами виводили мелодію. Уся розправа Привалова написана обьективно і заслугує того, щоб музиканти зацікавилися нею.

Нові книжки.

Панас Мирний. *Книжка третя творів.* Драматичні твори; видавництво «Вік» у Київі року 1907. «Перемудрив», «Лимерівна», «Згуба». 324 стр. ц. 1 кар.

Календарь „Просвіти“ на рік 1908. Ц. 25. коп стр. 152+24.

П. Оправхата. «*Сільські масовки та революційне селянство*». Київ 1907. стр. 19 ц. 5 коп.

А. Спаренко. *Про народоправство.* Петербургъ. Стр. 48. ц. 5 коп. Видання «благотворительнаго общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ» № 52.

Евг. Мандичевський. «*В ярмі*»—Збірник новель. Груша, Невільники, В ярмі, Святий вечір, Бранка. Ціна 50 сот. Тернопіль.

Сидір Твердохліб. «*В свічаді плеса*» Поезії вид. товариществa «Молода муза» ч. 8 Львів 1907 ціна 1 кор. стр. 74.

Статут Укр. тов «Просвіта» у Житомирі, 1907.

Сергій Єфремов. *Марко Вовчок.* (Літерат. Характеристика). Київ. 1907. стр. 68 ціна 10 коп.

Сергій Єфремов. *Шевченко й українське письменство.* Київ. 1907.

Календар „Щастя“ на рік 1908. Видання Миколи Грабчука. Черніцві, 1907. стр. 82+30. ціна 40 сот.

Генрік Ібсен. *Примари.* Семйова драма на три дії; переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. Київ. 1907. 80 стр. Ціна 30 коп.

Етнографічний збірник, видане етнографічної комісиї Наукового Тов. ім Шевченка том XXIII. *Галицько-руські народні приповідки*; зібрав, упорядкував і пояснив д-р. Іван Франко. Т. II. вып. 1. (Діти-Квіти) Львів. стр. 300, 1907.

Вільний Світ. Неперіодичне видавництво української вільнодумної федерациї в Канаді рік I, ч. 1 стор. 67 (Житепись М. Драгоманова з потретом. 4—18—М. Лозинській.—Націоналізм і народні святощі. М. Драгоманов. (19—67).

Окуневський Солтис. Буквар для науки неграмотних. Тернопіль. 1907. стр. 48 ціна 20 сот. ? Виданне Філії руського товариства педагогічного.

Василь Пачовський. *На стоці гір*. поезії «Молода Муза» IV. стр. 126, 16⁰ ціна 2 кор.

Видання Українсько-Руської Видавничої Спілки у Львові:

„*Тисяча й одна ніч*" *Арабські казки*. Часть III. Переклав **С. Дольницький** стор. 320. ціна 1 кор. 80 сот.

Д-р Август Форель. „*Про алькоголь*" За дозволом автора переклав д-р Михайло Литвинович. Стор. 48, ціна 30 сот.

Видання Музичної накладні:

ч. 42. **За тобою** (народня пісня). Композіція Р. Ярославенка; ціна 70 сот.

ч. 44. Ми Гайдамаки—мельодия незнаного автора. «Ви хотіли б спинить» Композиция Т. Ярославенка до слів Петра Карманського.

Видання Просвіта у Львові за серпень і за вересень:

Економіст ч. 10.

Сьпіванник. Школа народня часть I, II. III, і IV. Зібрали і уложили *Василь Навроцький і Володимир Сойко*. Жовка. ціна 2 кор. 50 сот.

Володимир Розов. Трильогія проф. А. Кримського. (Відбитка з «Зап. Наук. тов. ім. Шевченка). Стр. 26, 8⁰ Львів 1908. ціна 50 сот.

Олександер Грушевський. По катострофі 1708 р. Розкватированне российських полків на Україні. (Відбитка з Зап. Наук. тов. ім Шевч). стр. 22, 8⁰. Львів 1907 ціна 40 сот.

Михайло Зубрицький. Село Мшанець Старо-Самбірського повіту Матеріали для історії галицького села. (Відбитка з Зап. Наук. тов. ім. Шевченка). Львів. 1907 стр. 184, 8⁰. ціна 3 кор.

Філярет Колесса. Ритміка українських народніх пісень. (Відбитка з Зап. Наук. тов. ім Шевч.) Львів 1907. стр. 254. ціна 4 кор.

Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові. Вип. III, за р. 1907. ч. 31. стр. 40

Д-р. Іляріон Свєнціцкий. «Архангелови вѣщания Мариї» і благовѣщенська містерія. Проба історії літературної теми (Відбитка з Зап. Наук. тов. ім. Шевч.) Львів, 1907. стр. 76 8°. ціна 50 кор.

Генрик Ібсен. *Ворог Народові* Комедія на 5 дій. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі 1907 стр. 116 ціна 30 коп.

Є. Чикаленко. Розмова про сельське хазяйство. Видання третє Спб. 1907. ціна 10 коп.

Т. Єж. *В Досвіта.* Повість у 3-х частинах. Переклад з польської мови М. і З. Левицьких ціна 50 коп. Київ 1907.

«Промінь» Перший український календарь на 1908 рік. Зложив О. Перехрестов. Київ 1907. ціна 10 коп.

П. Капельгородський «Відгуки життя». Збірник віршів стор. 98. у Київі 1907 ц. 35 коп.

Т. П. Колесниченко «Право и честь», пьеса на 5 дій и 6 одминъ, зъ спивами и танцями. Ейскъ 1907 ц. 50 коп.

„Запорожець“ календарь на 1908 рік. ц. 70 сот. Коломия 1897 р.

А. Зачиняевъ. Къ вопросу о коломыйкахъ стр. 126. Спб. 1907 г.

А. А. Суходольській. *Воля темряви.* Драма у 5 діяхъ зъ співами, хорами і танцями. (Позичено) ц. 30 коп.

А. А. Суходольській. *Помста, або загублена доля.* Драма у 4-хъ діяхъ зъ співами, хорами і танцями. ц. 30 коп.

А. Ф. Шатковській. «*Кума Марта*». Драма у 5 дѣйствіяхъ, съ пѣніемъ, хорами и танцями. Сюжетъ заимствованъ. ц. 35 коп.

Олександр Півень «*Козача Рада*». Поэма із побиту козаків кубанського війська. Ст. Уманська, кубан. обл. Стр. 42. 1907. ц. 35 коп.

Павло Смуток. Під стелями Думи. Нариси. Спб. стр. 47. 1907.

Н. П. Струць. Кіевская губернія и г. Кіевъ. Краткій статистико-экономическій очеркъ. Кіевъ. 1907. ц. 30 коп.

Нѣкоторыя данныя о заработкахъ населенія подольской губерніи на земляхъ частно владѣльческихъ и сельско-хозяйственныхъ промышленныхъ предпріятіяхъ, собранныя подольскимъ обществомъ сельскаго хозяйства и сельсько-хозяйственной промышленности. Кіевъ 1907. ц. 50 коп.

П. Стебніцький. З архива Д. Л. Мордовця. Отбитка з журнала «Украіна» стр. 26 Київ. 1907.

Андрій Яковлев. Намістники, державці і старости господарського замку черкаського в кінці XV і в XVI в.в. Одбитки з журнала «Украіна». стр. 14 Київ 1907.

Сповідь віроучителя сектанта. (Історія моєї жизні) з передмовою Г. **Вашкевича** Одбитка з журнала «Украіна» Київ. 1907.

Іван Кревецький. Фальшованне метрик для польських повстанців з 1830—31 р.р. Причинок для характеристики галицького духовенства першої половини XIX ст. (Відбитка з «Наук. Тов. ім. Шевч.» Львів, 1907. стр. 8., 8°. ц. 15 сот.

Д-р Мирон Кордуба. Венецьке посольство. (1650 р.) (Відбитка з «Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.) Львів, 1907. стр. 40, 8° ц. 80 сот.

Відозва членів дружини Львівського руського народнього театру до українського суспільства. Львів, 1907 стр. 32.

Микола Курцеба. *Перші цьвіти*. Вязанка пісень Преч. Діві Марії. Жовква, 1907. стр. 40, 12°.

М. Джаган. Чоловік і життя. Львів, накладом автора 1907. стор. 102.

Ярослав Гординський. Причинки до студий над «Енеїдою» І Котляревського І часть. В Коломиї 1907. стр. 45.

Ruthenisches Sprachbuch für Mittelschulen. I Teil. Von Emilian Popowicz. Zweite, verbesserte Auflage.. Wien. 1907. стр. 128, 8°, ціна 1,40 кор.

Андрій Чекановський. *По перших виборах* на підставі загального рівного права голосовання. Огляд сил і тактики українсько-руських партій. Львів 1907. стр. 74. ц. 30 сот.

А. Женнвре. *Уличник*. Повість для молодежи, нагороджена французькою Академією. (Видане Руского товариства педагогичного ч. 128) У Львові, 1907 стр. 164, мал. 8° ціна 1,10 кор.

Іван Борусовский. *Мефістофель в Гетовім Фавстї і Люцифер в Байроновім Каїнї*. Проба їх еволюції і характеристики. Тернопіль 1907. стр. 1—48.

Меморіал послам в справі матеріального забезпечення Наукового товариства імени Шевченка у Львові. Denkschriff an die Reichsratsabgeordneten in Sachen Sicherung der Sewćenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. У Львові 1907.

Т. Г. Шевченко. Кобзарь (съ портретомъ). Цѣна 1 рубль 50 коп. безъ пересылки. С.-Петербургъ. 1907.

П, Барвінський. (Ізраїльтенко). Нариси й оповідання. том І. Полтава. 1907. ціна 1 р.

Н. Гавриленко. «На користь хліборобові». Херсон. 1907. стр. 34 з малюнками ц. 7 коп.

Проф. М. Грушевський. Історія України-Руси. т. IV. Виданн- друге, розширене. Київ, 1907 ц. 3 р. 50 коп.

Chronik der Ukrainischen Sewćenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Iahrgang 1906 und 1907. Bericht für die Monate: Mai-December d. j. 1906 und für die Monate: Ianuar-April d. j. 1907. Hefte III, IV (1906.) und: I, II (1907) №№ 27—30.

Українсько-Руський архив. Видає історично—фільософічна секція Наукового тов. ім. Шевченка т. III. Матеріали й замітки до історії національного відродження галицької Руси в 1830 та 1840 р.р. У Львові 1907.

Іван Франко. Boa Constrictor. Повість із галицького села. Львів. стр. 150. Нове видання, перероблене.

Микола Глек. *Оксана*, драма у 3-х діях. Вид. часопису «Рідний Край» Київ, 1907. стр. 48. ц. 15 кео.

Генрік Ібсен. *Примари*. Драма на 3 дії. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі. 1907. ц. 30 коп.

Б. Грінченко. *Про грім та блискавку.* Видання тов. «Просвіта» у Київі. ц. 5 коп. 1907, Київ.

Оля Омелянка Березинська. *Молодість.* Поезії. Том І. З портретом авторки. Видавництво М. Венгжина, ч. І. Перемишль. 1907. стр. 84, 32⁰.

Історія України-Руси, написав Микола Аркас, до друку виправив В. Доманицький. Стр. 384, з малюнками і портретами (280) ц. 1 р. 50 к. на звичайному папері; на гарному папері з артистично-намальованою кольоровою обкладкою- 3 руб. Спб. 1907.

Виправка помилки. Просимо шановних читачів «України« виправити помилку, яка через недогляд попала в № 10, в отд. библіографії, в рецензію **Д. Д:** на стор. 133-й, в рядках 9 та 11 знизу, замість *Леонтовський*, надрюковано *Мальцев.*

Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки [1]).

Культурно-просвітна діяльність на користь народних мас здавна вважалась українською інтелігенцією за вихідний пункт її громадської роботи. Живучи в тісних умовинах російського політичного життя, яке до останніх часів зовсім не спріяло розвиткові політичної самодіяльности, інтелігенція українська бачила в культурно-просвітній роботі одиноке поле, де можно було приложити свої сили, свою енергію для праці над піднесенням добробуту народніх мас. Але уряд неприхильно поглядав на всякі спроби з боку інтелігенції прийти на поміч народові в його темноті, на всякі прояви громадської ініціятиви в ділі народньої освіти. В результаті змагання українських народолюбців просвітити свій народ, дати йому в руки початки науки,

---

[1]) До обсягу нашої статті не входить огляд політичного життя на Вкраїні,—сформування й життя її партій, еволюція політичної думки й преси: наше завдання—подати нарис тієї культурно-національної роботи, яка стала можливою з часів «свобод» для українського суспільства. Хоча сфера «політики» й культура, дякуючи умовинам сучасного життя в Росії, часто дуже тісно між собою звязуються, але все ж таки знесення спеціяльних заборон, що до українства, дало змогу виділити в практичнім житті питання культурно-просвітного характера.

стрічались на перших же кроках своеї роботи з перешкодами од уряду.

Тільки з кінцем 1904 року, коли по всій Росії повіяло подувом волі, коли після довгих років насильного мовчання громадянство заговорило ясною мовою, покинувши езоповську балачку,—тільки тоді й українська інтелігенція, беручи участь в загальному рухові, почала виставляти й свої домагання, де рядом з чисто політичними, намічались і культурно-національні постулати: про потребу українізації школи, про скасування гніту над українським словом; на цей останній пункт звернуто було особливу увагу; писали про це в газетах, засилали колективні листи до редакцій, засилали телеграми й депутації до комітету міністрів. І разом з тим, як хитались твердині старого режіму, падали й заборони над українським словом.

Уряд хоча й осудив прінціпіяльно закон 1876 року, признавши сам його шкідливість для культурного розвитку українських нардоніх мас, але фактично емансіпація українського слова йшла досить туго, і їй ставлено всякі перешкоди. Та проте в кінці 1905 року повстала українська преса, і, не вважаючи на те, що їй довелось ставити свої перші кроки під гнітом усяких надзвичайних охорон та воєнних станів, все ж таки придбання своеї власної преси було величезним здобутком для українського громадянства, здобутком, який може як слід оцінити тільки той, хто «з рідним словом тулився мов злодій». Преса дала змогу одкрити систематичну кампанію за осягнення таких необхідних в культурно-просвітній сфері потреб як, народня мова в школі і заснування українських кафедр. Зрівняння дрюку українських книжок в правах з російськими прийшло трохи пізніше, ніж дозвіл видавати газети й журнали, але з весни 1906 року стало вільно і «книги всякі дрюкувати»—постулат, висловлений українцями ще в гадяцьких «пактах» 1659 року, здійснення котрого довелось ждати аж цілих $2^1/_2$ століття!

Закон про товариства і спілки дав змогу й українцям легально закладати просвітні організації. Здавалось, настав той давно сподіваний час, коли розвязались нарешті руки в україн-

ських народолюбців, час, про який стільки мріялось їм, коли вони висловляли свої жалі й муки перед російським громадянством і навіть цілою Європою і ляментували про варварський гніт. Одначе й тут, як і з пресою, не все так склалось, як жадалось. Перш за все «свобода» громадської організації була дуже «призрачна» і, як ми це побачимо зараз на прикладі «Просвіт», уряд звів усі заходи громадянства до дуже скромних розмірів, а часом порозбивав їх при самому народженні. Та й самі часи, коли ще не влеглись хвилі революційного руху, коли активніша частина громадянства звертала всю увагу на участь в політичнім житті країни, одкладаючи справи чисто культурні на другий день, не дуже спріяли культурно-просвітним заходам. Але всеж таки, навіть взявши на увагу всі ці перешкоди, признати мусимо, що українське громадянство тільки в дуже скромній мірі виконало програму своєї культурно-просвітної діяльности, на скільки вона зазначилась в голосах української преси і намітилась ще в передреволюційні часи. Щоб упевнитись в цьому, досить поглянути на історію «Просвіт», організація котрих становить саму замітніщу частину культурно-національної роботи нашого громадянства.

Ідея і сама назва «Просвіти» позичені з Галичини. Там уже в 1868 році було засноване товариство «Просвіта», яке поставило собі метою ширити просвіту в народніх масах і дбати про поліпшення їх добробуту. Перша частина цієї програми власне і виконувалась товариством на протязі трохи не чотирьох десятків літ: товариство видавало книжки, засновувало читальні по селах, філії, громадські магазини-крамниці, позичкові каси, а останніми часами почало видавати часопись і заложило громадсько-промислову секцію. Його робота значно запомогла культурному розвиткові галицького селянства. Галицька «Просвіта» послужила взірцем і для російської України. Тільки в той час, як у Галичині просвітня справа товариства більш-меньш централізована і коордінована по всіх його філіях, у нас помічаємо повний, коли можно так висловитись, розтіч. «Просвіти» виникають цілком незалежно одна від другої, без усякого взаємного

порозуміння, і так, що не мають між собою найменьших звязків. Правда, уряд дозволяє одкривати «Просвіти» тільки в межах певної губернії, і обьеднати їх офіціяльно поки що не можно. Алеж ніщо не забороняє порозуміватись що до програми й напрямку своєї роботи, щоб з часом, коли можно буде обьеднати «Просвіти» в один федеративний союз, вони уявляли з себе більш-меньш однородні організації. Не кажемо вже за те, що координування своєї роботи, взаємне порозуміння приносило б велику користь і зараз, роблячи спільним досвід кожної окремої організації і улекшуючи, наприклад, таку важну справу, як видавництво. На ділі нічого подібного ми не бачимо: кожна «Просвіта» робить на власну руку, до всього доходить «своїм розумом» і, головна річ, за виїмком київської «Просвіти», держить свої справи у великій таємниці, так що про діяльність деяких «Просвіт» можно довідатись хиба з розріжнених і випадкових газетних звісток. Справоздання з своєї діяльности за перший рік подали тільки київська, одеська та подільська «Просвіти».

Історія наших «Просвіт» за недовгий вік їх істнування єсть наполовину історією «мертвих і ненарожденних», яким завчасно закрито очи, або й не дано навіть побачити світу. На скільки взагалі уряд (спеціяльно-місцева адміністрація) відноситься неприхильно до «Просвіт», видно з того, що, наприклад, одмовлено в регістрації статутів «Просвіт» у Полтаві, Лубнях, Харкові, Черкассах, с. Колодистому (в Київщині).

Першою зорганізувалась «Просвіта» в Одесі. На установчих зборах, які одбулись в кінці 1905 року, виявились поміж членами-фундаторами дві течії, що то того напряму, який повинна мати „Просвіта“: „одні казали, що як засоби т-ва спочатку малі і наукові сили т-ва поки що не визначені, то треба відкласти на далі урядження лекцій, курсів, шкіл та иншу таку діяльність, що потребує значних коштів на удержання власного помешкання і чимало наукових і літературних сил,—тому краще буде спочатку взятися за видання добрих популярних книжок наукового і громадського змісту і за росповсюджування таких книжок, а це можно зробити і з невеликими грішми і силами,

увійшовши у спілку з якою книгарською фірмою. Другі-ж доводили, що на Україні єсть уже де-кілька видавництв, котрі ведуть діло досить добре (на їх думку), і можно сподіватися, що після скасування цензури, що незабаром має бути, видавнича діяльність значно пошириться, Просвіта ж повинна гуртувати і єднати людей і допомогати культурно-просвітному розвитку найголовнійше живим словом, уряжувати лекції, вечори то-що, для чого повинна мати своє власне поміщення, а що до засобів і сил, то вони знайдуться, аби тільки люде з самого початку бачили добре діло. Цей погляд взяв перевагу»...[1]) Одеська «Просвіта» зробилась місцевим українським клубом, де збірались люде для „втіхи і забави"; вона споружувала вечірки, концерти, спектаклі і цілий ряд рефератів. Як свідчить „Одчот" товариства, за 1906 рік було прочитано 61 реферат та за першу половину 1907 року 36 рефератів; 40 рефератів було присвячено окремим українським письменникам, 21—українській історії, 9—укр. фольклорові й етнографії, 2—укр. театровій музиці, 5 — національному питанню, останні — иншим питанням. Ми не маємо близчих відомостей про те, якого характеру були ті реферати, чи носили вони характер більше науковий, чи популярний, що ж до того, як приймались ті реферати публикою, то маємо свідоцтво самого справоздання т-ва, що „на сих наукових вечорах слухачів було не так багато, як бажалося". Впорядковано було й шевченковський вечір та 6 спектаклів. Вечори одбувалися з танцями. При товаристві заведено читальню й библіотеку, буфет, нанято гарне помешкання, одним словом надано йому чисто клубний характер. Безперечно, що для обьєднання української колонії в Одесі на грунті товариських взаємин, „Просвіта" де-що зробила: їй удалось притягти до себе чимало членів. Видавнича діяльність товариства виявилась в надрюкованні брошюри М. Комаря „Запорожські вольности".

---

[1]) Одчот укр. тов. «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. Од. 1907, стор. 4.

Слідком за одеською почали засновуватись і другі «Просвіти»—подільська, київська, катеринославська. Остання, так само як і одеська, виявляє з себе літературно-артистичне товариство, хоча їй посчастило поширити свій вплив і по-за межи самого Катеринослава; в губернії засновано дві філії (с. Криничкн і с. Амур), котрі згодом повернулись в самостійні товариства. За те київська і подільська «Просвіти» намагались стати дійсно просвітними товариствами, і найбільше виправдали свою назву. Обом весь час стояли і стоять на перешкоді заборони з боку уряду, котрі звели, наприклад, просвітну діяльність київської «Просвіти» виключно до видавництва, бо ні одне з прохань про заснування філій або читалень по селах не було задовольнене, навіть заборонено відкрити читальню й бібліотеку в самому Київі. Взагалі над київською «Просвітою» з самого початку висів дамоклів меч, який одного разу реально виявив себе в формі масових арештів членів товариства у Київі. Товариство видало досі 10 брошюр у 43.000 примірниках. Видавнича діяльність товариства, спеціяльно вибір брошюр для видання, викликала деяке незадоволення серед певної частини українського громадянства. Особливо в різкій формі критиковано її на сторінках київського «Слова». Ще на перших установчих зборах членів товариства виникла цікава дискусія на тему,—якого напрямку мають видаватись книжки «Просвіти». Частина присутних стояла на тому, що видання «Просвіти» повинні носити характер політичний, агітаційний; безпартійним видавництво бути не може,—сучасний момент перебудування політичного життя вимагає насамперед підручників не для дітей, а для дорослих,—як здобути новий вільний політичний і соціально-економічний лад. Одначе більшість висловилась за те, що видання товариства не повинні носити характера якоїсь партійности; вони мають бути цілком міжпартійними, відповідно до загальної культурно-просвітної мети товариства, і через те видання навіть політичного або економічного змісту мусять бути характеру виключно теоретично-наукового, а не агітаційного. Разом із тим треба дбати й про видання шкільних підручників для того, щоб забезпечити матеріялом для науки майбутню українську

школу [1]). Цей погляд і ліг в основу видавничої діяльности товариства. З виданих досі 12 книжок, три належать до історії (коротенька історія козацьких часів на Україні; про війну за незалежність північних американських штатів од Англії, і про Ірландію), одна про земельну справу в Новій Зеландії, одна по географії рідного краю (Кубанщина), три брошури утілітарного змісту, одне оповідання Франка і 2 календарі. Успішному розвиткові видавництва товариства стає на перешкоді брак фондів. Окрім видавництва, київська «Просвіта» організувала ряд концертів і вистав з рефератами (про Грінченка, Шевченка, Марка-Вовчка, Карпенка-Карого і Самійленка), кілька популярних відчитів про холеру; вона зібрала досить значну бібліотеку (по-над 5.000 книжок), яку, одначе, адміністрація не дозволяє одкрити для публичного вжитку. Завязати тіснійші відносини з селом «Просвіті» і досі не вдалось; одкривати філії або читальні по селах уряд рішуче забороняє, а не маючи практичних стосунків з селом, товариство не може стати з ним і в близчі духовні стосунки. Київська «Просвіта» має характер літературно-артистичної інституції; хоча їй вдалось придбати досить значне число членів (в Київі та в губернії до 400 чоловік), але фактично близчу участь в житті товариства бере хиба десята частина тих людей; стати українським клубом, як одеська «Просвіта», київська не стала.

В той час як київська «Просвіта» найбільше виявила себе в сфері видавництва, подільська дбала про поширення українських книжок в народі, про организацію читалень та продажу укр. видань. З цього боку їй вдалось за $1^1/_2$ роки свого істнування зробити більше, ніж якій иншій «Просвіті». Товариство офіціяльно почало істнувати з весни 1906 року, але ще в кінці 1905 року його ініціятори («Організаційний виділ подільського українського товариства «Просвіта») оголосили свою «національну програму українців подолян», в якій зазначили свої дезідерати в сфері

---

[1]) Звідомлення тов. Просвіта у Київі. К. 1907, ст. 17—18.

просвітній, суспільно-політитичній та економічній. «Программа» в 1-му пункті просвітних дезідератів вимагала: «початкова освіта й нижча професіональна повинна даватись українським дітям українською мовою, до якої на вищих ступнях школи прилучається й мова російська, яко загально-державна. В середніх та вищих школах також українською мовою повинні викладатися історія України-Руси, українська мова та її література, заким виявиться можливість викладу всіх наук по всіх школах України українською мовою». В політичних справ програма стояла за чотирьохчленну формулу виборів до Думи і за самостійність земського самоврядування, за урівноправнення української мови в державних інституціях з російською, в економічних—за наділення селян землею, нарізанною на викуп з земель державних, удільних, манастирських, «а там, де цих земель немає — з земель приватних земледержавців, які мусять спродувати їх по потребі у державний банк»; за комоссацію (перехід на хуторі), за зміну функцій селянського банку, «котрий би мав право й на перший обовязок скуповувать землі державців та спродувать їх малоземельним і безземельним селянам на викуп надільними частками, без жадної приплати наперед, але з тією умовою, щоб наділи ті йшли під хуторне господарство»; далі згадуються в загальних рисах закони про охорону праці, безпосередній подоходний податок і т. ин.» Ця програма являється цінним документом для характеристики класового стану й світогляду діячів подільської «Просвіти». Поміркованість программи подолян, певна річ, відбилась і на характері їх діяляности, що одначе не врятувало подільську «Просвіту» від закриття. «Просвіта» організувала бібліотеку-читальню і продаж книжок в Камянці,—за весь час іст-нування товариства випродано було там 21000 книжок, — розсилала по селах невеличкі бібліотеки укр. книжок. Товариство мало філію в Могилеві, що тулилась біля редакції тижневика «Світова Зірница», одкрило 8 бібліотек-читалень в могилевському повіті. В 17 селах одкрити бібліотеки не дозволила адміністрація. Несподівано влітку камянецьку «Просвіту» було закрито за те,

що в деяких її членів знайдено було підчас трусу кілька книжок, виданих явочним порядком.

Така сама доля спіткала трохи пізніще й катеринодарську «Просвіту». Це товариство встигло заснувати 15 філій по станицях Кубанщини. В чому виявилась їх діяльність, ми не знаємо, бо взагалі про діяльність кубанської «Просвіти» в пресі появлялось дуже мало звісток. Тільки після того, як закрыто було «Просвіту», пройшло повідомлення, що вона збіралась робити багато дечого корисного: і лекції організовати, і школу заснувати, і підручники видавати. Першим memento mori для кубанської «Просвіти» було зачинення влітку 1907 року чотирьох філій «за вредную дѣятельность».

Окрім цих чотирьох «Просвіт», діяльність котрих виявилась більш-меньш в чомусь реальному, як по заходах, так і по наслідках, засновано ще «Просвіти» в Житомирі, Чернигові, Миколаєві, Новочеркаську, Мелитополі, Холмщині, Сідлеці й Баку. Більшість їх перебуває ще в стадії початкового організування, деякі вже робили спектаклі, вечірки; взагалі, сказати щось певного про їх діяльність трудно. Енергійнійше од других показують себе (на скільки можно бачити з газетних відомостей) «Просвіти» Миколаївська та Чернигівська.

Зводячи до купи всі ці відомости про життя наших «Просвіт», ми бачимо, що вони мають наскрізь т. зв. інтелігентський характер. Вони відповідають хиба що потребі, правда цілком слушній, наших свідомих національно інтелігентів єднатися в товариства, які б задовольняли їх інтерес до національної штуки (театру, співу, красного письменства), потребу в своїй українській читальні та бібліотеці, одним словом, які б служили українським клубом. В більшій або меньшій мірі ці функції національних клубів і виконують трохи не всі наши «Просвіти», за виїмкою київської, котра на першому плані поставила видавництво. Як що приглянутись до тих вісток, що подаються по газетах про „Просвіти", побачимо найчастіще звістки про те, що от така то й така „Просвіта" впорядкувала шевченковський вечір, концерт, або спектакль; далеко меньше є звісток про лекції або реферати. Не

скрізь організовано й бібліотеки-читальні, в яких почуваєтся велика потреба, особливо серед шкільної молоді. Д-ій Просвітянин, наприклад, в своїй статті про одеську Просвіту ставить в особливу заслугу їй розвиток через неї національної свідомости в одеських українців: „Просвіта" підняла дух українців, почуття їх національного і людського достоїнства, підвисила інтерес до свого народа, до своеї культури й літератури і, що стало вже для всіх очевидним, витворила в Одесі українське суспільство, з яким уже рахуються, про яке балакають і яке мусять визнавати, чого раніше не було... Українська культура в Одесі перейшла на народне поле, перестала бути ділом невеличкого гуртка українських інтелігентів-патріотів, становиться народною справою і вже зараз пустила парости". [1]) Що до останніх слів автора, ми позволимо собі допустити де-які сумніви, бо фактичних данних про те, щоб справді одеська „Просвіта" стала „народньою справою", ми щось не добачаемо. На жаль „одчот" товариства зовсім не подае відомостей про соціяльний склад його 475 членів, що рахувались з кінцем 1906 року. За те говорючи за реферати, д. Просвітянин сам каже, що „по середах збіралась більш інтелігентна публика; робітників та майстрів і взагалі простого люду бувало до 10%, по суботах же їх бувало до 25%". [2]) Щоб стати справді „народною справою", одеській „Просвіті" треба зробити все те, що ставить у її програму д. Просвітянин: „завести філії по окраїнах та пригородах, де живуть селяне, устроїть в авдиторіях відчити, розшукать для цього лекторів, зорганізувати ширшу продаж книжок, подбати про школи і т. д." Не треба забувати, що взагалі нашим „Просвітам" доводиться мимоволі конкуровати з російськими просвітними інституціями, які вже встигли добре зорганізуватись, придбали чималі засобі, пустили глибокі корені серед городської робітничої людности; щоб ця конкуренція була успішною, треба яко мога більше демократизуватись і

---

[1]) «Україна», 1907, I, ст. 46—47.

[2]) Там же, ст. 41.

звертати найбільшу увагу на те, щоб залучити до себе ті верстви городського населення. Досі ж, як одеська, так і більшість наших „Просвіт“ обьеднували сливе виключно інтелігенські кола.

Селяне не тільки не належать, за спорадичними виїмками, до членів „Просвіт“, як це ми бачимо в Галичині; але навіть здебільшого не являються й обьектом безпосереднього впливу „Просвіт“. При тому звуженню сфери своєї діяльности, яке терплять поки що всі „Просвіти“, служити для потреб культури серед широких народних мас могло тільки видавництво та росповсюдження книжок. В дійсности ж тільки на Поділлі вдалось заснувати 8 сільських читалень, дві філії в катеринославщині; коли лічити за сільські філії і ті 15 кубанських філій по станицях, то всього матимемо 35 пунктів, де наши «Просвіти» вели свою роботу як раз на селі (з них залишилось зараз тільки 2 в катеринославщині). На всю велику територію Украіни—25 просвітних пунктів—це така крапля в морі, як і ті 12 брошюр, що їх видала київська «Просвіта». Але все ж таки ці 12 брошюр — якийсь реальний здобуток, і нема жадного сумніву, що звернувши всю свою увагу на видавництво, київська «Просвіта», стала на найбільш раціональний шлях. Коли б кожна «Просвіта» як що вона не може приступити до самостійного видавництва, та хоч би запомогала київській, а потім організовувала росповсюдження книжок по селах, то все ж таки ми мали б на рік кілька десятків брошюр. А то зараз, коли троха не в кожній губернії є своя «Просвіта», головним украінським видавництвом зостається все таки петербургське «Добродійне товариство», котре роспочало свою діяльність ще в беспросвітно-темні часи кінця 90-х років. І от в решті решт виходить, що тоді як сотні й тисячі народніх брошюр московською мовою по всім тим питанням, які зараз найбільше на часі — про громадській лад, про соціяльно-економічні справи і по всім галузям практичного знання,—заливають книгарський ринок на Украіні, украінських брошюр зьявляється по прежньому мізерних 2—3 десятки на рік.

Не краще стоїть діло і з організацією продажи украінських книжок; зроблено де що тільки подільською «Просвітою», по

инших же ніяких заходів у цій справі ми не добачаємо. Про школу й балакати нічого. Одеська «Просвіта» спочатку завела балачки про гімназію, і наше громадянство мало втіху вичитати з газет, що ось незабаром одкриється українська гімназія в Одесі; далі прочули ми вже про початкову школу, але з усього цього досі нічого не вийшло. Що до популярних відчитів, які при певній системі й впорядкованности могли б до якої міри служити сурроґатом національноі школи, то на лекції і рефрати одеськоі «Просвіти» не можно рахувати серьйозно: не кажучи вже за те, що висока плата за слухання (20 і 50 коп.) мусила закривати доступ на ці лекції біднішим верствам громадянства, вже й самий вибір тем цих лекцій міг бути цікавим хиба для гуртка спеціялістів або членів якогось «кружка для самоосвіти» а не для широкоі публики. Що могли дати робочому людові живого й пожиточного, такого, що зачіпало б болючі питання сучасного життя, відчити, наприклад, на такі теми: «звідки взялися с. Біляєвка та Яски одеського повіту», «голосіння на похоронах в українців», або «громадські відносини на Україні до XIV віку»?

Таким способом українські «Просвіти» за $1^1/_2$—2 роки свого істнування, помимо признання неспріяючих умов, дуже в малій мірі виконали те своє завдання, що стоіть сливе в однакових словах, яко перший параграф статуту кожноі з «Просвіт»: товариство «має на меті допомагати розвиткові українськоі культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою». Як далекі наслідки роботи наших «Просвіт» од того, що малювалось в мріях, коли стало вільно працювати на культурно-просвітній українській ниві! Тоді здавалося одразу, що просвітний рух захопить широкі круги українськоі інтелігенціі, привабить нові сили, витворить кадри культурних робітників, перейде в народні маси, покриє всю Украіну сіттю просвітних філій та читалень; здавалось, що організована просвітна робота допоможе сконцентрувати в руках «Просвіт» грошові засоби, на які можно буде роспочати на широку ногу видавництво українських книжок, поставити на певний шлях шкільну справу, і

багато ще де чого мріялось тоді. Занадто скромні розміри, в яких проявляється сучасне життя наших «Просвіт», показують, на скільки слабий ще український національний рух, як мало ще поширена національна свідомість,—не кажучи за маси, де вона тільки що починає прокидатись, але й серед нашої інтелігенції... Як багато ще треба доложити енергії, неослабного напруження всіх сил для того, щоб не падаючи під безперестанними ударами ворожої потуги, не зневіряючись серед повальної ростічі, денаціоналізації й ренегатства, продержатись до тої доби, коли вільному розвиткові українського народа не стоятимуть на перешкоді ті всіляки заборони й утиски, що гальмують зараз і без того слабий український рух.

Слабість, незорганізованість, нечисленність наших інтелігентських сил виявилась ще в инших спробах організованих заходів біля культурно-просвітної справи—на полі шкільництва. Зразком цього може служити історія з «Всеукраїнською спілкою вчителів і діячів народньої просвіти», що зорганізувалась в 1906 році, паралельно з «Всероссійскимъ союзомъ учителей». Спілка заснувалась для того, щоб «домагатися реорганізації народньої освіти на Вкраїні на основах волі, демократизації й націоналізації». Щоб досягти своєї мети, Спілка мала «розробляти головні питання народньої освіти на підставі згаданих принціпів, популярізувати результати тих дослідів і, взагалі, ширити серед народу і вводити в життя ідеї та завдання, на яких засновано спілку». [1]) Спілка сливе нічим не заявила себе в практичному житті. Делегати її побували на зъїзді представників національних учительських організацій, що відбувся в початку червня 1906 року у Фінляндії; скоро було зроблено кілька арештів серед учителів, членів спілки, і цього було досить, щоб розбити цілу організацію. З того часу про Спілку нічого більше й не чути. Взагалі в справі популярізації ідеї зукраїнізовання

---

[1]) «Проект статуту Всеукр. спілки вчителів і діячів народньої освіти», К. 1906, ст. 4.

народньоі школи зроблено самі мінімальні заходи, які зовсім не стоять в пропорції до такої важливої справи, як заведення народньої мови до шкіл. Окрім двох-трьох брошюр Б. Грінченка, кількох статей і заміток в «Громадській Думці» та «Раді», та ще статей С. Русової по російських виданнях, про це ніде більше не писалось і не говорилось, не велось ніякоі агітації, не робилось жадних практичних заходів [1]). Навіть не використовано дозволу з боку міністерства на пояснення в школі незрозумілого в книжках української мовою, дозволу, який прийшов в кінці 1906 року і сливе не звернув на себе ніякої уваги. Так само ніде не використано було практично дозволу завести виклади української мови й літератури по середніх школах. Промайнули чутки про те, що українська мова, яко предмет гімназіяльної науки, заводиться у Камянці, Одесі, Умані, Київі, але досі їх немає, і про це, здається, і говорити перестали. Може скоріще дочекаємось викладів української мови, історії й літератури в Камянецькій духовній семінарії, на що недавно одержано дозвіл—у відповідь на постанову зьїзду духовенства, що відбувся торік в осени.

Далеко успішніщим і інтенсівніщим був рух за українськими кафедрами, який виник якось несподівано, але прийняв дуже широкі, як на наші обставини, розміри, і зробився справді всеукраінською акцією, в котрій взяли участь найріжнородніщі круги нашого громадянства. Історія ця досить відома, і ми нагадаємо її в самих загальних рисах. В 1872 році Євген Желехівський, відомий автор «Малорусько-німецького словаря», писав до Драгоманова: «великий жаль стискає моє серце, що навіть у Київі, у Харкові нема ні по університетах, ні по гімназіях осібної науки малоруського язика» [2]). Мати виклади української мови

---

[1]) Одиноке, що зроблено для того, щоб росчистити шлях для будучої укр. школи—це видання ряду українських шкільних книжок: граматок, читанок, арихметик, що можуть придатися яко підручники для початкової науки.

[2]) М. Драгоманов. Австро-руські спомини. Л. 1889, ст. 119.

в університеті—здавалось, мабуть, зовсім утопічним бажанням у 70-ті роки для украінців російських. І хоча далі увага украінолюбців звернулася в бік наукового ізучення рідного краю, і це узучення справді було поставлено на серьйозний грунт, одначе ніхто не заявляв про потребу заведення украінознавства в круг предметів університетської науки. Натурально, що в ті часи, коли видання «Наукового Товариства імени Шевченка» були в числі «абсолютно заборонених» для ввозу до Росії, коли заборонено було дрюкувати граматику української мови, тоді говорити про українські кафедри було принаймні чудно. Але tempora mutantur. Проголошення принціпів волі слова й наукового досліду було досить, щоб серед українських постулатів, піднесених громадянством, заявлено було й домагання українських кафедр. Заяву цю подали до своеї професорської колегії одеські студенти в осени 1905 року; мало не одночасно про те саме було подано петиції до рад київського та харківського університетів од гуртів української інтелігенції з Чернигова, Харькова та Полтави. В кінці 1906 року питання про українські кафедри було підняте київським студентством. Збірка 16 жовтня 1906 року постановила домагатись заснований чотирьох українських кафедр у київському університеті: мови, історії, літератури й права (з дослідженням економічних відносин на Украіні). Студенство гаряче піддержувало постанову збірки. Домагання українських кафедр зробилось бойовим гаслом в житті українського студенства в Киіві за 1906/7 академічний рік. До університетської ради було подано за підписом 1430 студентів докладно умотивовану заяву про потреби заснування кафедр з украінознавства. Всім відома одповідь, яку одержало студенство на цю заяву від офіціального голови університета, ректора: на справедливі домагання студенства ректор заявив, що київський університет содержується на державні гроші і тому, мовляв, в ньому виклади можуть відбуватися тільки державною мовою. Така відповідь не здивувала нікого, хто був знайомий хоч трохи з київською професорською колегією та її настроем. І в той час, як київські студенти-украінці вислухували від свого ректора сентенції про

«державний» характер університету, в Одесі з початком 1907 р. роспочав виклади української історії українською ж мовою прив.-доцент Ол. Грушевський, а в Харкові історично-філологичний факультет постановив прохати міністерство, щоб заведено було кафедри української літератури й історії. Одеські й харьківські професори показали, що для них домагання українського студенства й громадянства зовсім не «пустой звукъ». А що ці домагання укр. кафедр були виразом гарячого бажання з боку широких кругів українського громадянства,—це показує надзвичайно цікава література «листів до редакції», які почали надсилать до «Ради», а почасти й до «Рідного Краю» з усіх кутків України. Ці листи, з котрих деякі були покриті сотнями підписів, йшли від найріжнороднійщих категорій суспільства: тут були листи від учнів та учениць ріжних середніх та низчих шкіл, від вчителів, служащих по ріжних урядових та приватних інституціях, театральних товариств, робітників, приказчиків, солдатів, селян та ин. Усі листи висловляли гарячі сімпатії справі націоналізації школи на Вкраїні взагалі і заснування українських кафедр в університеті зокрема. Виявився наче всеукраїнський плебісціт, огляд силам свідомого українського громадянства, який показав ступінь поширення української ідеї в масах нашої людности. І хоч як, порювнюючи до кількости української людности, не велике те загальне число голосів, які озвались через ці листи за потребою в заснованні українських кафедр, але й вони, а особливо ті сотні селянських та робітничих голосів, дають яскраве й вельми цінне свідоцтво того, що український рух уже починає виходити з вузьких меж кружковщини. І ці голоси не пролунали марно: новий академічний рік 1907/8 приніс цілий ряд курсів з українознавства не тільки по трьох університетах, що стоять на українській території, але й у Петербурзі. В тому самому київському університеті, де ще так недавно недопущено читання українських рефератів на археологичному зьїзді, заведено, як основні предмети, українську історію й літературу, при чому виклади іст. української литератури почалися вже з цієї осени: проф. Лобода читає історію нової «малорусской» литературы, а

проф. Перетц—практичні вправи по старій українській літературі. Той же проф. Лобода читає історію «украинской» литературы на вищих жіночих курсах і на т. зв. вищих вечерніх жіночих. курсах. В Харькові проф. Сумцов почав читати *українською* мовою курс української народньої словесности, проф. Халанський читатиме курс української мови та вестиме практичні заняття по історії української мови; проф. Багалій читатиме історію України з практичними заняттями. В Одесі проф. Ол. Грушевський знову має читати історію України *українською* мовою. В Петербурзі на вищих жіночих курсах д-ка Ол. Єфіменко читає українську історію; на черзі стоїть заведення там кафедри української мови [1]). Всі ці здобутки ще не есть задовольнення тих вимог, які поставило торік українське студентство, підтримане в цьому громадянством; але вони являються першим і дуже важним з принціпіяльного боку кроком, і через те заснування цих кафедр та курсів—велика моральна побіда української ідеї, побіда, яка принесе в будучности великі практичні наслідки. На темному фоні розбитих надій, серед невдач і розчаровань, які зазнало українство за перші ж два роки свого «вільного» життя—нові кафедри з українознавства служать світлим промінем, котрий освічує українцям шлях до дальшої культурної роботи, конечна мета якої—прилучення наших широких мас до сімьї цівілізованих народів.

До певної міри в звязку з справою українських кафедр, що мають задовольнити потребам українознавства, стоїть ще й організація публичних українських викладів. Спорадично такі виклади (д. Стешенко) влаштовувались торік у Київі. З цього року за їх організування взялося Українське Наукове Товариство в Київі. Статут цього товариства затвержено ще в кінці 1906 року, але перші установчі збори його відбулись тільки весною 1907 року, а справжня робота в ньому почалась уже після літа. Обібраний головою Українського Наукового Товариства, проф. М. Грушев-

[1]) Згадати слідує ще за український відділ по классу драми в музично-драматичній школі М. Лисенка у Київі, де історія укр. драми і декламація викладаються по українськи з початку 1906 року.

ський, який володіє блискучим таланом організування наукової роботи, виробив план його діяльности, принятий загальними зборами, а з осени план цей почасти став переводитись в життя. Товариство почало влаштовувати наукові засідання, доступні й для не-членів, з рефератами по українській історії й літературі. Досі одбулось уже чотири таких засідання, котрі викликали велике зацікавлення з боку київського українського громадянства, особливо—академичної молоді. Тепер ще, окрім цих засідань, Товариство гадає спорудити ряд публичних викладів. Гарні початки позволяють надіятись, що молоде товариство зуміє витворити на українськім грунті наукове огнище, котре, може, відограє в нашім житті ролю, подібну до тієї, яку виконувало й виконує Наукове Товавиство імени Шевченка в Галичині. Безперечно, що обьеднання українських наукових сил, тепер ще розріжнених, примушених тулити свої праці з українознавства «по чужих хатах», мусить чимало прислужитись для розвитку національної української культури.

Преса, «Просвіти», кафедри, Наукове Товариство и публичні лекції--оце ті реальні здобутки українського суспільства, що випали на нашу долю серед загальних здобутків на полі громадського життя Росії з епохального 1905 року. Вони послужили тим знаряддям, котрим узброїлось українське громадянство для боротьби за здобуття собі національних прав, для освідомлення народних мас і розбудження серед них національного почуття. Але на жаль, наше громадянство виявило в своїй праці занадто мало едности, мало солідарности, координованости й планомірности. Навіть при тих невеличких силах, які має українство, можно було б краще повести діло, як би не фатальна ростіч, нахил до фракційности й гуртківства, що ставить загально-признану рису в характері українців, які не дурно мають славу індівідуалістів. І цю рису доводиться «учитывать», підводячи суму того, що зробило українське громадянство на полі колективної діяльности в культурно-просвітнім напрямку.

Д. Дорошенко.

До юбілея М. К. Заньковецької.

30 ноября 1882 р.— 30 ноября 1907 г.

Гдѣ искусство, гдѣ талантъ, тамъ нѣтъ ни старости, ни болѣзней, и сама смерть на половину.

Чеховъ.

Оці слова незабутнього письменника російського мимоволі спадають на думку, коли згадуєш М. К. Заньковецьку. Правда цих слів, глибока життьова правда, в чудовому сяєві вічньої краси, в світлі логічної аргументації, що таїться в них, в животворній силі, яку почуваєш од них, виразно і яскраво виступає особливо тепер, коли знаменита артистка української сцени святкує двадцяти - пятилітній юбілей своєї діяльности. Чимсь таким, що не вимагає доказів, що зрозуміло, безперечно, як математична аксіома, здається афорізм російського поета «сумрачныхъ дней», коли прикладаєш цей афорізм до талану такого велетня артистичного, як Заньковецька. Там, де справжній талан,— там справді немає старости. Талан—вічно юний. Завше він виявляє свою силу, своє багатство, свою роскіш. Для нього нема втоми, що з логікою фактів, паступає у «неталана», у «посредственности». Як той мітичний Антей, він володіє невичерпанними силами великої душі, а замісць «матері—землі», що наділяла героя мітичних часів своіми буйними силами—чарами, талан звертається до джерела свого «дарованія»: до тонкої пси-

хичноï організаціï, до своеï інтуіціï, до свого інтеллекту, до цілого комплексу своïх природних духовних сил, що ніколи не вмирають в ньому і, як казав Віктор Гюго, роблять із старого (літами) художника юну велику дитину. Талан не вмирае. Він оживае в своïх нащадках духовних, він живе в своïх творах все ïдно, яку-б форму вони не приймали, в тій спадщині, яку він залишае після себе, яку зберігають після його физичноï смерти духовні діти, яку вони цінять, як коштовну скарбницю, з якоï вони пьють, освіжають своï сили, як з животворного джерела живоï води. «Сама смерть на половину» справжньому талану, бо глумливо насміхаеться він над самою смертю і сміеться над нею: «Пекло, де твоя сила? Смерте, де твоя побіда?» Людям страшно од смерти, вони бояться ïï. За часів ренесанса поети, малярі, архітекти, письменники хапались, наче потопаючий за тріску, за ідею «*не стати забутим*». Талан не буде шукати тріски, бо його творча діяльність, по словам В. Гюго, стае йому за міцний гранітний пьедестал, на якому будучність збудуе йому безсмертний памятник. І радісно, як Данте, він усміхаеться тим поколінням, що прийдуть після нього; з усмішкою людського щастя, як Андреев, з певністю трагічноï мужности, як Ніцше, він буде ждати нових людей, знаючи, що для ïх духовного народження підготовляв грунт, що його душа, його *я* оживе, що зерно, яке кинув він не попало на «битий шлях», не було розвіяно вітром, а виросло з грунту і налилось колосом нового життя, буйного, здорового. Для талану немае смерти, бо він не вірить в неï, бо його релігія—«релігія надіï», релігія побіди життя над смертю, життя невмиручого, життя світла, розуму і розвитку. Иноді буває так, що талан, навіть геній, не приймае такоï «жизнерадісноï» формули, впадае в пессимизм, розпач, безнадійність і гадае, що разом з його смертю настае кінець і всьому тому, що так чи инакше було звязано з ним, але наука, особливо після обгрунтованого Гегелем закону еволюційного розвитку, руйнуе безнадійність пессимістів і, на підставі досвіду історіï, як аксіому виставляе апотеоз людського життя, майбутню і повну побіду вільного розумного чоловіка, загального щастя людей, гармонічноï культури,

апотеоз того царства, яке один із талановитих письменників російських назвав «царствомъ души, полной совершенной гармоніи», де будуть чоловіки такими чуйними, як жінки, а жінки такими могутніми як чоловіки (*Луначарський*). Обьективна історія не забуває тих із своїх діячів, хто наближав своєю діяльністю це бажане для людей царство вільного і гармонично-розвиненого чоловіка. Вона свято зберігає їх імья в Пантеоні безсмертних. Вона шанує память їх, не забуває тих заслуг, які вони зробили для загального розвитку і ще за часів їхнього життя виявляє свою подяку і пошану до них.

Українське громадянство користується слушною нагодою, щоб виявити свою пошану і глибоку подяку Марії Констянтиновні Заньковецькій.

Що таке Заньковецька? Ну, гарна талановита артистка, чудово грає на сцені, але невже цього досить, щоб приплести сюди і історію, а саме імья Заньковецької назвати історичним?

Таке запитання, можливе в устах вузького доктрінера, обмеженого сектанта, що далі свого носа нічого не бачить і не вміє обхопити своїм убогим розумом того величезного значіння, яке має для розвитку кожного народу національний театр взагалі, а спеціально для українського народу. Для прихильника обьективної соціології, хоч би і з українців, такого запитання не може істнувати, бо він занадто гарно знає позитивну ролю національної штуки для розвитку рідного народа, щоб негативно або байдуже ставитись до тих заслуг, які виконав в нашій новітній історії український театр, або щоб не схилитись перед іменами тих, хто відограв, та щей тепер відограє, на ньому діяльну, почесну ролю.

Отже, коли українське громадянство шанує діяльність М. К. Заньковецької, то в цьому не можно не добачати певного розвитку цього громадянства, певного доказу його «зрілости». З другого боку, М. К. Заньковецька заслугує на цю пошану. Може ще не прийшов той час, коли можно «учесть» всю сумму того активу, який вона вклала в загальну скарбницю наших національних придбань, може ще не прийшов час для того, щоб

докладно, обьєктивно, із усіх боків оцінити, як діяльність цієї найбільшої артистки нашого театра, так і осьвітити образ її просто, як людини. Але фігура Заньковецької настілько визначна серед нашого громадянства взагалі, а не тілько артистичного, настільки імпозантна, що було б просто злочином не подати хоча-б коротенької і загальної характеристики її артистичного талану і не попробувати вияснити національного значіння діяльности її на українській сцені. Потреба в такій характеристиці являється тим більш необхідною, що в українській літературі, присвяченій спеціально театральним питанням, ми знаходимо велику прогалину в цій справі: крім невеличкого етюда про М. К. Заньковецьку в «Корифеяхъ Украинской сцены» (стр. 126—143) і коротеньких відомостів та рецензій на гру М. К., роскиданих по ріжних газетах та журналах, цікавий не знайде сливе нічого.

Ми особисто не надіємось, щоб наша ювілейна сільветка загатила цю прогалину, але разом з тим гадаемо, що вона не буде зайвою для всіх, хто цікавиться долею українського театра і «не байдуже» ставиться до таких незвичайних—величніх артистичних сил його, якою є М. К. Заньковецька.

М. К. Заньковецька безперечно незвичайна поява серед нашого театру. Вже з перших же кроків своєї артистичної діяльности вона придбала собі імья талановитої артистки, яке що далі, все більш ставало популярним. Її названо «гордістю» українського театра. Такий визначний і заслужений діяч української сцени, як М. К. Садовський, сам талановитий артист, називає її «велетнем і таланом», а її гру «божественною і художньою» «*(Мої театральні спогади*» Літ. Наук. Вістн. 1907 р. кн. VIII—IX стр. 199). Розумний театральний критик А. С. Суворін, побачивши гру Заньковецької, з першого-ж разу висловився про неї, як про могутню артистичну величину. «Это актриса съ талантомъ большимъ, самостоятельнымъ, оригинальнымъ; натура, вся сотканная изъ самыхъ чувствительныхъ нервовъ.

Подвижность ея лица и всей ея фигуры подчиняются душевнымъ движеніямъ съ необыкновенною правдою. Про эту артистку нельзя сказать, что она или особенно хороша въ драматическихъ порывахъ, или въ болѣе спокойныхъ проявленіяхъ жизни; она вездѣ—сама правда, поэтическая правда во всей ея прелести». Это одна изъ тѣхъ *немногихъ*[1]) актрисъ, которыя съ перваго же слова на сценѣ говорятъ вамъ о своемъ выдающемся талантѣ и его свѣжести, незапятнанной никакимъ подражаніемъ кому бы то ни было» („*Хохлы и Хохлушки*" А. С. Суворинъ. стр. 8, 10—11). Що далі—отзиви Суворіна про талан Заньковецької починають ставати більш прихильними до артистки. «Вотъ гдѣ истинный талантъ, вотъ гдѣ настоящее актерское творчество, напоминающее Мартынова и Щепкина... Оттѣнки чувства, звучащія то нѣжностью, то горемъ, то мольбою, то отчаяніемъ, то дѣтскою наивностью, передаются г-жею Заньковецькою, ея чудеснымъ голосомъ, съ такимъ совершенствомъ, что не знаешь, есть ли какіе недостатки въ ея игрѣ. Я прямо говорю, *другой* такой актрисы я никогда не видалъ. Я сравнилъ бы ее съ Саррой Бернаръ, но эта актриса никогда меня не трогала, тогда какъ у г-жи Заньковецкой очень много чувства и нервности въ игрѣ». (Ibid. стр. 16,—19). «Это актриса сама по себѣ, вполнѣ самостоятельная, никому не подражающая, актриса съ душою, съ необыкновенно-развитою мимикою, чувствительными нервами и изящной фигурой». (стр. 44) *Подобной* артистки нѣтъ у насъ и за всю нашу память не было. Это дарованіе необыкновенно высокое, разнообразное и чарующее» (стр. 63).

Ми навмисне навели докладні цітати з театральних рецензій визначного російського критика про гру, характер і розміри талану нашої артистки, щоб визначити з одного боку, як не помилилися ні українська публіка, ні д. Садовський, ні нарешті, д. Суворін, коли привітали в особі М. К. Заньковецької надзвичайну артистичну силу, з другогож боку для того, щоб показати,

---

[1]) (Курсив наш, як і далі. С. П.)

що й д. Суворін всеж не схарактеризував цілком характера талану артистки і не сказав останього слова про неї.

Заньковецька цілком самобутній талан. Вона прийшла на українську сцену *без школи*, без впливів певного напрямку артистичного, без попереднього досвіду спеціально що до українського репертуара. І не дивлячись на це, вона зразу-ж стала на своє місто, наче призначене їй самою долею. Її гра з першого ж разу визначається надзвичайним почуттям художньої правди, глибокою вдумливістю в псіхологію певного персонажа, детальною оброблённістю характерних рис останнього. Артистка з першого ж разу виявляє не тільки величезну інтуіцію, що до зрозуміння цього персоналу; ні, вона вміло і сміло аналізує ріжні моменти з його психічних переживаннів, і аналіз цей настільки вірний, що театральна критика не робить їй закидів, що те чи иньше місто з певної ролі, яку виконує артистка, не відповідає псіхології цього персонажу; навпаки, своїм аналізом артиска часто поправляє самого автора, робить більш яскравими, виразними і ефектними моменти, ледве зачеплені, ледве змальовані останнім,—але ніколи цей артистичний аналіз не розриваеться на одірвані, не звязані між собою куски. Артистка виявляє величезний талан сінтетичної творчости. Аналіз і сінтез у неї гармонічно зьєднуються і разом дають той закінчений навіть в найдрібніших деталях своїх образ певного персонажа, який вражає глядача своєю правдивістю до життя, до живого орігіналу, якого може й не зустрінеш *таким*, яким він здається в грі артистки (слова, рухи, міміка, інтонація чи модуляція голосу ї т. д.), але який мусить десь бути, бо окремі риси цього персонажа ми завсігди зустрічаємо в тисячах живих людей. Цю прикмету справжнього сценичного талану—*творити* живі образи намальованих автором психічних типів, одухотворяти їх, робити їх живими на сцені—якось особливо помітно в творчости Заньковецької. І для того, щоб володіти нею в такій великій мірі, як володіє Заньковецька, для того, щоб наблизити «правду»› автора до правди самого життя—одного талану мало. І коли нам доводилось бачити гру артистки і сильно, з захопленням стежити

як вона сміло розширяє, роздвигає ті межи, в які автор поставив певного свого персонажа, але які показалися артистці вузькими, тісними, ми мимоволі ставили прогноз, може й «дерзкій» з першого погляду, але на нашу думку, вірний: ми пригадували слова Шіллера, що за ідею розширення обріїв в штуці може братись тільки *геній*. Тільки він один має в собі необхідні сили для того, щоб не переборщати в цій справі через край, щоб додержати чуття художньої міри і зупинитись в своїй сценичній творчости певного психичного типу на тій точці, де цього вимагає правда життя. Ті-ж самі думки про геніальність Заньковецької, як артиски, виникали у нас і тоді, коли ми стежили і за тими, «операціями», коли артистка вмілою, досвідченою рукою випускала окремі міста з своїх ролів, які, на її думку, здавались зайвими, недотичними, а може й шкідливими для суцільности вражіння від того персонажа, за психічну інтерпретацію котрого на сцені вона бралась. Такі операції над творами драматургаписьменника ніколи не нагадували експеріментів недосвідченого лікаря, що часто кінчаються трагічно для обьєктів цих експеріментів, а скоріше операцію профессора-хірурга, який уміло і з користю для життя, вирізує, ну хочаб, «сліпу кишку», непотрібну для організму. Можно з приводу таких «операцій» з боку Заньковецької пригадати слова Лессінга, який правдиво зауважив, що «справжнім артистом можно назвати того, хто вміє малювати суть певного явища, викинувши з нього все, що має характер випадковости, що має другорядне значіння».

З цього боку М. К. Заньковецька дуже нагадує відому світову і, по загальному признанню європейської театральної критики, геніальну артистку Елеонору Дузе, яка зважилась «підняти руку» навіть на такого могутнього псіхолога-драматурга і знавця сценічної техніки, як Ібсен. Ця аналогія має лише формальну, зовнішню схожість. Заньковецьку можно б було рівняти з другою геніальною артисткою Саррою Бернар по розмірам талану, по силі того вражіння, яке залишають обидві артистки своєю грою. На великій жаль нам особисто не довелось в життю ба-

чити великої европейської знаменитости і через те ми не можемо покористуватись порівнюючим методом, щоб додержати до кінця і обгрунтувати зроблену нами аналогію. Ріжниця між нашою артисткою і С. Бернар в загальних рисах полягає, головним чином, в тому, що остання—артистка «холодного розміркованого розуму», тоді як Заньковецька—темпераменту, величезної, дивної по своій інтенсивности інтуіції. Артистки першої категорії можуть дивувати пластичністю, оброблённістю своеї гри, обдуманністю, закінченністю техніки, аналізом псіхології персонажу, але їм завше бракуватиме безпосередности в виконанню, простоти, чуття-полумья, яке не тільки світить, але й гріе, яке являеться псіхологічною предпосилкою для сінтетичної творчости артиста, а з образів, створених ним, робить живі типі, живі істоти, суцільні до того, що вони здаються aus einem Guss, а не створенними довгою, упертою роботою холодного інтеллекта. І в Заньковецькій власне вражае ота невичерпана керниця артистичної інтуіції, дякуючи якій вона схоплює характерні риси і основні прикмети псіхологічної природи певного персонажу і на підставі лише цих рис розвивае псіхічний образ останнього до найдрібніших деталів, до логічного кінця. Ця характерна для талану Заньковецької риса помогае їй навіть з «мертвих» з літературного боку типів робити живих істот на сцені, забувати неталановитість автора і концентрувати всю свою увагу на тому цікавому процессі артистичної творчости, який відбуваеться у артистки. Не дивно, що українські театральні рецензенти так мало прісвячували в своїх рецензіях уваги тим пьесам, де виступала артистка, і зупинялись здебільшого на грі останньої. Така вже сила геніальної натури, що вона примушуе реагувати на її вчинки, на її акцію, все їдно, чи буде мати місто вона в сфері наукової творчости, чи в сфері більш приступній і зрозумілій для загалу—творчости артистичній!

Называючи Заньковецьку артисткою *геніальною*, ми робимо тільки логічний висновок з того аналіза, в цілому дуже розумного і вірного, який зробив д. Суворін в своїх театральних рецензіях над грою нашої артистки, і на підставі якого він спро-

бувавав подати загальну характеристику її талану. Фігура Заньковецької, виростае, таким чином, серед иньших визначних талановитих артистів нашого театра, і ми особисто не вагаемось назвати її *першою величиною української сцени.*

Як і кожна геніальна поява, Заньковецька йшла й розвивала свої сили артистичні самостійними шляхами, орігінальними, пробитими і уторованими власними зусиллями, санкціонованими власною творчістю. До Заньковецької українська сцена не створила сценічних типів жіночих, останні зьявляються на ній лише з появою нашої артистки, і коли такий тонкий знавець сцени, як польський драматургъ Пшибишевський, каже, що актьор перш за все повинен бути смілим, одважним, повинен володіти цими характерними прикметами кожного творця, повинен прокладати нові шляхи, і собі і иньшим, то це, більш ніж до кого з українських актьорів, може бути однесено до Заньковецької. Бо власне її талан, що до смілої інтерпретації жіночих персонажів української драми, що до зрозуміння псіхології цих персонажів і живого змалювання їх на сцені, не знае собі чогось подібного і рівного. Нам не стало б міста в нашому нарисі, колиб докладно спинитись над актами творчої смілости артистки і на підставі аналіза гри її в кожній із тих ролів, за які вона береться, показати, наскільки вона відповідає тій вимозі, яку Пшибишевський називае conditio sine qua non справжнього артистичного талану. Нам довелося б в такому разі спинятись над псіхологією творчости українських драматургів, зазначити їх помилки і дефекти в змалюванню певних літературних типів жіночого персоналу; робота ця тяжка і марудна, виконувати яку зараз ми не маемо ні бажання великого, ні часу, ні, нарешті, міста. Не спиняючись через це над данним питанням, ми обмежимось лише констатуванням, що Заньковецька навіть з таких мелодраматичних фігур, якими е мало не всі жіночі персонажі з пьес Кропівницького, робить справжніх, живих людей, апотеозує їх страждання настільки чудово, захоплююче, настільки вірно з псіхологічного боку передаючи в своїй грі найдрібніші періпетії з їх психічних переживаннів, наскільки може це зробити геній, ве-

летень-талан, творець—скульптор, що з грубого, сирого матеріалу робить дорого-цінний, коштовний утвір штуки. Українська література драматична не може похвалитись, що її літературні творці були занадто талановиті і многогранні. Але українська сцена може з гордостю заявити, що з тиеї глини, яку давали її артистам українські драматурги, виліплювано дивні своєю пластичністю, роскішні сімметрією, божественні своєю ідеєю образи сценічної штуки. І безперечно, що найкращим скульптором-творцем була Заньковецька.

У неї були природні данні для того, щоб бути творцем. Але геніальний творець не зразу стае таким; йому, більш ніж кому иньшому, потрібна поважна робота над собою, над розвоєм свого геніального талану, над постійним його удосконаленням... Гете правду сказав, що художник ніколи не родиться на світ божий «совершенствомъ»: його око нетронутим розкривається на світ, його свіжий погляд щасливо схоплює зовнішність, пропорцію, раккурс, але для складної композіції, для розпізнання світа, тінів, фарб, характерної пози йому може бракувати природжених прикмет, чого він може навіть і не зауважити». От через що геніальний поет радив молодим талановитим художникам пильно вчитись у освічених художників, як старих так і новійших часів, прорікаючи їм в противному разі залишитись далеко позаді власного природного талану. Порада Гете в однаковій мірі відноситься до кожного артиста. До артиста сценичної штуки її можно взяти в подвійній пропорції: яким би талановитим останній не був, він ніколи не дійде в своєму розвитку до вищого ступня, коли не буде працювати над собою пильно, постійно, невпинно. Однієї інтуіції тут мало; поруч з нею мусить йти інтеллігентність, освіченність, знання, постійний творчий інтерес до всього, що так чи инакше звязано з сферою сценічної штуки. Тільки в такому разі його граноситиме печать талану, коли ж у нього є розвинена величезно-природна інтуіція, вона стає «совершенствомъ», що в найвищій стадії сумежить з геніальністю, з тим, що д. Садовський характерно називає «божественністю» гри. І тільки в такому разі талан, навіть велетенський, не спи-

няється в своєму розвитку, а буяє далі, розцвітає, виявляє свою многогранність, красу, свою силу, свої чари. Коли ж він не йде назустріч отій породі, яку висловив Гете, і «привчається до байдужого відношіння до штуки, публіка», по словам великого італійського трагика Густава Сальвіні, «платить йому такою самісенькою байдужістю до театру». От через що ми так часто, особливо на українській сцені, зустрічаємо силу «талантів», що обіцяли стати «другою» Заньковецькою, «другим» Садовським, Саксаганським», але й на половину не наблизились до них. Це ті іскри, з яких ніколи не вибухнуло полумья, це ті квітки, які зівьяли, не розцвівши буйним пахучим цвітом, це ті, що занехаяли данний їм долею талан і не внесли ніякої цінности «в капітал» нашого естетичного побуту.

Про нашу артистку цього не можно сказати. Вона не тільки не зупинилась «на мертвій точці», досягнувши певного розвитку і слави, а йшла наперед в своєму розвитку, прикладаючи всіх сил, щоб ті зерна артистичні, які кинула в глибину її тонкої псіхічної організації мати-природа, визріли в настиглий колос, живий і здоровий, і животворний, як саме життя. І коли похвала заурядного актьора збиває його з пантелику, прищеплює йому самонадіянність, переоцінку власного талану, то для такого велетня, як Заньковецька, це було тільки імпульсом до дальшої роботи над собою, новою іскрою, що запалювала горючий матеріал її артистичного натхнення. Воно вибухало, що далі—з новою силою, з новою красою, з новою ріжномаітістю одтінків, ефектів найдрібнійших деталів. «Байдуже відношення до штуки», до своєї гри на сцені, до кожного персонажу, який доводилось їй грати, ніколи не мали міста в діяльности Заньковецької: навпаки, мало місто як раз противне, доказом чого може бути хоча-б такий характерний факт, що театральні репетиції якоїсь пьеси, де брала участь Заньковецька, на яких звичайно актьор лише намічає загальні контури своєї гри в день вистави, не мали в очах артистки особливої ріжниці од самого спектаклю, і на них вона так само розвертала всю силу свого захоплення, своєї

дивної експресії, всю правду тих переживаннів психічних ситуацій, в які автор-драматург поставив персонаж.

Театральна критика підкреслює характерну рису талану Заньковецької і її гри, а власне: глибоку вдумливість в псіхологію персонажу. І той, хто хоч раз в життю бачив Заньковецьку на сцені, справді не забуде цієї риси. Здається, що артистка — це жива істота, живий, конкретний персонаж з його радощами і горем, з його муками, з його гострими і болючими переживаннями, що ті гіркі сльози, якими плаче він, ті муки, які відбуваються в його серці і краять його—справжні, що їх переживає сама артистка, не як артистка, а як живий чоловік, що сам зазнав багато горя і мук в житті. Здається, що цими сльозами артистка-чоловік скаржиться на безталання, на життя, на мачуху-долю, що мольба або прокляття цій долі—то мольба і прокляття артистки-чоловіка за ті шипи та терна колючі, які поранили її душу, пошматували серце, розбили її іллюзії, понівечили її *я*. Заньковецька геніальний талан і—як кожен геній—многогранний. Однакова вона і в ролях драматичних, комічних, ingénue. Але найкраще, найглибше, найбільш рельєфно і віразно виходять у неї ролі драматичного амплуа. І от, коли бачиш її в таких ролях, вона здається реальним втіленням ідеї страждання. Здається, останнє обібрало її жертвою своєю, обібрало її вражливу, ніжну організацію психічну для того, щоб показати всю силу, яку воно поки що має ще в нашому життю, обібрало ніжну, як мімоза душу артистки, щоб понівечити її і в сценічній інтерпретації на очи кожному виявити всю глибину того руйнуючого впливу, який воно має на людей. Ми сказали б більше: ми провели б певну аналогію між Заньковецькою і таким національним генієм-поетом, як Шевченко. Як цей останній був, є і на довгі часи залишиться поетичним виразником нашого національного страждання, співцем історичних мук нашого народа, то таким самим геніальним виразником національного горя нашого і в його минулому, і в сьогочасному є Заньковецька на сцені. Вона артистичний сімвол цього горя, сценічне втілення тих мук, які доводиться зазнавати українській нації, в образі

жінки. Її скарги на мачуху-долю, її мольба і прокляття, її сльози і часами роспач страшенний, і, нарешті, надія на счастя, на те, що із сльоз повиростають квітки запашні—вільного гармонічного життя нашої нації,—то все нагадує наші національні муки і наші надії. І як Шевченка, по Костомарову, український народ наче обібрав для того, щоб він опоетизував в своїй творчости поетичній страждання народні, так і Заньковецьку обібрала сама доля української нації для високої місії: стати самій за сценічне опоетизування страждань українського народу.

Чи бачимо ми Заньковецьку в ролі «Наймички», чи в ролі обманутої і ображеної українським паном дівчини, чи в ролі задавленої тяжкими умовинами життя жінки — нам мимоволі здаються страждання кожного з цих персонажів частиною національного горя, яке вросло органічно в життя народа нашого, виявляючись між иншим в стражданнях наймичок, покриток, ображених, зневажених людей, приймаючи ріжні одтінки, ріжні фарби, ньюанси, але складаючи разом один довгий ланцюг, який тягнеться через всю історію нашого народа.

До безнадійних виводів ми прийшли б, коли б признали, що логічним кінцем кожного страждання, як акта психічного, є смерть, є спинення живого життя. Ідея страждання, поскільки вона опоетизована в творах найвизначнійших письменників світових—Оскара Уайльда, Бодлера, Едгара По, Достоевського, Гоголя, Андреева, Метерлінга, Шевченка, Міцкевіча, Гейне, Ніцше і ин., таїть в собі елемент здорового життя, елемент надії на побіду родости і здорового счастя над муками і страхами життя. Хоч українських драматургів і не можно рівняти по розмірам свого талану з зазначеними іменами, але і їх творчість всеж має спільну рису з творчістю згаданих письменників: в основі її лежить теж невмируча надія на те, що колись настане царство світа, права, правди і вільного чоловіка. Українська драматична штука таїть в собі, таким чином, не тільки елемент горя, але й ембріон, малий, ледве ще виразний ембріон, радісної надії і гармонії життя. Хай зміняться умовини останнього, хай чоловік одержить можливість виступити хазяїном життя,—о, він тоді

гармонізує його на началах правди, він прищепить це начало в сферу соціальних відносин,—і. на цьому базісі, зреформованому, новому—виросте нове життя, родиться новий чоловік, красивий, сильний, духовно-багатий,—тоді і тільки тоді страдальчий образ «Наймички», опоетизованний Заньковецькою, воскресне, але не як образ страждання, а як образ вільної Харитини, не наймички, не покритки. Вона, ця Харитина, сама буде участницею-творцем життя. Вона відчуватиме гармонію життя, і найінтімнішим рухам її серця не ставатиме на перепоні розпустник-буржуа Цокуль. І як чудово передає Заньковецька оцей *новий* момент в українській драмі—момент, коли наймичка «Лісова квітка», ледве не згублена українським «культуртрегером»—паничем (*«Дзвін до церкви скликає, та сам у ній не буває. Л. Яновської»*), кличе знесилену особистими інтімними психічними переживаннями учительку до людей!.. Треба няти віри «золотим надіям» на кращу долю української наймички, на кращу долю українського соціально-покривдженого класу, щоб так стільно, правдиво і *переконуюче* передати цей момент. Віру цю ми бачимо в грі Заньковецької. І певні, що свою віру Лісової Квітки вона передала не одній тисячі тих, хто чарувався її грою в цій ролі. Так, туди до людей—до темних, неосвічених людей, до міліонних масс українського народа треба йти і нести їм проповідь правди і світа! Євангелія, надії—чекають

«по курних хатах мужицьких
«по варстатах ремісницьких,
«по містах недолі й сліз»...

Арістотель-філософ, виясняючи значіння трагічної штуки, казав, що вона викликає в душі кожного глядача цікавий психічний процесс: чоловік увільняється від страху перед реальними дісгармоніями життя, привчаючи себе рахуватись з ними, а не затулювати очей на них і трагічно побіждати їх в художньому змальованню. Філософ-публіціст наших часів—Луначарський справжне завдання театру бачить в тому, щоб він «вооружив-

шись всѣми средствами новѣйшаго сценическаго искусства — потрясалъ души сгущеннымъ, пламеннымъ изображеніемъ мукъ, тревогъ и побѣдъ духа». Роль артиста, як живого виконавця цієї високої міссії, набуває, таким чином, величезної відповідальности і вимагає од нього не тільки розуміння драматичної штуки взагалі, її природи, суті, але й власної творчости, яка стояла-б в повній гармонії з зазначенним завданням театра. Нам здається, що М. К. Заньковецька є одною із тих нечисленних сил світової сцени, які цілком відповідають своєю грою великій міссії театру. Бо її гра—то справді «пламенное, сгущенное изображеніе мукъ, тревогъ и побѣдъ духа», бо глядач, разом з нею, переживає в своій душі всі періпетії психічної боротьби персонажа, привчається дивитись страхам життя в очи і запасається з гри великої артистки почуттям глибокої, активної любови до людей, найвищу стадію в розвитку котрої так чудово зформулював Христос: «больше сія любве никтоже имать, да кто душу свою положитъ за други своя». Не раз і не два викликала артистка гарячі сльози у глядача і глибоке спочуття до долі дівчини, жінки, взагалі до чоловіка, якому замість радости і счастя доводиться пити в житті гіркі отрути, якому лице «життя і жаль порили», замісць того, щоб на ньому сіяв промінь счасливої усмішки.

За ту «божественну» гру, якою чарує українську театральну публіку Заньковецька, її нагорожають бурхливими оплесками, часто засипають квітками, але, на нашу думку, найкраща нагорода для артистки—то оті сльози, ота активна любов до людей, які викликає вона у глядачів українського театра.

Такий талан, як Заньковецька, заслугує пошани і признання з боку українського громадянства не тільки через те, що вона, як і кожен справжній талан, збогачує нас новими *цінностями естетичними*. Театральна штука має не тільки естетичне значіння,—театр разом з тим і величезна соціальна сила. «Справжня штука не може, каже Ріхард Вагнер, піднятись із становища цівілізованного варварства инакше, як тільки спираючись на наш великий соціальний рух. Штука і соціальний рух мають одна-

кову мету; та ні перша, ні другий не зможуть осягти її, коли не будуть іти до неї спільно». Чим більше актьор талановитий, смілий, чим більше він володіє тайнами творчости, тим більшу соціальну ролю виконує він в своїй діяльности, коли, малюючи своею грою на сцені боротьбу персонажа з певними матеріальними обставинами або психічними ідолами, перешкодами,—показує громадянству той шлях, яким воно мусить іти і в власній діяльности, щоб гармонізувати життя, щоб наблизити чоловіка до того ідеалу, який малювався геніальному Ніцше в його думах про Übermencsh'а «про чоловіка—близького до бога», світле розумне створіння. Тут актьор-талан подає руку безсмертному Гейне і разом з ним йому з уст вириваються чудові слова: «Ми допомогаємо добробуту матерії, матеріальному счастю народів через те, що нам відомо, що божественність чоловіка виявляється і в його физичному істнуванню, а лихо й страждання руйнують або зневажають його тіло, створене по «образу і подобію Божію»—а через це гине і дух... Ми засновуемо демократію однаково радісних, однаково счасливих, однаково недотикальних людей». Талановиті діячи театру, творці штуки являються, таким чином, такимиж діячами історії, архітектами життя, ак політики, як проводарі соціальних рухів, як профессори, культурні діячи. Талановиті діячи української сцени, а між ними Заньковецька на першому плані, своєю грою виконували величезну ролю в загальному розвитку українського народу, і через це спеціальна заслуга Заньковецької з соціального боку являеться досить імпонуючою, постільки, нагадуемо, поскільки питання штуки тісно звязані з питаннями соціального характеру.

Доведеться тільки пожалкувати, що Заньковецькій, через убогість театрального українського репертуару на драми з широким соціальним змістом, не довелось доси прислужитись соціальній свідомости українського народу в такій великій мірі, як це дозволяють сили її велетенського талану.

Серед українського громадянства, доводилось чувати запитання:

Що таке М. Заньковецька уявляє з себе, як свідома українка? Доводилось навіть вислухувати доволі ідіотичні відповіді на це, що—мовляв—артистка і більш нічого. Ну, а відомо, як думає українське громадянство про українського артиста: «шантрапа», варвар сцени, губитель її, абсолютно мертвий матеріал з національного боку; в ліпшому разі—чоловік, що крім сцени нічим не цікавиться. Поскільки такий огудливий погляд не відповідає дійсности, поскільки серед театральної дружини українського театра починають пробивати собі шляхи ідейні впливи, свідомі національні сімпатії—я коротко вияснив в своїй статті «Про союз українських актьорів» (Див. Україна 1907 року ч. VIII — IX). Щож до Заньковецької, то запитання і відповіді про її національну фізїономію просто дивують своєю наівністю.

Що таке Заньковецька, як *свідома, занадто свідома* діячка української сцени, це найкраще вона довела своєю 25-літньою діяльностю на ній. Могутній талан, який зробив би честь найкращій европейській сцені, талан, якого так охоче і не раз закликали на російську імператорську сцену, в Малый театръ А. Суворіна, в московський театр Корша, не дивлячись на те, що на російській сцені гра його оплачувалась би незрівняно більшим гонораром, що тут ждала його ще більша слава—все ж залишився служити рідній сцені, рідному театру. З цього боку надзвичайно характерною для показчика національного розвитку Заньковецької і її глибокої любови до рідної штуки театральної являється випадок з закликом актриси перейти на російську сцену в театр Суворіна. Ще раніш Заньковецьку прохали залишити українську сцену і перейти на більш широкий репертуар російській. Актриса одказувала рішуче на ці заклики і категорично заявила, що вона залишиться на завсігди на рідній сцені. Це одначе не помішало д. Суворіну уже в 1899 р., коли в Петербурзі святкували память Котляревського з приводу столітнього юбілею відродження нової української літератури, а взяти участь в цьому юбілею згодилась і Заньковецька, навмисне

приїхавши для цього в Петербург, це, кажемо, не помішало Суворіну знову спробувати счастя і переконати артистку перейти першою примадоною до його театра.

Біля уборної артиски стояв натовп молоді, письменників і прихильників її талану, що прийшли за куліси особисто привітати її. В присутности публіки Суворін звертається «до самой любимой, скромной и самой талантливой актрисы» з проханням осчасливити «рускую сцену» і покинути українську. З сльозами на очах артистка відповіла.

> — «Наша Украина слишкомъ бѣдна, чтобы ее можно было покинуть. Я слишкомъ люблю ее, мою Украину, и ея театръ, чтобы принять ваше предложеніе».

Буря оплесків молоді і всіх, що стояли біля уборної, заглушила слова Суворіна, якими він хотів переконати М. К., що перехід на російську сцену був би тільки в її ж власних інтересах, бо вона, мовляв, мала б змогу ще більш розвинути свій талан. Аргументація була, звичайно, зайва, і той, хто звертався до неї, не знав всієї сили тих національних сімпатій, того глибокого національного активного чуття, яке таїла в собі до «бідної України» її вірна дитина, її геніальна гордощ — Марія Константиновна Заньковецька.

Наскільки активною була любов артистки до рідного театра, до рідного слова, взагалі — до інтересів і долі рідної країни, показують цікаві факти про діяльну участь Заньковецької в справі усунення тих труднощів, з якими звязана була постанова українських пьес або дозвіл цензурний на виставу нових. Маючи досить «широкіе связи» через свого брата з «значними особами» Петербурга, Заньновецька завше використовувала ці «связи» для того, щоб добитись дозволу од цензури на нові пьеси. Багато допомогав артистці в цій справі її рідний брат Евт. Конст. Адасовський (гвардейський полковник), і не одна пьеса українських драматургів мусить завдячувати його заходам та клопотам, що побачила світ в «люті часи» для українського слова взагалі і для українського театра зокрема. Для характеристики Заньковецької,

як свідомої українки, можно б було привести чимало фактів про участь її в спектаклях, які ставились для просвітних справ, на користь українських просвітних та громадянських інстітуцій, про її матеріальну допомогу окремим діячам українським, які через «незалежні обставини» опинились в скрутному становищу, але ми не будемо спинятись над цією стороною життя великої української артистки. Це — обовязок майбутньото біографа її, який повинен нам подати докладний життепис артистки, потреба в якому відчуваеться пекуче вже тепер. Цікаво також було б, коли б по можливости докладно вияснено було в такому життеписі сценічне життя артистки, її відносини до української театральної справи, до окремих представників її, з якими їй доводилось мати ті чи иньші стосунки: це була б дуже цікава сторінка із історії нашого театра і, ми певні, кинула б не один промінь світла на темні і невияснені ще в нашій літературі моменти його істрування.

Ще більш, ніж ця сторінка з життя Заньковецької, має інтерес для громадянства питання про те, під якими ідейними впливами росла майбутня велика артистка, кому і в якій мірі повинна завдячувати вона першими проблесками свого талану і сімпатіями до штуки взагалі і до української штуки зокрема.

Це все питання першорядної ваги, коли ми хочемо зрозуміти і вияснити собі псіхологію артистки і ту еволюцію, яка одбувалась в її душі, перш ніж артистка рішуче стала на той шлях, з якого вона не збочувала протягом аж 25 років, який її привів до слави і придбав їй імья одної з найвидатнійших артистичних сил, яких тільки знае світова сцена. Автор коротенької і гарно написаної біографії Заньковецької в «Корифеяхъ Украинской сцены» подає лише уривчасті відомості про цікаві для нас запитання. Ми маємо деякі нові, правда, уривчасті факти в цій справі і гадаємо, що вони в деякій мірі доповнять ті відомости, які подано в згаданій нами біографії.

Отже, які були перші артистичні впливи на майбутню артистку, од кого вони походили, яку силу мали?

М. К. Заньковецька, по батькові Адасовська, народилась в с. Заньках, ніжинського повіту, черниговської губернії. Дитячі роки артистка пробула на селі, серед умовин селянського життя. Родина Заньковецької--дворянська. Недостатків, злиднів не терпіла. Вже з малих літ Заньковецька любила співи і завше прохала свою няньку співати їй пісні. Пісні, звичайно, були українські. Сумні мелодії українських пісень глибоко западали в душу малої дитини. І вона поперемінно благала няньку співати то „большую" то „малую" пісню. Так дитячою мовою називала дитина то голосні то тихи співи. Дитиною чотирьох років Заньковецька вже уміла співати романси і охоче, залюбки слухала гру на роялі. Взагалі, родинна обстанова надзвичайно спріяла розвитку музичного життя майбутньої артистки. Батько її був незвичайний меломан. В Заньках часто любили влаштовувати домашні співи, концерти в кругу близьких знайомих. З другого боку величезний вплив на розвиток музичного чуття артистки мали народні мелодії, до яких вона звикла з малих літ. Цікаво зазначити характерний факт з дитячих років Заньковецької: часто вона втікала з панського дому на вулицю, до селянських дітей, а назад поверталась здебільшого без одежи, без черевиків, в одній панчосі: все роздавала бідним дітям. З 8 років Заньковецька училась в Чернигові, в пансіоні Осовської. Тут вона потоваришувала з своїми подругами сестрами.—Вірою і Марією Марковичівнами. Марія була однолітка Заньковецької, Віра на де-кілька років старше її. Але ріжниця років не іствувала для подруг. Їх звязала однаковість артистичної вдачи. Подруги написали разом драму «Шалабанъ и Шалабанша», в якій висміювали своїх учителів і любили виставляти її перед своїми подругами. Заньковецька грала учителя—Шалабана.

Перший спектакль, вражіння од якого глибоко запало в душу майбутньої артистки і на якому їй довелось побувати в Чернигові, був уряджений трупою приїзжих артистів, на чолі якої стояли Гейбович і Мрц-Гейбович (мати відомої російської артистки Днѣпровой). На спектаклі багато було учениць з пансіона Осовської. Зауваживши, що ученицям дуже подобалась ви-

става; начальниця пансіона для розваги поставила аматорську виставу силами самих учениць. Заньковецька грала ролю Феї і мала найбільший успіх. Вже тоді кидалось на очи уміння її надзвичайно тонко володіти своїм голосом, захоплювати присутніх своїми співами і танцями. Учитель музики Прушинський находив в ній талан балерини, тоді як його жінка — талан співачки. Успіх Заньковецької в спектаклі не міг, звичайно, не приваблювати її уваги до штуки: театр починав все більше і більше приваблювати її інтереси. Але в цьому своему інтересі вона ще більше укріпилась під впливом учителя російської мови і словесности М. Андр. Вербицького, коли вже поступила в гимназію. Вербицький—дуже симпатична людина, чоловік освічений, поступовий; він був гарним учителем і другом своїх учениць. Слухаючи одного разу, як Заньковецька (вона тоді була в 4 класі) читала на лекції словесности Антігону, він здивувався тому, дивному для 14-літньої дівчини, талану, з яким вона, ні, не відповідала „заданый урок", а виконувала наче на сцені монолог грецької героїні. „Просите отца, чтобы онъ отдалъ васъ въ театральную школу!"—вирвалось йому з уст, коли учениця скінчила читати. Учитель не помилився, одкривши талан артистки у своеї учениці. Вже через 20 років старим зустрів він ученицю, імья якої лунало по Росії, і счасливий своїм пророкуванням, сказав: «А все таки моя, моя доня!» На 16-му році Заньковецька прохае батька отдати її в театральну школу, але прохання не зустрічае прихильности у батьків: їй одказують. Для того, щоб хоч трохи заспокоїти потребу дочки знайти вираз для того артистичного чуття, що починало розвиватись у неї, батько дозволяе їй брати участь в аматорских спектаклях, які влаштовувались у Ніжині на користь ліцеістів, вихованців теперішнього історико-філологічного інституту. Заньковецька брала участь між иньшим в таких пьесах, як «Бѣда отъ нѣжнаго сердца», «Кощей безсмертный», «Вспышка у домашняго очага». В кожному із цих спектаклів вона мала колосальний успіх. Кожний виступ переконував молоду артистку в тому, що її справжне «призваніе»—сцена. Але батьки й слухати

не хотіли про це і одказували на її прохання поступити в театральну школу або в консерваторію.

Заньковецька одержала можливість виступати в українських спектаклях в Бендерах, де разом з нею виступав також і Садовський. Першим українським спектаклем, в якому брала участь Заньковецька, була „Наталка-Полтавка“ В цій же ж таки пьесі і довелось їй дебютувати вперше і в труппі Кропівницького (1882 року), яка грала тоді в Єлизаветі. Автор цітованої нами коротенької біографії Заньковецької зауважує, що „при первомъ появленіи на сценѣ М. К-на такъ оробѣла, что чуть было не упала“. (стр. 130). „Робость“ артистки поясню́ється тими інтрігами, які зустріли її при першій же появі на сцені. Ці інтріги настільки вразили молоду дебютантку, що так ідеально дивилась на театральну штуку і на актьорів, — що вона ледве-ледве не покинула з першого ж разу української сцени. Але та прихильність, щирість, які вона зустріла з боку кращих сил труппи Кропівницького — Карпенка-Карого, Стояна і особливо Садовського, перемогли перше неприємне і болюче враж́іння од української сцени, і вона залишилась в труппі Кропівницького. Зараз же стала виступати в головних ролях і придбала собі імья талановитої визначної артистки. З 1883 року М. К. вступає до труппи Садовського. Потім послідовно перебувала в труппах Суслова, Квітки, Кропівницького, Волика, а починаючи з 1907 року, коли знову заклалася труппа Садовського—вона повертає до неї, де виступає й тепер з великим артистичним успіхом, являючись найкращою силою і гордостю її.

Такі коротенькі відомости з життя нашої артистки; вони, звичайно, й сотої долі не кажуть про справжню складну і багату фактами біографію Заньковецької. Та всеж, якими короткими і уривчастими вони не є, яку обмаль матеріалу вони не дають для біографа артистки, всеж на підставі їх читач може уявити собі дорогий образ талановитої артистки і оцінити благородство національне і глибоку любов до рідного народа, які виявила артистка протягом 25-літньої діяльности на українській сцені. На довгому шляху цієї діяльности рэсла не тільки одна слава,

не тільки рози і квітки,—там було багато тернів, колючих і болючих тернів. Як і кожні терни—вони ранили і завдавали болю. Але цілючим бальзамом од нього для артистки була любов її до рідної штуки, яка з свого боку була лише частиною більшої—великої, гарячої і активної любови до «бідної Украіни». І оцінюючи коштовність того естетичного капитала, який принесла Заньковецька рідному народу, його естетичному розвиткові, «бідна Украіна» може назвати її любою і вірною дочкою своею. Заньковецька, як артистичний національний велетень, в історії відродження української нації відограла величезну ролю, яка особливо виразно виступить перед нами, коли ми згадаемо значіння в цій великій справі нашого національного театра, блискучою зорею котрого і і прикрасою наша артистка стала з перших же кроків його національної міссії.

Діяльність Заньковецької має історичне значіння. Сама вона стає історичною фігурою в історії нашого національного відродження поруч з иньшими діячами новітньої нашої історії, які свої знання, свій талан і ціле життя свое оддали для того, щоб вивести рідний народ із національної темряви, прищепити йому свідомість, самоповагу і потребу ріжнобічного політичного, соціального, культурного і естетичного розвитку в національному напрямку. І як історична фігура—Заньковецька безумовно стане обьектом для студиювання, її талан, псіхологія артистичної творчости артистки, артистичні типи, створені її сценічною грою, стануть матеріалом для досліджування, для вдумливого вивчення з боку безпосередніх діячів української сцени — актьорів.

Можно сказати навіть більше: процесс досліджування артистичної творчости Заньковецької давно вже почався. Артистка геніальна, самобутня — вона створила цілу школу, цілий напрям артистичної гри. Автор цітованої нами біографії вірно зауважує, що «современныя украинскія драматическія артистки являются прямыми послѣдовательницами и, въ нѣкоторомъ родѣ, даже ученицами ея» (Корифеи украинской сцены). Геніальність, талановитість артиста сцени й полягає між иньшим в тому, що він залишає своєю грою глибокий слід на сцені: його гру, його

прийоми, міміку, інтонацію голоса, форми модуляції, грим, розуміння психології певного персонажу, сценічну інтерпретацію останнього, манеру поводитись на сцені, виявляти найдрібніші одтінки в переживаннях психічних персонажа,—все це молоді, або меньш досвідчені і меньш талановиті артисти беруть для себе за зразок для власної гри і стають sui generis духовними дітьми артистичного велетня. Він, таким чином, залишае частину свого духовного *я* иньшим діячам сценічної штуки, ділиться з ними багатством свого талану, допомогае їм розвинути духовні сили, кладе через це міцні підвалини під храм самої штуки і сприяе, таким чином, буйному розцвіту її. Той, хто знае українську сцену і її артистів, особливо з жіночого персоналу, може, не прибільшуючи, не почуваючи «зерна неправди за собою», сказати, що талан Заньковецької був, е і довго ще буде таким, який саме життя, сама штука обібрала для того, щоб у його вчитись, йому наслідувати, позичати у нього животворного світа, артистичної сили, прищепи для індівідуальної артистичної творчости і розвитку кожного окремого артиста сцени. От оця то власне риса талану Заньковецької ставить її надзвичайно високо в галереї діячів української сцени і наближуе її до категорії тих геніальних людей, які *душу*, свое *я* залишають в великому ділі, кидають зерна свого талану в души других людей. І така вже внутрішня живуча сила цього зерна, що воно ніколи не вмірае, а виростае пишним колосом, цвітом пахучим! В нашій літературі геній Шевченка, як і кожен геній, залишив глибокі сліди, і ми часто можемо побачити «шевченківське» в творах иньших українських письменників. Отак само «*заньковецьке*» ми бачимо і на сцені українській: воно зрослось з нею, органічно, нерозривно звязалось і являеться найкращим обьективним доказом її велетенського талану. Той, хто бере гру Заньковецької за зразок для наслідування, хто позичае потрібне у її талану, може, звичайно, індівідуалізувати позичене,—це так і треба, инакше наслідувач—бездара, нездатний до власної творчости, — але корні індівідуалізованої творчости завше буде видко, і артист тільки з глибокою подякою згадае імья тої, хто допоміг йому розвинути свої власні сили.

Підкреслена нами риса талану Заньковецької, надзвичайно благодійна для артистів української сцени, в певній мірі може бути моральним задоволенням для нашої артистки просто, як для чоловіка. Вона дає певність, а до того ще й глибоку, що її життя не минає даром, що воно продуктивне і потрібне для людей, що воно збогачує коллективне життя людей красою, гармонією, еститичними цінностями. Ця певність в тому, що, мовляв, моє життя приносить велику користь для загально-людського счастя, не минає безслідно,-при сучасних умовинах рідко кому випадає на долю. Діссоніруючим і болючим здається отой острах, який запановує в души головного персонажу з драми Андреева „Жизнь человѣка", коли він починає думати, що разом з його смертю губиться і память його серед людей. Цього остраху не може відчувати наша артистка: бо її талант геніальний таїть в собі занадто багато невмиручости, щоб давати місто для пессимистичних дум про будучність.

Дуже цікавим було б подати аналіз артистичної творчости Заньковецької, поскільки він виявився в тих типах, які створила вона з ріжних жіночих ролів українського театрального репертуару. На жаль, за браком міста, ми не можемо спинятись над цим. Але всеж не можемо не зауважити, що многогранний талан Заньковецької особливо гарно та імпонуюче виявляє свою силу в ролях глибоко драматичних амплуа. Моменти тихого суму, гострого болю, бурхливого розпачу і скаженої помсти — передаються нею з такою правдивостю псіхологічною, з такою оброблeнностю найдрібніших деталів, що роблять з гри артистки cheuf-d'oeuvre штуки. Зміна в інтонації голоса, в умінню надавати йому відповідний одтінок, експресію—не залишає бажати нічого кращого. До того артистка ніколи не губить при цьому почуття художньої міри і навіть в патетичних місцях, в моментах риданнів, прокляття і погроз вміє завше залишитись реальною, не губить самопочуття, не переборщує через край, як це часто буває з менч досвідченими артистами. Глибока вдумливість в псіхологію персонажу, настільки глибока, що глядач має перед очима ілюзію і слідить не за грою артистки, а за пережиRан-

нями живої істоти, одзначає талан Заньковецької, як артистки не тільки розумної, досвідченої, але й надзвичайно вражливої, з тонкою псіхічною організацією, з нервовим темпераментом, з широкою амплітудою переходів і підйомів. Вона заражає глядача своєю грою, вона приковує всіх своєю появою на сцені, вона владичиця на ній: її горе викликає відновідний психічний процесс у публіки; театр сміється, радується, плаче, ридає, сумує слідком за нею. Репертуар Заньковецької — широченний. Кращі пьеси з українського репертуару, в однаковій мірі—драми, трагедії, комедії, навіть водевілі—все це було тим грунтом, на якому виросла слава Заньковецької, як першорядної артистки.

Особливож чудові, закінчені типи з художнього боку дала вона в пьесах «Наймичка», «Циганка Аза», «Глитай абож павук» — Олена, «Не судилось» — Катря, «Безталанна» — Софія, «Жидівка-вихрестка» — Сарра, «Бондарівна» — Тетяна, «Богдан Хмельницький» — Єлена, «Сава Чалий» — Зося, «Маруся-Богуславка», «Лимеривна», «По ревизії»—Пріська і ин. Все це пьеси здебільшого старинного репертуару. Все це пьеси з великими, иноді грубими дефектами з боку літературного. І не дивлячись на це, творчість Заньковецької настільки закривала літературно-художні дефекти намальованих авторами жіночих типів, що ці типи в змальованню артистки на завше залишились чудовими образами жіночої краси, горя, жіночої псіхики в її ріжномаітних виявленнях. «Г-жа Заньковецкая, каже Суворін, неподражаема в драмах Карпенка-Карого, въ которыхъ соединились для нея и Шекспиръ, и Гете, и Шиллеръ, и Островскій». Так! Треба мати велику душу, геніальний талан, щоб з персонажів українських драм зробити невмиручі, суцільні з художнього боку типи жіночої краси, жіночого страдальчого серця!

Дивлячись на Заньковецьку в ролі Олени (Глитай абож павук), коли ця в божевільному настрою співа пісню, Суворін— висловився: «Какая это была бы чудесная Офелія, какой восторг вызвала бы она въ этой роли»! Зупиняючись над ролями Заньковецької, обмеженими до останнього часу тільки українським репертуаром, нам доводилось висловлювати уже в українській

пресі жаль, «що силу смілої творчости артистки і її величезної інтуіції ми могли пізнавати тілько на персонажах українського репертуару, на типах української драматичної літератури, в цілому замало ріжномаїтих, не багатих і часто блідих в порівнанню з типами світової драматичної літератури. Що б не говорили, а галерея типів, створенних нашими драматургами, не відбиває на собі всіх тих перебоїв, якими живе серце нашого народа, всіх тих мук і радощів, переживаннів і емоцій, якими живе душа кожного народа і які знайшли таке пречудове втілення, хоч і в иншому національному колоріті, в творах европейських письменників: Шекспіра. Ібсена, Гауптмана, Горького, Андреєва і цілої плеяди инших драматургів. А як би це потрібно було для нашого народа, для багатства його культурного життя, для його артистичного розвитку!!.

Які чудові образи світової драми створила б Заньковецька, скілько б нових ньюансів своеї артистичної натури могла вона виявити, коли б не обмежувалась українським репертуаром і добавила до нього світовий! Я глибоко ,впевнений в тому, що коли б тілько талановита наша артистка ступила сміло на цей шлях, то до свого артистичного вінку вона добула б тілько нові лаври. За це каже весь талан Заньковецької, її величезна інтуіція, нервовий темперамент, надзвичайно розвинене почуття художньої правди і уміння схопити в персонажі характерні риси його морального обличча і вдачи»[1]).

Будемо сподіватися, що трупа Садовського, яка починає вже вводити, і з успіхом, в свій репертуар перекладні пьеси не українських авторів, дасть можливість побачити українській публиці твори великих світових драматургів, артистам української сцени—розвинути свій талан, а Заньковецькій створити нові

---

[1]) Див. «Рада» № 99, 1907 р. «На бенефисі М. К. Заньковецької». С. Петлюра.

орігінальні типи світової драми. Цього з жагою жде українська публіка, це стоїть, як conditio sine qua non розвитку українського театра, цього, нарешті, вимагає великий талан самої артистки.

Поскільки нам доводилось чути, і сама артистка стоїть за реформу українського репертуара, відчуває потребу в нових ролях, більш складної психічної композіції, ніж ті, які судилось їй грати протягом 25-літнього перебування на українській сцені. Залишається, таким чином, тільки одне,—щоб до реалізації цього бажання зроблено рішучі активні кроки, і до ролей Лії («Євреї»—Чірікова) Іо («Надія»—Хеерманса), в першій із котрих вона вже з успіхом виступала, а в другій має небавом виступити, артистка добавила нові ролі більш визначних драматургів світової драми.

От в загальних рисах образ Заньковецької, як артистки української сцени, як геніального талану сценічного, як свідомої активної українки. Образ цей, поскільки нам посчастило намітити лише загальні контури його, імпонуючий і сильний. Образ цей—дорогий для українського громадянства, і як такий, він на завше залишиться живим, оточеним сяйвом слави і глибокої пошани на скрижалях нашої історії. Саме тепер артистка в повному розцвіті свого виликого, блискучого талану і сценічної слави.

Нам тільки залишається висловити щире бажання, щоб доля, як мога довше, берегла здоровья і життя Марії Константіновни для української сцени. Щоб її гра ще довго чарувала публіку, розвивала її в артистичному напрямі, збогачувала нас естетичними цінностями, сприяла загальному розвитку українського народа, а щоб те слово українське, на сторожі котрого артистка стояла в «часи люті», котре було словом горя, страждання, стало словом активної любови, живого життя, радости самої правди, од якої геній України сподівався, що вона.

. . . оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древле слово
Ростленеє, а слове нове,
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе.

С. Петлюра.

З українського життя.

Вибори до третьої Думи і посли з України. Процесс громадянської діфференціації на Україні. Такий самий процесс в українській пресі. Українські публичні лекції проф. Грушевського і С. Петлюри. Значіння сих лекцій. Український театр і новий його репертуар в трупі д. Садовського. Реферати про українських письменників на вечорах „Просвіти". Реферати на засіданнях „Українського Наукового Товариства у Київі. Наші desiderata до Наукового Товариства.—Про „указ св. Сінода" в справі української мови в церковно-приходських школах.—Репресії проти українських виданнів. Casus з Міністерством Просвіти в справі українських лекцій в Харьківському універсітеті—Заклик українських учених на професорів Вищої школи в Софію.

Вибори до третьої Думи закінчились і, як можно було зарані сподіватись, не дали для України сливе нічого. З одного боку виборчий закон 3 іюня, що дав рішаюче значіння на губернських виборчих зібраннях представникам великого капіталу, з другого боку слабість і мала організованність українських політичних партій були причиною того, що під українським національним прапором до Думи не пройшов ні один українець. Представниками до Думи од України—вибрано здебільшого людей з національного боку нецікавих і несвідомих. В ліпшому разі національна свідомість українських послів обмежується лише формальними ознаками. Національна ідея для цих людей—лише частина «государственної» ідеї прихильників тієї «государственности», яка засновується на славних трьох китах старих славянофілів і теперішніх истинно-русских». З ідеями демократизму *така* національна ідея не має, звичайно, нічого спільного і

перетворюється не в животворне начало національного життя, а в формальну ідею вузького, кастрованого націоналізму, що в дальшій стадії свого розвитку приймає форму шовінізму і людожерства. Прихильниками такої ідеї нації в історії завше виступали буржуазні класси і ті елементи громадянства, матеріальне істнування котрих стояло в залежности от доброї волі цих класів, напр.—духовенство або ті групи громадянства, які хоч і належать по своєму класовому становищу до демоса, але через свою неосвіченність, несвідомість йдуть на помочах у ідеологів і проводирів буржуазії: До таких груп треба зарахувати робітників, селян, що пристають в Австрії до антисемитів, христіанських соціалістів, в Польщі—до народової демократії, у нас в Росії—до истинно-русских. В міру того, як свідомість цих груп починає розвиватись, поруч з розвитком класової дифференціації, вони звичайно одпадають од тих політичних організацій, до яких пристали, і йдуть в ряди партій, більш відповідних іхнім классовим інтересам і політичним ідеалам. Але на певній стадії свого розвитку, а власне тоді, коли процесс громадянської дифференціації не пройшов глибоко в життя певного національного організму, не росколов громадянства на протилежні по своїм інтересам групи, організація останніх в політичні партії відбувається мішано, часто наперекір інтересам цих груп; люде, що належать до якоісь певної групи, опиняться в політичній організації групи, цілком протилежної по своїм класовим інтересам першій і т. д.

Оттакої власної «мішанини», що до політичної організації, треба сподіватись од украінського представництва в третій Державній Думі. По відомостям спеціального корреспондента «Ради», посли, обібрані до Думи з Украіни, готуються організувати самостійну украінську парламентську фракцію. По напрямку своєму вона буде належати до правого крила Думи. З приводу цього орган інтелігенції украінської устами проф. М. Грушевського «забив тревогу» і почав заявляти, що, мовляв, «поступове украінство не може йти на зустріч таким течіям, не може солідаризуватися з таким правим украінством. Звичайно,

поскільки праве украінство буде боронити в Думі лише формальні права украінського народа, буде наповняти ідею національности формальним змістом, який, як ми зсилались на досвід історії, завше в таких випадках, «совпадає» з ідеєю «государственности», а до того часто ще й пануючої в державі нації, постілько, звичайно, «поступове» украінство не може визнати «такого» украінства «своїм» і йти з ним поруч. Але організація украінських послів в праву парляментську группу має інтерес певного сімптома з иншого боку. Вона являється характерним показчиком цікавого процесса громадянської діфференціації, який одбувається серед украінського громадянства. Ще до останніх часів це громадянство вважалось самими украінцями за громадянство suï generis, виключне, не подібне до инших. Виголошувалась і боронилась навіть на прилюдних зібраннях і в прессі ідея «щирого демократизму», яка начеб так глибоко пройшла у всі пори нашого національного організму, що він уявлявся іллюзіоністам суцільною, компактною массою демоса, нацією наскрізь демократичною, виємком, що не підлягає законам історії. Правда, такий погляд був безпідставний і виявляв неосвіченність апологетів його і незнання фактів навіть з рідної історії, але все це не завважало прихильникам його в більшій або меньшій мірі боронити принціп політичної організації наших національних сил в одну організацію, в одну партію, концентрувати свої сили, не розбиваючись по группам.

Цікавим і характерним доказом несуцільности і не такої вже «наскрізь щирої» демократичности украінської нації являється факт організації украінських послів в «праву» фракцію Думи, в группу, яка не тільки нічого спільного не має з завданнями справжнього демократичного націоналізма, а навпаки вороже ставиться до нього. Не можно, звичайно, думати, що потреба в такій організації «правих» украінців наступила тільки тепер. Вона відчувалась і раніш. Уже підчас виборів до другої Думи деякі украінські поміщики на Полтавщині, на чолі з д. Ганьком, виявляли себе зовсім як не демократи. Висловлюючись на прилюдних зібраннях за національні права украінського народа,

вони разом з тим не приставали на ті політичні та соціальні реформи, які так потрібно більшости української нації і без яких і ідея національної емансіпації ніколи на стане на міцний грунт, ніколи не стане животворчим началом національного життя. Політична сітуація тоді в державі мало сприяла організації правого українства в відповідну політичну організацію.

Тепер наступили инші часи. І инші птахи гадають співати «національні пісні». Щож сумувати з такого факту? На наш погляд, як і на погляд кожного прихильника обьєктивної соціології, організація буржуазних елементів українського громадянства є обьєктивним conditio sine qua non для розвитку свідомости українського народа. Для суму місця не може бути!. Данний факт повинен стати тільки імпульсом до більш інтенсивної організації демократичних сил нашої нації, відповідно до матеріальних інтересів і ідейних сімпатій кожної національної группи окремо. Така організація національних сил буде тільки спричинятись громадській діфференціації народа, без якої неможливим є ні невпинний розвиток його, ні побіда демократичних змагань його над тими змаганнями, які знаходять собі виразників та ідеологів в правих депутатах третьої Думи од України. Інтенсивніш тількиб ішов цей процесс, тоді б, певно, і та гуттаперчова межа, за яку виніс проф. Грушевський «поступове» українство, була б більш точною і одмежувала б справді консеквентно поступових українців от тих, хто стоіть на перехресних шляхах оппортунізму і може часто не відповідати ні в своїх поглядах, ні в діяльности справжнім вимогам, які ставить до національного діяча справжній демократичний націоналізм.

Процесс діфференціації, початки якого ми починаемо бачити в сфері політичних та соціальних інтересів українського народа, виявляється не тільки в актах політичного характеру. Певний відгомон він знаходе і в нашій літературі, особливож в нашій прессі. Правда, відгомон цей замало виразний, замало яскравий, але він ні більший, ні менший од того, який ми бачимо і в са-

мому життї. І як не можно пройти мимо сімптомів політичної діфференціації українського громадянства в життї, то так само не можно не згадати і про аналогічний процесс діфференціації і в українській прессі. Найбільш виразну фізіономію з програмового боку має, безумовно, українське «Слово». Призначене воно для того, щоб боронити інтереси українських робітників. Можно не поділяти його поглядів, але треба признати, що своє завдання «Слово» виконує досить послідовно, поскільки, звичайно, це можливо при сучасних політичних умовинах. Являючись прихильником історичного матеріалізму, редакція, разом з тим, в інтересах розвитку продукційних сил на Вкраїні, а також в інтересах розвитку классової свідомости українського пролетаріята, гаряче обстоює національне питання, розвязуючи його в формі терріторіальної автономії Украіни.

Меньш виразну фізіономію має единий щоденний орган український «Рада». Программа її одзначається екклектизмом, невиразностю і часто плутаниною. Візьмемо такі відділи газети, як «передовиці», або «огляд» пресси. Якась невидержанність цих відділів,—не забуваймо, що вони найкраще виявляють напрямок кожної газети, — кидаються просто на очи. Під однією якоюсь статтею підпишеться й соціал-демократ, а на иншу не знайде в собі мужности дати свою згоду і к.-д. Очевидно, що редакція сама для себе не зформуловала своєї програми і не може додержати її до кінця, не збочуючи, не киваючи в инші сторони.

Теж саме доведеться сказати і про «Літературно-Науковий Вістник». «Рідний Край» ми залишаємо на боці, бо він останніми часами меньше всього може бути названним політичним органом; що до виразности політичного обличча, брати його in serio, таким чином, ніяк не можно.

Невиразність обличча більшости наших органів політичних признати поступовим явищем ніяк не можно. Тенденція їх, яку, приміром, Літерат.-Наук. Вістн. ставить своїм завданням, може тільки задержувати процесс громадянської діфференціації, так пекуче потрібний для розвитку українського народа і організації

його. національних сил. Не дивно ж через це, що де-які українські літератори починають організовувати окремі од згаданих органів видання, з більш виразним програмовим обличчам і з більшою можливостю висловлювати свої погляди на ті чи инші справи нашого національного життя, не шукаючи компромісів, не зраджуючи своїм поглядам, не одягаючи своїх дум в гуттаперчову форму. Така группа письменників організувалась, між иншим, круг видавництва «Дзвін». Яку програму матиме це видання—не знати. Разом з красним письменством тут міститимуться і статті наукового та публіцистичного напрямку. Але імена авторів, що мають умістити свої статті в першому випуску «Дзвона», нічого не кажуть за напрямок «Дзвона». По деяким ознакам можно сказати, що останній буде мати марксістський характер, але в якій мірі він буде додержаний, наскільки він внесе *своє щось* в українську національну думку—про це судити завчасно.

Инша группа письменників українських згуртовалось біля „Віку" і на чолі з д. Єфремовим гадає наблизити своє видання до типа журнального, випускаючи його з початку неперіодичними виданнями, а потім перетворивши його в періодичний журнал. Судячи по тим силам літературним, які братимуть участь у «Вікові», це видання матиме більш-меньш ясний «народническій» напрямок, на зразок приближно того, який має російське «Русское Богатство». Воно, таким чином, одріжнятиметься од «Літературно-Наукового Вістника» більшою виразністю своєї програми, більшою консеквeтністю раз принятого напрямку, не таким екклектизмом, що бьє в очи з кожної стрічки єдиного поки що місячника українського.

Та як би там не було, хоч би новим виданням і бракувало з початку де яких бажанних прикмет, приміром розмаітости змісту, повноти одділів і т. д., всеж їх появу на світ не можно не вітати, поскільки вони являються спробою одмежуватись ріжним літературним группам українським одне од одного, повести певну ідейну боротьбу між собою і допомогати, таким чином дейній діфференціації самого громадянства українського. Потреба

в таких виданнях стає настиглою для відповідних групп останнього, і чим скоріше вони зформулують, при допомозі органів, свої погляди на національну справу, на всі питання, що обхоплюють так чи инакше інтереси нації, тим, звичайно, краще, тим більшу і інтенсивнішу ролю виконають такі органи в справі організації наших національних сил. Особливож потреба в таких виданнях виступає виразно тепер, коли політична сітуація робить неможливим, з одного боку, активну діяльність українських політичних партій, а з другого—і самі партії українські не зформулували ще як слід своїх програмових постулатів, а коли й зформулували, то не зуміли, або не встигли аргументувати їх і довести науково ні їх життєвого значіння, ні обьективної правдивости.

Політична сітуація, що панує зараз в державі, поясняє нам в значній мірі і той факт, що діяльність українського громадянства за останні місяці не виявлялось в актах політичного характера (принаймні в прессі звісток про таку діяльність ми не зустрічали), принявши форму культурно-просвітної роботи: видання книжок, влаштовування лекцій з українознавства, рефератів, популярних відчитів, організації спектаклів, нових видавництв і т. д.

На першому плані з фактів такої культурно-просвітної роботи треба поставити влаштовування публичних лекцій у Київі. Ініціаторами в цій справі виступили, з одного боку, «Українське Наукове Товариство у Київі», з другого антрепреньор української трупи д. М. Садовський.

«Українське Наукове Товариство», маючи намір організувати цілий курс лекцій з українознавства, першим лектором виставило *професора М. Грушевського*, який відчитав три лекції на тему «*Культурний і національний рух на Україні в* другій половині XVI віку». Лекції мали великий успіх і притягли в авдіторію Товариства Грамотности, особливо на першу лекцію, численну силу публики. Далі од Українського Наукового Товариства

уряджено було три лекції про «Українських шестидесятників» (Костомаров, Куліш, Антонович, Рильській, Жітецький та инші діячі «Основи»). Лектором виступив *Ів. Стешенко.* В декабрі одбудуться лекції прив.-доц. Ол. Грушевського, присвячені культурному життю України в XIX ст.

10 ноября в театрі Київського Товариства Грамотности українською труппою д. Садовського влаштовано було спектакль-лекцію, присвячену вшанованню памяти его брата, драматурга і артиста української сцени І. К. Карпенка-Карого. Лектором перед спектаклем виступив д. *С Петлюра*, який прочитав лекцію на тему «Виясненння історичних заслуг Карпенка-Карого для розвитку українського театра». Публики на спектакль-лекцію зібралося багато: мало не повний театр.

Уряджения згаданих лекцій публичних має велике значіння з національного боку. Вперше українське слово здобувало собі право горожанства перед широкою публикою; вперше українські наукові сили виступали перед останньою, здобуваючи цим певну санкцію для української мови і демонструючи можливість вільного користування нею для цілів науки. Українське слово, що до недавніх часів було «під десятю печатями», що тільки недавно здобуло собі право на власну прессу і з гріхом пополам завоювало право на університетську авдіторію, тепер пробивало собі шлях до ширшої української публики, позбавленної можливости слухати його в університеті, сіючи серед неї зерна українського наукового знання та просвіти. І українська публика зрозуміла все національне значіння заходів українських наукових діячів здобути певні права горожанства для рідного слова і, як свідчать газетні відомости, в численній кількости явилась на перші публичні українські лекції. Цей факт мусить бути моральним задоволенням для ініціаторів справи і стати їм за імпульс до дальшої активної ініціативи в такомуж напрямку. Не можно не побажати, щоб «Українське наукове товариство» не обмежувало своеї діяльности в цій справі одним тільки Київом, а поклало всі сили, щоб перенести її і в инші міста України, щоб ук-

раінська публика і цих міст мала можливість теж користуватися рідним словом, як засобом для збогачування своїх наукових знаннів в справах украінознавства.

Зупинившись над українськими публичними лекціями, не можно не спинитись і спеціально над тими лекціями, які д. Садовський спробував звязати з спектаклями. Організація таких спектаклів-лекцій має велике значіння для слухачів. Лекція, присвячена тій пьесі, на яку прийшла дивитись публика, вводилаб її в круг тих ідей, які розвиваються в пьесі, знайомилаб їх з літературними прикметами твору автора, вияснялаб їй значіння цієї пьеси з боку громадського. Глядач більшеб був підготовлений до того, щоб дивитись на пьесу, зрозуміти її провідну ідею, її цінність, як твору літературного. Організація подібних лекцій-спектаклів в російській драмі (Київський театр Дувана-Торцова) має надзвичайний успіх серед київської публики, особливож серед молодої.

Корисну і громадянську заслугу виконав би д. Садовській, колиб не обмежився одним спектаклем-лекцією, а організував і на далі такіж лекції пред спектаклями на зразок тих, які організовано в київському драматичному театрі Дувана-Торцова. Успіх першої лекції, відчитаної д. Петлюрою, на яку зібралось багато публики, не дивлячись на те, що в той же день, і в тіж часи і в тому ж самому помешканні відбувалась перша лекція проф. М. Грушевського, являеться певною порукою, що ініціатива д. Садовського знайшлаб гарячу прихильність з боку украінської публики і пішлаб на зустріч пекучій потребі украінського громадянства в просвітно-наукових справах. Організація лекцій в украінських труппах являеться тим більш бажаною, коли ми приймемо на увагу, що на украінські спектаклі любить ходити не тільки частина украінського громадянства, яка почуває себе свідомою з національного боку, але й та, яку не можно підвести під цю категорію. Дуже може бути, що власне ця то публика й наповняе украінські спектаклі. Перетворити національні емоції цієї публики в свідоме почуття своеї приналежности до украінської нації, зробити це почуття активним, живим — цій

справі в значній мірі могли б допомогти лекції перед спектаклем, які, звичайно, будуть проняті певною національною ідеєю і даватимуть матеріал для збудження такого почуття для його розвитку і оформлення в свідому національну ідею.

Спинившись над організацією спектаклів-лекцій і посередно звязавши ідею цю з труппою д. Садовського, ми не можемо не згадати такого визначного факта не тільки з життя цієї трупи, але й з життя цілого українського театра, як вистава згаданою труппою «Ревізора» на українській сцені. Вистава цієї поважної пьеси на українській сцені—то перша ластівка реформи українського театрального репертуара, про яку так давно вже говорилось в українській прессі і потребу якої нам особисто доводилось не раз обгрунтовувати як на сторінках наших періодичних органів, так і в спеціальній брошюрі «Уваги про завдання українського театра» [1]). Ми підкреслюємо, що вистава «Ревізора» була *першою* ластівкою в цій справі, бо вважаємо за помилку з боку антрепрізи вводити на перших початках реформи українського театрального репертуара такі мало цікаві з літературного боку, як «Пап просвітитель Хитрий» (Воспитатель Флаксман) або «В липневу ніч». Така поважна справа, як реформа нашого театрального репертуара, вимагає до себе особливої обережности та роздуманности. Треба вводити в репертуар тільки ті пьеси, які мають високу літературну вартість, які відповідають інтересам громадянства в сучасний момент, будять його думку до активної роботи, революціонізують його думку або, нарешті, ті пьеси, які належать признанним авторітетам світової драми: Шекспіру, Мюссе, Мірбо, Ібсену, Гауптману, Горькому, Андреєву, Чехову і ин. Для всякої макулатури, перекладної січки, не може бути місця на українській сцені, особливо тепер, коли вона переживає певний крізіс і вимагає цілючого бальзаму. Минули ті часи,

---

[1]) Див. «Євреї» Е. Чірікова в перекладі Л. Пахаревського з передмовою С. Петлюри. Київ 1907

коли українська драма могла захоплювати українську публику, збагачувати її певними естетичними цінностями і бути освітом національного життя. Український театр з його в значній мірі перестарілим репертуаром, для виконання своєї високої міссії, мусить розширити свої межи, мусить увести до свого репертуара ті пьеси, які в артистичних малюнках подають нам «змагання наших народніх масс, героїчні моменти їх життя, артистичні проби розвязання тих ріжномаітих проблем, які являються тепер для них проблемами першорядної ваги і значіння» (Дивись передмову до «Євреїв» Чірікова стр. XV). Правда, творчість українських драматургів мало реагує на потреби нових часів, мало одбиває на собі те, що хвилює наші масси, що являється для них справами «першорядної ваги і значіння». Теж, що є відповідного серед нових українських драм з цього боку, не знайшло, через цензурні здебільшого умовини, шляху на українську сцену. Ну, в такому разі скажемо ми словами, які вже раз доводилось говорити з цього приводу: «нехай приходять з своєю допомогою перекладчики і дадуть» те, чого не хватає нашому репертуару, в змальованню чужих письменників. «Нехай тоді перекладні твори драматичні скрашують убогий репертуар вкраінського театра і задовольняють потребу нашої публики в новій драмі. То нічого, що фарби, що колоріт перекладних пьес матиме инший національний характер. Без порівнання більше значіння в даннім разі має те, що ці твори, малюючи драматичні моменти з життя чужих народів, будуть збуджувати думку і наших масс. «Лише тоді, коли *такі* пьеси (з широким соціальним змістом) прибуватимуть до нашого театрального репертуара, можно сподіватись, що це стане на користь нашому театру: вони допоможуть реформувати його, створити нову живу течію в театральному репертуарі, яка, зливщись згодом з рідним джерелом вкраінської драми, залье буйним потоком застарілий і в значній частині наскрізь цвілий сьогочасний репертуар». (Ibid. стр. XVII).

З другого боку реформа українського репертуара театрального лежить і в інтересах самих актьорів українських. Яким би талановитим не був український актьор, коли він з дня на день,

з року на рік, і так протягом цілих десятиліттів, грає завсігди в одних і тих самих пьесах, він притупляє свій талан, вьянуть крила артистичної творчости, замість того, щоб розвиватись та буяти, він привчається до байдужого відношіння до своїх ролей, взагалі до сцени і, таким чином, стає ходячим манекеном, а не «вмѣстилищемъ пламеннихъ емоцій», байдужим виконавцем своїх ролів, а не творцем їх. Ріжномаїтість репертуара, особливож, коли в ньому є пьеси з складною псіхологічною композіцією, вимагають од нього глибокої вдумливости в псіхологію персонажа, постійної творчої роботи над собою, піддержування свого артистичного натхнення, без яких і артист—не артист, які грають ролю conditio sine qua non розвитку кожного талану. Український сьогочасний репертуар не може з цього боку задовольнити українського актьора, і через це не можно не вітати ініціативи д. Садовського, який пішов на зустріч пекучій потребі і українського театра, і безпосередне зацікавлених в розвитку останнього актьорів, поставивши в октябрі «Ревізора». Вистава випала дуже счасливою для трупи. Артисти виявили в ній певну інтеллігентність, коллективну творчість, дали чудовий ансамбль і показали, що вони можуть вільно і з успіхом виступати в пьесах не тільки обмеженого репертуара вкраїнського, а і світового.

Нам залишається тільки побажати, щоб інціатива д. Садовського не зупинялась на «Ревізорі», а пішла далі в тому ж бажаному, при сьогочасних умовинах істнування українського театра, напрямку прищеплювання до української сцени видатних пьес світової драматургії.

Діяльність наших «Просвіт», не дивлячись на всі несприяючі умовини починає все більш і більш набувати поважности та відповідности до головних завданнів культурно-просвітної національної роботи. Не кажучи вже про видання популярних книжок для народа, яке найкраще, порівнюючи, поставлено при Київській «Просвіті» — всі «Просвіти починають звертати поважну увагу і на такі форми своеї діяльности, як уряджування рефератів, популярних відчитів то що. Найкраще з цього боку стоїть справа в Одеській Просвіті, де з перших же кроків своеї діяльности

просвітяне поставили справу відчитів на досить міцний грунт. Реферати почали читати з цього року і на вечорах, які уряджує Київська «Просвіта». Звичайно, такі вечора присвячуються якомусь певному українському письменникові. Вечор складається із співів, декламацій, виконання музичних творів, так чи инакше звязаних з творчістю письменника; в початку ж вечора, звичайно, читається реферат, присвячений характеристиці літературної творчости письменника, разом з виясненням біографичних дат з його життя. Починаючи з нового академічного року, Київська «Просвіта» влаштувала три таких вечора, присвяченних таким українським письменникам: М. Вовчкові, Карпенку-Карому і Самійленку. Референтом на перших двох вечорах виступив д. Д. Дорошенко, на третьому Ф. Матушевський. Далі буде улаштовано вечора, присвячені письменникам: М. Коцюбінському, Кулішеві, Старицькому, Кримському, Франко і Грабовському. З рефератами про цих письменників мають виступити: д. Старицька-Черняхівська, Грінченко, Єфремов і Стешенко. Крім того Київська «Просвіта» ухвалила роспочати ряд лекцій (популярно-наукових) з історії українського письменства. Лекції ці, на думку «Просвіти», повинні складати з себе короткий огляд української літератури, починаючи з Котляревського і кінчаючи письменниками останнього часу. «Кожна лекція, окремий реферат про якогось видатного письменника, буде викладатись з таким рахунком, щоб вона мала найтісніший звязок як з дальнійшими, так із з попередніми, й таким способом весь цікл викладів буде складати звязний, більш-менш повний курс історії української літератури. Весь цей курс буде складатись приблизно з 20 лекцій». (Див. «Рада» № 242). Лекторами мають виступити: д. д. В. Науменко, Д. Дорошенко, С. Єфремов, Б. Грінченко, Ф. Матушевський і І. Стешенко.

Такого наміру Київської «Просвіти» не можно не привитати: потреба знайомити ширші масси українського громадянства з літературною діяльністю найвизначнійших його письменників є

одним із чергових завданнів української інтеллігенції, і київська культурно-просвітна організація добре чинить, що йде на зустріч цій потребі.

«Українське Наукове Товариство» починає що далі все більш жваво розвивати свою діяльність. За останні три місяці воно уряджує зібрання з рефератами, які починають, що далі— більше і більше заінтересовувати ширші круги українського громадянства, що живе у Київі: на зібрання ходять залюбки не тільки члени товариства, але й ширша публика, що цікавиться творчою науковою роботою останнього. Доси на зібраннях Товариства відчитано було такі реферати: *проф. М. Грушевським* «Хазяйство польського магната на Задніпровьї перед Хмельниччиною», *Ів. Стешенком* «Марко-Вовчок і його українські твори». *Ол. Грушевським* «Нові матеріали до біографії Костомарова. *Б. Грінченком* «Пісня про Дорошенка та Сагайдачного».

З приводу кожного із рефератів члени наукового товариства обмінюються думками. Діскуссії приймають иноді досить живий характер і до них уважно прислухається численна стороння публика. Взагалі, можно сказати, «Українське Наукове Товариство» стає справді центром наукових інтересів українського громадянства, і треба тільки побажати, щоб той інтерес, яке викликало товариство у останнього, був піддержаний товариством і на далі. Для цього, на нашу думку, Товариству треба б було трохи розширити свої наукові інтереси шляхом влаштовування рефератів по питанням, що мають тепер подвійний інтерес для українського громадянства. Ми маємо на увазі питання про вивчення економічних відносин на Україні. Ці відносини, як доводилось уже нам раз говорити на сторінках нашого журнала, не освітлені світом наукового досліджування і ждуть великої праці над собою. І безумовно така праця не по силам буде окремим людям науки,—її може виконати тільки коллективна робота цілої наукової інстітуції. Не треба й доводити, що з усіх інстітуцій українських найбільше данних для того, щоб здійснити це ве-

лике завдання, має Українське Наукове Товариство. З початку організації товариства член його, д. Васіленко, порушив було питання про заснования навіть спеціальної секції, яка головним своїм завданням поставила вивчення правничих та економічних відносин на Україні, але пропозіція ця, хоч і принята була Товариством, та про запровадження її ще й доси не чути. На нашу думку Товариству варто було б виявити ініціативу що до реалізації пропозіції д. Васіленка, тим більше, що така секція мала б чимало активних прихильників і серед української університетської молоді, інтерес якої до соціально-економічних питаннів взагалі, а до українських зокрема, є безумовно великий, та тільки нема кому керувати ним так, щоб він вийшов на користь збогаченню українознавства в його соціально-економичній галузі.

Цілком несподівано св. Сінод видав 12 октября указ про заведення української мови в церковно-приходських школах подільської губернії. Повний текст цього sui generis історичного документу в перекладі такий:

Указ св. Сінода

на імя преосвященного Парфенія, єпископа подільського й брацлавського що до викладів української та молдаванської мови по церковних школах, науки української мови (граматики) по церковно-учительських школах та пристосування підручників до умов життя, побуту й історії місцевого краю

З наказу Його Царської Величности св. правительствующій синод слухали: поданий п. обер-прокурором св. синода, 10-го сентября 1907 року за № 5667, журнал Шкільної при св. синоді Ради, за № 446, з резолюцією Ради на поданному Вашим Преосвященством проханні духовенства з Поділля: а) щоб було заведено по церковних школах виклади українською та молдаванською мовою, на бажання місцевих громад, при обовязковому додержуванні загально-російської мови, б) щоб було заведено науку вкраїнської мови (граматики) по второкласових школах та в вінницькій церковно-учительській школі й в) щоб було при-

стосовано шкільні підручники церковних шкіл до розуміння, умов життя й побуту та до історії місцевого краю. Звеліли: обміркувавши це подане Вашим Преосвященством прохання єпархіяльного зьїзду депутатів духовенства подільської єпархії: а) щоб було заведено по церковних школах виклади українською та молдаванською мовою, на бажання місцевих громад, при обовязковому додержувані загально-російської мови, б) щоб було заведено науку вкраїнської мови (граматики) по второкласових школах та в вінницькій церковно-учительській школі й в) щоб було пристосовано шкільні підручники церковних шкіл до розуміння, умов життя й побуту та до історії місцевого краю, і вислухавши резолюцію на це прохання Шкільної при с. синоді Ради, св. синод постановляє: 1) дозволити учителям по церковних школах, що лежать в місцевостях з українською та молдаванською людністю, користуватись українською та молдаванською мовою, особливо з самого початку науки із дітьми, що тільки поступили в школу, але так, щоб викладовою мовою по школах усієї науки була мова загально-російська, і 2) дать можливість Вашому Преосвященству, як що ви признаєте за можливе, завести по второкласових школах та в віннницькій церковно-учительській школі науки української мови (граматики) після звичайних лекцій і на місцевий кошт і 3) доручити Шкільній Раді при св. синоді, коли буде зібрано потрібні відомости й уваги Єпархіяльних Шкільних Рад південно-західного краю, обміркувать, як би пристосувати шкільні книжки й підручники церковних шкіл до умов життя й побуту місцевої людности. Щоб же було виконано цей наказ, послати Вашому Преосвященству указ, а в Шкільну Раду при св. синоді передати виписку з цієї постанови.

Октября 12 дня 1907 року.

Св. Сінод виявив себе, можно сказати, більш поступовим, що до признання прав української мови в народних школах, ніж Міністерство Народної Просвіти. Правда, ця ж сама найвища в Росії духовна інституція ще до останніх часів вороже становилась до того, що тепер вводе, як правило. Ще до остан-

ніх часів учителів за те, що вони читали дітям в школі українські книжки, або користувались рідною мовою для того, щоб пояснити дітям незрозумілі російські слова, гнали з посади і часто залишали без куска хліба.

За українською мовою не визнавалось абсолютно ніяких прав.

Спинятись докладно над критикою указа св. Сінода немає рації, хоч всеж не можно минути де-яких суперечностів його, які просто кидаються на очи і викликають здивування своєю нелогічностю. Дивним перш за все є вже те, що св. Сінод дозволяє «на бажання місцевих громад» заводити українську мову тільки в церковно-приходських школах на одному Поділлю. Чому цього права за українською мовою він не признає на всі епархії, що терріторіально лежать в межах України? Аджеж умовини народної просвіти на Україні скрізь однакові, аджеж українські діти більше зрозуміють науку на своїй рідній мові, ніж на російській, не тільки на Поділлі, а і в кожному місті України, все їдно чи буде це Полтавщина, чи Кубань, чи Харьківщина. Далі: через що кошти для заведення науки української мови по второклассних церковно-приходських школах та в Вінницькій церковно-учительській школі мусять бути місцеві? Аджеж подільське населення дає й без того в загально-державну казну податки та налоги і має право на те, щоб ці податки вертались назад, між иншим і в формі удержання національної школи, або принаймні в формі субсідій, необхідних на організації викладів української мови в відповідних школах? Св. Сінод, наче не знає цього і накладає на місцеві громади новий грошовий тягар. Не думаємо ми також, щоб ті інстітуції, до яких св. Сінод має звернутись, щоб обміркувати, «як би пристосувати шкільні підручники церковних шкіл до умов життя й побуту місцевої людности», були компетентними в тій справі, про яку од них забиратимуть відповідні уваги та виводи. В значній мірі ці інстітуції мало або й зовсім не обзнайомлені з місцевими національними умовинами, з інтересами української нації і з самою мовою

Поки св. Сінод дбає про те, щоб запровадити українську мову в народні школи і, таким чином, повернути їй назад ті права, якими вона колись користувалась, полтавська адміністрація тим часом змагається одібрати у неї й те, що вона здобула останніми часами. Взагалі, можно сказати, полтавська адміністрація, мабуть чи не найбільш з усіх инших місцевих урядів, виявляє своє вороже становище до всього, що українське. Через її переслідування «Рідний Край» примушений був тікати до Київа; в Полтаві конфісковувались ті видання, в яких потім не знаходили «состава преступленія» і т. д. Не вдовольняючись такою діяльністю що до «искорененія» українства, полтавська адміністрація звернула увагу на те, що українські трупи дрюкували свої афиши українською мовою, і заборонила користуватись останнею, поясвивши, що для цих справ можно вживати тільки «государственную» російську мову. З приводу цієї заборони, антрепреньор української трупи, що перебуває зараз в Полтаві, д. Саксаганський подав заяву полтавському губернаторові, в якій доводив незаконність такої заборони і прохав дати дозвіл на вживання в афишах української мови. Наслідком цієї заяви було те, що заборону було скасовано і театральні афиши в Полтаві тепер дрюкуються мовою українською.

З инших фактів утисків над українським словом зазначимо такі. Театральна цензура не дозволила до вистави на українській сцені пьеси В. Винниченка — «Дізгармонія», М. Левіцького і Попова — «В клуні», С. Черкасенка — «Без просвітку» (переробка з пьеси «В старім гнізді»). В Лубнах місцева адміністрація не дозволила влаштувати вечір, присвячений вшануванню памяти І. Карпенка-Карого.

В Київі Судова палата затвердила постанову прокурора притягти до суду по § 129 «правил о печати» автора пьеси «Весняні хвилі» П. Пісняченко-Ярового. Потягнено також до суда редактора української щотижневої газети «Слово» С. Петлюру за його власну статтю в ч. 24 газети «Нова Дума і національне питання». Автору інкрімініруеться п. 2 і п. 6 ст. 129 «правил о печати». № 24 «Слова» київським цензурним коміте-

том був сконфіскований. Редактора газети «Рада» за цей час було двічі оштрафовано на 100 кар. кожного раза: в перший раз за статтю (№ 220) «Голодна небезпека і харчові засоби у Київщині», другого разу за статтю С. Єфремова «Темної ночі» (№ 248).

Редактора колишньої „Вільної України" д. А. Шабленка, поліція розшукує, аби потягти його до одповідальности по ст. 126 і 129.

Лекції проф. Сумцова в харьківському університеті з історії української літератури занепокоїли міністерство народної просвіти і воно звернулось з „запросом" до ректора університета: чи справді ці лекції читались українською мовою і хто дозволив їх?

На це запитання, як повідомляє харьківський корреспондент «Ради», ректор університета проф. Багалій відповів міністрові, що лекція проф. Сумцова була першою з цілого курса, присвяченого українській народній словесности, котрий проф. Сумцов думав увесь викладати українською мовою. Про це він повідомив рапортом, який подав під час складання огляду викладів та роскладa лекцій на 1907—8 академичний рік; цей рапорт був ухвалений факультетом та, через професорську раду укупі з проспектом огляда викладів та роскладa лекцій, був поданий міністрові народньої освіти; в проспекті роскладa лекцій так саме було зазначено, що курс української народньої словесности професор що-пьятниці викладатиме на українській мові (а що-четверга—на російській). Огляд викладів і розклад лекцій було затвержено міністерством і повернуто ректорові 20 сентября, а з 28 сентября проф. роспочав читання того курса. А що читання курса українською мовою, каже далі ректор, роспочалося після законного дозвола, то воно провадиться і тепер. Далі ректор зауважує, що курс проф. Сумцова, як він переконався сам, прослухавши першу лекцію та переглянувши рукопис, має на меті виключно наукові завдання й вибудований весь на наукових підвалинах. Що до української мови, якою викладається курс

проф. Сумцова, то ректор зауважує, що саму по собі в наши часи її не лічуть шкодливою або небезпечною, а надто по вищих школах; в данному ж разі вона як найбільше відповідає викладам, бо ці останні на три чвертки складатимуться з українських текстів; з боку ж наукової вартости новий курс проф. Сумцова, вважаючи на науковий авторітет та визнані заслуги останнього на полі українського фольклора, буде корисним вкладом і в загальну скарбницю руської народньої словесности. [1])

Чи задовольниться після такої відповіді міністерство просвіти— хто знає, але разом з тим його запитання дає яскравий приклад до того, що міністерство піднімає часто цілу бучу з приводу своїх же власних постанов та затверджень.

В кінці нашого огляда українського життя не можемо не занотувати такого видатного факта з життя галицьких українців, як заклик Болгарським урядом галицьких українських учених на кафедри професорів у вищу наукову школу в Софії. Такі заклики одержали: д-р. Іван Франко на професора історії славянських літератур; д-р професор Загребського університета І. Зобків на пофессора права; пр.-доц. Львівського університета Іван Добрянській теж на кафедру права і судовий адьюнкт львівського суду Вергановській. Через ріжні причини, головно через те, що болгарський уряд, закликаючи чужоземних учених на професорів Софійської школи, хоче таким способом полагодити той конфлікт, який виник у нього з болгарськими професорами, українські учені пропозіції Болгарського уряда не приняли, але разом з тим самий факт звертання згаданого уряда до українських учених являється певним доказом їх наукових заслуг та авторітета в наукових кругах. Цей факт набуває особливої ваги, коли ми пригадаємо, що такі вчені, як д.д. Франко та Зобків, даремне силкуються заняти українські кафедри в львівському університеті. Представники польської науки в останньому за всякі способи не

---

[1]) Див. «Рада» № 244.

пускають їх сюди і в своєму націоналістичному шовінізмі дійшли до того, що «забракували» габілітаційну працю д. Зобківа, якого швидко після цього Загребський университет покликав на посаду професора карного права.

Д-р І. Франко має всі данні для того, щоб стати професором. Як відомо, харьківський університет, з огляду на його наукові заслуги, обібрав його honoris causa доктором літератури. Можно сподіватись, що деяка зміна в політичному житті галицьких украінців, яка наступає разом з побільшенням числа парламенських депутатів в Віденському рейстазі і з тими «уступками», які правительство має зробити русинам в університетській справі, дасть можливість д-ру Франку стати професором університета, а украінській молоді львівського університа користуватись його признаним авторітетом в питаннях історії української літератури. В цім напрямку висловилась і університетська украінська молодь на зібранню своєму, яке вперше одбулось в октябрі в присутности ректора львівського університета і було присвячено питанню про украінські кафедри на останньому.

С. Петлюра.

Збір грошей на постанову памьятника Т. Шевченку.

В № 9-му журнала «Україна» ми подали звістку про те, що діло з збором грошей на постанову памьятника Т. Г. Шевченку іде поки-що дуже мляво, бо ні одна з двох коміссій (золотоношська та київська) не зробили ще нічого для того, щоб енергично повести це діло. За останні часи в газетах були звістки про те, що київська коміссія почала хоч принаймні збіратись і обговорювати це діло, а золотоношське земство, в якому з цього года змінився состав гласних, вибрало нових членів в коміссію і теж може жвавіш візьмется за здійснення своєї постанови про памьятник. Як буде — побачимо; а поки що — знов кажемо — землякам нашим слід було-б і тепер вже засилати свої лепти хоч до редакцій, хоч до Київської городської управи, де заведена вже спеціальна касса для цього, хоч до Золотоношської земської управи, яка теж має вже, як ми чули, більш 3 тисяч карбованців, зібраних на памьятник. Між іншим надсилались гроши і до нашої редакції, і ми в свій час подавали звістки про це; останню таку звістку подали ми в № 9, де показано було, що всіх грошей на памьятник Т. Г. Шевченку поступило в редакцію 1125 карб. 50 коп. З того часу знов прислано нам: 1) од українського земляцтва при Москов. Унив. — 4 р. 75 к.; 2) од А. Л. Майдачевського 2 р., — всіх грошей в редакції *1132 карб. 25 коп.* Ці гроши будуть передані нами до тої коміссії, яка в кінці кінців мусить скластись, як центральна, а такою повинна бути, по нашій думці, коміссія київська, бо в Києві буде поставлений і памьятник.